ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΟΥΛΟΥΜΠΑΡΙΤΣΗΣ

Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
2012

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens
Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΛΛΗΝ. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τίτλος Πρωτοτύπου
Lambros COULOUBARITSIS
La *Physique* d'Aristote
L'avénement de la science Physique
Éditions OUSIA, 1997²

© 2012, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν

Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας
Ἀναγνωστοπούλου 14, 106 73 Ἀθῆναι
Τηλ.: 210 36.64.606, 210 36.64.626
Fax: 210 36.64.624
e-mail: emouts@academyofathens.gr
marproto@academyofathens.gr

ISBN: 978-960-404-224-1

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΟΥΛΟΥΜΠΑΡΙΤΣΗΣ

Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

Μετάφραση: Μαίρη Γιόση

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
2012

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ IX

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ὁ μῦθος μιᾶς ἐμπειριοκρατικῆς φυσικῆς 1

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ἡ πορεία ἀνάπτυξης τῶν *Φυσικῶν* 33

1.1. Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις 33

1.2. Μπορεῖ ἡ μεταβολὴ καὶ ἡ γένεσις νὰ εἶναι συνώνυμα; 36

1.3. Μπορεῖ ἡ μεταβολὴ καὶ ἡ κίνησις νὰ εἶναι συνώνυμα; 42

1.4. Μπορεῖ ἡ μεταβολὴ νὰ ἀποτελεῖ τὸ γένος, τοῦ ὁποίου εἴδη θὰ ἦταν ἡ γένεσις καὶ ἡ κίνησις; 52

1.5. Μεθοδολογία τῶν *ἀρχῶν* στὰ *Φυσικά* 59

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ἡ ὀντολογικὴ θεμελίωση τῶν *Φυσικῶν* 75

2.1. Τρεῖς ἐνολογικὲς προϋποθέσεις: *στοιχεῖον*, *ἀρχή*, *αἴτιον* ... 75

2.2. Οἱ ἑνο-οντο-λογικὲς βάσεις τῆς προβληματικῆς τῶν *ἀρχῶν* 84

2.3. Ὁ λόγος καὶ τὸ *πολλαχῶς λέγεσθαι* τοῦ ὄντος 103

2.4. Ἡ κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τῶν προγενεστέρων καὶ τὸ ἀδιέξοδο τῆς ὀντολογίας 122

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Ἡ γενεσιολογικὴ θεμελίωση τῶν *Φυσικῶν* ... 143

3.1. Ἀπὸ τὴν ὀντολογία στὴ γενεσιολογία 143

3.2. Οἱ γενεσιολογικὲς βάσεις τῆς προβληματικῆς τῶν *ἀρχῶν* ... 149

3.3. Τὸ γενεσιολογικὸ *status* τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἡ διερεύνηση τῶν *ἀρχῶν* 170

3.4. Ἡ προβληματικὴ τῶν *ἀρχῶν* καὶ οἱ βάσεις τοῦ ὑλομορφισμοῦ 180

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Ἡ καθιέρωση μιᾶς ἐπιστήμης *περὶ φύσεως* 199

4.1. *Φυσικὰ* Β ἢ ἡ νέα ἐκκίνηση 199

4.2. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ *φύσει ὄντος* καὶ ἡ προβληματικὴ τοῦ ὑποκειμένου 203

4.3. Ἀπὸ τὴν *φύσιν* ὡς ὑποκείμενον στὴν *φύσιν* ὡς μορφή 212

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

4.4. Τὰ τέσσερα αἴτια ἢ ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ὀντολογικοποίησης τῆς φύσεως 230

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Ἡ κινησιολογικὴ θεμελίωση τῆς Φυσικῆς 243

5.1. Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως 243

5.2. Ἡ ἔννοια τῆς ταυτόχρονης σύλληψης τοῦ *ἐντελεχείᾳ* καὶ τοῦ *δυνάμει* 251

5.3. Ὁρισμοὶ καὶ ἀνάλυση τῆς κινήσεως 257

5.4. Συνέπειες τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως 268

5.5. Παρατηρήσεις γιὰ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κινήσεως 276

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Τὸ σταυροδρόμι ἀνάμεσα σὲ δύο κόσμους ... 285

6.1. Ἡ ἑνολογικὴ θεμελίωση τοῦ χρόνου 285

6.2. Ὁ χρόνος ὡς ἀριθμητικὸν καὶ ὡς ἀριθμητόν 295

6.3. Ἡ μεταβολὴ ὡς χαρακτηριστικὸ τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου 312

6.4. Ἡ *κατὰ τόπον κίνησις* ἢ ἡ ὁλοκλήρωση τῶν *Φυσικῶν* 327

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Στὰ ὅρια τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς σύγχρονης Φυσικῆς 345

1. Ἀπὸ τὸ *ὅλον τῶν Φυσικῶν* στὸ *ὅλον τῶν Μετὰ τὰ Φυσικὰ* 345

2. Μὲ τὸ βλέμμα στραμμένο πρὸς τὸ *ἐπέκεινα τῶν Φυσικῶν* ... 364

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 393

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τὸ ἔργο αὐτὸ[1] ἔχει ἐξαντληθεῖ ἐδῶ καὶ δώδεκα χρόνια. Ἐάν, παρὰ τὶς προτροπὲς ποὺ προῆλθαν ἀπὸ διάφορους φιλοσοφικοὺς κύκλους, ἐπέλεξα νὰ περιμένω πρὶν ἐπιχειρήσω τὴ δεύτερη ἔκδοση, εἶναι γιατί γρήγορα διέγνωσα μιὰ ἔλλειψη στὴν πρώτη μου πραγμάτευση – τὴν ὁποία ἐπεσήμανα γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1983, στὸ ἄρθρο μου: L'Être et l'Un chez Aristote[2]. Στὴν πραγματικότητα, κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας, στὴν ἀπόπειρά μου νὰ καταδείξω ὅτι ἡ πρώτη φυσικὴ ἐπιστήμη στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας συγκροτεῖται, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ὑποστηρίζει ὁ Πλάτων, μέσῳ μιᾶς *ὀντολογικοποίησης* τοῦ *γίγνεσθαι* ἐνῷ ἡ γένεση τῆς σύγχρονης φυσικῆς πραγματοποιεῖται μέσῳ μιᾶς *ἀπ-οντολογικοποίησης* τοῦ *γίγνεσθαι*, παρέβλεψα τὸν καθοριστικὸ ρόλο τοῦ ζητήματος τοῦ Ἑνὸς στὰ *Φυσικά*. Γι' αὐτὸ καὶ στὸ ἄρθρο μου ἐπεσήμανα ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιμείνουμε «στὸν κεφαλαιώδους σημασίας ρόλο ποὺ διαδραματίζει στὰ *Φυσικὰ* ἡ προβληματικὴ τοῦ Ἑνός». Διευκρίνιζα, μάλιστα, ἐκεῖ, ὅτι αὐτὸ δὲν ἀφορᾶ μόνον τὸ μεθοδολογικὸ ἐπίπεδο, βάσει τοῦ εἰσαγωγικοῦ χωρίου τοῦ συγγράμματος (ὅπου συζητεῖται ἡ γνωστὴ ἀνάλυση ἑνὸς συγκεχυμένου συνόλου γιὰ νὰ «διαιρεθεῖ» στὴ συνέχεια σὲ ἐπὶ μέρους περιπτώσεις), ὅσο καὶ τὸ θεματικὸ ἐπίπεδο, αὐτὸ ποὺ ἐξετάζει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Βιβλίο Α, 2-3 (ὅπου ἀναφέρεται ρητῶς στὸ ζήτημα τοῦ Ἑνός) καὶ γενικώτερα ὅλα ὅσα ἀναφέρονται στὴν κίνηση καὶ τὴ μεταβολή. Κατέληγα δέ, στὸ συμπέρασμα, ὅτι αὐτὸ ἦταν ἕνα σημεῖο ποὺ παρέβλεψα στὴ μελέτη μου γιὰ τὰ *Φυσικά*, διότι δὲν εἶχα ἀσχοληθεῖ διεξοδικὰ μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα, ἐφ' ὅσον στόχος μου ἦταν νὰ παρουσιάσω τὴ θεμελίωση τῆς *ἐπιστήμης* περὶ φύσεως, προσθέτοντας, μάλιστα, ὅτι «μιὰ σφαιρικὴ μελέτη τῶν *Φυσικῶν* θὰ ἔπρεπε νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν ὄχι μόνον τὴν ὀντολογικὴ σκοπιὰ ἀλλὰ καὶ τὴν ἑνολογία»[3]. Στὴν πραγματικότητα, οἱ ἀναφορὲς ποὺ ἔκανα τὴν

---

1. Τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε μὲ τίτλο: *L'avènement de la science physique. Essai sur la* Physique *d'Aristote*, Bruxelles, *Ousia*, 1980.

2. L'Être et l'Un chez Aristote, *Revue de philosophie ancienne*, 1983, 1 καὶ 2, σσ. 49-98 καὶ 143-195, ἰδιαίτερα σσ. 152 κ. ἑξ.

3. Πβ. *κατωτέρω*, σ. 153.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐποχὴ ἐκείνη ἀφοροῦσαν κυρίως ἕναν ἀπὸ τοὺς τρόπους τοῦ Ἑνός, τὸ *συνεχές*, ἐπεκτείνοντας τὴν ἔννοια αὐτὴ πρὸς ἄλλες μορφὲς τοῦ ἰδίου τύπου, ποὺ περιελάμβαναν ἐπίσης τὰ *πολλά*, τὸ *ἅμα*, τὸ *χωρίς*, τὸ *ἅπτεσθαι*, τὸ *μεταξύ*, τὸ *ἐφ' ἑξῆς* καὶ τὸ *ἐχόμενον*. Μόλις ποὺ ὑποπτευόμουν, τότε, τὸ εὖρος τῶν ἐννοιῶν ποὺ περιλαμβάνονταν στὸ πλαίσιο τῆς προβληματικῆς του Ἑνὸς καὶ τῶν Πολλῶν καὶ ἀναφέρονταν σὲ αὐτὰ (καλύτερα: ποὺ ἀποτελοῦσαν οὐσιαστικὲς ἰδιότητές τους), ὅπως τὸ *ταὐτόν*, τὸ *ἕτερον*, τὸ ἴσο, τὸ *πρότερον*, τὸ *ὕστερον*, τὸ *ἐναντίον*, τὸ πρῶτο, τὸ ἔσχατο κλπ. Ἐπὶ πλέον, εἶχα ὑποστηρίξει ὅτι οἱ τρόποι τοῦ Ἑνὸς παρουσίαζαν, πέρα ἀπὸ τὸ συνεχὲς καὶ τὶς παραλλαγές του, ὅλους τοὺς τρόπους τοῦ Ὅλου καὶ τῶν μερῶν του, ὅλες τὶς μορφὲς τοῦ *καθόλου* (συμπεριλαμβανομένων τοῦ *εἴδους*, τοῦ *γένους*, τῆς ἀναλογίας) καὶ τοῦ *καθ' ἕκαστον* (τὸ *ἀριθμῷ ἓν* καὶ τὶς διάφορες ἐκδοχὲς τοῦ *καθ' ἕκαστον*), καὶ περιελάμβαναν στὴν παρουσίασή τους τὸ σύστημα τῆς κατηγόρησης καὶ τοὺς τρόπους ἀναφορᾶς *πρὸς ἕν* (συνωνυμικὴ ἢ οἱονεὶ ὁμωνυμικὴ σχέση *πρὸς ἕν*). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν εἶχα ἀκόμη ἐπαρκῶς συνειδητοποιήσει ὅτι, ὄχι μόνον τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν ἀνῆκε στὴν ἑνολογία[4], ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ Ἕν βρισκόταν στὸν πυρῆνα τῶν περισσότερων ἐννοιῶν τῶν *Φυσικῶν*, βάσει τῆς χρήσης τῶν ὅρων ποὺ μόλις ἀνέφερα.

Στὴν πρώτη ἐκδοχὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, πράγματι, ἐπέτρεψα στὸν ἑαυτό μου νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὶς συνήθεις ἐμπειρικιστικὲς καὶ ἁπλουστευτικὲς ἑρμηνεῖες τῶν *Φυσικῶν* ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πιὸ εὐαίσθητη, ἀλλὰ περιορισμένη στὸν λόγο καὶ μὲ μιὰ καντιανὴ χροιά[5], ἑρμηνεία τοῦ Wieland, βασίζοντας τὴν ἐπιχειρηματολογία μου σὲ δύο οὐσιαστικὲς (ὀντολογικές) ἀρχές, δηλαδή, στὸ *πολλαχῶς λέγεσθαι* τοῦ ὄντος καὶ στὴ θέση ὅτι ἡ *οὐσία* εἶναι τὸ (ἔσχατο) ὑποκείμενο κάθε κατηγόρησης[6], δίχως ὅμως νὰ διακρίνω ἐπαρκῶς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει ἀμέσως, στὴ συνέχεια, ἑνολογικὲς προϋποθέσεις, ὅπως ἐκείνην τοῦ *πολλαχῶς λέγεσθαι* τοῦ Ἑνὸς καὶ ἐκείνην τῶν διαφόρων *τρόπων* τοῦ Ἑνός, τὶς ὁποῖες συναντᾶμε ξανὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ Βιβλίου Α τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ὅπου θεμελιώνεται τὸ πλαίσιο τῆς ἑνολογίας[7]. Παρασυρμένος ἀπὸ τὴ συνήθεια νὰ ἀνάγω τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ Σταγειρίτη στὶς ὀντολογικές του συναρτήσεις, δὲν ἀντι-

---

4. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τὸ ἄρθρο μου: Le statut de l'Un dans la *Métaphysique*, *Revue philosophique de Louvain*, 90, 1992, σσ. 497-522.

5. W. WIELAND, *Die Aristotelische Physik*, Göttingen, 1970² (1962), τὴν ὁποία προετοίμαζε, ἤδη τὸ ἄρθρο του Das Problem der Prinzipienforschung und die aristotelische Physik, *Kant-Studien*, 52, 1960-61, σσ. 206-219.

6. *Φυσικά*, Α, 2, 185a 20-32.

7. *Ἔνθ' ἀν.*, 185b 5-16.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λήφθηκα τὴ σημασία τῆς ἑνολογικῆς ὀπτικῆς στὴ φιλοσοφία του, σημασία ἡ ὁποία στηρίζεται στὴ μεταφυσικὴ θέση ὅτι τὸ Ἕνα εἶναι τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων (*πάντων μέτρον τὸ ἕν*) – καὶ ὄχι ὁ ἄνθρωπος, ὅπως ὑπεστήριξε ὁ Πρωταγόρας οὔτε ὁ Θεός, ὅπως θεώρησε ὁ Πλάτων[8]. Ἔκτοτε, οἱ ἔρευνές μου στὸν χῶρο αὐτὸν ἀναπτύχθηκαν ἰδιαίτερα καὶ μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀναδείξω τὴ σπουδαιότητα καὶ τὴν εὐρύτητα τῆς ὀπτικῆς τοῦ Ἑνὸς στὸν Ἀριστοτέλη ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν ἀρχαιοελληνικὴ φιλοσοφία[9]. Ὀφείλω νὰ ἀναγνωρίσω ὅτι ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ παραμένει ἀκόμα χωρὶς ἀποδέκτη, ἐφ' ὅσον σχεδὸν κανένας ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ἀριστοτελιστὲς δὲν φαίνεται διατεθειμένος νὰ τὴν υἱοθετήσει ὡς ὁρίζοντα ἑνὸς φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ὡς ἐὰν τὸ ζήτημα τοῦ Ἑνὸς δὲν μπόρεσε νὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς σοβαρὸ φιλοσοφικὸ ζήτημα[10]. Ἡ μαρτυρία ὅμως τῶν κειμένων θὰ κάμψει,

---

8. *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Α, 1, 1053a 18-9. Πβ. L'Être et l'Un chez Aristote, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 175 κ. ἑξ., καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο μου, Positions de Platon et d'Aristote concernant la notion de «mesure» selon Protagoras, *The Sophistic Movement, Actes du Symposium Intern. d'Athènes*, Σεπτ. 1982, Ἀθήνα, 1984, σσ. 54-63.

9. Πβ. γιὰ παράδειγμα, Le statut du «sujet» dans la philosophie grecque, *Cahiers de l'École des Sciences Philosophiques et Religieuses*, Facultés Universitaires S. Louis, Bruxelles 8, 1990, σσ. 9-41, La métaphysique s'identifie-t-elle à l'ontologie?, *Herméneutique et ontologie*, Mélanges P. Aubenque, ἐπιμ. R. Brague καὶ J.-F. Courtine, Paris, PUF, 1991, σσ. 295-322, Le statut de l'Un dans la *Metaphysique*, *Revue philosophique de Louvain*, 90, 1992, σσ. 497-522, L'Un comme mesure de toutes choses, *La mesure. Instruments et Philosophie*, J.-Cl. Beaune, Seyssel, Champ Vallon, 1994, σσ. 197-204, Le temps hénologique, *Figures du temps*, ἐπιμ. L. Couloubaritsis καὶ J.-J. Wunenburger, Strasbourg, Presses Universitaires de Strasbourg, 1997, σσ. 89-107. Τὴν ἑνολογικὴ ἐπίσης ὀπτικὴ υἱοθετοῦν καὶ οἱ δύο ἱστορίες τῆς φιλοσοφίας ποὺ συνέγραψα: *Aux origines de la philosophie européenne. De la pensée archaïque au néoplatonisme*, Bruxelles, De Boeck, 1994^2 (1992) καὶ *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*, Paris, Grasset, 1998.

10. Ἀπὸ τὶς σπάνιες ἀναφορὲς στὴν ἑνολογία μὲ ἀφορμὴ τὰ ἔργα μου, βλ. κυρίως R. LEFÈBRE, L'image onto-théologique de la *Métaphysique* d'Aristote, *Revue de philosophie ancienne*, 8, 2, 1990, σσ. 123-170, ἰδιαίτερα σσ. 164 κ. ἑξ. Πρέπει ὅμως νὰ ὑπογραμμίσω ἐδῶ τὸ βασικὸ ἔργο, ποὺ βαδίζει παράλληλα μὲ τὸ δικό μου, τοῦ Rudolf Brandner, ὁ ὁποῖος στηρίζεται ἐπίσης στὴν ἑνολογία γιὰ νὰ ἑρμηνεύσει τὸν Ἀριστοτέλη: *Aristoteles. Sein und Wissen. Phänomenologische Undersuchungen zur Grundlegung wesenslogischen Seinsverständnisses*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1977. Πβ. ἐπίσης Aristotele e la fondazione henologica dell'ontologia, *Rivista di filosofia neo-scolastica*, 87, 1996, σσ. 184-204, Hénologie ou Noologie: à l'intersection de la pensée antique, *Revue de philosophie ancienne*, 15, 1, 1997, σσ. 35-64. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, θὰ στεκόμουν ἐπίσης στὸ ἔργο τοῦ Ch. PIETSCH, *Prinzipienfindung bei Aristoteles*, Stuttgart, B.G. Teubner, 1992, ὁ ὁποῖος προσεγγίζει τὸ ζήτημα τοῦ Ἑνὸς (σσ. 227-264) ὡς «ἀρχῆς», δίχως, ὡστόσο, νὰ κατορθώνει νὰ συλλάβει τὴ σημασία του ὡς «μέτρου ὅλων των πραγμάτων» (καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ ρυθμιστικό του ρόλο, ἀκόμα καὶ γιὰ τὶς ἴδιες τὶς ἀρχές) οὔτε τὴ διαφορά του ἀπὸ τὸ Εἶναι. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Pietsch εἶναι τόσο παράδοξη ὥστε καταφέρνει, ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ διακρίνει τὴ σπουδαιότητα τῆς μεθόδου τῆς διαίρεσης στὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν, δίχως νὰ ἀντιλαμβάνεται ὅτι μιὰ τέτοια μέθοδος, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ἐπαγωγή, προϋποθέτουν στὸν Ἀριστοτέλη, τὸ ζήτημα τοῦ Ἑνὸς καὶ τῶν Πολλῶν.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐλπίζω, μιὰ μέρα, τὴν ἀντίσταση ποὺ τρέφεται ἀπὸ τὴ συνήθεια ἀλλὰ καὶ ἀπὸ δογματικὲς ἀπόψεις (ἰδιαίτερα ἐκεῖνες ποὺ μένουν προσκολλημένες στὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο ρεῦμα ἑρμηνείας) ἢ τάσεις τοῦ συρμοῦ. Ὡστόσο, γιὰ νὰ ἀποφύγω κάθε παρεξήγηση, σπεύδω νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι ἡ ἑνολογία δὲν συμπίπτει, ὅπως θεωρεῖται συχνά, μὲ τὴν ἑνολογία τοῦ Πλωτίνου ἢ τὶς νεοπλατωνικὲς παραλλαγές της ἀλλὰ ἀφορᾶ πολλὲς καὶ ποικίλες πρακτικὲς ποὺ δὲν ἔπαψε νὰ ἐφαρμόζει ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές της, συχνὰ πέρα ἀπὸ κάποια θεολογικὴ ἀναφορά. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τὶς πολλαπλὲς ἐφαρμογὲς τοῦ Ἑνὸς καὶ τῶν Πολλῶν, αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὶς πλέον πρωτότυπες[11].

Μπροστὰ στὸ ἔργο αὐτὸ τῆς διερεύνησης ἑνὸς πράγματος ποὺ δὲν εἶχε ἀποτελέσει ἀκόμα ἀντικείμενο στοχασμοῦ, ἦταν φυσικὸ στὴν πορεία τοῦ χρόνου, νὰ ἐπιχειρήσω νὰ ρίξω περισσότερο φῶς στὴν παρουσία τῆς ἑνολογίας στὰ *Φυσικά*, πρᾶγμα ποὺ μὲ ἔκανε νὰ διστάσω ὡς πρὸς τὴ σκοπιμότητα μιᾶς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου μου. Διαπίστωσα, γιὰ παράδειγμα, ὅτι αὐτὸ ποὺ χαρακτήριζα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη «λογικο-οντολογικὴ» προσέγγιση ἢ δομὴ κατέληξε νὰ εἶναι μᾶλλον «λογικο-ενο-οντολογικῆς», ἢ ἁπλούστερα «ἑνο-οντολογικῆς» τάξεως, ἔτσι ὥστε ὁ ὅρος «μετα-ἀρχὲς» ποὺ εἶχα κάποτε εἰσηγηθεῖ, μὲ κάποιες βέβαια ἐπιφυλάξεις, νὰ ἀφορᾶ στὴν πραγματικότητα τὴν ἑνολογικὴ προβληματική. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ δὲν περιορίζεται σὲ ἀκριβεῖς ἀναφορὲς ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνακαλύψει κατὰ τὴν ἀνάλυση τῶν *Φυσικῶν* ἀλλὰ ἀφορᾶ τὴν ἴδια τὴν πραγμάτευση τοῦ Ἀριστοτέλη κατὰ τὴ θεμελίωση τῶν ἀρχῶν, χάρη στὴ χρήση ποικίλων μεθόδων, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἡ ἐπαγωγὴ (ἡ ὁποία θεμελιώνει τὸ *καθόλου* βάσει τῶν ἐπὶ μέρους περιπτώσεων) καὶ ἡ διαίρεση (ἡ ὁποία, ἀντίθετα, θεμελιώνει τὶς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις ἐπὶ τῇ βάσει κάποιου εἴδους *καθόλου*), προϋποθέτουν τὸ ζήτημα τοῦ Ἑνὸς καὶ τῶν Πολλῶν. Ἐπὶ πλέον, συνειδητοποίησα μὲ τὸν καιρὸ ὅτι, ἂν τὰ *Φυσικά* του Ἀριστοτέλη ἦταν μία φυσικὴ τοῦ συνεχοῦς, ἡ ὁποία ἀντιτίθεται στοὺς τρόπους θεώρησης τοῦ *γίγνεσθαι* τῶν Πυθαγορείων, τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων, τοῦ Ἀναξαγόρα ἢ ἀκόμα καὶ στὴ μαθηματικὴ ἀνάλυση τοῦ κόσμου, ὅπως παρουσιάζεται στὸν πλατωνικὸ *Τίμαιο*, ὅπου ἡ συνέχεια δὲν θεμελιώνεται παρὰ μὲ μυθικὸ τρόπο, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ ἴδιο το *συνεχὲς* ἀνήκει σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς τέσ-

---

11. Γιὰ τὴ σφαιρικὴ αὐτὴ προσέγγιση, πβ. τὸ βιβλίο μου, *Aux origins de la philosophie européenne. De la pensée archaïque au neo platonisme*, Bruxelles, De Boeck, 1994², (1992), καθὼς καὶ τὸ βιβλίο μου *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*, Paris, Grasset, 1998.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σεριs *τρόπους* τοῦ Ἑνὸς – μὲ τοὺς ἄλλους τρεῖς νὰ εἶναι τὸ *ὅλον*, τὸ *καθόλου* καὶ τὸ *καθ' ἕκαστον*, μὲ ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους παραλλαγές τους, συμπεριλαμβανομένων καὶ ἐκείνων ποὺ ἀνήκουν στὰ Πολλά. Σὲ αὐτὸ τὸ φιλοσοφικὸ πλαίσιο κατάλαβα ἐπίσης ὅτι, ἂν ὁ ἀρχικὸς ρόλος τοῦ *πρώτου κινοῦντος ἀκινήτου* ἦταν, ὅπως εἶχα ἤδη ἐπισημάνει στὴν πρώτη ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης, νὰ ἐγγυᾶται τὸ συνεχὲς τῆς κινήσεως στὸ σύμπαν καὶ ἡ ἄμεση συνάφεια τοῦ τελευταίου αὐτοῦ μὲ τὴν *ἀρχή*[12], ἡ ἔννοια αὐτὴ τοῦ *συνεχοῦς* τοποθετοῦσε τὸ ζήτημα τοῦ Ἑνός, βάσει ἑνὸς ἀπὸ τοὺς *τρόπους* του, στὴν κορυφὴ τῶν *Φυσικῶν*, ὄχι μόνον ὡς μία ἀπὸ τὶς μεταφυσικές τους προϋποθέσεις ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκείνη ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀνάγκη μιᾶς συστατικῆς μελέτης τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*.

Παρὰ τὸν ὄγκο τῶν δεδομένων ποὺ συσσωρεύτηκαν μὲ τὸν χρόνο, παρέμενε ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποίησε στὴν πραγμάτευσή του καὶ ἄλλες ἐργαλειακὲς ἔννοιες, ὅπως τὸ *συνεχὲς* (καὶ ὅλα ὅσα συνδέονται μὲ αὐτό). Στὴν προσπάθειά μου ἀκριβῶς, νὰ βρῶ μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό, συνειδητοποίησα, καλύτερα ἀπὸ πρίν, ὅτι τὸ πεδίο τῆς ἑνολογίας περιελάμβανε ἕνα ἐντυπωσιακὰ μεγάλο ἀριθμὸ ἐργαλειακῶν ἐννοιῶν, τὶς ὁποῖες μόλις ὑπαινίχθηκα, ἔννοιες ποὺ ἀδιάκοπα χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὴ φιλοσοφία του καὶ τὶς ὁποῖες συχνὰ παραβλέπουμε, ἀναμφίβολα ἐπειδὴ ἡ παρουσία τους εἶναι τόσο ἔντονη ποὺ μᾶς τυφλώνει[13]. Μὲ λίγα λόγια, ἡ ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηρίξουμε, ὄχι μόνον ὅτι ἡ πολυσημία τοῦ ὄντος προϋποθέτει ἐξ ὁρισμοῦ τὰ Πολλά, ὅπως ἡ προτεραιότητα τῆς *οὐσίας* τὸ Ἕνα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ὀργάνωση τῶν *σχέσεων* ἀνάμεσα στοὺς διάφορους *τρόπους* τοῦ ὄντος (τὶς διάφορες *κατηγορίες*), ὁ ρόλος τῶν ὁποίων εἶναι νὰ διασφαλίσουν τὴ *σημασία* – ἐφ' ὅσον τὸ *εἶναι σημαίνει* –, πρέπει νὰ συνδέεται κάθε φορὰ μὲ μιὰ ἑνότητα βάσει διαφορετικοῦ εἴδους σχέσεων. Δίχως τὰ ἑνολογικὰ σχήματα ποὺ διαφοροποιοῦν μεταξύ τους τοὺς τρόπους τοῦ *εἶναι* τοῦ ὄντος καὶ ὀργανώνονται στὴν τάξη τῆς γνώσης, ἡ ὀντολογία θὰ ἦταν ἕνας συγκεχυμένος λόγος. Ἀντίθετα, ὅμως, ὅπως ὑπογράμμισα ἤδη ἀπὸ τὸ 1983, δίχως τὴν ὀντολογία τὰ ἑνολογικὰ σχήματα θὰ παρέμεναν κενά. Γιὰ

---

12. *Φυσικά*, Η, 6, 259b 22-28. Ἀντίθετα σὲ μιὰ συνήθεια ποὺ ἐπιβλήθηκε, πιστεύω, ἄδικα, θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὸ *πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον* ὡς «premier *mouvant* immobile» καὶ ὄχι ὡς «premier *moteur* immobile», τὸ ὁποῖο στὴν πραγματικότητα θὰ ἀπέδιδε τὴ φράση *τὸ πρῶτον κινητικὸν ἀκίνητον*. Θὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα αὐτὸ ἀρκετὲς φορὲς στὴ συνέχεια.

13. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ποὺ εἶναι στὸ Βιβλίο Α τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 993b 7-11.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νὰ διακρίνουμε καλύτερα τὴν ἀμοιβαία αὐτὴ ἀνάγκη ὕπαρξης καὶ τὴ συμπληρωματικότητα τῆς ὀντολογίας καὶ τῆς ἑνολογίας, ἂς ἀρκεστῶ νὰ ἀνατρέξω ἐδῶ, σὲ δύο διαφωτιστικὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ὁ ἀναγνώστης αὐτοῦ τοῦ βιβλίου θὰ μπορέσει νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν του, προκειμένου νὰ κατανοήσει καλύτερα τὴ νέα ἀνάλυση ποὺ προτείνω γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν *Φυσικῶν*.

Τὸ πρῶτο παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὸ Βιβλίο Α τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* καὶ ἀναφέρεται στὴ φωτιὰ (*τὸ πῦρ*), ἡ ὁποία ἀπὸ ὀντολογικῆς ἀπόψεως εἶναι μιὰ βασικὴ *οὐσία*[14]. Ὡστόσο, τὸ ὂν αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ *στοιχεῖον* παρὰ μόνον ὡς πρὸς ἕνα ἑνολογικὸ σχῆμα, ἐκεῖνο τοῦ Ὅλου καὶ τῶν μερῶν, ἐφ' ὅσον *τὸ πῦρ* εἶναι ἕνα ἐγγενὲς συστατικὸ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀποτελεῖ μέρος, μαζὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα, μιᾶς ἄλλης οὐσίας, γιὰ παράδειγμα τῆς σάρκας, ἡ ὁποία γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ ἴδια ὁμοιομερὴς καὶ ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά της συγκροτεῖ, μαζὶ μὲ ἄλλα ὁμοιομερῆ πράγματα, τὰ ὄργανα, πράγματα δηλαδὴ ἀνομοιομερῆ. Ἔτσι, τὸ νὰ ὀνομάζεις ἕνα πρᾶγμα *στοιχεῖον* προϋποθέτει ὅτι τὸ ὂν θεωρεῖται τὸ *πρῶτο* συστατικὸ βάσει τοῦ ὁποίου ὑπάρχει *οὐσία* – καθὼς αὐτὴ γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ ἀπαιτεῖ καὶ ἄλλα μέρη (ὁμοιομερῆ καὶ ἀνομοιομερῆ). Κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ ὁρισμὸς τοῦ *στοιχείου* ποὺ δίδεται στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Δ, 3 εἰσάγει *ἤδη* ἔννοιες ποὺ ἀνήκουν *ὅλες* στὴν ἑνολογικὴ ὀπτική: «Ἀποκαλοῦμε *στοιχεῖον*», λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο συντίθεται τὸ πρῶτο ἐγγενὲς συστατικὸ καὶ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἀδιαίρετο ὡς πρὸς τὸ εἶδος σὲ ἕνα ἄλλο εἶδος. Γιὰ παράδειγμα, τὰ στοιχεῖα τῆς φωνῆς εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὸν ἦχο, ἔσχατα στοιχεῖα στὰ ὁποῖα μπορεῖ αὐτὸς νὰ διαιρεθεῖ, τὰ ὁποῖα ὅμως, καθὼς δὲν διαιροῦνται περαιτέρω σὲ ἄλλους ἤχους, διαφορετικοὺς ὡς πρὸς τὸ εἶδος ἢ ἀκόμα κι ἂν διαιρεθοῦν, τὰ μέρη τους εἶναι ὅμοια ὡς πρὸς τὸ εἶδος, ὅπως ἕνα μέρος νεροῦ εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ νερὸ ἐνῷ τὸ μέρος μιᾶς συλλαβῆς δὲν εἶναι μιὰ συλλαβή»[15]. Ἑπομένως, δὲν εἶναι μόνον ὅτι τὸ ὅλον καὶ τὰ μέρη συγκροτοῦν τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς τέσσερις τρόπους τοῦ Ἑνὸς ἀλλὰ καὶ ἡ διαίρεση καὶ τὸ ἀδιαίρετο, ἡ σύνθεση καὶ τὸ σύνθετο πρᾶγμα, παραπέμπουν στὸ μεθοδολογικὸ ἐκεῖνο πλαίσιο, στὸ ὁποῖο κυριαρχοῦν τὸ Ἕνα καὶ τὰ Πολλὰ καί, δίχως τὸ ὁποῖο, δὲν θὰ ὑπῆρχε τίποτε νὰ ποῦμε ἢ νὰ στοχαστοῦμε.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸ δεύτερο παράδειγμα, μποροῦμε νὰ τὸ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Βιβλίου Λ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, συνδέοντάς το μὲ τὸ Βιβλίο Δ, 26, ποὺ ἀναφέρεται στὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ μιὰ ὀργανωμένη ὁλότητα (*τὸ ὅλον*) καὶ σὲ μιὰ μὴ ὀργανωμένη ὁλότητα

---

14. *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Α, 1, 1052b 1 κ. ἑξ.
15. *Ἔνθ' ἀν.*, Δ, 3, 1014a 25-31.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

(*τὸ πᾶν*). Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ἐκεῖ ὅτι, ἐφ' ὅσον θεωροῦμε τὸ πᾶν ὡς ἕνα εἶδος ὁλότητας, δηλαδὴ ὡς *ὅλον τί*, πρέπει στὴ διερεύνηση τῶν πραγμάτων ποὺ παρουσιάζουν μιὰ ἀκολουθία (*τῷ ἐφ' ἑξῆς*) νὰ τοποθετήσουμε πρῶτα τὴν *οὐσίαν*, στὴ συνέχεια τὸ *ποιὸν* καὶ μετὰ τὸ *ποσόν*[16]. Προκύπτει ἔτσι, ὅτι οἱ *τρόποι* τοῦ ὄντος ποὺ εἶναι ἡ *οὐσία*, τὸ *ποιὸν* καὶ τὸ *ποσόν*, θὰ πρέπει νὰ διατάσσονται σύμφωνα μὲ μιὰ *ἀκολουθία*, ὡς ἐὰν ἀποτελοῦσαν μέρη ἑνὸς ὅλου καὶ ταυτόχρονα σχήματα διατεταγμένα σύμφωνα μὲ μιὰ σειρά, μιὰ μορφὴ συνέχειας. Ἡ ἔννοια τοῦ *ἐφ' ἑξῆς*, ὅπως καὶ οἱ ἔννοιες τοῦ συνεχοῦς ἢ τοῦ «ὅλου» καὶ τῶν «μερῶν», ἀνήκουν στοὺς *τρόπους* τοῦ Ἑνὸς καὶ τῶν Πολλῶν. Ἂν, λοιπόν, ἀνατρέξουμε στὸν ὁρισμὸ τοῦ *ἐφ' ἑξῆς* ποὺ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Φυσικὰ* Ε, 3, καθὼς καὶ στὴν ἑρμηνεία του, μποροῦμε ἐπίσης νὰ διακρίνουμε ὅτι, ἂν μποροῦμε νὰ μιλᾶμε γιὰ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς τρόπους τοῦ *εἶναι* ποὺ εἶναι ἡ *οὐσία*, τὸ *ποιὸν* καὶ τὸ *ποσὸν* τοῦ *ἐφ' ἑξῆς*, εἶναι γιατί οἱ *τρόποι* αὐτοὶ τοῦ *εἶναι* δὲν μποροῦν νὰ συμβαδίσουν παρὰ μόνον μὲ αὐτὸ τὸ εἶδος ἑρμηνείας. «*Ἐφ' ἑξῆς*», λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «εἶναι ἐκεῖνο ποὺ καθὼς ἕπεται τῆς ἀρχῆς, προσδιορίζεται ἔτσι ἀπὸ τὴ θέση ἢ τὸ εἶδος ἢ ἀπὸ κάτι ἄλλο, δίχως νὰ ὑπάρχει κάτι ἐνδιάμεσο τοῦ ἰδίου *γένους* (*τῶν ἐν ταυτῷ γένει*) ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ καὶ σὲ ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου ἕπεται. Γιὰ παράδειγμα, ὡς πρὸς μία γραμμή, μία ἢ κάποιες γραμμές· ὡς πρὸς ἕνα σημεῖο, ἕνα ἢ κάποια σημεῖα· ὡς πρὸς μία οἰκία, μιὰ ἄλλη οἰκία. Τίποτε, ὡστόσο, δὲν ἐμποδίζει νὰ ὑπάρχει καὶ κάποιου ἄλλου εἴδους ἐνδιάμεσο, διότι τὸ *ἐφ' ἑξῆς* εἶναι *ἐφ' ἑξῆς* σὲ σχέση μὲ κάποιο πρᾶγμα, καὶ σὲ σχέση μὲ αὐτὸ εἶναι ἕνα *ὕστερον*: τὸ ἕνα, γιὰ παράδειγμα, δὲν εἶναι *ἐφ' ἑξῆς* τοῦ δύο, οὔτε ἡ πρώτη μέρα *ἐφ' ἑξῆς* τῆς δεύτερης ἀλλὰ τὰ ἑπόμενα εἶναι *ἐφ' ἑξῆς* στὰ πρῶτα»[17]. Ἡ διευκρίνιση αὐτή, ἡ ὁποία εἰσάγει καὶ ἄλλες ἐνολογικὲς ἔννοιες, ὅπως τὸ *πρότερον*, τὸ *ὕστερον* καὶ τὸ *μεταξύ*, τὸ *εἶδος* δηλαδὴ καὶ τὸ *γένος*, ἀποκαλύπτει ὅτι ἂν μποροῦμε νὰ κατατάξουμε τοὺς *τρόπους* αὐτοὺς τοῦ *εἶναι* τοῦ ὄντος, ποὺ εἶναι ἡ *οὐσία*, τὸ *ποιὸν* καὶ τὸ *ποσόν*, σὲ μιὰ σειρὰ καὶ μιὰ ἐνιαία ἀκολουθία, εἶναι ἀκριβῶς ἐπειδὴ διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ *γένος*.

Τὰ δύο αὐτὰ παραδείγματα, στὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσα νὰ προσθέσω πολλὰ ἄλλα, ἀποκαλύπτουν τὴ βαρύτητα ποὺ ἀποκτᾶ στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ σχήματος *Ἕνα καὶ Πολλά*, δίχως τὸ ὁποῖο οἱ *τρόποι* τοῦ ὄντος θὰ παρέμεναν προβληματικοί. Οἱ διαδοχικὲς θεωρητικὲς προσεγγίσεις μου στὸ θέμα μὲ βοήθησαν νὰ συνειδητοποιήσω ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ἐννοιῶν ποὺ χρησιμοποι-

---

16. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Λ, 1, 1069a 18-21.
17. *Φυσικά*, Ε, 3, 226b 34 – 227a 6.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οῦνται στὰ *Φυσικὰ* ἀνῆκαν, ὄχι στὴν προβληματικὴ τοῦ Ἑνός, ὅπως πίστευα τότε, ἀλλὰ στὴν προβληματικὴ τοῦ Ἑνὸς καὶ τῶν Πολλῶν. Ἡ νέα αὐτὴ ὀπτική, ποὺ φώτισε ἀπὸ μίαν ἄλλη σκοπιὰ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ γέννησε καινούργιες ἀπορίες ὡς πρὸς τὶς σχέσεις τῆς ὀντολογίας μὲ τὴν ἑνολογία, μοῦ δημιούργησε, ὡστόσο, ἕνα σοβαρὸ δίλημμα: πῶς θὰ ἐπιχειροῦσα μιὰ νέα ἔκδοση ἑνὸς ἔργου ποὺ θεωροῦσα πλέον ξεπερασμένο; Ἀκόμα περισσότερο μάλιστα, ἐφ' ὅσον διαγραφόταν ἤδη στὸ βάθος τὸ γνωστὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἐπίκαιρο ἦταν τὸ ἔργο δεδομένου τοῦ γοργοῦ ρυθμοῦ μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἐπιστημονικὲς δημοσιεύσεις διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη σήμερα.

Στὴν πραγματικότητα, τὸ ἰδανικὸ θὰ ἦταν νὰ ξαναγράψω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ βιβλίο. Ἕνα τέτοιο ἐγχείρημα, ὅμως, μοῦ φάνηκε ἐξ' ἀρχῆς πέραν τῶν δυνάμεων ἀλλὰ καὶ τῶν στόχων μου. Γιὰ νὰ ἀποφύγω λοιπὸν κάτι τέτοιο, καὶ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τοὺς σχετικοὺς προβληματισμούς μου, προτίμησα νὰ βρῶ μιὰ συμβιβαστικὴ λύση. Διετήρησα ὡς ἐκ τούτου τὸ βιβλίο ἔτσι ὅπως τὸ εἶχα παραδώσει πρὸς δημοσίευση τὸ 1980, τροποποιώντας μόνον κάποια βασικὰ σημεῖα, ὅσο χρειαζόταν γιὰ νὰ παρουσιάσω τὴν προβληματικὴ ποὺ ἀνεδείκνυε δεδομένα, τὰ ὁποῖα εἶχα προηγουμένως παραβλέψει. Ἐπὶ πλέον, συμπλήρωσα μὲ νέα στοιχεῖα τὸ τέλος τοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖο ἦταν, σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθὴ ἐκτίμηση ἑνὸς κριτικοῦ (R. Brague), κάπως ἀπότομο. Αὐτό μου ἐπέτρεψε νὰ θίξω τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου, ἡ πραγμάτευση τοῦ ὁποίου ἐπιβεβαίωσε τὴν ἄποψή μου γιὰ τὴν πορεία ἀνάπτυξης τοῦ συγγράμματος, καὶ νὰ περιλάβω, τελικά, κάποια ἐπιχειρήματα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει στὰ τελευταῖα βιβλία – συμπεριλαμβανομένου τοῦ Βιβλίου Z –, τὸ ὁποῖο εἶχα παραλείψει στὴν πρώτη ἔκδοση, διότι ἔχω πλέον πεισθεῖ ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ ἐντάσσεται ὁμαλὰ στὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας τῶν *Φυσικῶν*[18]. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, ἐπέτρεψα παράλληλα στὴν πραγμάτευσή μου νὰ «ὀλισθήσει» πρὸς μία περισσότερο ἑνολογικὴ προσέγγιση, προσθέτοντας ἀρκετὰ χωρία γιὰ νὰ ἐνισχύσω τὴν ἀνάλυσή μου καὶ νὰ τὴν κάνω, ἐλπίζω, σαφέστερη. Στὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν τροποποιήσεων, σημαντικότερη εἶναι ἡ ἀπόδοση στὴ γαλλικὴ Β΄ ἔκδοση, τοῦ ὅρου *εἶδος* μὲ τὸν ὅρο *spécificité* ἀντὶ γιὰ *notion eidétique* (εἰδητικὴ ἔννοια), ὅπως τὸν εἶχα ἀποδώσει στὴν πρώτη ἔκδοση γιὰ νὰ τὸν διαφοροποιήσω ἀπὸ τὸν ὅρο *μορφή*. Διεπίστωσα, μὲ τὸν καιρό, ὅτι ἡ ἀπόδοση «εἰδητικὴ ἔννοια» μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει σὲ παρερμηνεῖες,

---

18. Γιὰ τὸ Βιβλίο αὐτό, πβ. R. WARDY, *The Chain of Change. A Study of Aristotle's Physics* VII. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1990.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παρ' ὅτι εἶναι ἀλήθεια ὅτι μέχρι στιγμῆς κανεὶς δὲν ἀντέδρασε, ἀναμφίβολα διότι οἱ μελετητὲς ἐμμένουν στὸ σφάλμα νὰ συγχέουν *εἶδος* καὶ *μορφή*, ἀποδίδοντας καὶ τοὺς δυὸ ὅρους μὲ τὸν ὅρο *forme*. Ἡ ταύτιση τῶν δύο αὐτῶν ὅρων ἀντιβαίνει στὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου, ποὺ τοποθετεῖ τὴν *μορφὴν* δίπλα σε ἐκεῖνο ποὺ δηλώνεται στὸ τέλος, ὅσον ἀφορᾶ τὶς οὐσίες (διαφοροποιώντας την ἄλλωστε ἀπὸ τὸ *σχῆμα*). Ἀντίθετα, τὸ *εἶδος*, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ καὶ σὲ ἄλλες κατηγορίες, μπορεῖ νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἀκόμη καὶ ἐν ἀπουσίᾳ τοῦ πράγματος (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ τεχνίτη ποὺ τὸ συλλαμβάνει νοερὰ πρὶν τὸ κατασκευάσει) ἢ κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ὄντος (σὲ κάθε φάση τοῦ *γίγνεσθαι*), δίχως τὴν ὁποία τὸ πρᾶγμα θὰ παρέμενε ἀσύλληπτο καὶ ἀνίκανο νὰ πορευθεῖ πρὸς τὴν ἀπόκτηση τῆς ὁριστικῆς μορφῆς του. Τὸ ἐν λόγῳ ζήτημα, τὸ ὁποῖο βρίσκεται πάντοτε στὸ περιθώριο τῶν μελετῶν γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, μοῦ φαίνεται, ὡστόσο, βασικὸ διότι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα, ἀρχικῶς τὴ σχέση τοῦ *εἴδους* μὲ τὸ *γένος* (ὡς *εἶδος ἑνὸς γένους*), καὶ ἑπομένως τὴ διαφορὰ τοῦ (ἑνο-λογικοῦ) σχήματος ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ συγκροτεῖται ἀπὸ τὴ σχέση μεταξὺ *μορφῆς* καὶ *ὕλης*, καί, στὴ συνέχεια, τὶς συνέπειες τῆς προβληματικῆς τοῦ *εἴδους* γιὰ τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ διὰ τῆς νοήσεως ἐμπειρία (γνώση), ὅπου «ἀσύλληπτη» δὲν εἶναι ἡ *μορφὴ* ἀλλὰ τὸ *εἶδος*.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, καθὼς στὸ μεταξὺ δημοσιεύτηκαν ἀρκετὲς κριτικὲς παρουσιάσεις τῆς πρώτης ἔκδοσης, θεώρησα σκόπιμο νὰ ἐπανέλθω, ὅπου χρειάστηκε, σὲ κάποια ἐπίμαχα σημεῖα, δίχως, ὡστόσο, αὐτὸ νὰ ἐπηρεάσει τὴν πορεία τῆς ἀνάλυσής μου. Ἐπιθυμῶ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ εὐχαριστήσω ὅλους τους συγγραφεῖς ποὺ μπῆκαν στὸν κόπο νὰ διαβάσουν τὸ ἔργο μου καὶ νὰ διατυπώσουν τὶς ἀντιδράσεις τους, οἱ ὁποῖες ἀπετέλεσαν συχνὰ γιὰ μένα πηγὴ προβληματισμοῦ καὶ ἔμπνευσης[19].

---

19. Ἀπ' ὅσο ξέρω, οἱ βιβλιοκρισίες ποὺ δημοσιεύτηκαν ἦταν τῶν: J.P. Anton, *Journal of History of Philosophy*, 22, 1984, σσ. 116-119, E. Berti, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 68, 1986, σσ. 189-192, A. Bianco, *Filosofia Oggi*, 6, 1983, σσ. 256-257, P.A. Bogaard, *Isis*, 73, 1982, σσ. 592-593, R. Brague, *Philosophie Randschäden* 29, 1982, σσ. 265-271, J. Brams, *Tijdsch. Filosofia*, 45, 1983, σσ. 303-305, L. Brunet, *Laval théologie et philosophie*, 38, 1982, σσ. 330-331, M. Crubellier, *Revue des Études Grecques*, 97, 1984, σσ. 330-332, A.-M. Dillens, *L'Antiquité Classique*, 52, 1983, σσ. 455-456, J.-M. Gabaude, *Diotima*, 12, 1984, σσ. 222-223, Ph. Hoffmann, *Bulletin de l'Association G. Budé*, 2, 1982, σσ. 218-221, G. Hottois, *Annales de l'Institut de Philosophie de l'ULB*, 1980-1981, σσ. 166-167, Y. Lafrance, *Revue Canadienne de C.R. en philosophie*, 2, 1982, σσ. 5-11, W. Leszl, *Rivista Critica di Storia della Filosofia*, 39, 1984, σσ. 607-612, P. Louis, *Revue de Philosophie de Littérature et de l'Histoire Ancienne*, 56, 1982, σσ. 135-136, P. Pellegrin, *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, 107, 1982, σσ. 458-460, T.M. Robinson, *International Studies in Philosophy*, 16, 1984, σ. 81.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τέλος, ἂν καὶ ἀπὸ τὸ 1980 καὶ ἑξῆς δημοσιεύθηκαν πολλὰ ἄρθρα γιὰ κρίσιμα σημεῖα τῶν *Φυσικῶν*, τὰ ὁποῖα θίγουν τὰ ἴδια ζητήματα (αἴτια, κίνηση, χρόνο...)[20], λίγα εἶναι, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, τὰ βιβλία ποὺ ἀφιερώνονται στὰ *Φυσικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀπὸ αὐτὰ – στὰ ὁποῖα θὰ πρέπει σήμερα νὰ προσθέσω το σημαντικὸ ἔργο ἠλεκτρονικῆς ἐπεξεργασίας δεδομένων τοῦ B. Colin[21] καθὼς καὶ δύο μελέτες σχετικὰ μὲ «τὴ μέθοδο τῶν ἀρχῶν στὸν Ἀριστοτέλη» – μέθοδο τὴν ὁποία *ἐφάρμοσε*, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, γιὰ πρώτη φορὰ συστηματικὰ ἡ μελέτη μου, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ W. Wieland[22] –, τὰ περισσότερα θίγουν ζητήματα ποὺ ἐξέτασα ἤδη, στὴν πρώτη ἔκδοση αὐτῆς τῆς μελέτης[23]. Δυστυχῶς, μολονότι ὁρισμένοι μελετητὲς (ὅπως ἡ Sarah Waterlow καὶ ὁ Daniel Graham) παραπέμπουν στὸ βιβλίο μου, δὲν λαμβάνουν ποτὲ ὑπ' ὄψιν τὰ ἐπιχειρήματά μου, ἂν καὶ συχνὰ ἀναπτύσσουν τὴν ἴδια θεματική, ἀπὸ ὀπτικὲς ὡστόσο, ποὺ μοῦ φαίνονται πιὸ παρωχημένες σὲ σχέση μὲ αὐτὰ ποὺ ὑπεστήριξα στὴ μελέτη μου[24]. Δὲν μοῦ φαίνεται ὅμως, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη πολεμικῆς. Ἀκόμα περισσότερο, ἐφ' ὅσον ἡ πληθώρα τῶν δημοσιευμάτων σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, μᾶς κάνει ὅλο καὶ λιγότερο ἱκανοὺς νὰ διαχειριστοῦμε τὶς πληροφορίες καὶ νὰ ἐξετάσουμε τὰ ζητήματα ποὺ θέτουν οἱ διάφοροι μελετητές. Ἀπὸ καιρὸ ἔχω κι

---

20. Καθὼς δὲν μπορῶ νὰ μνημονεύσω ὅλα αὐτὰ τὰ ἄρθρα, ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἀναφερθῶ σὲ ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὁποῖα ἐξετάζουν προβλήματα ποὺ μὲ ἀπασχόλησαν ἄμεσα στὴν παροῦσα μελέτη.

21. Πβ. B. Colin, *Aristote*, Physique, *Index verborum*, *Listes de frequence*, Liège, C.I.P.L., 1993.

22. Πβ. T.H. Irwin, *Aristotle's First Principles*, Oxford, 1988 καὶ Ch. Pietsch, *Prinzipienfindung bei Aristoteles*, στὸ ὁποῖο ἔχω ἤδη παραπέμψει.

23. Πβ. S. Waterlow, *Nature, Change and Agency in Aristotle's Physics*, New York, Oxford University Press, 1982, καὶ σὲ μαλακὸ ἐξώφυλλο, Oxford, Clarendon Press, 1988· D. W. Graham, *Aristotle's Two Systems*, Oxford, Clarendon Press, 1987, M.-L. Gill, *Aristotle on Substance. The Paradox of Unity*, Princeton, Princeton Univ. Press, καὶ τοὺς συλλογικοὺς τόμους: *La physique d'Aristote et les conditions d'une science de la nature*, ἐπιμ. F. De Gandt καὶ P. Souffrin μὲ συμμετοχὴ τῶν E. Berti, R. Brague, J. Brunschwig, F. De Gandt, N. Deneyer, A. Laks, R. Waedy et H.-J. Waschkies), Paris, J. Vrin, 1991, καὶ *Aristote et la notion de nature*, ἐπιμ. P.-M. Morel (μὲ συμμετοχὴ τῶν B. Besnier, A. Petit, J. Brunschwig, M.-H. Gauthier-Muzellec, J.-F. Balaudé, P.-M. Morel, J.-L. Labarrière), Talence, Presses Univ. de Bordeaux, 1997.

24. Τὸ ἴδιο πρέπει, δυστυχῶς, νὰ πῶ καὶ γιὰ ὁρισμένες μελέτες ποὺ δημοσιεύθηκαν στοὺς συλλογικοὺς τόμους σὲ ἐπιμέλεια τῶν F. De Gandt καὶ P. Souffrin, καθὼς καὶ τοῦ P.-M. Morel, οἱ ὁποῖοι, ἀπὸ τὴν ἄλλη, περιλαμβάνουν, εὐτυχῶς, καὶ ἄλλες, ποὺ ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ τὸ πλαίσιο τῆς δικῆς μου, τὴν ὁποία συμπληρώνουν ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο μέρος της, ἀπαλλάσσοντάς με ἀπὸ τὸ νὰ στρέψω τὴ μελέτη μου καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ τμῆμα τῆς μελέτης μου μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾶ τὸ Βιβλίο Z΄ τῶν *Φυσικῶν*, ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ R. Wardy, *The Chain of Change*, στὸ ὁποῖο παρέπεμψα προηγουμένως.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐγὼ ὁ ἴδιος προσαρμοστεῖ στὸ πνεῦμα αὐτὸ καί, ἀποθαρρυμένος ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἔργο μου δὲν διαβάζεται οὔτε σχολιάζεται κριτικὰ ὡς πρὸς αὐτὰ ποὺ θεωρῶ τὰ πιὸ σημαντικά του σημεῖα[26], ἐπέτρεψα στὸν ἑαυτό μου νὰ λαμβάνει ὅλο καὶ λιγότερο ὑπ' ὄψιν τὶς νεώτερες δημοσιεύσεις. Αὐτὸ δὲν μὲ ἐμποδίζει, ὡστόσο, νὰ διαπιστώσω μὲ κάποια ἀνησυχία ὅτι ἡ χρήση τῶν μελετῶν γίνεται ὁλοένα καὶ λιγότερο γιὰ τὸ θέμα ποὺ ἐξετάζουν καὶ γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀναπτύσσουν: συνήθως καθορίζεται ἀπὸ τὴν προσκόλληση τοῦ συγγραφέα στὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο ρεῦμα ἑρμηνείας καὶ σύμφωνα μὲ συγγένειες ποὺ εἶναι κυρίως προσωπικῆς παρὰ ἐπιστημονικῆς φύσεως. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἑπομένως πραγματικὸ καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ συζητηθεῖ. Ἐν ἀναμονῇ μιᾶς τέτοιας ἀνοιχτῆς συζήτησης, παραδίδω καὶ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ τὴ μεταφρασμένη, νέα ἐκδοχὴ τῆς μελέτης μου, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ φωτίσει καλύτερα καὶ θὰ καταστήσει πιὸ γόνιμο τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη.

---

26. Παρ' ὅτι πιστεύω ὅτι προσπάθησα, στὰ δύο πρῶτα βιβλία μου (στὴν πρώτη, δηλαδή, ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης καὶ στὸ *Mythe et philosophie chez Parménide*, Bruxelles, Ousia, 1986, 1990[2]) νὰ παρουσιάσω τὴν κατάσταση τῆς ἔρευνας καὶ νὰ ἀναφερθῶ στὸ μεγαλύτερο, κατὰ τὸ δυνατόν, μέρος τῶν σχετικῶν δημοσιευμάτων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΓΕΝΕΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΩΝ *ΦΥΣΙΚΩΝ*

§ 1. *Ἀπὸ τὴν ὀντολογία στὴ γενεσιολογία*

Ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης φέρνει στὸ προσκήνιο τὶς ἀπορίες ποὺ ὁρίζουν τὴν ὀντολογία ὡς πρὸς τὴν ἱκανότητά της νὰ ἀναδεικνύει τὶς ἀρχὲς *τῶν φύσει γιγνομένων*, καί, ἑπομένως, ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ ἀνάμεσα σὲ δύο ἢ τρία στοιχεῖα τῶν ὄντων αὐτοῦ τοῦ τύπου, προκύπτουν δύο σημεῖα ποὺ ὑποδεικνύουν μιὰ πιθανὴ ἐπίλυση τῆς βασικῆς καὶ τελικῆς ἀπορίας. Τὸ πρῶτο σημεῖο προκύπτει ἀπὸ τὴ θέση ὅτι «οἱ ἀρχὲς δὲν διακρίνονται σύμφωνα μὲ τὸ γένος ἀλλὰ μόνον σύμφωνα μὲ τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον»[1], ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ἄλλωστε ἐν μέρει καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐκείνη θέση ὅτι «τὸ ὑποκείμενο εἶναι ἀρχὴ καὶ φαίνεται ὅτι προηγεῖται (*πρότερον*) τοῦ κατηγορουμένου»[2]. Τὸ δεύτερο, λιγότερο ρητῶς διατυπωμένο σημεῖο, εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο συνάρτηση τοῦ πρώτου: πράγματι, ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ἐναντιώσεις φαίνεται, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅτι ἀνάγονται σὲ μιὰ ἐναντιότητα[3], ἡ ὁποία ἐν προκειμένῳ δηλώνεται μὲ αὐτὸ ποὺ ἀλλοῦ ὀνομάζει πρῶτες ἐναντιώσεις[4], ἡ ἑνότητα αὐτὴ δὲν ἔχει νόημα παρὰ μόνον στὸ λογικο-ενολογικὸ ἐπίπεδο – ὡς ἀρχὴ γνώσεως –, ἐνῷ δὲν μαρτυρεῖται στὸ ὀντολογικὸ ἐπίπεδο – στὸν βαθμὸ πού, ὄχι ἁπλῶς ἀνήκουν στὸ Ἕνα καὶ τὸ γένος, καὶ τὰ ἐναντία καὶ οἱ ἔννοιες πρότερον καὶ ὕστερον, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἐναντία δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ὑπάρχουν ταυτόχρονα καὶ νὰ διέπονται ἀπὸ τὴν ἴδια σχέση, ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τῆς ἀρχῆς της μὴ ἀντίφασης. Μποροῦμε ἑπομένως νὰ ποῦμε ὅτι στὸ ὀντολογικὸ ἐπίπεδο τὰ ἐναντία δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ διακρίνονται παρὰ μόνον ὡς πρὸς τὸ πρότερον καὶ ὕστερον,

---

1. *Φυσικά*, Α, 6, 189b 24-25: θέση στὴν ὁποία ἀναφέρθηκα ὑπαινικτικὰ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο.
2. *Ἔνθ' ἀν.*, 189a 31-32.
3. *Ἔνθ' ἀν.*, 189b 26-27.
4. *Ἔνθ' ἀν.*, 188a 28-29. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α, 7, 1057b 16.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὅπως καὶ συμβαίνει, τουλάχιστον ἐφ' ὅσον ἀνήκουν στὸ ἴδιο γένος[5]. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια λοιπόν, ἐν ὅσῳ ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ στὸ Βιβλίο Α, 5 –ὑποθετικά, εἶναι ἀλήθεια[6] – τὶς ἐναντιώσεις ὡς ἀρχές, τὶς χρησιμοποιεῖ μὲ αὐτὴ τὴ σημασία, ἐφ' ὅσον μιλᾶ γιὰ ἐναντιώσεις καὶ γιὰ τὰ ἐνδιάμεσά τους[7]. Στὴν πραγματικότητα, βάσει τῶν ἐπιστημολογικῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψης, οἱ ἐναντιώσεις οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν τὴν ὕπαρξη ἐνδιαμέσων ἐνσωματώνονται μαζὶ μὲ αὐτὰ σὲ ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ γένος[8]. Κατὰ συνέπεια τὸ ἑνολογικὸ ζεύγος[9] «πρότερον-ὕστερον» γίνεται τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ μιὰ πιθανὴ ἐπίλυση τῶν δυσκολιῶν ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἑνο-οντο-λογικὲς προϋποθέσεις τοῦ Βιβλίου Α, 2 -6. Θὰ πρέπει βέβαια νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν παρέλειψε στὴν ἐν λόγῳ ἐξέταση νὰ ἀναδείξει τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ ζεύγους, ἐφ' ὅσον τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ἐκθέτει τὴν πρώτη ὑπόθεση σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχὲς *τῶν φύσει γιγνομένων*[10], μιλᾶ γιὰ ἕνα σημεῖο ἐκκίνησης καὶ ἕνα σημεῖο κατάληξης (ἐξ ἐναντίων). Ἀκριβέστερα, πρὶν ἐπισημάνει τὶς λογικὲς δυσκολίες ποὺ ὁδηγοῦν σὲ ἀδιέξοδο, ὑπενθυμίζει ὅτι ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἐναντία σχέση προτέρου στὴν τάξη τοῦ *εἶναι* (*ἐστὶν ἄλλα ἄλλων πρότερα*) καὶ σχέση ἑτερότητας στὴν τάξη τοῦ *γίγνεσθαι* (*γίνεται ἕτερα ἐξ ἄλλων*)[11]. Ταυτόχρονα, ἀποκαλύπτει τὴ μόνη πιθανὴ ὁδὸ γιὰ τὴν διάγνωση τῶν ἀρχῶν *τοῦ φύσει γιγνομένου*: θὰ πρέπει νὰ τὸ ἐξετάσουμε βάσει τῶν «ἀρχῶν» τοῦ προτέρου-ὑστέρου καὶ τῆς ἑτερότητας – τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε ἐπίσης «μεταἀρχὲς» ἢ, ἀκριβέστερα, ἔννοιες ἑνολογικῆς τάξης. Πρᾶγμα ποὺ ἐξηγεῖ ταυτόχρονα τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ὑπογραμμίζει καὶ τὴν *sine qua non* προϋπόθεση γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος: «πρέπει, γράφει, οἱ ἀρχὲς νὰ μένουν πάντοτε ἀμετάβλητες»[12].

Μποροῦμε ἔτσι νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λογικὲς δυσκολίες ποὺ ἐμποδίζουν τὶς ἐναντιώσεις νὰ ἀποτελέσουν ἀρχές, διαγράφεται ἄλλη μιὰ δυσκολία, ὄχι λιγότερο σημαντικὴ ποὺ ἀφορᾶ τὴ σταθερότητά τους. Τὸ ἐμπόδιο στὸ ὁποῖο προσέκρουσε ἡ πλατωνικὴ

---

5. *Ἔνθ' ἀν.*, 6, 189b 25 κ. ἑξ..
6. *Ἔνθ' ἀν.*, 5, 188b 21-22.
7. *Ἔνθ' ἀν.*, 188b 22-23.
8. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α, 7.
9. Στὴν προηγούμενη ἔκδοση μιλοῦσα γιὰ «ἐπιστημολογικό» ζεῦγος, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ ἀναχρονισμὸ στὸν βαθμὸ πού, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε «ἐπιστημολογία», ἀνήκει σαφῶς, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στὴ μεταφυσική του Ἑνός, μὲ τὸ *πρότερον* καὶ τὸ *ὕστερον* νὰ ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ ἐκφάνσεις τοῦ Ἑνὸς καὶ τῶν Πολλῶν.
10. *Φυσικά*, Α, 5, 188b 20-26.
11. *Ἔνθ' ἀν.*, 189a 317-18.
12. *Ἔνθ' ἀν.*, 189a 19-20: *τὰς δὲ ἀρχὰς ἀεὶ δεῖ μένειν*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φιλοσοφία ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή της – μετὰ τὴν ὥθηση τῆς σωκρατικῆς σκέψης –, ἐμφανίζεται καὶ πάλι στοὺς ἴδιους τους κόλπους τῆς ἀριστοτελικῆς προβληματικῆς. Ὁ Πλάτων τὸ εἶχε διαγνώσει, ὅπως εἴδαμε, σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους διαλόγους του, τὸν *Φίληβο*, δηλώνοντας ἐξ ἀρχῆς τὴν ἀδυναμία ὕπαρξης μιᾶς ἐπιστήμης «γιὰ ὅσα γίνονται καὶ θὰ γίνονται καὶ ἔχουν γίνει», ἐφ' ὅσον αὐτὰ «μήτε εἶχαν ποτὲ ὡς τώρα οὔτε θὰ ἔχουν οὔτε ἔχουν τώρα τὴ στιγμὴ αὐτὴ τίποτε μεταβλητὸ» καὶ τίποτα βέβαιο δὲν θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργηθεῖ σ' ἐμᾶς «γιὰ ὅσα δὲν κατέχουν τὴν παραμικρὴ βεβαιότητα»[13]. Ὅταν ὅμως ὁ Σταγειρίτης ἐπανέρχεται στὸν πυρῆνα τῆς πλατωνικῆς προβληματικῆς, στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποὺ διατυπώνεται ἡ ἀδυναμία ὕπαρξης μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης, δὲν εἶναι γιὰ νὰ παραδεχθεῖ τὴν ἀποτυχία του, ἀλλὰ ἀντίθετα γιὰ νὰ προβάλει τὸ ἀκριβὲς σημεῖο ὅπου ἡ ὀντολογία, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ προβληματικὴ περὶ τοῦ ὄντος, διαπιστώνει τὰ ὅριά της, παρὰ τὶς βελτιώσεις ποὺ τῆς ἔχει ἐπιφέρει. Ταυτόχρονα, ὅμως, δηλώνει τόσο τὴν βαθύτατη προσκόλλησή του στὶς πλατωνικὲς ἀπόψεις ὅσο καὶ τὴν ἀπόκλισή του ἀπὸ αὐτές: τὴν προσκόλλησή του, ὅταν μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ πρόθεση τοῦ Πλάτωνος σχετικὰ μὲ τὴν ἀναγκαιότητα σταθερότητας τῶν ἀρχῶν γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς ἐπιστήμης εἶναι ὀρθή. Παράλληλα, δηλώνει καὶ τὴν ἀπόκλιση ἀπὸ τὶς πλατωνικὲς ἀπόψεις ὑποδεικνύοντας ὅτι ἡ μόνη ὁδὸς ποὺ ὁδηγεῖ στὴ σταθερότητα καὶ τὴν ἀλήθεια στὸ ἐπίπεδο τοῦ γίγνεσθαι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ ἀλλοῦ, σὲ ἕνα ἐπέκεινα, σὲ ἕναν ὑπερβατικὸ κόσμο, ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἴδιου τοῦ γίγνεσθαι, ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχῶν ποὺ συνδέονται βαθύτατα καὶ ὀντολογικὰ μὲ αὐτό. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἑξῆς, ἂν ἡ ἔννοια τῶν ἐναντιώσεων, στὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκολουθώντας τοὺς προγενεστέρους του, εἶχε στηρίξει τὶς ἐλπίδες του – διότι προϋποθέτει τὶς ἑνολογικὲς ἀρχὲς τοῦ προτέρου-ὑστέρου καὶ τῆς ἑτερότητας –, ἀποδεικνύεται ἀνίκανη ἀπὸ μόνη της νὰ περάσει τὸν ἔλεγχο τῶν ἑνοοντο-λογικῶν προϋποθέσεων τῆς «ἐπιστημολογίας» της, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ ὁδηγεῖ τὴν ὀντολογία σὲ ἀδιέξοδο, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ θέσει στὸν ἑαυτὸ του τὸ ἐρώτημα μήπως θὰ ἔπρεπε ἀκριβῶς νὰ ἐμβαθύνει στὸ ζήτημα τοῦ γίγνεσθαι, στὸ ἐπίπεδο μάλιστα τοῦ γίγνεσθαι. Αὐτὸ στὴν ἀριστοτελικὴ γλῶσσα σημαίνει: προσπάθεια νὰ διακρίνεις ἂν τὸ «πρᾶγμα» μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο μιᾶς μελέτης ποὺ τὸ ἀντιμετωπίζει ὄχι πλέον ὡς *ὄν*, ἀλλὰ ὡς *γιγνόμενον*. Μὲ ἄλλα λόγια, τίθεται τὸ ἐρώτημα ἐὰν μποροῦμε νὰ συγκροτήσουμε ἕναν νέο *λόγον* στὸν ὁποῖο ἡ κατηγόρηση *καθ' ὑποκειμένου* θὰ μποροῦσε νὰ

---

13. Πβ. ἀνωτέρω, *Εἰσαγωγή*, ὑποσ. 21 καὶ 22.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μετατεθεῖ στὸ γιγνόμενον, μέχρι τοῦ σημείου νὰ τοῦ ἀποδώσει τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀληθοῦς ἢ τοῦ ψευδοῦς.

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ κάνει κάποια μεγάλη προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, διότι, σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα του, ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ *ρήματος* ἐμπεριέχει πάντοτε στὴ σημασία της τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου[14]. Ἐπιπλέον, ὅπως ἀναφέρει, τὸ *ρῆμα* ἀποτελεῖ πάντοτε *σημεῖον* αὐτοῦ ποὺ δηλώνει ἕνα πρᾶγμα, εἰδικότερα μάλιστα, στὴν περίπτωση τῶν *καθ' ὑποκειμένου*[15]. Ὑπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες, παρ' ὅτι τὸ *ρῆμα* εἶναι μιὰ λέξη τοῦ δηλώνει κάτι (τοῦ πράγματος), δὲν δηλώνει κάτι τοῦ πράγματος ἐν ὅσῳ δὲν δηλώνει ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει. Διότι, ὅπως ἀναφέρει, τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι εἶναι ἁπλῶς δυὸ λέξεις (*ρήματα*), ποὺ ἀπὸ μόνες τους δὲν δηλώνουν τίποτε σχετικὰ μὲ τὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ μποροῦν νὰ προσθέσουν κάτι στὴ σημασία του, νὰ γίνουν δηλαδὴ δεῖκτες (*σημεῖα*) τοῦ πράγματος βάσει μιᾶς σύνθεσης[16]. Ἂν εἶναι ἔτσι, τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴ συγκρότηση ἑνὸς ἀποφαντικοῦ λόγου στὸν ὁποῖο τὸ *ρῆμα* δὲν δηλώνει αὐτὸ ποὺ ἀνήκει τώρα (*τὸ νῦν ὑπάρχειν*) στὸ πρᾶγμα[17], ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ἀνῆκε στὸ παρελθὸν ἢ ἀκόμα ἐκεῖνο ποὺ θὰ τοῦ ἀνήκει στὸ μέλλον.

> «Κάθε ἀποφαντικὸς λόγος, γράφει, συγκροτεῖται ἀναγκαστικὰ βάσει ἑνὸς ρήματος ἢ κάποιου ρηματικοῦ τύπου (*πτώσεως*). Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἔννοιά του ἀνθρώπου δὲν συνιστᾶ ἀποφαντικὸ λόγο ἐν ὅσῳ δὲν προσθέτουμε τὸ εἶναι, ἢ τὸ θὰ εἶναι ἢ τὸ ἦταν»[18].

Συνέπεια αὐτοῦ εἶναι καὶ ἡ βασικὴ διαπίστωση:

> «σὲ σχέση μὲ τὰ ὄντα καὶ τὰ γενόμενα, ἡ κατάφαση καὶ ἡ ἄρνηση (*ἀπόφασις*) εἶναι ἢ ἀληθὴς ἢ ψευδής»[19].

Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς μεταξὺ *ὄντος* καὶ *γενομένου*, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει νὰ στοχάζεται πάνω στὸ θέμα τοῦ περίφημου προβλήματος τῶν ἐνδεχομένων, εἶναι ἀποκαλυπτικός, διότι δείχνει ξεκάθαρα ὅτι ἡ χρήση τοῦ ρήματος *γίγνεσθαι* στὸν ἀποφαντικὸ λόγο δὲν πρέπει νὰ δημιουργεῖ στὴν πραγματικότητα προβλήματα. Ἂν, λοιπόν, λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀποφαντικὸς λόγος δὲν ἔχει νόημα παρὰ μόνον χάρη στὴν κατηγορικὴ χρήση τοῦ ρήματος *εἶναι*, καταλαβαίνουμε ὅτι μόνον ἡ κατηγορικὴ χρήση τοῦ

---

14. *Περὶ Ἑρμηνείας*, 3, 16b 6.
15. *Ἔνθ' ἀν.*, 16b 7-10.
16. *Ἔνθ' ἀν.*, 16b 19-25.
17. *Ἔνθ' ἀν.*, 16b 9.
18. *Ἔνθ' ἀν.*, 5, 17a 9-12.
19. *Ἔνθ' ἀν.*, 9, 18a 28-29.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρήματος *γίγνεσθαι* μπορεῖ νὰ στηρίξει ἕναν τέτοιο λόγο. Ἡ κατηγορικὴ αὐτὴ χρήση τοῦ ρήματος *γίγνεσθαι*, στὴν ὁποία ὀρθῶς ἐπέμεινε ὁ Wieland[20], δὲν εἶναι εὕρημα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ συνιστᾶ βασικὸ χαρακτηριστικό της ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ ἐξῆς[21]. Τὸ

---

20. W. WIELAND, *Ἔνθ' ἀν.*, σσ. 110-140.

21. Στὴν ἐξαιρετικὴ μελέτη του γιὰ τὸ ρῆμα εἶναι στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, καὶ ἰδιαίτερα στὴν ὁμηρικὴ γλῶσσα (*The Verb "Be" in Ancient Greek*, *ἔνθ' ἀν.*), ὁ Ch. Kahn ἐπισημαίνει ὅτι στὴν πρώτη ραψῳδία τῆς Ἰλιάδας ἐντοπίζουμε μία καὶ μοναδικὴ χρήση τοῦ ὅρου *γίγνεσθαι* μὲ τὴ σημασία τοῦ «γεννιέμαι» (στ. 251), ἐπὶ συνόλου ἕξι ἀναφορῶν, μὲ τὶς ὑπόλοιπες πέντε νὰ μοιράζονται ἀνάμεσα στὴ χρήση του ὡς ὑπαρκτικοῦ ρήματος (στ. 188, ὅπου σημαίνει «ὑπάρχει», καὶ στ. 49, 341, 493 ὅπου σημαίνει «δημιουργεῖται») καὶ τὴ χρήση του ὡς συνδετικοῦ – κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ρῆμα *εἶναι* (στ. 57). Τὸ δεῖγμα αὐτό, διευκρινίζει ὁ Kahn, εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ τοῦ συνόλου τῶν ὁμηρικῶν χρήσεων τοῦ ρήματος *γίγνεσθαι*. Φαίνεται ἔτσι ὅτι ἡ «βιολογικὴ» σημασία τοῦ ὅρου, δηλ. ἡ σημασία ποὺ παραπέμπει στὴ «γέννηση», τὴ «γένεση» ἢ τὴ «γενιά», δὲν κυριαρχεῖ στὴν πραγματικότητα παρὰ μόνον στὸν ὀνοματικὸ τύπο ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα, δηλαδὴ στοὺς ὅρους *γένος*, *γενεή* κ.λ.π., ἐνῷ στὴν περίπτωση τοῦ ρήματος, ἡ σημασία αὐτὴ καλύπτει μέρος μόνον, καὶ μάλιστα μικρό, τοῦ συνόλου τῶν χρήσεων (σ. 364). Κατὰ τὸν συγγραφέα, ἡ χρήση τοῦ *γίγνομαι* ὡς συνδετικοῦ παράλληλα μὲ τὸ *εἰμὶ* φανερώνει μιὰ ἰδιαίτερη ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἂν καὶ στὸν Ὅμηρο μοιράζεται τὴ λειτουργία του ὡς συνδετικοῦ καὶ μὲ ἄλλα ρήματα, ὅπως τὰ *πέλω*, *τελέσθω*, *τέτυγμαι* (σσ. 372, 384, 216-222). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Kahn τονίζει τὴ σχέση μεταξὺ *εἰμὶ* καὶ *γίγνομαι*, μιὰ σχέση ἀντίθεσης μεταξὺ στατικοῦ καὶ δυναμικοῦ, ἡ ὁποία ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς σχέσης μεταξὺ *εἶναι* καὶ *γίγνεσθαι*. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι, τουλάχιστον στὰ ὁμηρικὰ κείμενα, τὸ *γίγνομαι* ἀντικαθιστᾶ τὸ *εἰμὶ* κάθε φορὰ ποὺ πρόκειται νὰ δηλωθεῖ μιὰ ἔννοια κίνησης. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι ἀκόμα πιὸ σημαντικὴ ἐφ' ὅσον ὁδηγεῖ τὸν Kahn νὰ ὑπογραμμίζει ὅτι τὸ πλῆθος τῶν σημασιῶν τοῦ *γίγνομαι* ἀντιστοιχεῖ, σὲ ἕναν βαθμό, ἐπακριβῶς στὴν πολυσημία (*πολλαχῶς λέγεσθαι*) τοῦ *εἶναι* (σσ. 195-198). Τέλος, ὁ συγγραφέας διαπιστώνει τὴν προτεραιότητα τοῦ ρήματος *εἰμὶ* σὲ σχέση μὲ τὸ ρῆμα *γίγνομαι*, γεγονὸς ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ φωτίσει κάποια σημεῖα «ἐμπειρικῆς» τάξεως. Γιὰ παράδειγμα, ἐνῷ ἡ ἀρχαιότερη ἰνδοευρωπαϊκὴ ρίζα γιὰ τὸ ρῆμα εἶναι, ἡ ρίζα es- (οἱ ἄλλες, ὅπως γνωρίζουμε, εἶναι οἱ bhu- ἀπ' ὅπου τα *φύω*, *φύσις*, καὶ ves- ἀπ' ὅπου το γερμανικὸ wesen: πβ. KAHN, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 24, 36-37, M. HEIDEGGER, *Einführung in die Metaphysik*, σσ. 54-55), εἶναι κοινὴ σὲ διάφορες γλῶσσες, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τοὺς διάφορους ὅρους ποὺ δηλώνουν τὸ *γίγνεσθαι*, ὅπως γιὰ παράδειγμα *γίγνομαι*, fieri, become, warden. Τὸ μόνο κοινὸ σημεῖο τους εἶναι ἡ ἀντίθεσή τους πρὸς τὴ ρίζα es-. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸν Ὅμηρο, ὅπου τὸ *γίγνεσθαι* δηλώνεται μὲ τέσσερα διαφορετικὰ ρήματα (*γίγνομαι*, *πέλω*, *τελέσθω* καὶ *τέτυγμαι*), φαίνεται ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ρήματα μαζὶ ἀπαντοῦν σπανιότερα ἀπὸ ὅ,τι τὸ ρῆμα *εἶναι*. Συμβαίνει, μάλιστα, νὰ ἀντικαθιστοῦν, στὴν στατική τους σημασία, τὸ ἴδιο το ρῆμα *εἶναι*. Ἡ διαδικασία αὐτὴ τῆς ἀφομοίωσης εἶναι ἀνάλογη μὲ ἐκείνη ποὺ παρατηροῦμε στὴν περίπτωση τῶν παραγώγων τῆς δεύτερης ἰνδοευρωπαϊκῆς ρίζας bhu-, ἡ ὁποία ἐμφανίζει ἄλλοτε «δυναμικό» χαρακτήρα (*φύσις*= «γέννηση», «ἄνθηση») καὶ ἄλλοτε στατικὸ (*φύσις*= «ἀνάστημα», «φύση», «οὐσία»): παρατηροῦμε ἔτσι συχνά, στὰ παράγωγα αὐτά, μιὰ ἀφομοίωση τῆς δυναμικῆς («κινητικῆς») σημασίας ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη στατική. Σύμφωνα, μάλιστα, μὲ τὸν Kahn, ἡ ἀντίστροφη διαδικασία τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ «στατική» στὴ «δυναμική» σημα-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νέο ποὺ εἰσάγει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἡ πραγμάτευση τῆς φιλοσοφικῆς διάστασης τῆς χρήσης αὐτῆς μὲ στόχο νὰ καλύψει τὶς ἐλλείψεις τοῦ κατηγορικοῦ (attributif) λόγου ὁ ὁποῖος στηρίζεται στὸ ὄν. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἐπιμείνουμε στὸ ἑξῆς: αὐτὸ ποὺ εἰσάγει ἐδῶ, δὲν εἶναι ἁπλῶς μιὰ ἀνάλυση τῆς γλώσσας χάρη στὴν ὁποία ἀναδύονται οἱ ἀρχές[22] ἀλλὰ μιὰ ἑρμηνεία τῆς γλώσσας βάσει τῶν φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων τῆς σκέψης του. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Σταγειρίτης δὲν ἀποκομίζει ἀπὸ τὴ γλῶσσα παρὰ ἐκεῖνο ποὺ θέλει νὰ ἀνακαλύψει σὲ αὐτὴν δυνάμει τῶν λογικο-οντολογικῶν βάσεων τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου (στὸν ὁποῖο κυριαρχοῦν ἡ πολυσημία τοῦ *εἶναι* καὶ ἡ θέση ὅτι ἡ οὐσία εἶναι ὑποκείμενο κάθε κατηγόρησης) καὶ τῆς ἐπιστημολογικῆς προϋπόθεσης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία αὐτὸ ποὺ εἶναι καὶ αὐτὸ ποὺ γίγνεται δὲν εἶναι τέτοια παρὰ μόνον βάσει ἀρχῶν[23]. Ἡ γλῶσσα χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ἐπικουρικὰ γιὰ τὴ διασαφήνιση τῶν *a priori* προϋποθέσεων τῆς γενεσιολογίας βάσει τῶν *a priori* προϋποθέσεων τῆς ὀντολογίας, οἱ ὁποῖες μὲ τὴ σειρὰ τοὺς βασίζονται στὶς ἑνολογικὲς προϋποθέσεις τῆς γλώσσας καὶ τῆς σκέψης. Τὸ βασικὸ κείμενο ποὺ ἐπιτρέπει κατὰ κάποιο τρόπο αὐτὴ τὴ μεταβίβαση ἁρμοδιοτήτων, χάρη στὴν ὁποία θὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐξέταση *τοῦ φύσει γιγνομένου*, εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο βρίσκουμε συνδεδεμένες τὴν θέση περὶ τῆς πολυσημίας τοῦ *γίγνεσθαι* (*πολλαχῶς δὲ λεγομένου*

σία δὲν μαρτυρεῖται ποτὲ (σσ. 205-207). Ἂν ὅμως ἀληθεύει, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ E. BENVÉNISTE (Catégories de pensée et categories de langue, *Problèmes de linguistique générale*, Paris, 1966), ὅτι ἡ γλωσσικὴ δομὴ τῆς ἑλληνικῆς προώριζε τὴν ἔννοια τοῦ *εἶναι* γιὰ φιλοσοφικὴ χρήση, δὲν εἶναι λιγότερο ἀλήθεια ὅτι ἡ ἴδια αὐτὴ δομὴ θὰ καθιστοῦσε δυνατὴ τὴν πραγμάτευση τοῦ *γίγνεσθαι* ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὡστόσο, γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξουμε παρακάτω, τὸ παράδοξο στὴν ἱστορία τῆς δυτικῆς σκέψης εἶναι ὅτι λησμόνησε τὴν ἴδια τὴν ἔννοια ποὺ κατέστησε δυνατὴ τὴν ἐμφάνιση μιᾶς ἐπιστήμης τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ *γίγνεσθαι*, ἐναποθέτοντας τὶς τύχες της στὴν ἁρμοδιότητα ἀποκλειστικὰ τοῦ ρήματος *εἶναι*.

22. Ὅπως ὑποστήριξαν ἀρχικῶς ὁ J. M. Le Blond καὶ στὴ συνέχεια ὁ W. Wieland. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ ὅμως, ὁ ἔπαινος ἀνήκει, μοῦ φαίνεται, στὸν τελευταῖο αὐτὸν μελετητὴ διότι ἀνέδειξε τὸν κατηγορικὸ χαρακτήρα τῆς χρήσης τοῦ ρήματος *γίγνεσθαι* ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ διότι διέγνωσε τὴν ἀνάγκη νὰ διακρίνουμε αὐτὸ ποὺ ἀνήκει, ὅπως θὰ δοῦμε, στὸ «κατηγορικὸ γίγνεσθαι» καὶ αὐτὸ ποὺ ἀνήκει στὸ «γίγνεσθαι ἐκ τινός» – τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ νὰ θεμελιώσει μιὰ ἐπιστήμη. Ἔχοντας ὅμως ἑρμηνεύσει τὴν προβληματική του *γίγνεσθαι* ὑπὸ τὸ πρῖσμα μιᾶς ἀντίληψης περὶ κινήσεως καὶ μεταβολῆς, ὁ Wieland παραβλέπει τὶς συνέπειες τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι «γλωσσική» παρὰ μόνον ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς θεμελίωσης μιᾶς «λογικῆς» τοῦ γίγνεσθαι. Αὐτὸ ποὺ ἀπουσιάζει ἴσως ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ Wieland εἶναι ἡ ἀξιοποίηση κάποιων ἐπισημάνσεων τοῦ A. Mansion (πβ. ἀνωτέρω στὴν *Εἰσαγωγή*), ὁ ὁποῖος εἶχε προαισθανθεῖ τὴν ἀνάγκη μιᾶς «μεθοδολογικῆς λογικῆς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης».

23. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τὶς σημαντικὲς ἐπισημάνσεις τοῦ W. WIELAND, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 127-129.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοῦ γίγνεσθαι) καὶ τὴν ὑπόμνηση ὅτι «μόνον ἡ οὐσία δὲν ἀποδίδεται σὲ κανένα ἄλλο ὑποκείμενο ἐνῷ ὅλα τα ἄλλα ἀποδίδονται σὲ αὐτὴν» (*διὰ τὸ μόνην τὴν οὐσίαν μηδενὸς κατ' ἄλλου λέγεσθαι ὑποκειμένου, τὰ δ' ἄλλα πάντα κατὰ τῆς οὐσίας*)[24]. Ἀναλαμβάνοντας τὸν ρόλο ποὺ εἶχαν πρίν, ὡς προκείμενες ἀνάλυσης, οἱ δύο ἀρχικὲς θέσεις ποὺ ὁδήγησαν τὴν ὀντολογικὴ ἐξέταση τοῦ πραγματικοῦ σὲ ἀδιέξοδο, οἱ δύο τελευταῖες αὐτὲς προτάσεις, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον ἡ μία εἶναι νέα (αὐτὴ ποὺ ἀναγνωρίζει τὴν πολυσημία τοῦ *γίγνεσθαι*), φανερώνουν ὅτι τὸ μόνο στοιχεῖο διάκρισης ὀντολογίας καὶ γενεσιολογίας ἔγκειται στὴν διαφορὰ μὲ τὴν ὁποία ἀντιλαμβανόμαστε ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα. Ὡστόσο, ὅπως θὰ δοῦμε, οἱ συνέπειες ποὺ θὰ ἐπιφέρει αὐτὴ ἡ διαφορὰ τόνου – καὶ οἱ ὁποῖες θὰ ὁδηγήσουν στὴ θεμελίωση τοῦ ὑλομορφισμοῦ καὶ μέσῳ αὐτοῦ στὴν ὁριστικὴ πραγμάτευση τῶν ἀρχῶν τοῦ *γίγνεσθαι* –, εἶναι ἐκπληκτικές, ἐφ' ὅσον θὰ θέσουν ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου. Σὲ τέτοιο μάλιστα βαθμὸ ὥστε στὸ Βιβλίο Β θὰ διαπιστώσουμε, γιὰ πρώτη φορά, μιὰ ἀλλαγὴ ὀπτικῆς, ἐξαιτίας τῆς προτεραιότητας τῆς μορφῆς ἔναντι τοῦ ὑποκειμένου, ἡ ὁποία θὰ ἀποβεῖ ἐξ ἀρχῆς ἡ πηγὴ ὅλων των δυσκολιῶν ποὺ ἀντιμετωπίζουμε πάντα ἑρμηνεύοντας τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Ζ. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ προσεγγίσουμε τὸ πρόβλημα τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς Μεταφυσικῆς του Ἀριστοτέλη ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιά, δηλαδὴ βάσει τῶν συνεπειῶν ποὺ ἐπιφέρει ἡ ἀνάλυση τοῦ *γίγνεσθαι* στὰ *Φυσικὰ* Α, 7, διαπιστώνουμε τὴ σπουδαιότητα τῆς γενεσιολογίας. Κατὰ τὴν ἄποψή μου ὅμως, ἡ πλέον ἐκπληκτικὴ συνέπεια τῆς νέας αὐτῆς ἀνάλυσης τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ὅτι μὲ τὴν ὀντολογικοποίηση τοῦ *γιγνομένου* κατέστησε δυνατὴ τὴ θεμελίωση μιᾶς ἐπιστήμης περὶ φύσεως.

§ 2. *Οἱ γενεσιολογικὲς βάσεις τῆς προβληματικῆς τῶν ἀρχῶν*

Πιστὸς στὴ μέθοδο ποὺ ἔχει ἐφαρμόσει ἤδη ἀπὸ τὸ κεφ. 1, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγγέλλει στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφ. 7 ὅτι πρόκειται νὰ ἐξετάσει κάθε μορφὴ γενέσεως (*περὶ πάσης γενέσεως*), διότι, ὅπως ἀναφέρει, εἶναι σύμφωνο μὲ τὴ φυσικὴ τάξη (*ἔστι κατὰ φύσιν*) νὰ μιλᾶς ἀρχικῶς γιὰ τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ καὶ μόνον στὴ συνέχεια νὰ ἐξετάζεις (*θεωρεῖν*) αὐτὸ ποὺ ἀνήκει ξεχωριστὰ στὸ καθένα[25]. Ἡ δήλωση αὐτή, ἡ ὁποία κλείνει τὴ διαλεκτικὴ πραγμάτευση ποὺ προηγήθηκε[26], ἀπο-

---

24. *Φυσικά*, Α, 7, 190a 31 κ. ἑξ.

25. *Ἔνθ' ἀν.*, 189b 30-32.

26. Ὑπὲρ μιᾶς ἀνάλυσης καθαρὰ φιλοσοφικῆς: γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ πβ. τὸ ἄρθρο μου Dialectique et philosophie chez Aristote, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 243 κ. ἑξ. Ἡ ἀνάλυσή μου ἐδῶ ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ ποὺ εἶχα θεωρητικὰ μόνον εἰσηγηθεῖ καὶ περιγράψει ἐν συντομίᾳ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καλύπτει τὴ μόνη δυνατὴ ὁδὸ γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀρχῶν, διότι δὲν παρουσιάζει ἐκ τῶν προτέρων τὰ συμπεράσματα ποὺ θὰ προκύψουν στὴ συνέχεια. Ἀρκεῖται ἁπλῶς στὴν ἐξέταση τοῦ συγκεκριμένου θέματος μὲ τὴ μέθοδο ποὺ εἶναι ἡ πλέον οἰκεία, ὡς ἐὰν ἀποτελοῦσε μέρος μιᾶς γενικότερης προβληματικῆς τοῦ *γίγνεσθαι*, στὴν ὁποία ἄλλωστε κάθε μέρος συνδέεται μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο μόνον μὲ σχέση ὁμωνυμίας[27]. Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, ὅλες οἱ μορφὲς τοῦ *γίγνεσθαι*, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ σχέση ποὺ τὶς συνδέει, καταλήγουν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ μιὰ γενικὴ θεωρία τοῦ *γίγνεσθαι*, ἡ ὁποία θεμελιώνεται πάνω σε σταθερὲς ἀρχές, τίποτε δὲν θὰ ἔπρεπε πλέον νὰ ἐμποδίζει τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη *τοῦ φύσει γιγνομένου*. Ὡστόσο, ἐάν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν, φαίνεται πιὸ ξεκάθαρη καὶ πιὸ οἰκεία σὲ ἐμᾶς μιὰ γενικὴ θεωρία τοῦ *γίγνεσθαι*, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι μιὰ τέτοια θεωρία μπορεῖ νὰ προκύψει ἀπὸ μιὰ ἀνάλυση τοῦ λόγου βάσει *a priori* ἑνο-οντο-λογικῶν προϋποθέσεων, στοιχεῖα τῶν ὁποίων ἐντοπίζονται πράγματι στὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ *Περὶ ἑρμηνείας*, ἀλλὰ καὶ στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α.

Στὴν πραγματικότητα, γιὰ νὰ θεμελιώσουμε ἕναν ἀποφαντικὸ λόγο – ἱκανὸ δηλαδὴ νὰ δηλώνει ἕνα πρᾶγμα στὴν πιὸ ἁπλὴ ἀλήθεια του –, ἀρκεῖ νὰ προσθέσουμε στὴ σημασία μιᾶς λέξης ποὺ δηλώνει ἕνα πρᾶγμα (*προσσημαίνειν*), τὸ ρῆμα *εἶναι* – ἂν θέλουμε νὰ δηλώσουμε τὴν ὕπαρξή του – ἢ τὸ τί – ἂν θέλουμε νὰ δηλώσουμε μιὰ *κατάφασιν* (ἢ μιὰ *ἀπόφασιν*).

> «Γιὰ παράδειγμα, θέλω νὰ πῶ ὅτι ἡ λέξη «ἄνθρωπος» σημαίνει ἀσφαλῶς κάτι, ὄχι ὅμως ὅτι ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει: ἂν προσθέταμε κάτι ἄλλο θὰ εἴχαμε *κατάφασιν* ἢ *ἀπόφασιν*»[28].

στὸ ἐν λόγῳ ἄρθρο μου. Τὸ μεταγενέστερο ἄρθρο μου Dialectique, rhétorique et critique chez Aristote, (*De la métaphysique à la rhétorique*, ἐπιμ. M. Meyer, Bruxelles, 1986, σσ. 103-118) συμπληρώνει αὐτὴ τὴν ὀπτική. Θεωρῶ ὅτι πρέπει νὰ ἀναφέρω ἐδῶ δύο σημαντικὰ ἄρθρα τῆς Cristina Rossiti, ποὺ εἰσηγοῦνται νέες προοπτικὲς καί, συμπληρώνουν, ὡς ἐκ τούτου, τὰ δικά μου: La possibilità di un'indagine scientifica sugli oggetti della dialettica nella *Metafisica* di Aristotele, *Atti dell'Instituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti (Classe di scienze morali, lettere ed arti)*, 136, 1977-78, σσ. 363-389 καὶ La dialettica platonica in Aristotele, *Metafisica*, A6 e A4, *Atti e Memorie dell'Accademia Patavina di Scienze, Lettere ed Arti* (Part. III), 90, 1977-78, σσ. 75-87. Πβ. ἐπίσης E. Berti, Aristote et la méthode dialectique du *Parménide* de Platon, *Revue Internationale de Philosophie*, 133-134, 1980, σσ. 341-358, καθὼς καὶ Philosophie, dialectique et sophistique dans *Métaphysique*, Γ 2, *ἔνθ' ἀν.*, 201, 1997, σσ. 379-396.

27. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, οἱ ἀντικρουόμενες λύσεις τοῦ Σιμπλίκιου, ποὺ ἑρμηνεύει αὐτὴ τὴ «γενικότητα» σὰν νὰ δηλώνει τόσο τὸ φύσει ὂν ὅσο καὶ τὸ τέχνῃ ὂν (*In Phys.*, σ. 208, 26-27), καὶ τοῦ Ἰωάννη Φιλόπονου, ὁ ὁποῖος τὴν προσεγγίζει μέσῳ τῆς διάκρισης μεταξὺ σχετικοῦ γίγνεσθαι καὶ ἀπόλυτου γίγνεσθαι (*In Phys.*, σ. 151, 19 κ. ἑξ.), μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν καὶ οἱ δυὸ σὲ αὐτὴ τὴ «γενικότητα».

28. *Περὶ Ἑρμηνείας*, Δ, 16b 28-30, 5, 17a 11-12.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γι' αὐτὸ τὸ ὄνομα ἢ τὸ ρῆμα μποροῦν νὰ ἑρμηνευθοῦν ὡς ἁπλὲς φάσεις [ἐκφωνήματα], διότι

> «δὲν μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε πώς, δηλώνοντας ἔτσι κάτι ἁπλῶς μὲ τὴ φωνή[29], δηλώνουμε κάτι σχετικὰ μὲ αὐτὸ (*ἀποφαίνεσθαι*)»[30].

Γιὰ νὰ ἀποφανθοῦμε σχετικὰ μὲ κάποιο πρᾶγμα θὰ πρέπει, στὴν περίπτωση τῆς ἁπλῆς ἀπόφανσης, ἢ νὰ δηλώσουμε κάτι σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα (*τί κατὰ τινὸς*) ἢ νὰ ἀρνηθοῦμε κάτι σχετικὰ μὲ αὐτὸ (*τὶ ἀπὸ τινός*)[31], μὲ δυὸ λόγια χρειάζεται μιὰ κατάφαση ἢ μιὰ ἄρνηση. Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης ὁρίζει τὴν ἁπλὴ ἀπόφανση ὡς μιὰ φωνὴ σημαντικὴ ποὺ ἀναφέρεται στὴν παρουσία (ἢ ἀπόδοση) ἢ τὴν ἀπουσία (ἢ μὴ ἀπόδοση) κάποιου χαρακτηριστικοῦ σὲ ἕνα πρᾶγμα (*ὑπάρχει τὶ ἢ μὴ ὑπάρχει*), καὶ αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὶς διαιρέσεις τοῦ χρόνου[32]. Στὴν περίπτωση μιᾶς πιὸ σύνθετης ἀπόφανσης, χρειάζεται ἐπιπλέον μιὰ σύνθεση τέτοιων δηλώσεων (*ἐκ τούτων συγκειμένη*)[33]. Τὸ «ἁπλὸς» καὶ τὸ «σύνθετος» δίνονται ἐδῶ ὡς τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους δηλώνεται ἕνα πρᾶγμα, προβάλλοντας τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ δύο ἑνότητες: τὴν ἑνότητα ποὺ δίνεται ὡς ἁπλὴ καὶ σὲ ἐκείνη ποὺ δίνεται ὡς σύνθετη, τῆς ὁποίας ἔσχατο μέτρο εἶναι ἡ συγκρότησή της ἀπὸ στοιχεῖα τῆς γλώσσας, τὰ γράμματα τῆς ἀλφαβήτου, καὶ στὴ συνέχεια, ἀπὸ μέρη τοῦ λόγου. Θεωρούμενος ἔτσι – καὶ αὐτὸ πέραν τῆς διαιρέσως τοῦ χρόνου –, ὁ ἀποφαντικὸς λόγος ἐμφανίζεται ὡς μιὰ διασαφήνιση καὶ μιὰ ἐπεξήγηση τῆς πλατωνικῆς πρακτικῆς τῆς γλώσσας ποὺ προτείνεται, ὅπως εἴδαμε, στὸν *Φίληβο*, μέσῳ πιὸ ξεκάθαρα διατυπωμένων ἑνολογικῶν δομῶν. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ἀριστοτέλης σὲ ἕνα χωρίο ἀπὸ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Λ, 7, πρέπει νὰ διακρίνουμε τὸ Ἕνα ἀπὸ τὸ ἁπλό, καθὼς τὸ Ἕνα δηλώνει ἕνα μέτρο, ἐνῷ τὸ ἁπλὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δηλώνεται τὸ πρᾶγμα (*πῶς ἔχον αὐτό*)[34]. Συνδεδεμένη μὲ τὴν *λέξιν*, ἔτσι ὅπως ἐμφανίζεται ἐδῶ, ἡ διάκριση αὐτὴ ἐπιτρέπει νὰ διαγνώσουμε πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ συνδέσουμε διαφορετικὲς ἑνολογικὲς δομὲς προκειμένου νὰ θεμελιώσουμε ἕναν λόγο ἀναφερόμενο στὸ ὂν καὶ τὸ *γιγνόμενον* (σύμφωνα μὲ τὶς διάφορες κατηγορίες). Φαίνεται ἔτσι, ὅτι ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ συνδέσουμε τὸν ἀποφαντικὸ λόγο μὲ τὴ γλῶσσα (*λέξιν*) ποὺ συγκροτεῖται

---

29. Ἡ λέξη *φωνή* δὲν δηλώνει ἁπλῶς τὸν ἦχο (ὅπως ἑνὸς γράμματος ἢ μιᾶς συλλαβῆς), ἀλλὰ καὶ λέξεις (ὅπως τὸ ὄνομα ἢ τὸ ρῆμα) (*ἔνθ' ἀν.*, 16b 30-32).

30. *Ἔνθ' ἀν.*, 17a 17-19.

31. *Ἔνθ' ἀν.*, 17a 20-21.

32. *Ἔνθ' ἀν.*, 17a 24-24: *ὡς οἱ χρόνοι διῄρηνται.*

33. *Ἔνθ' ἀν.*, 17a 21-22.

34. Λ, 7, 1027a 30-34.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀπὸ μέρη, μὲ τὰ γράμματα τῆς ἀλφαβήτου νὰ ἀποτελοῦν τὰ ἔσχατα στοιχεῖα της, μποροῦμε ἐπίσης νὰ θεμελιώσουμε τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους δηλώνεται αὐτὴ ἡ γλῶσσα προκειμένου νὰ πετύχει τὸν στόχο τῆς (*τέλος*), ἐν προκειμένῳ νὰ δηλώσει τὸ ὂν ἢ τὸ γίγνεσθαι[35]. Τὸ *Περὶ Ἑρμηνείας* μᾶς παρουσιάζει τὴ νέα αὐτὴ γλῶσσα ποὺ καθιερώνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ δηλώσει τὰ πράγματα ἔτσι ὅπως εἶναι (*τὰ ὄντα*). Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημάνουμε ἀκόμα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν λέει τίποτα λιγότερο στὴν ἀνάλυση τοῦ λόγου ποὺ ἐπιχειρεῖ στὴν ἀρχὴ τῶν *Φυσικῶν* Α, 7, μὲ τὴ διαφορὰ – σημαντική, εἶναι ἀλήθεια – ὅτι ἡ χρήση τοῦ ρήματος *γίγνεσθαι* ἀπαιτεῖ ἐξ ἀρχῆς μιὰ διπλὴ ἐπεξήγηση: ἀρχικῶς, δὲν ἐξετάζεται πλέον τὸ *ὂν* ἀλλὰ τὸ *γιγνόμενον*. Καὶ κατὰ δεύτερο λόγο, ἡ χρήση τοῦ ρήματος *γίγνεσθαι* προϋποθέτει πάντοτε, μὲ ἔμμεσο τρόπο (τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ἀποσαφηνίσει καὶ θὰ αἰτιολογήσει στὴ συνέχεια), μιὰ καταγωγὴ ἢ προέλευση[36].

* * *

Πράγματι, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, λέμε μὲ ἕναν τρόπο γενικὸ (καὶ ἐκθέτοντας τὰ κοινά), ὅτι «κάποιο πρᾶγμα γίνεται ἀπὸ ἕνα ἄλλο», μὲ τὴ σημασία τοῦ *προτέρου καὶ ὑστέρου*[37] ἢ μὲ τὴ σημασία

---

35. Πβ. τὸ ἄρθρο μου L'institution du langage chez Aristote, ποὺ ἀναφέρθηκε προηγουμένως (κεφ. 2, σημ. 98).

36. Πρόκειται γιὰ ἕνα σημεῖο στὸ ὁποῖο ἡ ἑρμηνεία ποὺ προτείνω γιὰ τὸ χωρίο 189 b 32 κ. ἑξ. ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία τοῦ Wieland: ἐνῷ ἐκεῖνος ἀντιδιαστέλλει «κατηγορικὸ γίγνεσθαι» καὶ «γίγνεσθαι ἐκ τινός», ἐγὼ ὑποστηρίζω ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προϋποθέτει αὐτὴ τὴ σχέση ἤδη ἐξ ἀρχῆς, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰσάγει τὴν ἀνάλυση τοῦ λόγου ποὺ προτείνει δίνοντας ἔμφαση στὸ γεγονὸς ὅτι «λέμε ὅτι ἕνα πρᾶγμα γίνεται ἀπὸ ἕνα ἄλλο πρᾶγμα... εἴτε μέσῳ μιᾶς ἁπλῆς ἀπόφανσης εἴτε μέσῳ μιᾶς σύνθετης ἀπόφανσης». Μὲ ἄλλα λόγια, μοῦ φαίνεται ὅτι γι' αὐτὸν τὸ *γίγνεσθαι* προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς, κατὰ κάποιον τρόπο *a priori*, αὐτὸν τὸν χαρακτήρα τῆς καταγωγῆς ἢ προέλευσης, δυνάμει τῆς ὁποίας ὑπάρχει πρότερον καὶ ὕστερον, ὅπως καὶ ἑτερότητα, ἀλλὰ ἡ γλῶσσα τὸ ἀποκρύπτει, δὲν καταλήγει πάντα νὰ τὸ δηλώνει, ἔτσι ὥστε χρειάζεται νὰ τὸ προβάλει μέσῳ μιᾶς φιλοσοφικῆς ἀνάλυσης. Γιὰ νὰ τὸ πῶ διαφορετικά, ὁ Σταγειρίτης τείνει νὰ χρησιμοποιεῖ ἕναν λόγο ποὺ δηλώνει τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὴν προέλευση ἢ καταγωγή του, υἱοθετώντας τὴν ἔννοια τοῦ *γίγνεσθαι*. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδώσει ἕναν χαρακτήρα θεωρητικὸ στὴν γλῶσσα τῆς ἐμπειρίας ὁδηγώντας τὶς ἔμμεσες καὶ πολυσήμαντες διαρθρώσεις της σὲ μιὰ σαφήνεια καὶ μιὰ ἀκρίβεια νοήματος ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἑνολογικὲς δομές. Μποροῦμε ἔτσι νὰ διαπιστώσουμε τὴ σπουδαιότητα τῆς μελέτης τοῦ *γίγνεσθαι*: στὸν βαθμὸ ποὺ αὐτὸ προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς τὴ δυνατότητα ἑνὸς «τόπου» ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται κάτι, καθιστᾶ δυνατὴ τὴ θεμελίωση μιᾶς ἀρχῆς τοῦ *γίγνεσθαι*. Χάρη σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς μποροῦμε νὰ προσεγγίσουμε ἐπιστημονικὰ τὸ *φύσει γιγνόμενον*. Καὶ ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ μελέτη τοῦ *γίγνεσθαι* ἀποδεικνύεται προϋπόθεση γιὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καί, παραδόξως, μιᾶς ἐπιστήμης τοῦ ὄντος.

37. *Φυσικά*, Α, 7, 189b 32-33: *γίγνεσθαι ἐξ ἄλλου ἄλλο* – τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συνδέσουμε μὲ τὸ 6, 189a 17-18.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῆς ἑτερότητας[38], εἴτε μὲ μιὰ δήλωση ποὺ ἀναδεικνύει τὰ ἁπλὰ πράγματα, εἴτε μὲ μιὰ δήλωση ποὺ ἀναδεικνύει τὰ συγκείμενα[39] – καὶ ἑπομένως, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ διατύπωση τοῦ *Περὶ ἑρμηνείας*, εἴτε μὲ μιὰ δήλωση ἁπλὴ εἴτε μὲ μιὰ δήλωση ποὺ συγκροτεῖται ἁπλὸ ἄλλες ἁπλὲς (*ἐκ τούτων συγκειμένη*). Γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξει αὐτὸ παρουσιάζει τρεῖς διαδοχικὲς προτάσεις:

1. «ὁ ἄνθρωπος γίνεται μορφωμένος (ἢ καλλιεργημένος)» (*ἔστι γίνεσθαι ἄνθρωπον μουσικόν*).
2. «τὸ μὴ μορφωμένο γίνεται μορφωμένο» (*ἔστι τὸ μὴ μουσικὸν γίνεσθαι μουσικόν*).
3. «ὁ μὴ μορφωμένος ἄνθρωπος γίνεται ἄνθρωπος μορφωμένος» (*ἢ τὸν μὴ μουσικὸν ἄνθρωπον ἄνθρωπον μουσικόν*)[40].

Στὶς τρεῖς αὐτὲς δηλώσεις αὐτὸ ποὺ θεωρεῖται *ἁπλοῦν* εἶναι οἱ ὅροι «ἄνθρωπος», «μὴ μορφωμένος» καὶ «μορφωμένος», ὄχι ὡς λέξεις ἀλλὰ συνδεδεμένες μὲ τὸ *γίγνεσθαι*, δηλαδὴ ὡς *γιγνόμενα* – καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν δύο πρώτων ὅρων –, ἢ ὡς αὐτὸ ποὺ *τὸ γιγνόμενον γίνεται* (*ὃ γίγνεται*) – ποὺ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ τρίτου ὅρου[41]. Αὐτὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ διευκρίνιση αὐτὴ εἶναι ὅτι θὰ πρέπει νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα σὲ μιὰ διατύπωση ποὺ ἀναφέρεται στὸ ὄν, ὅπου αὐτὸ ποὺ ἀποδίδεται στὸ «πρᾶγμα» ἀποκαλύπτει ἐκ προοιμίου τὴ σύνδεσή του μὲ αὐτό, καὶ ἑπομένως ταυτόχρονα τὴ φύση τοῦ «ὑποκειμένου» καὶ τοῦ «κατηγορουμένου», καὶ σὲ μιὰ διατύπωση ποὺ ἀναφέρεται στὸ *γιγνόμενον*, ὅπου αὐτὸ ποὺ ἀποδίδεται στὸ «πρᾶγμα», ἢ ἀκόμα καὶ τὸ ἴδιο το «πρᾶγμα», ἀποκρύβεται. Στὴν πραγματικότητα, στὴν πρόταση «ὁ ἄνθρωπος εἶναι μὴ μορφωμένος» ἀποκαλύπτεται ἐκ προοιμίου ἡ σύνδεση τοῦ κατηγορουμένου «μὴ μορφωμένος» μὲ τὸ ὑποκείμενο «ἄνθρωπος», ἔτσι ὥστε, ἡ ἐν λόγῳ κατάφασις νὰ δηλώνει μὲ σαφήνεια τὸ πρᾶγμα. Ἀντίθετα, στὴν πρόταση *τὸ γιγνόμενον τὸν ἄνθρωπον* παρουσιάζεται μιὰ ἔλλειψη: εἶναι *τὸ γιγνόμενον* ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄνθρωπος ἢ κάτι σχετικὸ μὲ τὸν ἄνθρωπο; Τὸ ἴδιο, στὴν πρόταση *τὸ γιγνόμενον τὸ μὴ μουσικὸν* ἡ δήλωση δὲν προβάλλει τὸ ὑποκείμενο «ἄνθρωπος», ἢ ἀκόμα, στὴν πρόταση *ὃ γίγνεται τὸ μουσικὸν* αὐτὸ ποὺ ἀποκρύβεται εἶναι καὶ πάλι τὸ ὑποκείμενο. Ἀντίθετα, ἡ σύνθετη δήλωση ποὺ ἔχουμε στὴν περίπτωση τῆς φράσης «ὁ μὴ μορφωμένος ἄνθρωπος γίνεται ἄνθρω-

---

38. *Ἔνθ' ἀν.*, 189b 33: *γίγνεσθαι ἐξ ἑτέρου ἕτερον* – τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συνδέσουμε μὲ τὸ 6, 189a 18.
39. *Ἔνθ' ἀν.*, 189b 32-34.
40. *Ἔνθ' ἀν.*, 189b 34 -190a 1.
41. *Ἔνθ' ἀν.*, 190a 1-3.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πος μορφωμένος» συνθέτει σαφῶς τὶς προηγούμενες δηλώσεις καὶ ἀναδεικνύει τὴ δομὴ αὐτῆς τῆς δήλωσης: τὴ σύνθεση «αὐτοῦ ποὺ γίνεται» μὲ τὸ «γιγνόμενον» (*ὃ γίγνεται καὶ τὸ γιγνόμενον*)[42]. Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι οἱ ἐν λόγῳ ἁπλὲς δηλώσεις δὲν ἀρκοῦν ἀπὸ μόνες τους νὰ ἐκφράσουν αὐτὸ ποὺ ἐξετάζεται στὶς τρεῖς ἀρχικὲς προτάσεις, οἱ ὁποῖες, παρ' ὅτι δὲν εἶναι ἐντελῶς πλήρεις, ἔχουν, ὡστόσο, τὴν ἴδια σημασία διότι ἐκφράζουν τὸ ἴδιο *γίγνεσθαι*. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ἕναν ἀποφαντικὸ λόγο ποὺ ἀναφέρεται στὸ *ὄν* καὶ σὲ ἐκεῖνον ποὺ ἀναφέρεται στὸ *γιγνόμενον* εἶναι ὅτι ὁ δεύτερος δὲν μπορεῖ στὴν πραγματικότητα νὰ δηλώσει αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐξετάζεται παρὰ μόνο μέσῳ μιᾶς σύνθεσης δηλώσεων (*συγκείμενον*). Μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ νὰ δηλωθεῖ *τὸ γίγνεσθαι* χρειάζεται ἕνας λόγος ποὺ νὰ εἶναι ἤδη σύνθετος (*λόγος τὶς ἤδη σύνθετος*)[43]. Ἡ συνέπεια τῆς νέας αὐτῆς κατάστασης εἶναι σπουδαιότερη ἀπὸ ὅτι φαινόταν ἐκ πρώτης ὄψεως: ἐὰν πράγματι αὐτὸ ποὺ εἶναι σύνθετο εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰ *τὸ γιγνόμενον* καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη αὐτὸ ποὺ *τὸ γιγνόμενον* γίνεται, τὸ ὑποκείμενο, ὡς αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ὑπό-κειται χάνει τὴν ἀποκλειστική του προτεραιότητα – ὡς *ἀρχὴ* καὶ *πρότερον* τοῦ κατηγορουμένου –[44], γιὰ νὰ τὴν μοιραστεῖ μὲ αὐτὸ τὸ ὁποῖο γίνεται (*ὃ γίγνεται*). Γι' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης θὰ μπορέσει νὰ μπεῖ στὸ κρίσιμο σημεῖο τῆς μελέτης τοῦ – ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ ποὺ θεμελιώνεται ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη –, ὅτι ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος συντίθεται (*σύγκειται*) ἀπὸ τοὺς ὅρους «ἄνθρωπος» καὶ «μορφωμένος»[45]. Ἡ διατύπωση αὐτὴ ποὺ ἐμφανίζεται στὸ τέλος περίπου τῆς ἀνάλυσης τοῦ *γίγνεσθαι* ἀποδεικνύει μὲ τὸν ἁπλούστερο δυνατὸ τρόπο τὴ μετατόπιση τῆς σημασίας ποὺ ὑφίστανται οἱ δύο αὐτοὶ ὅροι, ἀπὸ τὸν νέο αὐτὸν τρόπο προσέγγισης τῶν πραγμάτων δυνάμει ἑνὸς ρήματος, τοῦ *γίγνεσθαι*. Ἐν προκειμένῳ, ἡ ἀνάλυση τοῦ *γίγνεσθαι* κατορθώνει, ὅπως θὰ δοῦμε, νὰ διασφαλίσει στὸ ἴδιο το κατηγορούμενο (δηλαδὴ στὸ *ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον*) τὸ *status* τῆς ἀρχῆς. Ἡ ἴδια ἡ πρόταση «ὁ ἄνθρωπος εἶναι μορφωμένος» θεωρούμενη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ *γίγνεσθαι* καὶ θεωρούμενη ξανὰ μετά, δὲν ἔχει πλέον τὴν ἴδια σημασία: διότι, πρίν, θωρεῖται ὡς ἁπλὴ δήλωση, μὲ τὴ σημασία «ὁ ἄνθρωπος εἶναι μορφωμένος» (δηλαδὴ μὲ ἔμφαση στὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου ποὺ ἔχει τὸ *status* τῆς ἀρχῆς), ἐνῷ μετά, ὡς μιὰ σύνθετη δήλωση, μὲ τὴ σημασία «ὁ ἄνθρωπος γίνεται μορ-

---

42. *Ἔνθ' ἀν.*, 190a 3-5.
43. Γιὰ νὰ ἐπανέλθω ἐδῶ στὴν ὁρολογία τοῦ *Περὶ Ἑρμηνείας*, 5, 17a 22.
44. *Ἔνθ' ἀν.*, 6, 189a 31-32.
45. *Ἔνθ' ἀν.*, 7, 190b 20-22.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φωμένος» (δηλαδὴ μὲ ἔμφαση στὴν ἰσοτιμία ὑποκειμένου καὶ κατηγορουμένου). Ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὶς δύο αὐτὲς ὀπτικὲς εἶναι ἐκείνη ποὺ χωρίζει, μὲ τὴ διαμεσολαβητικὴ δράση τοῦ ρήματος *γίγνεσθαι*, μιὰ *λογικο-οντολογικὴ* ἀνάλυση ἀπὸ μιὰ ἀνάλυση *λογικο-οντολογική*. Ἡ ὀπτική της σύν-θεσης καὶ συν-ύπαρξης τῶν δομῶν τοῦ *προτέρου-υστέρου* καὶ τῆς ἑτερότητας ἐπιτρέπει ἐπίσης νὰ μιλᾶμε γιὰ μιὰ λογικο-ενο-λογικὴ διαφορά, ὅπου ἐπιβάλλονται δύο διαφορετικὲς ὑπογραμμίσεις ὡς πρὸς τὶς ἑνολογικὲς δομὲς – καθὼς ἡ ἀπόλυτη προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου δίνει τὴ θέση της σὲ μιὰ ἐξισορρόπηση *προτέρου-ὑστέρου*, προετοιμάζοντας τὸ ἔδαφος, ὅπως θὰ δοῦμε, γιὰ μιὰ ἀνατροπή, στὸ Βιβλίο Β, ὅπου το *ὃ γίγνεται* ἐπιβάλλεται ὑπὸ τὴ μορφὴ τῆς φύσης ὡς μορφῆς. Εἶναι ἑπομένως σημαντικὸ νὰ διακρίνουμε μὲ σαφήνεια πὼς κατορθώνει ἡ γενεσιολογία νὰ πραγματώσει τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν μιὰ στὴν ἄλλη αὐτὴ ὀπτική, προετοιμάζοντας τὴν ἀνάλυση τῆς φύσεως.

Τὸ βασικὸ στοιχεῖο ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ φωτίσει *τὸ γίγνεσθαι* φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ ἐρώτημα τῆς καταγωγῆς ἢ προέλευσης τοῦ *γιγνομένου*. Δὲν λέμε ἁπλῶς, ἐξηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι ἕνα πρᾶγμα γίνεται *τόδε ἀλλὰ* ὅτι γίνεται *ἐκ τοῦδε*, ὅπως γιὰ παράδειγμα «λέμε γιὰ ἕναν μὴ μορφωμένο ὅτι γίνεται μορφωμένος[46]. Ἀσφαλῶς, διευκρινίζει, ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ λέγειν δὲν ἐφαρμόζεται σὲ ὅλα τὰ πράγματα, ἐφ' ὅσον δὲν λέμε «ἀπὸ ἄνθρωπος γίνεται μορφωμένος», ἀλλὰ μᾶλλον «ὁ ἄνθρωπος γίνεται μορφωμένος»[47]. Σὲ σημεῖο ποὺ θὰ τείναμε νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ φράση *ἐκ τινὸς γίγνεσθαι τί*, ἀπὸ τὸ γεγονὸς καὶ μόνον ὅτι ἐμφανίζεται πολὺ συχνά, λέγεται γιὰ πράγματα ποὺ δὲν ὑφίστανται (γιὰ παράδειγμα «γίνεται ἀπὸ μὴ μορφωμένο μορφωμένο») ἀλλὰ διόλου γιὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν (ὅπως γιὰ παράδειγμα «ὁ ἄνθρωπος»). Ὡστόσο, ὅπως λέγεται ἐνίοτε γιὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν, γιὰ παράδειγμα ὅταν λέμε «ἕνα ἄγαλμα γίνεται ἀπὸ χαλκὸ» καὶ ὄχι «ὁ χαλκὸς ἔγινε ἄγαλμα»[48], φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει γενικὸς κανόνας γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Ἀντίθετα, αὐτὸ ποὺ φαίνεται σημαντικό, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι ὅτι μποροῦμε νὰ χρησιμοποιοῦμε τόσο τὴ διατύπωση *ἐκ τοῦδε τόδε* ὅσο καὶ τὴ διατύπωση *τόδε τόδε* σὲ σχέση μὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀντίθετο καὶ δὲν ὑφίσταται (ὅπως γιὰ παράδειγμα, μποροῦμε ἐξ ἴσου νὰ ποῦμε «ἀπὸ μὴ μορφωμένο γίνεται μορφωμένο» καὶ ὅτι «τὸ μὴ μορφωμένο γίνεται μορφωμένο»). Γεγονὸς ποὺ συνεπάγεται ὅτι ἡ διπλὴ αὐτὴ χρήση ἐφαρμόζεται στὴ σύνθετη πρόταση: λέμε ἐξ ἴσου «ἀπὸ μὴ

---

46. *Ἔνθ' ἀν.*, 7, 190a 5-7.
47. *Ἔνθ' ἀν.*, 7, 190a 7-8.
48. *Ἔνθ' ἀν.*, 7, 190a 21-26.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μορφωμένος ἄνθρωπος γίνεται ἄνθρωπος μορφωμένος» καὶ ὅτι «ὁ μὴ μορφωμένος ἄνθρωπος γίνεται ἕνας ἄνθρωπος μορφωμένος»[49]. Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ ποὺ παίζει μὲ τὶς λεπτὲς ἀποχρώσεις τῆς γλώσσας ἔχει ὡς μοναδικὸ στόχο νὰ καταδείξει ὅτι παρὰ τὶς λεκτικὲς ἀμφισημίες, τὸ γεγονὸς δηλαδὴ καὶ μόνον ὅτι ὁ σύνθετος λόγος συνδέει τὶς δύο αὐτὲς ὀπτικές, δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ ἐμποδίσει τὴν ἑνο-όντο-λογικὴ ἀνάλυση τοῦ *γίγνεσθαι*. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες κάθε σκέψη σχετικὰ μὲ τὸ *γίγνεσθαι* προϋποθέτει, ἤδη ἐξ ἀρχῆς, ὅτι πάντοτε ἕνα πρᾶγμα *γίγνεται ἐκ τινός*[50]. Αὐτὸ ποὺ ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι πάντοτε σὲ θέση νὰ ἀποκαλύψει, μπορεῖ νὰ τὸ πραγματοποιήσει μιὰ φιλοσοφικὴ ἀνάλυση, μὲ τὴ δημιουργία ἑνὸς νέου λόγου, πιὸ κατάλληλου γιὰ τὸ ὑπὸ ἐξέταση ζήτημα. Ἐν προκειμένῳ, ὅμως, τὸ νὰ λέμε *ἐκ τινὸς γίγνεσθαι τί* ἔχει μιὰ σπουδαιότερη ἀκόμα συνέπεια: ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ τὴ διασαφήνιση ἐκείνου ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνεται κάτι, δηλαδὴ ἐκείνου ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συνιστᾶ τὴν ἀρχὴ κάθε *γίγνεσθαι*. Κατὰ συνέπεια, τὸ βασικὸ ἐρώτημα ποὺ φαίνεται νὰ ἀναδύεται σιγὰ-σιγὰ μέσῳ τῆς ἀνάλυσης τοῦ Σταγειρίτη εἶναι το νὰ γνωρίζουμε ποιὰ εἶναι ἡ καταγωγὴ ἢ προέλευση τοῦ *γιγνομένου*, δηλαδὴ *ἐκ τινὸς γίγνεται τὸ γιγνόμενον*. Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα θὰ πρέπει νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ διπλὴ προσέγγιση: καταρχήν, νὰ δοῦμε τὶς συνέπειες τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου ποὺ βάζει στὴ θέση τοῦ ὄντος *τὸ γιγνόμενον*. Καὶ στὴ συνέχεια, νὰ ἐμβαθύνουμε στὰ νέα αὐτὰ δεδομένα στηριζόμενοι στὶς ἑνο-οντολογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης.

1. *Ἰδιαιτερότητα τοῦ γενεσιολογικοῦ λόγου.* – Ἀφοῦ ἀναφέρει τὶς διάφορες δηλώσεις ποὺ ἀναφέρονται στὸ *γίγνεσθαι* καὶ διαγνώσει τὶς δομὲς ποὺ τὶς χαρακτηρίζουν (δηλαδὴ *τὸ γιγνόμενον* καὶ τὸ *ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον*), ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι «ἂν κάποιος κοιτάξει προσεκτικὰ» θὰ διαπιστώσει ὅτι ἐπιβεβαιώνεται αὐτὸ ποὺ ἔλεγε (ὅταν ἐξέταζε τὶς ἀπόψεις τῶν προγενεστέρων του φιλοσόφων), ὅτι δηλαδὴ σὲ ὅλα τα γιγνόμενα «πρέπει νὰ ὑπάρχει κάτι ποὺ εἶναι ὑπο-κείμενο»[51]. Μὲ αὐτὸ δηλώνεται ὁριστικὰ ἡ ἀνάγκη ἑνὸς τρίτου ὅρου, τοῦ πράγματος δηλαδὴ ποὺ (ὑπό)κεῖται (*τί ὑποκεῖσθαι τὸ γιγνόμενον*). Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἐμφάνιση τοῦ γενεσιολογικοῦ λόγου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δώσουμε μιὰ πρώτη ἀπάντηση στὶς δυσκολίες ποὺ ἀνέκυψαν ἀπὸ τὴν προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου ὡς ἀρχῆς σὲ σχέση

---

49. *Ἔνθ' ἀν.*, 190a 26-31. Πβ. W. WIELAND, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 117-119 ἀλλὰ καὶ ἀνωτέρω, σημ. 36.

50. *Ἔνθ' ἀν.*, 189b 32-33.

51. *Ἔνθ' ἀν.*, 190a 12-14.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μὲ τὰ *ἐναντία*, ὅτι θὰ πρέπει δηλαδὴ μὲ κάθε τρόπο, σὲ κάθε *γίγνεσθαι*, νὰ ὑπάρχει ἕνα ὑποκείμενο, κάτι δηλαδὴ ποὺ νὰ *ὑπόκειται*. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως δὲν ἀρκεῖται μόνον στὴ διαπίστωση αὐτή. Διότι ἡ φιλοσοφική του ἀνάλυση τοῦ *γίγνεσθαι*, βάσει τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου, τοῦ ἐπιτρέπει νὰ διαγνώσει ὅτι *τὸ γιγνόμενον* δὲν ἀντιπροσωπεύει ἕνα μοναδικὸ πρᾶγμα. Πράγματι, οἱ ἁπλὲς δηλώσεις τὸν βοήθησαν νὰ διακρίνει, κάτω ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ *γιγνομένου*, τόσο τὸ ὑποκείμενο (γιὰ παράδειγμα, «ὁ ἄνθρωπος») ὅσο καὶ τὸ κατηγορούμενο (γιὰ παράδειγμα, «τὸ μὴ μορφωμένο»). Ἐπὶ πλέον, δείχνει ὅτι αὐτὸ ποὺ διακρίνει τοὺς δύο αὐτοὺς τύπους *γιγνομένων*, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πρῶτος ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει κατὰ τὴ διαδικασία τοῦ *γίγνεσθαι* ἐνῷ ὁ δεύτερος εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὑφίσταται *τὸ γίγνεσθαι*, καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, δὲν ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει[52]. Κατὰ συνέπεια, φαίνεται ὅτι *τὸ γιγνόμενον* δηλώνεται ἀριθμητικῶς ὡς ἕν, ὡς μονάδα[53] ἀλλὰ ὡς *οὐχ ἓν* ἀπὸ τὴν ἑνο-οντο-λογικὴ σκοπιὰ τοῦ «εἴδους» (*εἰ καὶ ἀριθμῷ ἐστιν ἕν, εἴδει γὲ οὐχ ἕν*)[54]. Ἐδῶ ἡ ἔκφραση εἴδει (εἴτε μεταφράζεται «εἶδος» εἴτε «εἰδητικὴ μορφὴ») παίζει ἕνα ρόλο οὐσιαστικό, διότι μαρτυρεῖ ἕνα βασικὸ δυισμό, ὁ ὁποῖος φέρνει στὸ προσκήνιο τὸν ἑνολογικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης. Ἡ μετάφραση αὐτοῦ του χωρίου γίνεται ἑπομένως: «Θεωρῶ ὅτι τὸ *εἴδει* (εἰδητικὴ μορφὴ) ἔχει τὴν ἴδια σημασία μὲ τὸ *λόγῳ* (λεκτικὸ ὁρισμό), διότι τὸ *εἶναι τὸν ἄνθρωπον* καὶ τὸ *εἶναι ἄμουσον* δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα»[55]. Θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ ἀποδώσουμε τὸ δεύτερο μέρος αὐτοῦ του χωρίου ὡς «διότι τὸ *εἶναι* τοῦ «ἀνθρώπου» καὶ τὸ *εἶναι* τοῦ «μορφωμένου» δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα ἀλλὰ συνδέοντας

---

52. *Ἔνθ' ἀν.*, 190a 9-13. Παρατηροῦμε ἐδῶ ὅτι τὸ *εἴδει οὐχ ἕν* προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς περισσότερα ἀπὸ ἕνα «στοιχεῖα», ἐφ' ὅσον, ὅπως εἴδαμε, *εἴδει* διακρίνονται μεταξύ τους τὰ στοιχεῖα.

53. Πρᾶγμα ποὺ δὲν σημαίνει ὡς «ἄτομο», διότι ποτὲ δὲν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ὅρο *ἄ-τομον* γιὰ τὰ πράγματα ποὺ τὰ θεωροῦμε ξεχωριστά, ἐφ' ὅσον διατηρεῖ τὴν ἔκφραση αὐτὴ γιὰ τὸ *εἶδος* καί, ἀπὸ τὴν πλευρά του, ὀργανώνει τὴν ἀνάλυσή του ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν τῶν δύο ἀντιλήψεων: εἴτε μιλᾶ γιὰ τὸ *καθ' ἕκαστον* πρᾶγμα ποὺ προϋποθέτει κάποια σύνδεση μὲ τὸ *καθόλου*, εἴτε μιλᾶ γιὰ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀριθμητικῶς ἕνα (*ἀριθμῷ ἕν*), ὅπως ἐδῶ, γιὰ νὰ δείξει ὅτι τὸ πρᾶγμα εἶναι μετρήσιμο, ὅτι εἶναι ἕνα. Βρισκόμαστε ἐδῶ μακριὰ ἀπὸ μιὰ μεταφυσικὴ τοῦ ἀτόμου, ἡ ὁποία δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἐξέτασης πρὶν ἀπὸ τοὺς Στωικούς. Τὸ νὰ προσπαθεῖ κανεὶς νὰ συνδέσει τὴν ὁρολογία ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴ συζήτηση περὶ ἀτόμου, βασιζόμενος στὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρεται συχνὰ σὲ συγκεκριμένα πρόσωπα (τὸν Σωκράτη, τὸν Κορίσκο κλπ.) εἶναι σὰν νὰ προβάλλει μιὰ προβληματικὴ ποὺ θὰ ἀναπτυχθεῖ ἀργότερα, ἡ ὁποία θὰ θεμελιωθεῖ οὐσιαστικὰ μόνον στὸν Μεσαίωνα, κυρίως ἀπὸ τὸν Θωμὰ τὸν Ἀκυινάτη. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθω ἀργότερα.

54. *Ἔνθ' ἀν.*, 190a 15-16.

55. *Ἔνθ' ἀν.*, 190a 16-17.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὸν ὅρο εἶναι μὲ τὴν σημασιο-οντολογική του σημασία, ἐφ' ὅσον ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι τὸ *εἶναι σημαίνει*[56] ἀνάλογα μὲ τοὺς τρόπους τοῦ *εἶναι* τοῦ ὄντος, δηλαδὴ τὶς κατηγορίες, ὅπως ἐδῶ, ὅπου συνδέονται «ὁ ἄνθρωπος» (οὐσία) καὶ τὸ «μορφωμένο» (ἰδιότητα). Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ὀντολογικὴ σημασία τοῦ «ἀνθρώπου» καὶ τοῦ «μορφωμένου-μὴ μορφωμένου» συνδέεται, ἀπὸ τὴν ἑνολογικὴ σκοπιά, μὲ δύο διαφορετικὰ εἴδη τὰ ὁποῖα δηλώνονται μὲ δύο ἐξ ἴσου διαφορετικοὺς ὁρισμούς.

Στὴν πραγματικότητα ξαναβρίσκουμε ἐδῶ τὶς γνωστὲς ἀπὸ ἀλλοῦ προσεγγίσεις, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Παρμενίδη ὅπου, ὅπως εἴδαμε, συνδέει τὸ *εἶναι* μὲ τὸν *λόγον* γιὰ νὰ διακρίνει τὸ *εἶναι* τοῦ λευκοῦ μὲ τὸ *εἶναι* ἐκείνου στὸ ὁποῖο ἀνήκει ἡ ἰδιότητα αὐτὴ (*ᾧ ὑπάρχει*), στὸ ὁποῖο ἡ ἰδιότητα αὐτὴ ἀποδίδεται (*τῷ δεδεγμένῳ*)[57]. Οἱ τρεῖς ἐν λόγῳ ὅροι (*εἶναι, εἶδος, λόγος*) μοιάζουν ἀρκετὰ κοντινοὶ σύμφωνα μὲ τὴν ὀπτική του, καὶ συνιστοῦν σαφῶς τρεῖς διαφορετικὲς ὀπτικὲς γιὰ νὰ ἐκφράσεις ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα. Μὲ αὐτὸ ὁ Σταγειρίτης μετασχηματίζει τὴν ὀπτική του Πλάτωνα ὁ ὁποῖος συνδέει ἀνάλογες ἔννοιες, ὅπως εἶναι ἡ *οὐσία*, τὸ *εἶδος* ἢ ἰδέα καὶ ὁ *λόγος*. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, κάπως ἁπλουστευτικά, ὅτι τὸ *εἶναι* συνδέει τὸ πρᾶγμα μὲ τὴν ἴδια τὴν ὕπαρξή του, δηλαδὴ μὲ τοὺς διάφορους τρόπους τοῦ *εἶναι*, δηλαδὴ μὲ τὶς κατηγορίες καὶ τὰ ἀνώτατα γένη ποὺ τοῦ διασφαλίζουν τὴ σημασία του (καὶ ὄχι μόνον, ὅπως στὸν Πλάτωνα, μὲ ἕνα μόνο γένος, τὴν *οὐσία*). Τὸ *εἶδος* φαίνεται ὅτι ἐξειδικεύει περαιτέρω τὸ πρᾶγμα στὴν μοναδικότητά του σὲ σχέση μὲ ἄλλα πράγματα (*πολλά*), διευκρινίζοντας ὅτι μπορεῖ νὰ γίνει ἀντιληπτὸ ὡς «εἶδος» στὸν βαθμὸ ποὺ δηλώνει ὅτι ἀνήκει σὲ ἕνα γένος ὡς εἶδος του. Ὁ *λόγος*, τέλος, φαίνεται ὅτι περικλείει μιὰ σημαντικὴ ἀμφισημία ἡ ὁποία ἐπιδιώκει νὰ συνδέσει ἀπὸ τὴ μιὰ τὸν ὁρισμὸ (*λόγον*) τοῦ πράγματος καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν λόγον τῆς ὕπαρξής του. Ἂν προσέξουμε, οἱ τρεῖς αὐτοὶ ὅροι φανερώνουν ἕναν προοδευτικὸ ἐπιστημολογικὸ ἐμπλουτισμό, ἂν καὶ οἱ δύο τελευταῖοι, ποὺ βρίσκονται συχνὰ συνδεδεμένοι στὸν Ἀριστοτέλη ἐμφανίζονται τόσο συμπαγεῖς ἀπὸ τὴν ἑνολογικὴ σκοπιὰ ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ τοὺς διαχωρίσουμε[58]. Θὰ δοῦμε ὡστόσο ὅτι ἀπὸ τὴ

---

56. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Ε, 7, 1017a 22-4.

57. *Ἔνθ' ἀν.*, Α, 3, 186a 22-32, στὸ ὁποῖο παρέπεμψα ἤδη στὸ κεφ. ΙΙ, πργφ. 4.

58. Ὅπως αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ ἕνα βασικὸ χωρίο τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α, 1, 1052a 29-34, στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης συνδέει τὸν *λόγον* μὲ τὴν νόησιν καὶ τὸ ἀδιαίρετον, ὑπενθυμίζοντάς μας ὅτι ὑπάρχει τὸ ἀριθμητικῶς ἀδιαίρετο ἕνα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ *καθ' ἕκαστον* πρᾶγμα, καὶ τὸ *εἴδει* ἀδιαίρετο ἕνα ποὺ εἶναι τὸ *γνωστὸν* καὶ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι τὸ πρῶτο αἴτιο τοῦ *ἑνὸς ταῖς οὐσίαις*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στιγμὴ ποὺ ὁ Σταγειρίτης τοὺς συνδέει τονίζει, ὅσον ἀφορᾶ τὸ *εἶδος*, τὴν ἑνολογικὴ πλευρά του, ἐνῷ, ὅσον ἀφορᾶ *τὸν λόγον*, τὴν διαλεκτικὴ καὶ ἑνο-οντο-λογικὴ πλευρά. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὸ τίποτα δὲν μᾶς ἐπιτρέπει ἀκόμα, στὸ κείμενο τῶν *Φυσικῶν* Α, 7, νὰ ἐντοπίσουμε κάποια σημαντικὴ διαφορά. Τὸ μόνο ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι, μὲ ὅποιον τρόπο καὶ ἂν ἐξετάσουμε τὸ ζήτημα τοῦ *γιγνομένου*, εἴτε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ *εἶναι*, εἴτε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ *εἴδους*, εἴτε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ *λόγου* (τοῦ λόγου ὕπαρξης τοῦ πράγματος), τὸ *γιγνόμενον* δηλώνεται πάντοτε ὡς ἀριθμητικῶς ἕνα, ἀλλὰ μὴ-ἕνα ἀπὸ τὴν ἑνο-οντο-λογικὴ σκοπιά, ἐμφανίζεται δηλαδή, ἀντίθετα, ὡς διπλό[59]. Ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ὁ γενεσιολογικὸς λόγος μπορεῖ νὰ ἐγγράψει τὴν ἰδιαιτερότητά του καὶ νὰ προσφέρει τὴ δυνατότητα μιᾶς ἄλλης ἐπίλυσης τῶν δυσκολιῶν ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν προτεραιότητα *τοῦ ὑποκειμένου* σὲ σχέση μὲ *τὰ ἐναντία*: στὸ ἐπίπεδο τοῦ *γίγνεσθαι* τὸ ὑποκείμενο δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πλέον τὸ μόνο κυρίαρχο, διότι *τὸ γιγνόμενον* προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς ἕναν ἑνο-οντο-λογικὸ διαχωρισμό του – ποὺ δὲν διαθέτει τὸ ὂν ὡς ὄν –, μὲ ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτό.

Σὲ σχέση λοιπὸν μὲ αὐτὸ ποὺ ὑπογράμμιζε ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Βιβλίο Α, 3, στὸ σημεῖο ὅπου ἀσκοῦσε κριτικὴ στὸν Παρμενίδη, κάτι νέο ἀναδύεται ποὺ καταργεῖ τὴ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ *ὂν* καὶ *γιγνόμενον*. Ἐνῷ τὸ *ὂν* ὑπάρχει καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ὡς *ὄν*, καὶ μπορεῖ νὰ συνδέσει, μὲ τὴν παρουσία του, ἕναν τρόπο τοῦ *εἶναι* ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει μαζὶ μὲ αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἀποδίδεται (δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενό του), *τὸ γιγνόμενον*, ἀντίθετα, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀποκλειστικὰ καθαυτό, ὡς κλεισμένο στὴν δική του παρουσία, ὡς κάτι ποὺ ὑπάρχει καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ ὡς ὑποκείμενο καὶ ὡς αὐτὸ ποὺ ἀποδίδεται στὸ ὑποκείμενο, διότι αὐτὸ τὸ ὁποῖο τοῦ ἀποδίδεται εἶναι ἀντικείμενον στὸ *ὃ γίγνεται*. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, αὐτὸ ποὺ κάνει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσά σε *ὂν* καὶ *γιγνόμενον*, δὲν εἶναι μόνον ὁ ἑνο-οντολογικὸς διαχωρισμὸς – τὸν ὁποῖο μπορεῖ καὶ πάλι νὰ συναντήσουμε, σὲ τελευταία ἀνάλυση, στὸ *ὂν ὡς ὄν*, ὅταν τὸ θεωροῦμε στὸ πλαίσιο τῆς κατηγόρησης, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὅταν λέμε «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀμόρφωτος» –, ἀλλὰ κυρίως τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ ἐπίπεδο τοῦ *γιγνομένου* ὁ ἑνο-οντο-λογικὸς αὐτὸς διαχωρισμὸς ἐξετάζεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς ὕπαρξης-μὴ-ὕπαρξης. Αὐτὸ ἔχει ἐπίσης ὡς συνέπεια ὅτι αὐτὸ ποὺ δὲν ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει στὸ *γιγνόμενον*, ἐφ' ὅσον εἶναι τὸ ἐναντίον τοῦ ἄλλου, προϋποθέτει τόσο

---

59. Σύμφωνα μὲ τὸν ὅρο ποὺ θὰ χρησιμοποιηθεῖ παρακάτω, στὸ 190b 24.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴν ἑτερότητα ὅσο καὶ τὴν προτεραιότητα (τρεῖς μείζονες ἐνολογικὲς δομές): ἐξαιτίας αὐτοῦ δηλώνεται πάντοτε, ὅπως θὰ δοῦμε, ὡς ἡ ἀπουσία μιᾶς παρουσίας. Ὅ,τι ὅμως καὶ νὰ συμβαίνει, στὸν βαθμὸ ποὺ ὁ ὀντολογικὸς διαχωρισμὸς ἐντὸς τοῦ *γιγνομένου* ἐπηρεάζει ὄχι μόνον τοὺς τρόπους ποὺ τὸ χαρακτηρίζουν στὴ διαφορά τους, ἀλλὰ καὶ στὴν ὕπαρξή τους, κάθε *γιγνόμενον* ἐμφανίζει στὴ δομή του μιὰ ἑτερότητα ποὺ τοῦ ἀρνεῖται τὸ status τοῦ ὄντος. Ὑπάρχει πάντοτε στὸ *γιγνόμενον* κάτι ποὺ δὲν ὑπάρχει καὶ ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε παρὰ μόνον σὲ σχέση μὲ κάτι ἄλλο, στὴ σχέση του μὲ κάποιο ἄλλο πρᾶγμα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἑνο-οντο-λογικὴ δομὴ τοῦ *γιγνομένου* δὲν δηλώνεται πλέον, ὅπως ἐκείνη τοῦ ὄντος, μέσῳ ἑνὸς ὑποκειμένου καὶ ἑνὸς κατηγορουμένου (*κατ'οὐσίαν ἢ συμβεβηκότος*), ἀλλὰ στηρίζεται σὲ κάτι ποὺ ὑπό-κειται (*ὑποκεῖσθαι*) καὶ στὸ ἀντικείμενον αὐτοῦ ποὺ γίνεται ὡς *γιγνομένου*. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ οἱ ἑνολογικὲς ἀναφορὲς ὑπερβαίνουν τὴν ἁπλὴ ὀντολογικὴ πραγμάτευση ὑποδεικνύοντας τὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχύει ὁ ὀντολογικὸς λόγος. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες, ἡ ὀντολογία, μὲ τὶς ἰδιαίτερες δομές της, ἀναγνωρίζει πρόθυμα τὴν ἀνεπάρκειά της νὰ δηλώσει τὸ *γιγνόμενον*. Τὴν ἀναγνωρίζει μάλιστα διττῶς: τόσο στὸ ἐπίπεδο τῶν λογικῶν δομῶν ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας. Καὶ ἀκριβῶς γιὰ νὰ καλυφθεῖ ἡ ἔλλειψη αὐτή, ποὺ ἐνοχλοῦσε καὶ τὸν Πλάτωνα, μὲ τὴν προσθήκη τῆς τελευταίας αὐτῆς διάστασης τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμο ποὺ τὸν περιβάλλει, χρειάστηκε νὰ δημιουργηθεῖ ἕνας ἄλλος λόγος, ἕνας λόγος ποὺ θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ περιγράψει τὴν νέα αὐτὴ ἑνο-οντο-λογικὴ δομή: κι αὐτὸς εἶναι ἡ γενεσιολογία. Γεγονὸς ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ ταυτόχρονα στὴ δεύτερη προσέγγιση ποὺ ἀνήγγειλα προηγουμένως, καὶ ποὺ ἀφορᾶ στὴν ἐμβάθυνση τῶν ἑνο-οντο-λογικῶν προϋποθέσεων τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης, ἡ ὁποία κατέστη ἀναγκαία μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς προβληματικῆς τοῦ *γίγνεσθαι*. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ καθιερώνει στὴν πραγματικότητα τὴν ὁριστικὴ θεματοποίηση τῆς γενεσιολογίας.

2. *Ἡ θεματοποίηση τῆς γενεσιολογίας.* Σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα χωρία τῆς φιλοσοφίας του – στὸν βαθμὸ ποὺ θεμελιώνει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς πραγματικῆς ἐπιστήμης τοῦ ὄντος ὡς ὄντος[60] – ὁ Ἀριστοτέ-

---

60. Στὴν πραγματικότητα, θεωρῶ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ κατανοήσουμε τὸ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Z, ὅπου ἄλλωστε ἀναπτύσσεται μιὰ ὁλόκληρη προβληματικὴ τοῦ *γίγνεσθαι*, δίχως τὸ χωρίο αὐτὸ καί, συγκεκριμένα, δίχως ὅλα ὅσα συνεπάγεται. Θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ πῶ δυὸ λόγια σχετικὰ μὲ αὐτὸ στὴ συνέχεια, ἀλλὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ μιὰ πρώτη προσέγγιση στὸ θέμα στὸ ἄρθρο μου Le statut du devenir dans la *Métaph.* Z et

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λης προχωρεῖ ἀποφασιστικὰ στὴ διασαφήνιση τῆς σχέσης μεταξὺ *εἶναι* καὶ *γίγνεσθαι*, συνδέοντας τὶς προκείμενες τοῦ συλλογισμοῦ του (τόσο τὸ *πολλαχῶς λέγεσθαι τοῦ ὄντος* ὅσο καὶ τὴ δήλωση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ οὐσία εἶναι ὑποκείμενο κάθε κατηγόρησης ποὺ τῆς προσδίδουν οἱ διάφοροι τρόποι τοῦ Ἑνός), καὶ συμπληρώνοντάς τις μὲ μιὰ νέα πρόταση ποὺ δηλώνει τὸ *πολλαχῶς λέγεσθαι τοῦ γίγνεσθαι*. Ἐφ' ὅσον, μᾶς λέει, τὸ *γίγνεσθαι λέγεται πολλαχῶς*, μποροῦμε νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε μὲ δυὸ τρόπους: ὑπάρχουν ἀπὸ τὴ μιὰ τὰ πράγματα ποὺ δὲν *γίγνονται ἁπλῶς* ἀλλὰ ποὺ *γίγνονται τόδε τί*, ἔτσι ποὺ τὸ *γίγνεσθαι* αὐτό, τὸ ὁποῖο πραγματώνεται μὲ ἁπλὸ καὶ ἀπόλυτο τρόπο, νὰ μὴν ἀνήκει παρὰ μόνον στὶς οὐσίες. Ὑπάρχει, ὅμως, ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ ὅλα τα ἄλλα πράγματα, ἕνα *γίγνεσθαι* ποὺ ἀπαιτεῖ *ὑπόκεισθαι τὶ τὸ γιγνόμενον*, διότι ἡ ποσότητα, ἡ ποιότητα, ἡ σχέση, ἡ χρονικότητα καὶ ὁ τόπος δὲν γίγνονται παρὰ μόνον μὲ δεδομένο ὅτι κάτι ὑπό-κειται, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μόνον ἡ οὐσία δὲν ἀποδίδεται σὲ κανένα ἄλλο ὑποκείμενο (*τὴν οὐσίαν μηθενὸς κατ' ἄλλου λέγεσθαι ὑποκειμένου*), ἐνῷ ὅλα τα ἄλλα ἀποδίδονται στὴν οὐσία (*τὰ δ' ἄλλα πάντα κατὰ τῆς οὐσίας*)[61]. Καὶ σπεύδει νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσει αὐτὸ παρατηρώντας ὅτι:

> «μπορεῖ κανείς, ἂν σκεφτεῖ, νὰ δεῖ ὅτι καὶ οἱ οὐσίες καὶ ὅσα ἄλλα ἐμφανίζονται ὡς αὐθύπαρκτα ὄντα (*ἁπλῶς ὄντα*) γίνονται ἀπὸ κάποιο ὑποκείμενο (*ἐξ ὑποκειμένου τινὸς γίγνονται*). Γιατί πάντοτε ὑπάρχει κάτι ποὺ ὑπό-κεῖται, ἀπὸ τὸ ὁποῖο (*ἐξ οὗ*) δημιουργεῖται τὸ γιγνόμενον, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὰ φυτὰ ἢ τὰ ζῷα δημιουργοῦνται ἀπὸ ἕναν σπόρο ἢ σπέρμα»[62].

Ὅπως παρατηροῦμε, γιὰ νὰ πραγματοποιήσει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὶς ἑνο-οντο-λογικὲς προϋποθέσεις στὴν προβληματική τοῦ *γίγνεσθαι*, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τοὺς ἴδιους αὐτοὺς θεμελιώδεις ὅρους μὲ δυὸ διαφορετικὲς σημασίες: ἡ οὐσία ἄλλοτε νοεῖται ὡς ὁ βασικότερος τρόπος τοῦ *εἶναι* (ἡ πρώτη κατηγορία) καὶ ἄλλοτε ὡς ἕνα ἰδιαίτερος τύπος τοῦ ὄντος, δηλαδὴ τὰ συγκεκριμένα ὄντα τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου (στοιχεῖα, φυτά, ζῷα, καὶ φυσικά τὰ μέρη τους). Τὸ *ὑποκείμενον* ἐπίσης ἄλλοτε νοεῖται μὲ τὴ λογικο-οντολογική του σημασία τοῦ ὑποκειμένου τῆς κατηγόρησης καὶ ἄλλοτε ὡς ἐκεῖνο ποὺ ὑπό-κειται στὸ *γίγνεσθαι*. Ἡ ἀμφίσημη αὐτὴ χρήση τῶν ὅρων δὲν θὰ πρέπει νὰ ἑρμηνευθεῖ ὡς ἕνα εἶδος λογοπαίγνιου, ἀλλὰ ὡς θεμελίωση μιᾶς γλώσσας ἀκριβείας, ἱκανῆς νὰ ἐκφράσει, μέσα σὲ σαφῶς ὁρισμένα λογικὰ πλαίσια, τὴν ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητα, μὲ λί-

---

H, *Aristoteles Werk und Wirkung*, *Mélanges offerts à P. Moraux*, ἐπιμ. J. Wiesner, τ. I, Berlin-New York, 1985, σσ. 288-310.

61. *Φυσικά*, A, 7, 190a 16 – b 1.

62. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 1-5.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

για λόγια τὴν ἴδια τὴ θεματοποίηση τῆς γενεσιολογίας. Ἀπὸ τὴν προσέγγιση αὐτὴ προκύπτει ὅτι, δεδομένης τῆς κατηγορικῆς χρήσης τοῦ ρήματος *γίγνεσθαι*, ἡ πραγματικότητα ποὺ ὁ λόγος αὐτὸς πρέπει νὰ ἀναδείξει συνοψίζεται στὶς ἑνο-οντο-λογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀνάλυσης. Εἴτε πρόκειται, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, γιὰ τὸ ἀπόλυτο *γίγνεσθαι*, ποὺ ἀναφέρεται στὸ *γίγνεσθαι* τῶν οὐσιῶν, εἴτε γιὰ τὸ σχετικὸ *γίγνεσθαι*, ποὺ ἀναφέρεται στὸ *γίγνεσθαι* ἄλλων τρόπων ὕπαρξης πλὴν τῆς οὐσίας, πάντοτε ὑπάρχει κάτι τὸ ὁποῖο ὑπό-κειται στὸ *γίγνεσθαι*. Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἀποτελεῖ πράγματι τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς τρόπους τοῦ *γίγνεσθαι* εἶναι ἡ ἑνο-οντο-λογικὴ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «μόνον ἡ οὐσία δὲν ἀποδίδεται σὲ κάποιο ὑποκείμενο, ἐνῷ ὅλα τα ὑπόλοιπα μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὴν οὐσία». Διότι, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ αὐτή, φαίνεται ὅτι τὸ ἀπόλυτο *γίγνεσθαι*, στὸν βαθμὸ ποὺ ἀναφέρεται στὶς οὐσίες (*αἱ οὐσίαι*) στὸν ἀπόλυτο τρόπο τῆς γενέσεώς τους, ἅπτεται ἀναγκαστικὰ καὶ τῆς ἴδιας τῆς οὐσίας ὡς οὐσίας – δηλαδή, στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι *ὑποκείμενον* – ἑπομένως καὶ στὸ ὑποκείμενο ὡς *ὑποκείμενον*. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι γιὰ τὸ ἀπόλυτο *γίγνεσθαι* τὸ ἴδιο το ὑποκείμενο (*ἡ οὐσία*) μετασχηματίζεται, πρᾶγμα ποὺ δὲν συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ σχετικοῦ *γίγνεσθαι*, ὅπου μόνον οἱ ἄλλοι τρόποι ὕπαρξης τοῦ ὄντος (οἱ ἄλλες κατηγορίες ἢ κάποιες ἀπὸ αὐτὲς) μετασχηματίζονται. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι στὸν βαθμὸ ποὺ οἱ οὐσίες δηλώνονται, ὡς οὐσίες, μὲ τὸν τρόπο ὕπαρξης τῆς οὐσίας, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐμφανίζονται συνδεδεμένες ἑνο-οντο-λογικῶς μὲ τὸ ὑποκείμενο, τὸ *γίγνεσθαί* τους πραγματοποιεῖται ἀπολύτως, σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο τῆς οὐσίας, καὶ κατὰ συνέπεια, ἐξ *ὑποκειμένου*. Στὸν βαθμό, μάλιστα, ποὺ κάθε *γίγνεσθαι* – ὅπως ἔδειξα προηγουμένως – ἀπαιτεῖ ἕνα *γιγνόμενον* ἐξ οὗ προκύπτει ἡ γένεσις καὶ τὸ ὁποῖον ἐξ ὁρισμοῦ προϋποθέτει κάτι τὸ ὁποῖο ὑπό-κειται στὸ *γιγνόμενον*, αὐτὸ ποὺ ὑπὸ-κειται δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ *ὑποκείμενον*. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Ἀριστοτέλης καταδεικνύει μὲ τὴν γενεσιολογικὴ αὐτὴ ἀνάλυση ὅτι, ὅσον ἀφορᾶ τὸ *γιγνόμενον*, τὸ λογικο-ὀντολογικὸ ὑποκείμενο καὶ αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ ὑπό-κειται μπορεῖ νὰ συμπίπτουν. Ἐκφράζει τρόπον τινὰ τὴ βάση τοῦ *γίγνεσθαι*, αὐτὸ *ἐξ οὗ* προκύπτει τὸ *γιγνόμενον*.

Ἡ σύμπτωση αὐτὴ φανερώνει ὅτι ἂν θέλουμε νὰ διατηρήσουμε τὴ λογικο-οντολογικὴ σημασία τῆς ἔννοιας τοῦ «ὑπο-κειμένου» στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι προτιμότερο νὰ μεταφράσουμε τὸ *ὑποκείμενον* ὡς «ὑποκείμενο» – ἔχοντας κατὰ νοῦ τὴ συνήθη λογικο-γραμματική του σημασία καὶ τὴν πιὸ ἐτυμολογική του σημασία «αὐτὸ ποὺ ὑπόκειται»[63]. Ἄλλες ἀποδόσεις τοῦ ὅρου, ὅπως «ὑπόβαθρο» κλπ., δὲν ἀπο-

63. Τὸ «ὑποκείμενο» («sujet» ἀπὸ τὸ subjicio= ὑποτάσσω, τοποθετῶ κάτι κάτω ἀπὸ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καλύπτουν παρὰ μόνον μιὰ πλευρὰ τοῦ ζητήματος καὶ ὑποβαθμίζουν τὶς προϋποθέσεις ὕπαρξης αὐτοῦ ποὺ ἐξετάζεται. Δὲν ἰσχύουν ἑπομένως παρὰ μόνον μὲ περιορισμούς. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῆς ἀπόδοσης «αὐτὸ ποὺ ὑπόκειται». Στὸ γενεσιολογικὸ ἐπίπεδο, ἐλλείψει μιᾶς πιὸ κατάλληλης ἀπόδοσης, ἡ πλέον ἐνδεδειγμένη εἶναι, πιστεύω, ἡ ἀπόδοση «ὑποκείμενο». Ἐν προκειμένῳ ὅμως, μὲ ἀφορμὴ τὸ θεμελιῶδες χωρίο ποὺ ἐξετάζουμε, ἡ ἀπόδοση αὐτὴ μοῦ φαίνεται ἡ πλέον ἀναγκαία, ἐφ' ὅσον καμία ἄλλη ἀπὸ τὶς περιορισμένες ἀποδόσεις ποὺ στηρίζονται στὴν ἔννοια τοῦ ὑπό-βαθρου δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἑρμηνεύσει τὸ παράδειγμα ποὺ δίνει ὁ Σταγειρίτης. Πράγματι, ὅταν ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχει πάντα κάτι ποὺ ὑπόκειται (*τι ὃ ὑπόκειται*) *ἐξ οὗ* προκύπτει τὸ *γιγνόμενον*, καὶ φέρνει ὡς παράδειγμα τὸν σπόρο ἢ «σπέρμα» (γιὰ τὰ φυτὰ ἢ τὰ ζῷα), ἐξυπακούεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ μιλᾶ γιὰ κάποια «ὕλη» ποὺ ὑπόκειται ἀλλὰ γιὰ κάτι δίχως τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει *γιγνόμενον*, καὶ *ἐξ οὗ* αὐτὸ προκύπτει. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, τὸ *ὑποκεῖσθαι* εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπό-κειται σὲ κάθε *γίγνεσθαι*, αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ, θὰ λέγαμε, τὸ ἐγγενὲς σημεῖο ἐκκίνησης τοῦ *γίγνεσθαι*, αὐτὸ ποὺ κάνει τὸ *ὂν γιγνόμενον*.

Δὲν πρέπει, ὡστόσο, νὰ ξεχνᾶμε ὅτι μόνον στὴ συνέχεια θὰ ταυτιστεῖ τὸ *ὑποκείμενον* μὲ τὴν ὕλη. Ἐνόσω ἡ ταύτιση αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπιτευχθεῖ, τίποτα δὲν ἐπιτρέπει νὰ διαγνώσουμε ἐκ τῶν προτέρων αὐτὴ τὴ δομὴ ποὺ ἑρμηνεύει τὸ *γίγνεσθαι*. Ἀντίθετα, γιὰ νὰ διευκρινιστεῖ καλύτερα, πρέπει νὰ σκεφτοῦμε αὐτὸ ποὺ ἀποκαλύπτει τὸ κείμενο πρὶν ἀκόμα τεθεῖ θέμα «ὑπόβαθρου» κλπ.: εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ περιγράψουμε ἐκεῖνο δυνάμει τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἕνα τέτοιο ὑπόβαθρο. Ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ μοῦ φαίνεται ἡ πλέον ἀναγκαία ἐφ' ὅσον ἡ ἄλλη μορφὴ τοῦ *γίγνεσθαι* ποὺ παρουσιάζει ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ σχετικὸ *γίγνεσθαι*, προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς τὴν ἐν λόγῳ λογικο-οντολογικὴ δομή: διότι καθὼς τὸ *γίγνεσθαι* αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στὴν οὐσία, ἀλλὰ μόνον σὲ κατηγορίες διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν οὐσία, δηλαδὴ δευτερεύουσες, ἡ οὐσία συμπεριφέρεται ἔτσι ὥστε νὰ ἀποτελεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, ὑπο-κείμενο. Στὴν περίπτωση αὐτή, τὸ *γιγνόμενον*, στὸ βαθμὸ ποὺ γίγνεται, σὲ τίποτα δὲν διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὸ ὑποκείμενό του (τὴν οὐσία), ἀλλὰ μόνον ὡς πρὸς τὰ κατηγορούμενα ἢ τοὺς προσδιορισμούς του.

Ὁ Ἀριστοτέλης, ὡστόσο, στὸ κείμενό του μιλᾶ γιὰ ἄλλη μιὰ δυνα-

---

ἕνα ἄλλο ἢ ὑπὸ τὴν ἐξουσία κάποιου), ἀποκτᾶ συχνὰ τὴν παθητικὴ σημασία τοῦ «ὑποταγμένου» σὲ κάτι, ὅπως στὸν θάνατο («sujet à la mort») ἢ στὴν ἐξουσία ἑνὸς βασιλιὰ («sujet d'un roi»). Θὰ δοῦμε ὅτι ἡ σημασία αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ γενεσιολογικὴ πραγμάτευση τοῦ Ἀριστοτέλη.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τότητα, ἐκείνη ποὺ ἀναφέρεται στὰ ὄντα ποὺ ὑπάρχουν ἀπολύτως (*ὅσα ἄλλα ἁπλῶς ὄντα*)[64], καὶ τὰ παραδείγματα ποὺ δίνει στὴ συνέχεια δείχνουν ὅτι ἐδῶ ἔχει ἀναμφίβολα κατὰ νοῦ «τεχνικὰ» ἀντικείμενα ποὺ συμπεριφέρονται σὰν νὰ ἦταν οὐσίες, χωρὶς ὡστόσο νὰ εἶναι. Προτείνει, ἐπίσης, διάφορους τρόπους τοῦ *γίγνεσθαι* ποὺ φαίνεται νὰ κινοῦνται ἀνάμεσα στὸ σχετικὸ *γίγνεσθαι* (γιὰ παράδειγμα, τὴ δημιουργία ἑνὸς ἀγάλματος ἀπὸ χαλκὸ μέσῳ μετασχηματισμοῦ τῆς ὄψης ἢ τῆς μορφῆς) καὶ τὸ ἀπόλυτο *γίγνεσθαι* (γιὰ παράδειγμα τὴν κατασκευὴ ἑνὸς σπιτιοῦ ἀπὸ διάφορα ὑλικά)[65]. Στὸ τέλος, ὡστόσο, ἡ ποικιλία τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν ἐπιβεβαιώνει ἁπλῶς γι' αὐτὸν ὅτι κάθε τὶ ποὺ *γίγνεται*, ὅποιος καὶ ἂν εἶναι ὁ τρόπος τοῦ *γίγνεσθαι*, *γίγνεται* ἀπὸ ἕνα ὑποκείμενον. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες, τὸ ὑποκείμενο, ἀκόμα καὶ ἂν τὸ θεωρήσουμε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ *γίγνεσθαι*, ἐμφανίζεται ὡς ἀρχή, στὸ βαθμὸ ἀκριβῶς ποὺ προϋπάρχει τῶν κατηγορουμένων ἢ προσδιορισμῶν του[66]. Ἡ ἔκφραση *ἐξ οὗ* ὑπογραμμίζει ἔτσι τὸν χαρακτήρα ἀρχῆς τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ γενεσιολογία ἐμφανίζει, μέχρις ἑνὸς σημείου, τὴν ἴδια δομὴ μὲ τὴν ὀντολογία. Ἐπὶ πλέον, ἡ θεματοποίησή της σύμφωνα μὲ τὶς ἑνο-οντολογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης ἀποκαλύπτει τώρα, χάρη στὴν ἔκφραση *ἐξ οὗ*, ποὺ συνδέεται στενὰ μὲ τὸ ρῆμα *γίγνεσθαι*, πιὸ σθεναρὰ ἀπὸ ὅτι πρὶν (στὴ συνέχεια τῆς ὀντολογικῆς προσέγγισης) τὸν χαρακτήρα ἀρχῆς τοῦ ὑποκειμένου. Ταυτόχρονα ὅμως, καὶ ἀκριβῶς χάρη σὲ αὐτὴν τὴν ἀλληλεξάρτηση, ἐντὸς τοῦ *γίγνεσθαι*, αὐτοῦ ποὺ γεννιέται καὶ ἐκείνου ἀπὸ τὸ ὁποῖο κάτι γεννιέται, προκύπτει ὅτι ἡ γενεσιολογία εἶναι κάτι διαφορετικό, κάτι ἐπὶ πλέον τοῦ λόγου τῆς ὀντολογίας.

* * *

Τὸ ὅτι ἡ γενεσιολογία δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ, ἢ τουλάχιστον ὄχι ἀκόμα, μὲ τὴν ὀντολογία ἐπιβεβαιώνεται, ὅπως εἴδαμε, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι *τὸ γιγνόμενον* δὲν εἶναι *τὸ ὄν*, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι *τὸ γίγνεσθαι* προϋποθέτει πάντα ἐκεῖνο *ἐξ οὗ* κάτι γίγνεται. Μέχρις ἐδῶ ὅμως ὅλα μας ὁδηγοῦσαν νὰ πιστέψουμε ὅτι αὐτὸ *ἐξ οὗ* κάτι γίγνεται ἦταν ἐκεῖνο ποὺ δὲν ὑπάρχει – ἐφ' ὅσον κάθε *γίγνεσθαι* ἦταν ἀντιληπτὸ ἐξ ἀρχῆς ὡς *τὸ δ' ἔκ τινος γίγνεσθαί τι* [67]. Τώ-

---

64. *Φυσικά*, Α. 7, 190b 2.
65. *Ἔνθ' ἀν.*, 7, 190b 5-10.
66. *Ἔνθ' ἀν.*, 6, 189a 31-32.
67. *Ἔνθ' ἀν.*, 7, 190a 21-22.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρα ὅμως ἡ ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη μᾶς ὁδηγεῖ νὰ σκεφτοῦμε αὐτὸ τὸ σημεῖο ὡς κάτι ποὺ ὑφίσταται, δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενο. Κι αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τὴν σημαντικότερη συμβολή του στὴν φυσικὴ ἐπιστήμη εἶναι ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γενεσιολογικὴ ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας κατάφερε νὰ προβάλει δύο σημεῖα βάσει τῶν ὁποίων μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ *γίγνεσθαι*. Διότι ἐνῶ ἡ ὀντολογικὴ ἀνάλυση μποροῦσε ἁπλῶς νὰ προβάλλει μία καὶ μόνη ἀρχὴ (τὸ ὑποκείμενο), ἡ γενεσιολογικὴ ἀνάλυση ἀντίθετα καθιστᾶ δυνατὴ τὴν προβολὴ δύο τουλάχιστον ἀρχῶν, ἀνοίγοντας ἔτσι τὸν δρόμο γιὰ τὴν θεμελίωση τῶν *ἐναντίων* καὶ τῶν *ἀντιθέτων* ὡς *ἀρχῶν*. Βάσει αὐτοῦ ἡ γενεσιολογία ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴν πλευρά της, ὅπως καὶ ἡ ὀντολογία, ὑποταγμένη στὴν ἑνολογία[68]. Τὸ *γιγνόμενον* εἶναι πάντοτε σύνθετον, διότι ὑπάρχει κάτι τὸ ὁποῖο *γίγνεται* καὶ κάτι ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι αὐτό. Ἔτσι *τὸ γιγνόμενον*, λέει ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει δύο σημασίες: εἴτε εἶναι *τὸ ὑποκείμενον* εἴτε εἶναι *τὸ ἀντικειμένον*[69]. Ὡς ἐκ τούτου μποροῦμε τελικὰ νὰ ἀπαριθμήσουμε τρία στοιχεῖα ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο ἀνήκουν στὸ *γιγνόμενον* καθαυτό: ὑπάρχει ἀπὸ τὴν μιὰ το ὑποκείμενο ἢ τὸ ἀντικείμενο (*τὸ γιγνόμενον*) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη αὐτὸ τοῦ ὁποίου εἶναι ἀντικείμενο τὸ ἀντικείμενο (αὐτὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὸ *γίγνεσθαι*). Ἀπὸ αὐτὸ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀντικείμενο σὲ κάτι καὶ ὡς τέτοιο αὐτὸ τὸ κάτι εἶναι αὐτὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ *γίγνεσθαι*, μποροῦν νὰ θεμελιωθοῦν σαφῶς δύο τουλάχιστον ἀρχὲς καὶ αὐτὸ δυνάμει τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ *γίγνεσθαι*, δηλαδὴ τῆς σύνθεσης τοῦ *γιγνομένου* καὶ τοῦ *ὃ γίγνεται*. Αὐτὲς ὅμως οἱ δύο ἀρχὲς ἀπαιτοῦν σχεδὸν ἀναγκαστικὰ μιὰ τρίτη, δηλαδὴ τὸ ἴδιο το ἀντικείμενο. Διότι καθὼς ἀποτελεῖ μέρος τοῦ *γιγνομένου*, εἶναι ἐκεῖνο *ἐξ οὗ* κάτι *γίγνεται* καὶ κατὰ συνέπεια φαίνεται ὅτι διασφαλίζει τὸν χαρακτήρα *ἀρχῆς* σὲ αὐτὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸ *γίγνεσθαι*. Καθὼς στὴν πραγματικότητα εἶναι τὸ ἀντίθετό του, εἶναι, βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς ἐξισορρόπησης τῶν ἀντιθέτων, τὴν ὁποία ἐκθέσαμε προηγουμένως, αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι ἀναγκαστικὰ συνδεδεμένο, δηλαδὴ ὄχι μόνον διαφορετικὸ ἢ προϋπάρχον στὴν τάξη τοῦ *γίγνεσθαι*, ἀλλὰ ὡς τὸ ἀντίθετο εἶδος του ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ γένους. Τὸ ἐρώτημα ὅμως ποὺ τίθεται, καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο τελικὰ ἐξαρτᾶται ὁ χαρακτήρας ἀρχῆς τῶν τριῶν ἐν λόγῳ «στοιχείων», ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ ἀμετάβλητό τους, ἐφ' ὅσον,

---

68. Θυμίζω γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι οἱ ἔννοιες τῆς ἑτερότητας, τῆς διαφορᾶς, τῶν ἐναντίων, τῶν ἀντιθέτων κλπ. ἀνήκουν στὸ Ἕνα καί, εἰδικότερα ἐδῶ, στὰ Πολλά.

69. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 10-13.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὅπως εἴδαμε, ἡ *ἀρχὴ* πρέπει πάντοτε νὰ μένει σταθερὴ καὶ ἀμετάβλητη. Αὐτὸ εἶναι ἕνα πρόβλημα ποὺ πρὸς τὸ παρὸν θὰ θέσουμε ἐντὸς παρενθέσεων, ἐνόσω τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν – καὶ εἰδικότερα τοῦ ἀκριβοῦς ἀριθμοῦ τους – δὲν ἔχει ὁριστικῶς διευθετηθεῖ. Τὸ σημαντικὸ πρὸς τὸ παρὸν εἶναι νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη τῶν τριῶν «στοιχείων», τὰ ὁποῖα κατατάσσονται ἐν προκειμένῳ σύμφωνα μὲ τὶς δύο συντεταγμένες τῆς ἑνο-οντο-λογικῆς δομῆς τοῦ *γίγνεσθαι* (δηλαδὴ *τὸ γιγνόμενον* καὶ τὸ *ὃ γίγνεται*), καθὼς καὶ νὰ δηλώσουμε ὅτι ἡ παρουσία τῶν γενεσιολογικῶν δομῶν τοῦ προϋποθέτει κατὰ κάποιον τρόπο ἐξ ὁρισμοῦ μιὰ σχετικοποίηση τῆς προτεραιότητας τοῦ ὑποκειμένου ποὺ καταλήγει στὴν ἰσοδυναμία του ὡς ἀρχῆς μὲ τὸ κατηγορούμενο. Ἡ ἐπιβεβαίωση καὶ ἡ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη τῶν τριῶν «στοιχείων» τοῦ *γίγνεσθαι* δίνονται μὲ τὰ παραδείγματα ποὺ παρέχει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀντλώντας ἀπὸ ὅλες τὶς παραμέτρους τῆς προβληματικῆς του *γίγνεσθαι*, ἐνσωματώνοντας ἀκόμα καὶ δεδομένα τὰ ὁποῖα στὸ κεφ. 5 ἄγγιζαν τὴν προβληματικὴ καθαυτὴ τῆς ἐναντιότητας. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ χαλκός, ἡ πέτρα, ὁ χρυσὸς ἀποτελοῦν τὸ ὑποκείμενον, ἐνῷ τὸ *ἄμουσον*, τὸ *ἄμορφον*, τὸ *ἄτακτον* ἐκπροσωποῦν *τὸ ἀντικείμενον*. Τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο δηλώνουν τοὺς δύο τρόπους τοῦ *γιγνομένου*, ἔτσι ὥστε αὐτὸ ποὺ *τὸ γιγνόμενον γίγνεται*, καὶ τὸ ὁποῖο εἶναι ἀντικείμενο σὲ αὐτό, ἐκπροσωπεῖται κάθε φορὰ ἀπὸ τὸν θετικὸ ὅρο τῆς ἀντί-θεσης (*μουσική*, σχῆμα, μορφή, τάξη)[70]. Θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ ὅτι οἱ θετικοὶ ὅροι τῆς ἀντίθεσης δὲν νοοῦνται ἐδῶ σύμφωνα μὲ ἕνα καθορισμένο τύπο ἔννοιας, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ μιὰ ποικιλία ποὺ μαρτυρεῖ τὸ εὖρος τῆς ἐφαρμογῆς. Ἡ φαινομενολογικὴ προσέγγιση κυριαρχεῖ στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ ὁποῖος δὲν σπεύδει ἀκόμα νὰ συνδέσει τοὺς ὑπὸ ἐξέτασιν ὅρους μὲ *τὸ εἶδος* ἢ *τὴν μορφήν*. Ἢ γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ἐνῷ ἡ ἑνο-οντο-λογικὴ ἀνάλυση μᾶς ὁδηγεῖ προοδευτικὰ στὴν ἀνάδειξη τοῦ εἴδους στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ *γιγνόμενον* εἶναι ἀριθμητικῶς ἕνα ἀλλὰ διπλὸ ὡς πρὸς τὸ *εἶδος*, ἡ φαινομενολογικὴ προσέγγιση στρέφει τὴν προσοχή μας στὸ γεγονὸς ὅτι ἐδράζεται στὴν *ἐν τῷ γίγνεσθαι* πραγματικότητα μέσῳ τῆς ἐμφάνισης τῆς *μορφῆς*. Αὐτὸ ποὺ θὰ παραμείνει σὲ ἐκκρεμότητα εἶναι ἡ βαθύτερη σύνδεση τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν, πρᾶγμα ποὺ δὲν θὰ ὁλοκληρωθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ Βιβλίο Β ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως θὰ δοῦμε, θὰ μιλήσει γιὰ τὴ μορφὴ ὡς τὸ εἶδος ποὺ συμβαδίζει μὲ τὸν λόγο ὕπαρξης τοῦ πράγματος. Αὐτὴ ἡ ἀσάφεια χωρία ἀμφιβολία ὁδήγησε τοὺς περισσότερους ἀριστοτελιστές, ἐπηρεασμένους ἀπὸ τὴ μεσαιω-

---

70. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 13-17.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νικὴ σκέψη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀπουσία μιᾶς μεθόδου ἀνάγνωσης ποὺ νὰ συμβαδίζει μὲ τὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Σταγειρίτη, σὲ μιὰ σύγχυση τῶν δύο ὅρων, ἐνῷ ὁ Ἀριστοτέλης τοὺς χρησιμοποιεῖ ἀνάλογα μὲ αὐτὸ ποὺ κάθε φορὰ ἐξετάζεται. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐπιβεβαίωση καὶ ἡ ἀπόδειξη τῆς ἰσοδυναμίας τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου ὡς *ἀρχῶν*, ἡ ὁποία κατέστη δυνατὴ ἀπὸ τὴν ένο-οντο-λογικὴ δομὴ τοῦ *γίγνεσθαι*, δίνονται ἐπίσης μὲ ἕνα παράδειγμα: ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, σύγκειται τρόπον τινὰ ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ «μορφωμένος», διότι οἱ ὁρισμοὶ αὐτῶν τῶν δύο ἀντιστοιχοῦν στοὺς ἐπὶ μέρους ὁρισμοὺς καθενὸς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ συνθέτουν[71]. Ἐκκινώντας ἀπὸ τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν δεδομένων θεωρεῖ ὅτι εἶναι πλέον ἕτοιμος, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα τῆς γενεσιολογικῆς τοῦ ἀνάλυσης, νὰ προβεῖ στὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα καὶ νὰ διατυπώσει τὶς ἀρχὲς τοῦ *φύσει γιγνομένου*, οἱ ὁποῖες εἶναι κατ' αὐτὸν προϋποθέσεις *sine qua non* γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης.

> «Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι, ἂν ὑπάρχουν γιὰ τὰ φυσικὰ ὄντα αἰτίες καὶ ἀρχές, στὶς ὁποῖες ὀφείλουν πρωταρχικὰ τὴν ὕπαρξή τους καὶ τὴ γένεση τοὺς, ὄχι ὡς τυχαῖα συμβεβηκότα, ἀλλὰ σύμφωνα τὸ καθένα μὲ τὴν οὐσία ποὺ τὸ χαρακτηρίζει, καθετὶ γίνεται ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο καὶ τὴ μορφή»[72].

Τὸ θεμελιῶδες αὐτὸ χωρίο ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ διαβλέπουμε τὴν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα ὕπαρξης μιᾶς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας θὰ ἀπαιτοῦσε μακροσκελῆ σχολιασμό. Θεωρῶ, ὅμως, ὅτι κανένας σχολιασμὸς δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ ἐξαντλήσει τὴ φιλοσοφική του σημασία καὶ τὴν ἱστορική του βαρύτητα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ὅσο παράδοξο καὶ ἂν φαίνεται, δὲν θὰ τοῦ ἀφιερώσω παρὰ λίγες μόνο γραμμές, ἐφ' ὅσον ἔχω τὴν αἴσθηση ὅτι ὅλη ἡ μελέτη μου ἀποτελεῖ στὴν πραγματικότητα ἕναν ἔμμεσο σχολιασμό του. Θεωρῶ, ἐπίσης, ὅτι μετὰ τὶς διασαφηνίσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν ἀνάπτυξη αὐτοῦ του κεφαλαίου, τὸ χωρίο αὐτὸ εὔκολα γίνεται κατανοητό. Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς ἀποκαλύπτει ἐδῶ μὲ ὅρους ἁπλούς, ἀλλὰ μὲ ἀδιαμφισβήτητη συνέπεια τὶς βάσεις ὁλόκληρης τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς Μεταφυσικῆς του. Διότι αὐτὸ ποὺ ἀναδύεται κατὰ τὴν διαδοχὴ τῶν διαφόρων ὅρων δὲν εἶναι μόνο ἡ ἀνά-

---

71. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 20-23.

72. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 17-20 (μετ. Κ. Δ. Γεωργούλη): *φανερὸν οὖν ὡς, εἴπερ εἰσὶν αἰτίαι καὶ ἀρχαὶ τῶν φύσει ὄντων, ἐξ ὧν πρώτων εἰσὶ καὶ γεγόνασι μὴ κατὰ συμβεβηκὸς ἀλλ' ἕκαστον ὃ λέγεται κατὰ τὴν οὐσίαν, ὅτι γίγνεται πᾶν ἔκ τε τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς μορφῆς.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γκη, γιὰ τὴν μελέτη τοῦ *ὄντος* καὶ τοῦ *γιγνομένου*, νὰ διακρίνουμε αὐτὲς τὶς «ὀντότητες» ποὺ συγκροτοῦν τοὺς τρόπους τοῦ *εἶναι* τοῦ *ὄντος* καὶ τοῦ *γιγνομένου* ἀπὸ τὶς ἀρχὲς βάσει τῶν ὁποίων γίνονται ἀντιληπτὲς – καὶ οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὸ leitmotiv ὅλης της προβληματικῆς των ἀρχῶν στὸ Βιβλίο Α τῶν *Φυσικῶν* –, ἀλλὰ ταυτόχρονα νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἐπιστήμη τοῦ *ὄντος* καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ *γιγνομένου* ἀποτελοῦν τελικὰ μέρη μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς διερεύνησης. Τὸ ὄν, θεωρούμενο ἐδῶ στὴν πρωταρχική του μορφὴ τῆς *οὐσίας*, δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἕνα ἤδη ὁλοκληρωμένο *γιγνόμενον*, δηλαδὴ αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη γίνει (*γέγονε*). Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, οἱ ἀρχὲς οἱ ὁποῖες καθιστοῦν δυνατὴ τὴ γνώση τους δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἄλλες παρὰ ἐκεῖνες ποὺ ἀντιλαμβάνονται *τὸ ὂν ὡς γεγονός*, δηλαδὴ ὡς ἐκεῖνο ποὺ τὸ *γιγνόμενον γίγνεται*, δηλαδὴ ἐκεῖνο ποὺ ἐκδηλώνεται ὡς *μορφή*. Ὁ ὅρος «μορφή», ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ στὴ θέση τοῦ ὅρου «εἶδος», δὲν θὰ πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει, ἐφ' ὅσον, ὅπως ἀναπτύξαμε προηγουμένως, ὁ Ἀριστοτέλης ἐφαρμόζει ἐδῶ μιὰ ἀνάλυση ποὺ ἀξιοποιεῖ αὐτὸ ποὺ προβάλλει φαινομενολογικῶς. Αὐτὸ λοιπὸν ποὺ ἀναδύεται μὲ σαφήνεια ὅταν *τὸ γιγνόμενον γίγνεται*, εἶναι *ἡ μορφὴ* καὶ ὄχι αὐτὸ ποὺ βρίσκεται μέσα του *ἐν τῷ γίγνεσθαι*, δηλαδὴ *τὸ εἶδος*, ἐφ' ὅσον ἐκδηλώνεται μὲ τὸν τρόπο μιᾶς *στερήσεως* ἑπομένως δίχως αἰσθητὴ μορφή, ἂν ὄχι ὡς ἀπουσία μορφῆς. Παραδόξως λοιπόν, ἡ γενεσιολογία ὁδηγεῖ, μέσα ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς δομὲς ποὺ ἀναδεικνύει, στὸ νὰ ἀνακαλύψουμε ὅτι ἐκεῖνο *ἐξ οὗ* ἕνα πρᾶγμα ὑπάρχει, δὲν εἶναι μόνον τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ *τὸ γιγνόμενον γίγνεται*, αὐτὸ ποὺ *τὸ πρᾶγμα γέγονε*, δηλαδὴ μιὰ *μορφή*. Κι αὐτὸ διότι στὸν ἑνο-οντο-λογικὸ διπλασιασμὸ ποὺ προϋποθέτει τὸ *γιγνόμενον*, ἡ μία ἀπὸ τὶς ἀρχὲς γενέσεως βασίζεται στὴν ἑτερότητα καὶ ὑποτάσσει τὴν χρονολογική της προτεραιότητα στὴν ὀντολογικὴ προτεραιότητα ἐκείνου πρὸς τὸ ὁποῖο ἀντί-κειται. Ὁριζόμενο ἔτσι ἀπὸ ἐκεῖνο πρὸς τὸ ὁποῖο ἀντί-κειται, τὸ *γιγνόμενον*, καὶ ἑπομένως καὶ τὸ ὑποκείμενο, ὑπόκειται τρόπον τινὰ στὸ *ὃ γίγνεται*. Αὐτοῦ του εἴδους ἡ ὑποταγὴ τοῦ ὑποκειμένου, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ἀνυπολόγιστη ἀκόμα σπουδαιότητα τῆς γενεσιολογίας ἔχει ὡς συνέπεια τὴ διασαφήνιση τῆς ὀντολογίας βάσει τῆς γενεσιολογίας. Ὁ στόχος αὐτὸς δὲν ἀνήκει στὰ *Φυσικά*, ἀλλὰ κατὰ κύριο λόγο στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Κι αὐτὸ γιατί στὸ συγκεκριμένο ἔργο ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται πλέον εὐθέως τὸ ζήτημα τοῦ «εἴδους» ποὺ ἀποκαλύπτει ἕνα ριζικὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὸ εἶδος καὶ στὸ ὑποκείμενο (ὡς ὕλη) – στὸ Βιβλίο Ζ –, πρὶν προχωρήσει σὲ λύσεις (στὰ Βιβλία Η καὶ Θ) ποὺ πιστοποιοῦν τὸ εὖρος τοῦ ἔργου ποὺ ὀφείλει νὰ ἐπιτελέσει ἡ *πρώτη φιλοσοφία* (δηλαδὴ ἡ μεταφυσική)[73]. Σὲ κάθε πε-

73. Πβ. *Συμπέρασμα*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρίπτωση τὰ *Φυσικὰ* δὲν ἀρκοῦνται σὲ κάποιες ἀναδιαρθρώσεις ἀρχῶν. Ἀντίθετα θὰ ὠθήσουν τὸ θέμα αὐτὸ τῆς «ὑποταγῆς» τοῦ ὑποκειμένου στὰ ἔσχατα ὅριά του θεμελιώνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἤδη ἀπὸ τὸ Βιβλίο Β, 1, τὴν ἀδιαμφισβήτητη ὑπεροχὴ τῆς «μορφῆς» ὡς δηλωτικῆς του «εἴδους». Καὶ στὸ Βιβλίο Γ, 1-3, ὁ Ἀριστοτέλης ἐντοπίζει τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο τὸ *εἶδος* ἀσκεῖ τὴ δικαιοδοσία του, δηλαδὴ στὴ δράση τοῦ κινοῦντος σὲ σχέση μὲ τὸ ὑποκείμενο (ποὺ προσδιορίζεται *ὡς κινούμενον*), μέσῳ τῆς ὁποίας μετατοπίζεται ἐντὸς τοῦ ὑποκειμένου (ἐντὸς τοῦ κινουμένου). Στὸ Βιβλίο Α, 7, στὸ ὁποῖο βρισκόμαστε ἀκόμα, καὶ εἰδικότερα στὸ θεμελιῶδες χωρίο ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, ἡ ὑπεροχὴ τοῦ εἴδους καὶ τῆς μορφῆς δὲν ἔχει ἀκόμα ἑδραιωθεῖ, οὔτε κὰν δηλωθεῖ, καὶ τὸ ζήτημα τῆς πιθανῆς σχέσης μεταξὺ «μορφῆς» καὶ «εἴδους» δὲν ἔχει τεθεῖ ἀκόμα πρὸς συζήτηση. Ἡ μόνη ἔνδειξη ποὺ ἐμφανίζεται – καὶ ἡ ὁποία ἀφήνει νὰ διακρίνουμε βαθύτερες ἀνατροπές – βρίσκεται στὸ τέλος τῆς ἀνάλυσης τοῦ κεφ. 7, στὸ σημεῖο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης δηλώνει ὅτι «ἀκόμη ὅμως δὲν διασαφηνίστηκε ἐὰν οὐσία εἶναι τὸ εἶδος ἢ τὸ ὑποκείμενον»[74].

Ταυτόχρονα διαπιστώνουμε ὅτι στὸ κεφ. 7 τοῦ Βιβλίου Α διατηρεῖται ἀκόμα ἡ ἰσοδυναμία μεταξὺ βασικοῦ ὑποκειμένου καὶ φαινομενικῆς μορφῆς ὡς ἀρχῶν – ἰσοδυναμία τὴν ὁποία εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισημάνουμε προηγουμένως. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ἡ ὁποία θεματοποιεῖ ὁριστικῶς τὴν γενεσιολογία καὶ ἡ ὁποία καταλήγει στὸ θεμελιῶδες χωρίο τῶν *Φυσικῶν*, προκύπτει ἡ ἀποκατάσταση τῶν δικαιωμάτων τῆς οὐσίας. Στὴν πραγματικότητα, ὅπως θυμόμαστε, ἐξετάζονται οἱ ἀρχὲς στὶς ὁποῖες τὰ *φύσει* ὄντα ὀφείλουν ἀρχικῶς τὴν ὕπαρξη καὶ τὴ γένεσή τους, ὄχι *κατὰ συμβεβηκός* ἀλλὰ *κατὰ τὴν οὐσίαν* ποὺ χαρακτηρίζει τὸ καθένα[75]. Βάσει αὐτοῦ, τὸ ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἐγγράφεται ὡς πιθανὸ ἀντικείμενο μιᾶς ἄλλης ἀκόμα ἐπιστήμης, τῆς μεταφυσικῆς ὡς οὐσιολογίας. Ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ὀντολογία γιὰ νὰ θεμελιώσει μιὰ ἐπιστήμη τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι κόσμου, τὰ *Φυσικὰ* ἐπανέρχονται στὴν ὀντολογία, ἀναθεωρημένη ὅμως καὶ συμπληρωμένη ἀπὸ τὴν γενεσιολογία. Αὐτὴ ἡ ἀναθεώρηση, ἡ προσαρμογὴ τῶν ἑνο-οντο-λογικῶν προϋποθέσεων τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας βάσει τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας, εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ πορεία τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς. Ἐκκινώντας ἀπὸ μεταφυσικὲς θέσεις, ἡ πρώτη ἐπιστήμη τῆς φύσης δὲν θὰ μποροῦσε παρὰ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μιὰ μετα-

---

74. *Ἔνθ' ἀν.*, 191a 19-20: *πότερον δὲ οὐσία τὸ εἶδος ἢ τὸ ὑποκείμενον, οὔπω δῆλον.*

75. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 20-23.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φυσικὴ τάξη. Ἡ ὀντολογικοποίηση τοῦ *γίγνεσθαι* δὲν εἶναι μόνον ἡ προϋπόθεση ἀλλὰ καὶ ὁ βαθύτερος λόγος τῆς ὕπαρξής του. Ὡστόσο, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ φυσικὴ αὐτὴ ἐπιστήμη ἀναπτύσσει μέσα της, στὴ βαθύτερη γενεσιολογικὴ δομή της, τὰ σπέρματα μιᾶς ἄλλης σκέψης, ἡ ὁποία, στὴν ἱστορική της ἐξέλιξη δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ θέσει τὶς βάσεις μιᾶς νέας φυσικῆς, ἐκείνης τὴν ὁποία θεωροῦμε τὴ δική μας ἀπάντηση, ὡς ἀνθρώπων τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, στὸν «ἀρχαϊκὸ» Ἀριστοτέλη.

§ 3. *Τὸ γενεσιολογικὸ status τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἡ διερεύνηση τῶν ἀρχῶν*

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποφασίζει νὰ παρουσιάσει τὶς προϋποθέσεις ὕπαρξης μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης[76], ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι στὸ μυαλὸ τοῦ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν ἔχει ἤδη διευθετηθεῖ. Ὡστόσο, εἶναι ἄλλο πρᾶγμα νὰ ἐκθέτεις αὐτὲς τὶς ἀρχὲς καὶ ἄλλο νὰ τὶς θεμελιώνεις. Ἔπρεπε, ἑπομένως, νὰ πορευθεῖ μὲ μεγαλύτερη σιγουριὰ πρὸς τὸν στόχο ποῦ εἶχε θέσει ἐξ ἀρχῆς μὲ τὴ διατύπωση τῆς βασικῆς ἀπορίας: ποιὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν «στοιχείων» τοῦ *γίγνεσθαι*, εἶναι δύο ἢ τρία; Καὶ εἶναι ὄντως αὐτὰ τὰ «στοιχεῖα» ἀρχές;

Θὰ πρέπει πράγματι νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ γενεσιολογία ἔχει ἤδη ἀπαντήσει ἐν μέρει στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ κατὰ τὴν πορεία τῆς συγκρότησής της. Διότι εἶναι πλέον φανερὸ πὼς ἂν ἐξαιρέσουμε τὸ ζήτημα τοῦ ἀμετάβλητου τῶν ἀρχῶν, θὰ μπορούσαμε νὰ σταθοῦμε σὲ δύο ἢ τρία «στοιχεῖα» τοῦ *γίγνεσθαι*, σύμφωνα μὲ τὴν ὀπτικὴ ποὺ ἔχουμε υἱοθετήσει. Στὴν πραγματικότητα, ἂν ἑστιάσουμε τὴν προσοχή μας στὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἑτερότητας τοῦ *γίγνεσθαι* (ποὺ δηλώνεται μὲ τὴ διατύπωσή «τὸ μὴ μορφωμένο γίνεται μορφωμένο»), θὰ μπορούσαμε, βάσει τῆς γενεσιολογικῆς δομῆς τοῦ γίγνεσθαι ποὺ συγκροτεῖται ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ γιγνομένου καὶ ἐκείνου ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ γιγνόμενον γίγνεται, νὰ ἀρκεστοῦμε σὲ δύο «στοιχεῖα» (*τὸ γιγνόμενον*: «μὴ μορφωμένο»-*ἄμουσον*, καὶ τὸ ὃ γίγνεται: «μορφωμένο»-*μουσικόν*). Ἐπιπλέον, καθὼς τώρα αὐτὰ τὰ «στοιχεῖα» εἶναι ἀφ' ἑνὸς ἐνσωματωμένα σὲ μιὰ τυπικὴ δομὴ καὶ ἀφ' ἑτέρου θεμελιωμένα βάσει τῶν ἑνο-οντο-λογικῶν προϋποθέσεων τῆς ἀνάλυσης, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποκτήσουν εὔκολα τὸ *status* τῆς *ἀρχῆς*, μολονότι αὐτὸ θὰ ἦταν μιὰ ἐπιστροφὴ στὶς ἀπορίες ποὺ εἴχαμε ἐξ ἀρχῆς. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὸ *status* αὐτὸ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς ἀναγνωρισθεῖ πραγματικὰ παρὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ λαμβάναμε

---

76. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 18-19.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὑπ' ὄψιν ὅλα τα στοιχεῖα τοῦ *γίγνεσθαι*, προσθέτοντας σὲ αὐτὰ τὸ ὑποκείμενο, ἐφ' ὅσον οἱ λογικο-οντολογικὲς προϋποθέσεις λειτουργοῦν βασικῶς μέσῳ αὐτοῦ, ἀλλὰ ὑπακούοντας στὸ ἑνολογικὸ πλαίσιο τῆς ἀνάλυσης, στὸ ὁποῖο ἐπιβάλλονται λειτουργικὲς ἔννοιες ὅπως ἡ ἑτερότητα, τὰ ἐναντία, τὰ ἀντίθετα, τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον, τὸ γένος, τὸ εἶδος κλπ. Ἐπίσης, ἀπὸ ἄλλη σκοπιά, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ ἀρχὲς εἶναι τρεῖς (*τὸ γιγνόμενον*: «μὴ μορφωμένο» καὶ «ἄνθρωπος», καὶ αὐτὸ ποὺ *τὸ γιγνόμενον γίγνεται*). Ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου τοῦ Ἀριστοτέλη ἐπιβεβαιώνει, ἐξ ἄλλου, αὐτὴ τὴν ἄποψη.

Πράγματι ὁ Σταγειρίτης, διατυπώνοντας τὰ πορίσματα τῆς προηγούμενης ἀνάλυσής του (ἡ ὁποία εἶχε βασιστεῖ στὴ διάκριση μεταξὺ *γιγνομένου* καὶ ἐκείνου ποὺ *τὸ γιγνόμενον γίγνεται*), τὴν ἐπιβεβαιώνει καὶ ταυτόχρονα τὴν διασαφηνίζει καὶ τὴν συμπληρώνει. Διακρίνοντας ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ ποὺ ἀνήκει ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ στὸ γιγνόμενον καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη σὲ αὐτὸ ποὺ τὸ γιγνόμενον γίγνεται, τοποθετεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ τὸ *ὑποκείμενον* καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη αὐτὸ ποὺ τώρα ἀποκαλεῖ, καὶ μάλιστα γιὰ πρώτη φορά, *εἶδος* (ἢ «εἰδητικὴ ἔννοια»), ὅπως εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ἡ τάξη, ἡ μόρφωση ἢ κάποιο ἄλλο τῶν κατηγορουμένων αὐτοῦ του εἴδους[77]. Τὸ παράδειγμα ποὺ παρέχει τῆς μόρφωσης ἢ καλλιέργειας (*μουσικῆς*) γιὰ νὰ δηλώσει τὸ *εἶδος* φανερώνει, ὅπως πιστεύω, ὅτι μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε χωρὶς ἄλλη διαδικασία τὸν ὅρο αὐτὸ μὲ τὸν ὅρο *μορφὴ* ποὺ προηγεῖται καὶ ποὺ βρίσκει τὸ ἀντίστοιχό του, ἀνάμεσα στὰ προηγούμενα παραδείγματα, στὸν ὅρο «μορφωμένος» (*μουσικός*)[78]. Θὰ παρατηρήσουμε ἐπιπλέον ὅτι ἡ ἔννοια *εἶδος* φαίνεται, βάσει ἀκριβῶς τῶν παραδειγμάτων, ὅτι δηλώνει ἐξ ἴσου καὶ τὶς ἄλλες κατηγορίες, πρᾶγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ ὅρου *κατηγορούμενον*[79].

Αὐτὸ μας ὁδηγεῖ σὲ μιὰ θέση ποὺ φαίνεται ὅτι διέφυγε τῆς προσοχῆς τῶν μελετητῶν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, καὶ τῆς ὁποίας οἱ συνέπειες μοῦ φαίνονται ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς σκέψης τοῦ φιλοσόφου: ὁ ὅρος *εἶδος* δὲν δηλώνει τὴ «μορφή», ὁ φαινομενικὸς χαρακτήρας τῆς ὁποίας εἶναι προφανής, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει εἰδητικά τὸ ὄν, τὸν «εἰδητικό» του χαρακτήρα – δηλαδὴ μιὰ «εἰδητικὴ ἔννοια» ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ *εἶδος* ὁρίζεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς αἴσθησης ὡς *αἰσθητὸν* καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς νόησης ὡς *νοητόν*. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, τὸ *εἶδος* ἀναφέρεται στὴν ἑνο-οντο-λογικὴ προσέγγιση τοῦ ὄντος, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζε-

---

77. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 23-29.
78. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 21, γιὰ παράδειγμα.
79. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 29.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ται εἴτε ὡς εἶδος ἑνὸς γένους εἴτε ἀπὸ γνωστικὴ ἄποψη ὡς αἰσθητὸ ἢ νοητό. Ἀντίθετα ἡ *μορφὴ* δηλώνει τὸ *φαίνεσθαι* τοῦ *εἴδους*, ποὺ ἀναδεικνύεται πλήρως στὴν ἐντελέχειά του. Θὰ δοῦμε πράγματι, ὅτι στὸ τέλος μιᾶς μακρᾶς ἐπιχειρηματολογίας, ὁ Ἀριστοτέλης φθάνει στὸ σημεῖο νὰ τοποθετήσει τὴ «μορφὴ» περισσότερο πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἀποκαλούμενου «τελικοῦ αἰτίου», καὶ τὸ «εἶδος» πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἀποκαλούμενου «εἰδικοῦ αἰτίου» ἐνῷ στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνάλυσής του, ὅπου ἡ ἔννοια τῆς «μορφῆς» δὲν εἶχε ἀκόμα συγκροτηθεῖ, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι τὸ «εἶδος» δηλώνει *ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον*. Στὸ πρῶτο αὐτὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιχειρηματολογίας, ὁ ὅρος *εἶδος* ἀποδίδει συχνὰ τὴ θετικὴ ἐκδοχὴ μιᾶς ἐναντιώσεως ἢ μιᾶς ἀντί-θεσης (τὰ ἀντικείμενα), καὶ δηλώνεται μέσῳ τῆς ἀρνητικῆς ἐκδοχῆς του μὲ τὸν τρόπο τῆς στέρησης. Ὅπως θὰ δοῦμε, ὅμως, οἱ ἐπεξηγήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν θὰ ὁδηγήσουν ἐπιπλέον τὸν Ἀριστοτέλη νὰ διατυπώσει στὸ Βιβλίο Β τὴν ἄποψη ὅτι ἡ στέρηση εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο *εἶδος*[80]. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ *εἶδος* ὡς «εἶδος» δηλώνει πότε ἕνα εἶδος ποὺ τὸ ἀντίθετό του εἶναι ἕνα ἄλλο εἶδος, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸ μαῦρο καὶ τὸ ἄσπρο, τα ὁποῖα ἀνήκουν καὶ τὰ δυὸ στὸ γένος «χρῶμα», καὶ πότε ἕνα εἶδος ποὺ δὲν ἔχει στὴν κυριολεξία κάποιο ἀντίθετο, ἀλλὰ παρουσιάζει ὡς ἀντίθετο τὴν ἀπουσία του, τὴν *στέρησιν*, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ ζεύγους μορφὴ-ἄμορφο, τάξη-ἀταξία. Στὴν δεύτερη αὐτὴ σημασία, τὸ *εἶδος* ἀνήκει στὴν τάξη τοῦ *εἶναι* τῆς οὐσίας καί, ὅπως κι ἐκείνη, δὲν ἐπιδέχεται ἀντίθετο, ἀλλὰ ἐκδηλώνεται ὡς *μορφή*, δηλαδὴ ὡς *εἶδος* ὁλοκληρωμένο, τελειωθέν. Στὴ συνέχεια φαίνεται ὅτι ἐνῷ ἡ ἔννοια τῆς *μορφῆς* παρουσιάζεται ὡς μονοσήμαντη καὶ δὲν ἀναφέρεται παρὰ μόνον στὸ *φύσει ὄν*, ἡ ἔννοια *εἶδος*, ἀντίθετα, συνδέεται σαφῶς μὲ ὅλους τους τρόπους τοῦ ὄντος καὶ ἀναμφίβολα συνιστᾶ τὸ «σημεῖο» ὅπου ὅλα τὰ ὄντα δηλώνουν τὸν εἰδητικό τους χαρακτήρα καὶ ὅπου ἡ πραγματικότητα ἀνοίγεται στὴ γνώση – ἐφ' ὅσον τὸ *εἶδος* στὶς ποικίλες ἐκδοχές του μεταφράζεται σὲ εἰδητικὴ ἔννοια, ὄχι μόνον στὴν τάξη τοῦ νοητοῦ ἀλλὰ καὶ σὲ ἐκείνη τοῦ αἰσθητοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ, ὅπως εἴδαμε, νὰ μιλᾶ γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς ἐκείνη ποὺ εἶναι «κατὰ κάποιο τρόπο ὅλα τὰ ὄντα, διότι τὰ ὄντα εἶναι εἴτε αἰσθητὰ εἴτε νοητά»[81]. Θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ ἐπισημάνουμε, ἤδη ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι στὸ Βιβλίο Ε, 1-2, ὅταν ὁ Σταγειρίτης εἰσάγει τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὶς διάφορες μορφὲς μεταβολῆς, ὁ ὅρος *εἶδος* ἐξετάζεται ὡς

---

80. *Ἔνθ' ἀν.*, Β, 1, 193b 19-20: *καὶ γὰρ ἡ στέρησις εἶδός πως ἐστιν.*
81. *Περὶ Ψυχῆς*, Γ, 8, 431b 21-22. Πβ. καὶ ἀνωτέρω, κεφ. ΙΙ, πργφ. 3.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀνήκων στὴ μεταβολὴ κατὰ τὴν οὐσία, καὶ ἑπομένως θεωρεῖται ὅτι προσεγγίζει τὴν ἔννοια τῆς «μορφῆς». Αὐτὸ ἄλλωστε ἐξηγεῖ καὶ τὴν παραδοσιακὴ σύγχυση, βάσει τῆς ὁποίας οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες ταυτίζονται: ἔχοντας ἑρμηνεύσει τὰ *Φυσικὰ* ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προβληματικῆς *τῆς μεταβολῆς*, οἱ σχολιαστὲς τοῦ Σταγειρίτη δὲν μποροῦσαν νὰ διακρίνουν τὶς διαφορὲς ἀπόχρωσης ἀνάμεσα στοὺς δύο ὅρους[82]. Στὸ Βιβλίο Γ, 2 ὡστόσο, ὅταν ὑποστηρίζει τὴν ἰδιότητα τοῦ *εἴδους* νὰ μεταβάλλεται χάρη στὴν κίνηση, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ἀκόμη τὴν ἔννοια αὐτὴ καὶ γιὰ ἄλλες κατηγορίες πέραν τῆς *οὐσίας*[83], παραμένοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ προσκολλημένος στὰ βασικὰ δεδομένα ποὺ εἶχαν παρουσιαστεῖ στὸ κομβικὸ χωρίο τοῦ Βιβλίου Α, 7 ποὺ ἐξετάζουμε. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει διευκρινιστεῖ, τὸ ἐν λόγῳ χωρίο, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσά σε αὐτὸ ποὺ θεμελιώνει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ σὲ αὐτὸ ποὺ ἀπαντᾶ στὸ ἐρώτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀρχῶν, γίνεται εὔκολα κατανοητό.

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει στὸ χωρίο αὐτὸ ὅτι καταρχὴν ὑπάρχει τὸ ὑποκείμενο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἕνα ὡς πρὸς τὸν ἀριθμό, ἀλλὰ δύο ἀπὸ τὴν ἑνο-οντο-λογικὴ σκοπιὰ (*ἀριθμῷ μὲν ἕν, εἴδει δὲ δύο*). Διότι, ὅπως διευκρινίζει, ὁ ἄνθρωπος, ὁ χρυσὸς καὶ γενικῶς τὸ ὑλικὸ εἶναι μετρήσιμες ὀντότητες, ἐφ' ὅσον ἀποτελοῦν ἕνα ὁρισμένο πρᾶγμα, ἕνα *τόδε τι* καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι *τὸ γιγνόμενον* ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς προκύπτει[84] ἀλλὰ οὐσιαστικὰ διότι, ὅπως εἴδαμε, αὐτὸ ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ ἑπομένως ἀποτελεῖ τὸ *γιγνόμενον* καθαυτό, εἶναι τὸ ὑποκείμενο. Ἀντίθετα, αὐτὸ ποὺ εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο *συμβεβηκὸς* στὸ *γιγνόμενον*, εἶναι *ἡ στέρησις*, ὅταν πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπόλυτο *γίγνεσθαι* ποὺ ἀγγίζει τὴν ἴδια τὴν οὐσία, ἢ *ἡ ἐναντίωσις*, ὅταν πρόκειται γιὰ ἕνα σχετικὸ *γίγνεσθαι* ποὺ ἀφορᾶ τοὺς ἄλλους τρόπους τῆς ὕπαρξης[85]. Ὡστόσο, ἀκόμα κι ἂν ἀληθεύει ὅτι ἡ στέρηση ἢ ἡ ἐναντίωση δὲν εἶναι κατ' οὐσίαν συνδε-

---

82. Ἂν καὶ τὸ πρόβλημα εἶναι πιὸ σύνθετο, καθ' ὅσον ἀφορᾶ τὴ χρήση τῆς ἔννοιας «μορφή» ἀπὸ τὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησαν οἱ στωικοὶ στὴν πλατωνικὴ *ἰδέα* καὶ τὸ ἀριστοτελικὸ *εἶδος*, καὶ ἑπομένως ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση, στὸν μέσο πλατωνισμὸ καὶ στὴ συνέχεια στὸν νεοπλατωνισμό, τῆς ἔννοιας τοῦ «ἀρχετύπου», ἡ ὁποία, ἀναλαμβάνοντας τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀνήκουν στὴν *ἰδέα* καὶ στὸ *εἶδος*, στρέφει τὴν προβληματικὴ τοῦ εἴδους ποὺ προσιδιάζει στὸν αἰσθητὸ κόσμο πρὸς μία εὐρύτερη προβληματικὴ τῆς γενικευμένης καὶ πολυσήμαντης «μορφῆς», ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ θεμελιωθεῖ ἡ μεσαιωνικὴ φιλοσοφία. Ἐπανέρχομαι στὸ θέμα αὐτὸ στὸ βιβλίο μου *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*.

83. *Ἔνθ' ἀν.*, Γ, 2, 202a 9-10. Ἀντίθετα, λίγο πιὸ πάνω (1, 201a 4), ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο *μορφὴ* γιὰ νὰ δηλώσει τὸν τρόπο ὕπαρξης τῆς οὐσίας.

84. *Ἔνθ' ἀν.*, Α, 7, 190b 23-27.

85. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 27.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δεμένες μὲ *τὸ γιγνόμενον* καὶ δὲν συγκροτοῦν τὴν ἴδια τὴν ὕπαρξή του, δὲν εἶναι κάτι λιγότερο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ δημιουργεῖ μέσα του τὴν ὀντολογικὴ αὐτὴ διαφορά, τὴν ὁποία ὁ Σταγειρίτης φθάνει πλέον νὰ ταυτίσει, ἐπακριβῶς, μὲ αὐτὸ καθαυτὸ τὸ ὑποκείμενο. Ὁ χαρακτήρας *συμβεβηκότος τῆς στερήσεως* φαίνεται ὅτι «ἀποζημιώνει» τρόπον τινὰ τὸ *εἶδος* ἀποδίδοντάς του μεγαλύτερη ἀξία. Διότι ἐὰν ἡ *στέρησις* εἶναι *συμβεβηκὸς* ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑποκείμενο, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι κατ' οὐσίαν συνδέεται μὲ τὸ εἶδος ὡς ἀντίθετό του – ὅπως ἀκριβῶς συνδέονται τὰ δύο σκέλη μιᾶς *ἐναντιώσεως*[86]. Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ δεύτερο ἐπίπεδο αὐτοῦ του χωρίου, στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης εἰσάγει, δίπλα στὸ ὑποκείμενο, τὸ *εἶδος* ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ[87]. Αὐτὸ ἐμφανίζεται πάντα ὡς *ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον*, καὶ ὡς ἐκ τούτου παρουσιάζει ἕνα γενεσιολογικὸ *status* ἀντίστοιχο μὲ τὸ ἴδιο το ὑποκείμενο. Καὶ ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν πὼς τὸ ὑποκείμενο, θεωρούμενο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἑνο-οντολογικοῦ διπλασιασμοῦ του, ἀναπτύσσει μέσα του κάτι ποὺ ἀποτελεῖ τὴν *στέρησιν* ἢ τὸ ἀντίθετο αὐτοῦ τοῦ *εἴδους*, βλέπουμε ἤδη ἀρκετὰ ξεκάθαρα πῶς ὁδηγούμαστε στὴν ὑπαγωγὴ τοῦ ὑποκειμένου σὲ αὐτὸ τὸ *εἶδος*. Στὸν βαθμὸ ὅμως ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὴν *στέρησιν* ἀπὸ τὴν *ἐναντίωσιν* – τὶς ὁποῖες θεωρεῖ *συμβεβηκότα* – ἐνῷ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀποδίδει *κατ' οὐσίαν* τὸ *γίγνεσθαι* στὸ ὑποκείμενο, θὰ πρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε αὐτὸ τὸ *κατ' οὐσίαν* ὡς συνδεδεμένο ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ ἀπόλυτο *γίγνεσθαι*. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι ἡ ὑπαγωγὴ τοῦ ὑποκειμένου στὸ *εἶδος* θὰ πρέπει νὰ ἀποκτᾶ σημασία μόνον στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση. Πιὸ συγκεκριμένα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ *εἶδος* συνδέεται μὲ τὸ ὑποκείμενο *κατὰ συμβεβηκός*, ὅταν πρόκειται γιὰ ἕνα σχετικὸ *γίγνεσθαι* – στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα ἀντίθετο σὲ μιὰ *ἐναντίωσιν* – καὶ *κατ' οὐσίαν*, ὅταν πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπόλυτο *γίγνεσθαι* – στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἀντιπαρατίθεται ἡ *στέρησις*.

Συνοψίζοντας μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ *εἶδος*, συνδεδεμένο *κατ' οὐσίαν* ἢ *κατὰ συμβεβηκὸς* ἀπὸ τὴν μιὰ μὲ τὸ ὑποκείμενο ὡς *ὃ γίγνεται* τὸ ὑποκείμενο, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μὲ τὸ ἀντικείμενό του (ὡς στέρηση ἢ ἐναντίωση) βάσει ἀκριβῶς τῆς γενεσιολογικῆς τοῦ οὐσίας, παρουσιάζει ἕνα ἐντελῶς ἰδιαίτερο *status*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτουν δύο βασικὲς συνέπειες: ἀπὸ τὴν μιά, διαπιστώνουμε ὅτι στὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ *κατ' οὐσίαν* καὶ *κατὰ συμβεβηκὸς* ἐμπλέκεται τὸ ἴδιο το *status* τοῦ ὑποκειμένου. Διότι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ *εἶδος*, τουλάχιστον στὴν περίπτωση τοῦ *κατ' οὐσίαν γίγνεσθαι* (ποὺ εἶναι καὶ τὸ

---

86. Ἂς ὑπογραμμίσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μιλᾶ γιὰ *ἐναντίωσιν*, γεγονὸς ποὺ συνδέει ἐξ ἀρχῆς τὴν ἔννοια αὐτὴ μὲ τὸ σχετικό, ἄρα *κατὰ συμβεβηκὸς γίγνεσθαι*.

87. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 28-29.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης), ἀγγίζει τὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ *γιγνομένου*, καθὼς ἔρχεται νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ ὑποκείμενο, τὸ τελευταῖο αὐτὸ χάνει τὴν πρωτοκαθεδρία του, τὴν ὁποία διατηρεῖ πάντα ἀκόμα καὶ στὸ *γίγνεσθαι*, καὶ ὑποτάσσεται τρόπον τινὰ στὸ *εἶδος*. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐὰν τὸ *εἶδος* συνδέεται *κατ' οὐσίαν* μὲ τὸ ἀντικείμενό του, τὸ status ποὺ θὰ τοῦ ἀποδώσουμε ἢ ποὺ θὰ ἀποδώσουμε στὸ ἀντικείμενό του δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ *status*. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες, τὸ πρόβλημα τοῦ ἀμετάβλητου διευκρινίζεται μέχρις ἑνὸς σημείου, ἀλλὰ ὑπὸ μιὰ νέα ἔννοια ποὺ δὲν εἶναι πλέον ἡ πλατωνική. Διότι δυνάμει ἀκριβῶς τοῦ διπλοῦ αὐτοῦ status, τὸ γενεσιολογικὸ ὑποκείμενο διατηρεῖται ἀμετάβλητο διττῶς: στὸ βαθμὸ ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ *γίγνεσθαι* (ὡς *γιγνόμενον*) καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ περικλείει στὴν ἴδια τὴν οὐσία του κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, κάτι ποὺ εἶναι πάντοτε συνδεδεμένο μαζί του *κατ' οὐσίαν* ἢ *κατὰ συμβεβηκός*. Τὸ ὅτι αὐτὸ τὸ «κάτι», παρ' ὅτι εἶναι πάντοτε συνδεδεμένο μὲ τὸ ὑποκείμενο, ἐφ' ὅσον αὐτὸ εἶναι ἑνο-οντο-λογικῶς διπλό, εἶναι ἄλλο στὴν ἀρχὴ (στέρηση ἢ ἐναντίωση) καὶ ἄλλο στὸ τέλος (*εἶδος*), δημιουργεῖ ἀσφαλῶς μιὰ ἀκόμα ἀπορία –ἡ ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε, δὲν θὰ διατυπωθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ Βιβλίο Γ, 1-3 –, ἀλλὰ μπορεῖ τουλάχιστον νὰ ἐπιβεβαιώσει ἐνδεχομένως μέσῳ αὐτῆς τῆς «σύνδεσης» τὸν χαρακτήρα *ἀρχῆς* ποὺ ἀκριβῶς διαθέτει. Ἂν λάβουμε ἐπιπλέον ὑπ' ὄψιν αὐτὸ ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως, ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας παρατήρηση, ὅτι δηλαδὴ ὡς πρὸς τὴν οὐσία μπορεῖ νὰ προκύψει ἕνα εἶδος ὑπαγωγῆς ἢ ὑποταγῆς τοῦ ὑποκειμένου στὸ *εἶδος*, καὶ μέσῳ αὐτοῦ στὸ ἀντικείμενό του, τίποτα δὲν φαίνεται πλέον νὰ ἀπαγορεύει τὴν ἀπόδοση τοῦ *status* ἀρχῆς στὰ τρία «στοιχεῖα» τοῦ *γίγνεσθαι*. Στὴν πραγματικότητα, οἱ ἀπορίες τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου φαίνεται ὅτι βρίσκουν ἐδῶ μιὰ πρώτη μορφὴ ἐπίλυσης: στὸν βαθμὸ ποὺ ὁ ἑνο-οντο-λογικὸς διπλασιασμὸς τοῦ *γιγνομένου* ἀποκαλύπτει μιὰ εἰδολογικὴ (*εἴδει*) διαφορά, τῆς ὁποίας ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς ὅρους εἶναι μὲ τὴ σειρά του διαφορετικὸς ὡς πρὸς τὸ εἶδος ἀπὸ ἐκεῖνο σὲ σχέση μὲ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο, ἀπαριθμοῦμε ὄντως τρία «στοιχεῖα» – ἐφ' ὅσον, ἐξ ὁρισμοῦ, τὰ στοιχεῖα διακρίνονται ὡς πρὸς τὸ εἶδος (*εἴδει*). Ἐν προκειμένῳ, τὰ τρία αὐτὰ «στοιχεῖα» συμφωνοῦν πλήρως μὲ τὰ δύο γένη, ἐφ' ὅσον ὁ ἑνο-οντο-λογικὸς διπλασιασμὸς παρεμβαίνει γιὰ νὰ συνδέσει στὸ ἐπίπεδο τοῦ *γιγνομένου* δύο «στοιχεῖα» ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἕνα εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ τρίτου – τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἕνα γενεσιολογικὸ *status* ἰσοδύναμο πρὸς τὸ ὑποκείμενο. Αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑπερπηδήσουμε τὴν βασικὴ ἀπορία τοῦ κεφ. 6, εἶναι ἡ ἰσοδυναμία ὑποκειμένου καὶ κατηγορουμένου ὡς ἀρχῶν, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται χάρη στὴ γενεσιολογία.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ κλειδὶ τῆς προβληματικῆς αὐτῆς τῶν ἀρχῶν, στὴν λιγότερο δεσμευτικὴ ἐκδοχή της, στὸ κατώτερο ἐπίπεδο πραγμάτευσης, βρίσκεται τελικὰ στὴν πιθανὴ αὐτὴ ὑπαγωγὴ ἢ ὑποταγὴ τοῦ ὑποκειμένου στὸ *εἶδος*, ἢ τουλάχιστον στὴν ἰσοδυναμία τους. Γι αὐτὸ καὶ ἡ βασικὴ ἰδέα ποὺ θὰ πρέπει πάντα νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ – διότι ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὸν θεμέλιο λίθο ὅλης τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς Μεταφυσικῆς –, εἶναι ὅτι τὸ γενεσιολογικὸ ὑποκείμενο εἶναι ἕνα ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ (*ἀριθμῷ*) ἀλλὰ διπλὸ ἀπὸ ἑνο-οντο-λογικὴ σκοπιὰ (*εἴδει*). Αὐτὴ εἶναι ἡ ἰδέα ποὺ βρίσκεται στὴν ἴδια τὴν βάση τῆς ἐξέτασης τῆς βασικῆς ἔννοιας τοῦ *εἴδους*. Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸ ποὺ ἀποκαλύπτει ἡ γενεσιολογία εἶναι ὅτι τὸ ὑποκείμενο εἶναι ἕνα ἁπλὸ ὑποκείμενο κατηγόρησης μόνο στὸ λογικὸ καὶ ὀντολογικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ ὄχι στὸ γενεσιολογικὸ καὶ οὐσιολογικὸ ἐπίπεδο. Τὸ νὰ εἶναι κάτι διπλὸ ἑνο-οντο-λογικῶς στὴν τάξη τοῦ ὑποκειμένου σημαίνει καταρχὴν ὅτι μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μέσῳ τῆς ἔννοιας τοῦ *γιγνομένου*, ἀκόμα καὶ ἐὰν τὸ ἐν λόγῳ πρᾶγμα εἶναι ἤδη *γεγονός*, δηλαδὴ *ὄν*. Στὴ συνέχεια, ὅτι αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο δὲν εἶναι πλέον ἴδιο μὲ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ εἶναι ἤδη *κατ' οὐσίαν* ἢ *κατὰ συμβεβηκὸς* – ἀνάλογα μὲ τὸ ἐὰν πρόκειται γιὰ μιὰ οὐσία στὴν σχέση της μὲ τὸν ἑαυτό της ἢ γιὰ μιὰ οὐσία στὴ σχέση της μὲ τὰ κατηγορούμενα ποὺ τῆς ἀποδίδονται – ἄλλο ἢ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἑπομένως, ὁ λόγος ἀκριβῶς γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἑτερότητα αὐτὴ γεννᾶ μιὰ ριζικὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι τὸ ἄλλο αὐτὸ τοῦ ὑποκειμένου δὲν προσδίδεται στὸ ὑποκείμενο παρὰ μόνο ὡς ἀπουσία μιᾶς παρουσίας. Μὲ ἄλλα λόγια αὐτὸ τὸ ἄλλο δὲν εἶναι ὅπως ἕνα ὄν (ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ φράση «ὁ ἄνθρωπος εἶναι μορφωμένος»), πρᾶγμα ποὺ θὰ διαφύλαττε τὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ ὅπως ἕνα *κατ' οὐσίαν* ἢ *κατὰ συμβεβηκὸς γιγνόμενον* (ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ φράση «ὁ ἀμόρφωτος ἄνθρωπος γίνεται μορφωμένος»), ὅπου το ἄλλο τοῦ ὑποκειμένου εἶναι ἡ ἄρνηση (στέρηση) κάποιου ἄλλου ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ποὺ εἶναι ἡ κατάφασή του ἢ τὸ ἀντίθετό του. Ἀνακαλύπτουμε πράγματι ἐδῶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης προεκτείνει τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ πλατωνικοῦ *Σοφιστή*, προσθέτοντας μιὰ ἰδιαίτερη ἀπόχρωση στὴ χρήση τῆς ἄρνησης στὴν τάξη τῆς κατηγόρησης ποὺ ἀφορᾶ τὸ ὄν, τοποθετώντας το ὡστόσο, ὅπως παρατηροῦμε τώρα, στὴν τάξη τοῦ *γιγνομένου* – τάξη τὴν ὁποία ὁ δάσκαλός του δὲν κατάφερε ποτὲ νὰ διευκρινίσει ἐπαρκῶς, ἀρνούμενος σθεναρὰ ὅτι ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μιᾶς ἐπιστήμης. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἑτερότητα, εἴτε εἶναι στέρηση εἴτε καθαρὴ ἑτερότητα, ὑποδεικνύοντας τὴν ἀπουσία μιᾶς παρουσίας, προσδίδει ταυτόχρονα στὸ ὑποκείμενο (ἑπομένως στὴ ἴδια τὴν οὐσία) ἕνα ἀρνητικὸ ἐπίσημα. Εἶναι βέβαιο ὅτι μιὰ τέτοια ὀπτικὴ θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τὸν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὴν οὐσία στὴν τάξη τοῦ αἰώνιου ὄντος καὶ πάντοτε ταυτόσημη μὲ τὸν ἑαυτό της. Σύμφωνα ὡστόσο μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, χωρὶς τὴν ἄρνηση αὐτή, χωρὶς αὐτὴ τὴν ἀπουσία, τὸ *γιγνόμενον* δὲν θὰ ἦταν *γιγνόμενον*, ἀλλὰ ἁπλῶς *ὄν*. Γι αὐτόν, τὸ *γίγνεσθαι* δὲν ἔχει νόημα παρὰ μόνον ὡς μέσο της ἀπουσίας μιᾶς παρουσίας – ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο πρᾶγμα ἀπὸ τὸ *ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον*[88]. Μποροῦμε νὰ ποῦμε, γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ γενεσιολογικὸ ὑποκείμενο, ὅτι εἶναι πάντοτε παρουσία-ἀπουσία – παρουσία ὡς ὑποκείμενο καὶ ἀπουσία ὡς στέρηση ἢ ἐναντίωση. Ἡ ἔννοια ποὺ θὰ διασφαλίσει καὶ θὰ ἀναλάβει νὰ δηλώσει αὐτὴ τὴν ἀπουσία γιὰ νὰ συγκροτήσει ἀπὸ αὐτὴ μιὰ παρουσία διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ τοῦ ὑποκειμένου εἶναι τὸ *εἶδος*, ἄρα καὶ ἡ εἰδητικὴ ἔννοια. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ *εἶδος* ἀποτελεῖ τὴν παρουσία μιᾶς ἀπουσίας θὰ σκιαγραφήσει, ὅπως θὰ δοῦμε, λόγω τῆς διαφορᾶς της ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, τὰ ὅρια τῆς ὕπαρξης τοῦ φυσικοῦ ὄντος στὴν ἐντελέχειά του, καὶ βάσει τῆς σύνδεσής του μαζί του τὸ ἀμετάβλητο ποὺ καθιερώνει τὴν ἐπιστημονικότατα τῆς γνώσης ποὺ ἀναφέρεται στὸ φυσικὸ αὐτὸ ὄν. Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν διευκρινίσεων, βάσει τῶν λειτουργικῶν ἐννοιῶν ποὺ παρέχει ἡ ἑνολογία, μᾶς ὁδηγεῖ τώρα νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν ἀνάγνωσή μας τοῦ κεφ. 7, καὶ νὰ διατυπώσουμε τὰ πορίσματά της.

* * *

Οἱ ἀρχές, καταλήγει ὁ Σταγειρίτης, εἶναι ὑπὸ μία ἔννοια δύο καὶ ὑπὸ ἄλλη ἔννοια τρεῖς: δύο ὑπὸ τὴν ἔννοια τῶν ἐναντίων (*μουσικὸν/ἄμουσον*, ζεστὸ/κρύο, ἁρμονικὸ/μὴ-ἁρμονικό), ἀλλὰ τρεῖς ἂν προσθέσουμε τὸ ὑποκείμενο, ἐφ' ὅσον τὰ ἐναντία δὲν μποροῦν νὰ ἐπιδράσουν τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο.

> «Ὥστε οἱ ἀρχές, κατὰ μία ἄποψη, δὲν μποροῦν νὰ εἶναι περισσότερες ἀπὸ τὰ ἐναντία, ἀλλὰ μποροῦν νὰ εἶναι ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ δύο. Οὔτε ὅμως πάλι εἶναι ἀπολύτως δύο, ἀλλὰ τρεῖς, ἐξ αἰτίας τῆς διαφορᾶς ποὺ χαρακτηρίζει τὸν τρόπο τοῦ εἶναι τους, ἐπειδὴ ὁ τρόπος τοῦ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν τρόπο τοῦ εἶναι τοῦ μὴ μορφωμένου (*ἀμούσου*) καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ ἀσχημάτιστο (αὐτὸ ποὺ δὲν ἔχει σχῆμα) καὶ τὸν χαλκό»[89].

Καὶ γι' αὐτό, ὅπως διευκρινίζει ὁ Ἀριστοτέλης

> «εἶναι φανερὸ ὅτι πρέπει κάτι νὰ βρίσκεται κάτω (ὑπο-κεῖται) ἀπὸ τὰ ἐναντία, καὶ ὅτι τὰ ἐναντία εἶναι δύο. Κατὰ μίαν ἄλλη, ὡστόσο,

---

88. *Ἔνθ' ἀν.*, 191a 5-7, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ «παρουσία» καὶ «ἀπουσία», ἀλλὰ μὲ μιὰ σημασία ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναδείξουμε στὴ συνέχεια.

89. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 29 – 191a 3.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἄποψη, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρχουν τρεῖς ἀρχές, διότι τὸ ἕνα ἀπό τὰ ἐναντία θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ προκαλέσει τὴ μεταβολὴ μὲ τὴν παρουσία ἢ τὴν ἀπουσία του»[90].

Ἂν τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ χωρίου φαίνεται νὰ προσεγγίζει τὴν ὀπτική του ἀριθμοῦ τῶν ἀρχῶν μέσῳ ἀποκλειστικὰ τῶν ἐναντίων, ἐπιβεβαιώνοντας τὸ γεγονός, ὅπως εἴδαμε προηγουμένως, ὅτι τὸ βασικὸ εἶναι ἡ διπλὴ δομὴ τοῦ *γιγνομένου* καὶ ἐκείνου ποὺ *τὸ γιγνόμενον γίγνεται* – πρᾶγμα ποὺ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ὁρίσουμε *τὸ γιγνόμενον* ὡς ὑποκείμενο ἢ ὡς ἀντικείμενο –, τὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ χωρίου φαίνεται ὅτι συνοψίζει τὰ συμπεράσματα τῆς γενεσιολογικῆς ἀνάλυσης, ἐπιμένοντας κυρίως στὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἐναντιώσεως. Ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι, ἀπὸ αὐτὸ καὶ μόνο το γεγονός, ὅτι τὸ ἴδιο το ὑποκείμενο, βάσει τοῦ ἑνο-οντο-λογικοῦ διπλασιασμοῦ ποὺ ὑφίσταται, ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τοῦ *γιγνομένου*. Ὡστόσο, ἡ τελευταία φράση ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφήνει ἤδη νὰ διαφανεῖ ὅτι οἱ προοπτικὲς παραμένουν ἀνοικτές, ὅτι δὲν εἶναι μοναδικὲς καὶ μονοσήμαντες ἀλλὰ ὅτι μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε ποικιλοτρόπως τὶς δομὲς ποὺ ἀναδεικνύει ἡ γενεσιολογία. Καὶ μποροῦμε ἤδη νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἐὰν ἡ σχέση ἀνάμεσα σὲ ὑποκείμενο καὶ εἶδος ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ μιὰ ἀμφισβήτηση τῆς προτεραιότητας τοῦ ὑποκειμένου, αὐτὸς ὁ ἄλλος δρόμος, ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἡ μεταβολὴ μπορεῖ νὰ προκληθεῖ ἀπὸ τὴν παρουσία ἢ τὴν ἀπουσία ἑνὸς ἐκ τῶν ἐναντίων, εἰσάγει μίαν ἄλλη ἀνάλυση, τὴν ἀνάλυση τῆς ἴδιας τῆς μεταβολῆς, ὅπου, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀναπτύσσεται μιὰ νέα ἀποφαντικὴ πραγμάτευση: τὸ «ὑποκείμενο» στὴ νέα αὐτὴ πραγμάτευση ἐξετάζεται στὴ σχέση του μὲ τὸ γεγονὸς τῆς «μεταβολῆς» – πρᾶγμα ποὺ θὰ ἐπιτρέψει νὰ ἀναδειχθοῦν καὶ ἄλλες ὄψεις τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας.

Ἔτσι λοιπόν, ἡ προβληματικὴ τῶν ἀρχῶν φαίνεται ὅτι ἐκβάλλει σὲ ἕνα σύνολο μελλοντικῶν προβληματικῶν τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης, καὶ εἰδικότερα σὲ τρεῖς: στὴν προτεραιότητα τοῦ εἴδους σὲ σχέση μὲ τὸ ὑποκείμενο, στὸ ἀντικειμενικὰ ἀμετάβλητο τῶν ἀρχῶν, καὶ στὴ φυσικὴ τελείωση τοῦ ὑποκειμένου. Οἱ τρεῖς αὐτὲς προβληματικὲς ἀποτελοῦν ἄλλωστε καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν τριῶν ἑπόμενων κεφαλαίων μας.

Τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαγωγῆς ἢ ὑποταγῆς τοῦ ὑποκειμένου στὸ *εἶδος*, ποὺ ὀφείλεται στὸν ἑνο-οντο-λογικὸ διπλασιασμὸ ποὺ ἐπέβαλε στὸ ὑποκείμενο ἡ γενεσιολογία, θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ πλήρως στὸ Βιβλίο Β τῶν *Φυσικῶν*, καὶ θὰ ὁδηγήσει εὐθέως στὴν βασικὴ θέση ποὺ διατυ-

---

90. *Ἔνθ' ἀν.*, 191a 5-7.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πώνεται στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Z, 3, ἡ ὁποία ἀρνεῖται στὸ ὑποκείμενο τὸ δικαίωμα νὰ ἀναπαριστᾶ τὴν οὐσία[91] – θέση πού, ὅπως γνωρίζουμε, προκάλεσε καὶ προκαλεῖ ἀκόμα σημαντικὲς διαφωνίες[92]. Ἡ ἀδυναμία αὐτὴ τοῦ ὑποκειμένου νὰ ἀναπαριστᾶ τὴν οὐσία, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὑποκείμενο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ προσδιορίζει τὰ πάντα, ἀλλὰ δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ κανένα ἄλλο πράγμα[93], πηγάζει ἀπὸ τὸν ἑνο-οντο-λογικὸ διπλασιασμὸ ποὺ κάθε ὑποκείμενο ὑφίσταται ὅταν ἐμπλέκεται σὲ μιὰ γενεσιολογικὴ ἀνάλυση[94].

Τὸ δεύτερο πρόβλημα, στὸ ὁποῖο ἐλέγχεται ἐν τέλει τὸ ἴδιο τὸ ἀμετάβλητο τῶν ἀρχῶν – καὶ ἑπομένως, θὰ τολμούσαμε νὰ ποῦμε, ἡ σοβαρότητα τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἐγχειρήματος νὰ θεμελιωθεῖ μιὰ φυσικὴ ἐπιστήμη –, δὲν βρίσκει τὴν ἐπίλυσή του παρὰ μόλις στὸ Βιβλίο Γ, 1-3, στὸν πυρῆνα ἀκριβῶς τῆς προβληματικῆς της *κινήσεως*, καὶ τὴ ὁλοκλήρωσή του στὴν ἀναγνώριση τῆς ὕπαρξης τοῦ *πρώτου κινοῦντος ἀκινήτου* στὸ Βιβλίο Η. Θὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ προβληματικὴ τῆς *κινήσεως*, θεμελιώνοντας τὴν μετάδοση τοῦ *εἴδους*, διαλύει τὴν ἀμφισημία τοῦ Βιβλίου Α, 7 στὸ θέμα τῆς ἑτερότητας στὸ *γίγνεσθαι*. Ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ὕπαρξη μιᾶς σταθερότητας ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὀντολογικὸ status τοῦ ὑποκειμένου, στὸ ἐπίπεδο μάλιστα ἐκείνου ποὺ φαινόταν ἀρχικῶς ἀσταθὲς καὶ ἀνεξέλεγκτο, τὸ πρόβλημα τῆς μετάδοσης τοῦ *εἴδους* εἶναι ἡ ἀριστοτελικὴ ἀπάντηση στὸ πλατωνικὸ πρόβλημα τῆς ἀνάγκης γιὰ κάτι σταθερὸ καὶ ἀμετάβλητο προκειμέ-

---

91. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Z, 3, 1029a 8-10.

92. Πβ. γιὰ παράδειγμα, D.R. COUSIN, Aristotle's Doctrine of Substance, *Mind*, 42, 1933, σσ. 319-337, καὶ 44, 1935, σσ. 168-185, C. ARPE, *Das τὸ τί ἦν εἶναι bei Aristoteles*, Hambourg, 1938. S. MANSION, La première doctrine de la substance: la substance selon Aristote, *Revue philosophique de Louvain*, 44, 1946 καὶ La doctrine aristotélicienne de la substance et le traité des catégories, *Actes du Xe Congrès Internationale de Philosophie*, Amsterdam, 1949, ἀναδημ. στὸ *Études aristotéliciennes. Recueil d'articles*, Louvain-la-Neuve, 1984, σσ. 283-303 καὶ 305-308. A.M. DEVOS, La vrai substance d'après la *Métaphysique* d'Aristote, *Actes du Xe Congrès Internationale de Philosophie*, Amsterdam, 1949, σσ. 1094-1096. E. S. HARING, Substantial form in Aristotle's Metaphysics, *The Review of Metaphysics*, 10, 1956-57, σσ. 308-332, 482-501, 698-713. E. TUGENDHAT, *TI KATA TINOΣ. Eine Untersuchung zu Struktur und Ursprung aristotelischer Grundbegriff*, Freiburg-München, 1958. R. BOEHM, *Das Grundlegende und das Wesentliche*, La Haye, 1965. R. CLAIX, Le statut ontologique du concept de 'sujet' selon la *Métaphysique* d'Aristote. L'aporie de *Métaphisique* VII (Z), 3, *Revue philosophique de Louvain*, 70, 1972, σσ. 335-359. Πβ. ἐπίσης τὶς μελέτες τῶν D. PANIS, De l'être et du fondement en *Métaphysique* Z, 3. Sur une interprétation 'heideggerienne', *Revue de philosophie ancienne*, 3.1, 1986, σσ. 87-105 καὶ D. W. GRAHAM, *Aristotle's two Systems*, Oxford, 1987.

93. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Z, 3, 1028b 36 – 1029a 2.

94. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, ποὺ διαφαίνεται ἤδη σὲ ὅ,τι προηγήθηκε, ἀναπτύσσεται στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νου νὰ θεμελιωθεῖ μιὰ ἐπιστήμη, καθὼς καὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου στὸν νοητὸ κόσμο.

Τέλος, τὸ τρίτο πρόβλημα, τὸ ὁποῖο ἀφορᾶ τὴ δυνατότητα μεταβολῆς μέσῳ τῆς παρουσίας ἢ τῆς ἀπουσίας ἑνὸς ἐκ τῶν ἐναντίων, ὁδηγεῖ στὸ πλῆθος τῶν πιθανῶν μεταβολῶν ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς μεταβολῆς ποὺ ὑφίσταται τὸ ὑποκείμενο. Τὸ πρόβλημα αὐτό, ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ὑποσελήνιο καὶ οὐράνιο κόσμο μέσῳ τῆς προβληματικῆς της κινήσεως, ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἀντικειμενικὴ κατάληξη τῶν *Φυσικῶν*, διότι θέτει σὲ κίνηση, ἀπὸ τὴ μιά, τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ γένεση καὶ τὴ φθορὰ καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν κατὰ ποιόν, κατὰ ποσὸν καὶ κατὰ τόπον μεταβολή, καὶ ἡ τελευταία αὐτὴ μεταβολὴ (ποὺ προσδιορίζεται ὡς μετακίνηση ἢ μετατόπιση) διαιρεῖται περαιτέρω σὲ γραμμικὴ ἢ κυκλικὴ μετατόπιση, πρᾶγμα ποὺ ὁδηγεῖ προοδευτικὰ στὸ «Πρῶτο Κινοῦν Ἀκίνητο».

Οἱ τρεῖς αὐτὲς προβληματικές, οἱ ὁποῖες ἀπαντοῦν ἐν σπέρματι στὸ Βιβλίο Α τῶν *Φυσικῶν* καὶ ἀντανακλοῦν τὴν τριπλῆ πορεία ἀνάπτυξης τοῦ ἔργου αὐτοῦ (μελέτη τῆς φύσεως, μελέτη τῆς κινήσεως καὶ μελέτη τῆς μεταβολῆς, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς κατὰ τόπον μεταβολῆς), ὁδηγοῦν πότε στὴ μεταφυσικὴ καὶ πότε σὲ μιὰ ἀνάλυση τῆς κινήσεως ποὺ ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ τὴ σύγχρονη ἐπιστήμη. Θὰ διαπιστώσουμε ἔτσι ὅτι μιὰ ὅμοια βασικὴ προβληματική, αὐτὴ τῶν ἀρχῶν, ἡ ὁποία προέκυψε ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο μᾶς ὁδήγησε ἡ ὀντολογία, προτείνει δύο πιθανὲς προσεγγίσεις τοῦ θέματος τοῦ ὑποκειμένου, ἡ μία ἐκ τῶν ὁποίων ὁδηγεῖ στὴ μεταφυσικὴ (ἄλλοτε στὴν οὐσιολογία καὶ ἄλλοτε στὴ θεολογία), καὶ ἡ ἄλλη στὴ φυσικὴ – καὶ μέσῳ αὐτῆς στὴ σύγχρονη ἐπιστήμη. Εἶναι ἑπομένως ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημάνουμε, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὅτι ἡ βαθύτερη πρωτοτυπία τοῦ Ἀριστοτέλη – ἡ δύναμη καὶ ἡ ἀδυναμία τοῦ ταυτόχρονα – εἶναι ὅτι κατόρθωσε νὰ τὶς διατηρήσει ἑνωμένες, νὰ τὶς ἐνσωματώσει καὶ τὶς δυὸ σὲ μία καὶ τὴν αὐτὴ φιλοσοφικὴ πραγμάτευση. Ἡ ἱστορία τὶς ἔχει διαχωρίσει, δημιουργώντας νέους τρόπους σκέψης, τόσο στὸν τομέα τῆς μεταφυσικῆς ὅσο καὶ στὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης. Σὲ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν διαχωρισμὸ ἐντοπίζεται καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀποτυχία τοῦ συγγραφέα τους. Στὴ συνέχεια τῆς μελέτης μου θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἀποκαταστήσω τὴ χαμένη αὐτὴ συνέχεια, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκπορεύεται κατὰ μία ἔννοια ἡ νεώτερη φιλοσοφία μας.

§ 4. *Ἡ προβληματικὴ τῶν ἀρχῶν καὶ οἱ βάσεις τοῦ ὑλομορφισμοῦ*

Μιὰ μακρὰ παράδοση σχολιαστῶν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἀρκεῖται συχνὰ σὲ κάποιες διατυπώσεις, ἀρκετὰ ἀσαφεῖς ἀπὸ μόνες τους, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει χωρὶς ἄλλες διαδικασίες ὅτι ἡ γνώση τῶν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀρχῶν ὑπῆρξε ἁπλῶς ἀντικείμενο τῆς σκέψης καὶ τῆς ἐνόρασης[95]. Ἐὰν δὲν μᾶς ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τρόπος ἀντίληψης τῶν ἀρχῶν στὰ *Φυσικὰ* διέφυγε τῆς προσοχῆς πολλῶν μελετητῶν, τουλάχιστον μέχρι τὸν Wieland, ἐφ' ὅσον τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν προσείλκυσε ἰδιαίτερα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, μᾶς ἐκπλήσσει, ἀντίθετα, τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπέμειναν στὴ στάση αὐτή, ἂν καὶ ἕνα θεμελιῶδες χωρίο τῆς ἴδιας αὐτῆς πραγματείας, στὸ ὁποῖο συχνὰ παραπέμπουν διότι θέτει τὸ θέμα τῆς ταύτισης τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς ὕλης, δηλώνει σαφῶς ὅτι τὸ ὑποκείμενο (δηλαδὴ μία ἀπὸ τὶς ἀρχὲς) εἶναι *ἐπιστητὸν* κατ' ἀναλογίαν[96] – καὶ ἑπομένως δὲν εἶναι ἁπλῶς προϊὸν ἐνόρασης. Στὸ χωρίο αὐτό, λοιπόν, ὁ Ἀριστοτέλης τοποθετεῖ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν σὲ ἕνα σημεῖο σαφῶς μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ὑποκειμένου ὡς ἀρχῆς, καὶ αὐτὸ μὲ στόχο νὰ ἐπιβεβαιώσει καὶ νὰ ἀποδείξει τὴ θεωρία του τὴν ὁποία εἶχε προηγουμένως ἀναπτύξει φιλοσοφικῶς[97]. Σὲ αὐτὸ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ *ὑποκειμένη φύσις* εἶναι κατ' ἀναλογίαν ἐπιστητή, διότι, ὅπως γράφει, ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ τὴν οὐσία, ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο, ἀκόμα καὶ τὸ ὄν, ὑπάρχει σχέση ὅμοια μὲ τὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν χαλκὸ καὶ τὸ ἄγαλμα, στὸ ξύλο καὶ τὴν κλίνη, ἢ ἀκόμα ὅμοια μὲ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ ὕλη καὶ τὸ ἄμορφο (πρὶν δηλαδὴ λάβει κάποια μορφή) ἀπὸ τὴ μιά, καὶ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν κάποια μορφὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη[98]. Ἐν προκειμένῳ, ἡ κατ' ἀναλογίαν ἐπαγωγικὴ διαδικασία ἐπιτρέπει νὰ παρουσιαστοῦν ἤδη θεμελιωμένες ἀρχές, πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μιὰ λογικὴ ἑρμηνεία μιᾶς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας. Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι ἐφ' ὅσον, ὅπως ἀποδεικνύεται στὴ συνέχεια, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν ἀναδρομικὴ αὐτὴ ἑρμηνεία γιὰ νὰ ἐπαναβεβαιώσει γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὶς τρεῖς ἀρχὲς γενέσεως ἑνὸς πράγματος[99], θὰ μποροῦσαμε νὰ ἑρμηνεύσουμε τὴν ἀναλογικὴ αὐτὴ πραγμάτευση ὡς ἀπόπειρα θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν τῆς Φυσικῆς. Ἀκόμα ὅπως καὶ αὐτὴ ἡ ὀπτική μου φαίνεται ὅτι ὑποβαθμίστηκε ἀπὸ τοὺς σχολιαστές του. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πρᾶγμα, τὸ σημαντικό, κατὰ τὴν ἄποψή μου, εἶναι νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ διπλὸ αὐτὸ ἐγχείρημα ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ θεμελιώνει διαλεκτικὰ καὶ φιλοσοφικὰ τὶς ἀρχὲς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὶς ἐλέγχει καὶ τὶς κρίνει τρό-

---

95. Πβ. τὸ ἄρθρο μου Y-a-t-il une intuition des principles chez Aristote?, στὸ ὁποῖο ἔχω ἤδη παραπέμψει προηγουμένως.

96. *Φυσικά*, A, 7, 191a 7-8.

97. Πβ. τὸ ἄρθρο μου Dialectique et Philosophie chez Aristote, στὸ ὁποῖο ἔχω ἤδη παραπέμψει προηγουμένως.

98. *Φυσικά*, A, 7, 191a 8-12.

99. *Ἔνθ' ἀν.*, 191a 8-10.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πον τινὰ βάσει τῆς ἐμπειρίας. Θὰ ἀνακαλύψουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ μιὰ μέχρι τώρα ἀγνοημένη πλευρὰ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ, τὴν ὁποία προσπάθησα νὰ ἀναδείξω στὴν *Εἰσαγωγή* μου.

Κατὰ συνέπεια, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι πετύχαμε ἕναν ἀπὸ τοὺς στόχους μας, μποροῦμε πλέον νὰ ποῦμε δίχως φόβο ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ φυσικὴ δὲν εἶναι μιὰ ἐμπειριοκρατικὴ φυσική: εἶναι περισσότερο μιὰ γνώση, μιὰ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία ἐπιχειρεῖ νὰ συσχετίσει λογικὲς ἀρχές, φιλοσοφικὰ θεμελιωμένες, μὲ μιὰ ὄψη τῆς φύσης, ἔτσι ὅπως οἱ ἀρχὲς αὐτὲς κατορθώνουν νὰ τὴν παρουσιάσουν στὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη –μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ σημασία τοῦ ὅρου. Στὸν νοῦ τοῦ Σταγειρίτη, αὐτὸ καὶ μόνον θὰ ἀρκοῦσε γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ – μέχρις ἑνὸς σημείου – μιᾶς ἐπιστήμης τοῦ *γίγνεσθαι* γενικῶς. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ προσεγγίσουμε τὸ θέμα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτή, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ παραδοσιακὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ Φυσικὴ ὡς ἕνα εἶδος λόγου ποὺ βασίζεται στὴν ἑνότητα τῆς ὕλης καὶ τῆς μορφῆς δὲν εἶναι ὀρθὴ παρὰ μόνον ἐν μέρει. Ὁ ὑλομορφισμὸς ἀποτελεῖ, ἀσφαλῶς, τὸ κέντρο βάρους τῆς Φυσικῆς αὐτῆς ἀλλὰ τὸ σημαντικὸ εἶναι νὰ διαπιστώσουμε ὅτι γίνεται τὸ κέντρο βάρους της διότι ἔχει θεμελιωθεῖ φιλοσοφικὰ ἐκ προοιμίου καὶ ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θεωρῶ ὅτι εἶναι λίγο πρόωρο νὰ ὑποστηρίξουμε, ὅπως κάνει γιὰ παράδειγμα ὁ Wieland, ὅτι ἡ προβληματικὴ του Βιβλίου Α εἶναι ἕνα εἶδος σχολιασμοῦ τοῦ αὐτονόητου, ἐκείνου ποὺ δὲν ξεπερνᾶ τὸ ἐπίπεδό του κοινότοπου (Trivialitat)[100] – ἀκόμα κι ἂν εἶναι νὰ ὑποστηρίξουμε, μὲ κάποια ὑπερβολή, ὅτι ἡ Φυσικὴ αὐτή, ἡ ὁποία βασίζεται στὸ συνεχές, δὲν ἀμφισβητεῖται στὴν πραγματικότητα παρὰ μόνον μετὰ τὴν ἀπόρριψη τοῦ συνεχοῦς ἀπὸ τὴν κβαντικὴ μηχανική[101]. Τὸ παράδοξο τῆς ἀριστοτελικῆς Φυσικῆς

---

100. W. WIELAND, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 32-22.

101. *Ἔνθ' ἀν.*, σ. 12, σημ. 1. Μιὰ τέτοια διαπίστωση δὲν ἔχει νόημα παρὰ μόνον διότι ὁ συγγραφέας θεωρεῖ τὸ συνεχὲς ὡς τὴ βάση τῆς ἀριστοτελικῆς φυσικῆς. Τὸ συνεχὲς αὐτό, ὅμως, ἔτσι ὅπως τὸ προσέλαβε ὁ Galileo, ὁ Baliani καί, κυρίως, ὁ Newton μέσῳ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀδράνειας, δὲν ἔχει καὶ μεγάλη σχέση μὲ τὴ φυσική του Ἀριστοτέλη. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπιμένω στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν φυσική του Ἀριστοτέλη καὶ σὲ ἐκείνη ποὺ εἰσήγαγαν οἱ νεότεροι ἔγκειται κυρίως στὴν ἀναγκαία ὀντολογικοποίηση ποὺ κατάφερε ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ θεμελιώσει μιὰ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν ἀναγκαία ἀναίρεση τῆς ὀντολογικοποίησης ποὺ κατάφεραν οἱ νεότεροι γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὴ σύγχρονη φυσική. Ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ προσθέσω ἐδῶ, συμπληρώνοντας τὴν πρώτη ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης, ὅτι, ἐὰν ἐπιθυμοῦσε κάποιος, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Wieland, νὰ τοποθετήσει ἐπίσης τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ἀρχαία καὶ σύγχρονη ἐπιστήμη στὴν ἀποκατάσταση τοῦ συνεχοῦς ποὺ ἐπιχειρεῖ ἡ σύγχρονη φυσική, θὰ ἴσχυε ἀκόμα μιὰ συγγένεια ἀνάμεσα στὰ δύο ἐγχειρήματα, διό-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εἶναι, ἀναμφίβολα, ὅτι εἰσήγαγε τὸν χαρακτήρα αὐτὸ τοῦ κοινότοπου μὲ τρεῖς ἀρχὲς ποὺ ἔχουν θεμελιωθεῖ φιλοσοφικῶς, ἐγκαινιάζοντας ταυτόχρονα μιὰ Μεταφυσικὴ καὶ μιὰ Φυσικὴ – ἡ ὁποία θὰ καταλήξει στὴ δική μας σύγχρονη Φυσική. Καὶ ἡ «κοινοτοπία» αὐτὴ διευρύνεται ἀκόμα περισσότερο ἐὰν προσμετρήσουμε ὄχι μόνον αὐτὸ ποὺ κατόρθωσε νὰ πραγματοποιήσει – ἢ, ὅπως κάποιοι θὰ ποῦν, αὐτὸ ποὺ ἐμπόδισε νὰ πραγματοποιηθεῖ – ἀλλά, κυρίως, αὐτὸ ποὺ κατάφερε νὰ θέσει ὑπὸ ἀμφισβήτηση γιὰ νὰ πραγματοποιήσει αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἰσήγαγε. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπανέρχομαι στὴν *Εἰσαγωγή* μου γιὰ νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ὁ Σταγειρίτης ὄχι μόνον κατέστησε δυνατὴ μιὰ ἐπιστήμη τοῦ *γίγνεσθαι* ποὺ εἶχε ὑποβαθμιστεῖ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία ἀλλὰ κυρίως ἀποκατέστησε πέρα ἀπὸ τὸν Παρμενίδη καὶ ὅλους τοὺς ὀπαδούς του (οἱ ὁποῖοι εἰσηγήθηκαν «μεικτὲς» φυσικές), τὴν *φύσιν* τῶν Ἰώνων φιλοσόφων. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ ζήτημα τοῦ συνεχοῦς, τὸ ὁποῖο ὀρθῶς ἀνακινεῖ ὁ Wieland, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετασθεῖ, ὅπως θὰ δοῦμε, σὲ ἕνα ἄλλο πλαίσιο, ἐκεῖνο τῶν διαφορετικῶν μορφῶν τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων, οἱ ὁποῖες προέκυψαν ἀπὸ τὸ ζήτημα τοῦ «ἀσυνεχοῦς» ποὺ εἰσήγαγαν οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ Ζήνων ὁ Ἐλεάτης καὶ ἀκολούθησαν ὁ Λεύκιππος καὶ κυρίως ὁ Δημόκριτος καὶ οἱ ὀπαδοί του. Θὰ δοῦμε ἐπίσης ὅτι ἡ δομὴ αὐτή, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν πολλότητα, συναντᾶ ὡς βασικὸ ἐμπόδιο στὴν πορεία της τὶς μεταφυσικὲς προϋποθέσεις τοῦ Ἑνός, σύμφωνα μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς τρόπους τοῦ Ἑνὸς ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ συνεχές, θεωρούμενο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πρώτης κίνησης, τῆς κυκλικῆς μετατόπισης. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ ἑνολογία ἀναδύεται στὸν ὁρίζοντα τῆς ἀριστοτελικῆς ἀνάλυσης καὶ ἀναδεικνύει ἀκόμα σαφέστερα τὴ σπουδαιότητα τοῦ ζητήματος τῶν ἀρχῶν. Μπορέσαμε λοιπὸν νὰ διαπιστώσουμε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ τὴ συμπάθεια ποὺ δύσκολα κρύβει ὁ Ἀριστοτέλης κάθε φορὰ ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ἔνδοξους προγενέστερούς του φιλοσόφους της Ἰωνίας, καὶ κυρίως ὅταν μιλᾶ γιὰ τὴν ὑποκειμένην φύσιν. Θὰ ἐξετάσουμε τώρα τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πιστεύει ὅτι θὰ ὑπερπηδήσει τὶς παρμενίδειες δυσκολίες – οἱ ὁποῖες εἶχαν λειτουργήσει ὡς τροχοπέδη στὴν ἀρχικὴ ὁρμὴ τῆς ἰωνικῆς φυ-

---

τι στὴν ἀρχαιότητα τὸ ἀσυνεχὲς ὑπῆρξε ἀντικείμενο ἔντονων συζητήσεων, στὶς ὁποῖες ἀπάντησε ὁ Ἀριστοτέλης μὲ μιὰ φυσικὴ τοῦ συνεχοῦς. Συζητήσεων ποὺ πῆραν μιὰ νέα μορφή, πιὸ θεολογική, στὴ μεσαιωνικὴ ἀραβικὴ φιλοσοφία, πρὶν κάνει ἐκ νέου τὴν ἐμφάνισή της στὴ σύγχρονη φιλοσοφία, πρὶν ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴ σύγχρονη φυσική. Αὐτὸ ποὺ ἔκτοτε μοῦ φαίνεται κοινὸ σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς προσεγγίσεις, εἶναι μιὰ κοινὴ ἢ μιὰ διαφορετικὴ στάση ὡς πρὸς μιὰ κοινὴ προϋπόθεση, τὴν ἑνολογία (τὴ μεταφυσικὴ δηλαδὴ τοῦ Ἑνὸς καὶ τῶν Πολλῶν), ποὺ ἀναγνωρίζεται ρητῶς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ μόνον ἐμμέσως ἀπὸ τοὺς νεότερους καὶ τοὺς συγχρόνους μας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σικῆς φιλοσοφίας, ὄχι μόνον εἰσάγοντας μία νέα Φυσικὴ στηριγμένη στὸν δυϊσμό, θεμελιωμένη πάνω στὸ πῦρ καὶ τὴν γῆν[102], ἀλλὰ κυρίως ἀρνούμενη στὴν *φύσιν* ἕνα εἶδος ἀνάπτυξης, ἕνα εἶδος *γίγνεσθαι*, τόσο βάσει τοῦ ὄντος ὅσο καὶ βάσει τοῦ μή-ὄντος. Θὰ δοῦμε ὅμως, ἐπίσης, βάσει ποιῶν στοιχείων θεωρεῖ ὅτι ὁ δάσκαλός του ὁ Πλάτων, παρὰ τὶς διεισδυτικὲς ἐπισημάνσεις ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ἔργα τοῦ τῶν τελευταίων χρόνων, ἀποτυγχάνει νὰ κατανοήσει ἕνα νοητὸ *γίγνεσθαι*. Ἀλλὰ γι' αὐτό, θὰ χρειαστεῖ ἀρχικῶς νὰ ἐπανέλθουμε σὲ ἕνα προγενέστερο σημεῖο τοῦ συγγράμματός του γιὰ νὰ περιγράψουμε τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὸν ὑλομορφισμό, ἡ ὁποία καὶ ἀποβαίνει ἡ αἰχμή, θὰ λέγαμε, τῆς κριτικῆς του.

* * *

Στὸ χωρίο 191a 7-14, τὸ ὁποῖο θὰ μᾶς ἀπασχολήσει γιὰ λίγο, καὶ τὸ ὁποῖο θεωρεῖται γενικῶς ὡς ἐκεῖνο ποὺ ἐξετάζει τὴν ἔννοια τῆς «ὕλης», μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι, ὅταν ἐξετάζουμε τὴν ἀναλογία γιὰ νὰ ἀποδείξουμε τὴν ὕπαρξη τῆς *ὑποκειμένης φύσεως*, ὁ ὅρος *ὕλη* συνδέεται μὲ τὸν ὅρο *τὸ ἄμορφον*, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε τὸ ἐξετάζουμε πάντοτε σὲ σχέση μὲ τὴν *μορφήν*[103]. Ἐκ πρώτης ὄψεως, ἑπομένως, εἶναι σὰν οἱ δύο αὐτοὶ ὅροι νὰ δήλωναν ἐν προκειμένῳ τὴν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου, πρᾶγμα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συμβαδίζει μὲ τὸ γενεσιολογικὸ ὑποκείμενο, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἴδαμε, προϋποθέτει ἕναν ἑνο-οντο-λογικὸ διπλασιασμό. Στὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ περίπτωση, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ καταλάβουμε πῶς ὁ Ἀριστοτέλης κατάφερε νὰ ἀποσυνδέσει στὸ συμπέρασμά του ὑποκείμενο καὶ ἔλλειψη. Ἡ «ὕλη» καὶ τὸ «ἄμορφο» δηλώνουν ἐδῶ δύο διαφορετικοὺς τρόπους νὰ μιλήσεις γιὰ τὸ ὑποκείμενο. Θὰ διαπιστώσουμε στὴ συνέχεια ὅτι ὁ ἴδιος διακρίνει αὐτὸ τὸ «ἄμορφο» (τὸ ὁποῖο σαφῶς δηλώνει ἕνα «πρᾶγμα») ἀπὸ τὴν ἀπουσία μορφῆς (*ἀμορφία*) ποὺ σαφῶς ὁρίζει μιὰ *στέρησιν*[104]. Ἡ παρουσία τῶν δύο αὐτῶν ὅρων γιὰ νὰ δηλωθεῖ τὸ ὑποκείμενο δείχνει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα ἐδῶ θεματοποίηση τῆς ἔννοιας τῆς «ὕλης». Ἐξάλλου στὸ συμπέρασμά του, στὸ ὁποῖο ἐπανεξετάζει μία πρὸς μία τὶς τρεῖς ἀρχές, τὸ ἐπιβεβαιώνει

---

102. Ἡ ὀπτικὴ αὐτή, τὴν ὁποία μᾶς θυμίζει κάποτε ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν τὸν ἐνδιαφέρει στὸ σημεῖο αὐτό, ἐφ' ὅσον περιορίζει τὴν ἀνάλυσή του στὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν τοῦ *γίγνεσθαι*, γεγονὸς ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ μιλᾶ κυρίως γιὰ τὴν ἀδυναμία ὕπαρξης ἑνὸς *γίγνεσθαι* ἀπὸ κάτι τὸ ἀπόλυτο, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ Ἕν εἴτε γιὰ τὸ Ἄπειρο.

103. *Φυσικά*, Α, 7, 191a 10.

104. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 15.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αὐτὸ ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται ὑπαινικτικὰ στὴν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου καὶ ὄχι στὴν «ὕλη».

> «Ἡ μία λοιπὸν ἀπὸ τὶς ἀρχές, εἶναι αὐτὴ (ἡ *ὑποκειμένη φύσις*), ὄχι ὡστόσο, στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι μία, οὔτε στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι ἕνα ὁρισμένο ἀντικείμενο, δηλαδὴ τόδε τι. Ἡ ἄλλη εἶναι ἀρχὴ στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὸν λόγο ὕπαρξης τοὺς πράγματος. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχει ὡς ἀρχὴ καί τὸ ἐναντίον, ἐν προκειμένῳ ἡ ἔλλειψη»[105].

Ἐνῷ ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τώρα πιὰ τὴν ἔννοια τοῦ *λόγου* γιὰ νὰ δηλώσει τὸ *εἶδος*, προετοιμάζοντας ἔτσι τὴν ἐμφάνιση τῆς ἔννοιας τοῦ «τέλους»[106], δηλώνει ταυτόχρονα καὶ τὴν ἄλλη ἀρχή, τὸ ὑποκείμενο, χρησιμοποιώντας κιόλας τὸν συγκεκριμένο ὅρο. Ἐπιπλέον ἐπανέρχεται σὲ θέσεις ποὺ εἶχε διατυπώσει προηγουμένως ἐφ' ὅσον ὑπογραμμίζει ὅτι τὸ ὑποκείμενο δὲν εἶναι ἕνα (ἀλλὰ δύο, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἑνο-οντο-λογίας), καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἕνα πρᾶγμα καθορισμένο, ἕνα *τόδε τι*, ἕνα ὄν (ἀλλὰ ἕνα *γιγνόμενον*). Ἡ ἀπουσία τοῦ ὅρου *ὕλη* δὲν ἐκπλήσσει παρὰ μόνον ἐπειδὴ ἔχουμε συνηθίσει νὰ σκεφτόμαστε τὸ ὑποκείμενο ὡς «ὕλη», ἐνῷ στὴν πραγματικότητα ἡ ὕλη εἶναι μόνον μορφὴ τοῦ ὑποκειμένου – αὐτὴ ἡ μορφὴ τοῦ ὑποκειμένου ποὺ ἔχει γίνει ὕλη μέσῳ τῆς γενεσιολογίας, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ὑποκείμενο ἔχει χάσει τὴν ἀπόλυτη πρωτοκαθεδρία του. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἔννοια τῆς «ὕλης» προϋπάρχει στὰ *Φυσικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴν τρέχουσα σημασία τοῦ «ὑλικοῦ», μὲ τὴν ὁποία ἀπαντᾶ στὸ ἴδιο ἀκριβῶς χωρίο λίγες γραμμὲς παραπάνω[107]. Ἐπιπλέον, ὅπως εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ στὸ κεφ. 4 τὸν ὅρο αὐτὸ σὲ σχέση μὲ τὸν Πλάτωνα (μιλώντας γιὰ τὴν ἀόριστη δυάδα) καὶ σὲ σχέση μὲ τοὺς φυσικοὺς φιλοσόφους (μιλώντας γιὰ τὴν *ὑποκειμένην ὕλην*)[108]. Δὲν βλέπουμε πῶς ὁ Σταγειρίτης θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσει στὴν ἀρχὴ τῆς πραγμάτευσής του ἕναν ὅρο τὸν ὁποῖο δὲν ἐξετάζει παρὰ μόνον στὸ τέλος, δίχως ὁ ὅρος αὐτὸς νὰ ἔχει πράγματι προϋπάρξει: ἴσως ὁ ὅρος αὐτὸς νὰ εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ σὲ φιλοσοφικὰ συμφραζόμενα στὴν Ἀκαδημία, ἀπὸ ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης τὸν υἱοθέτησε προσαρμόζοντάς τον στὴ δική του φιλοσοφία.

---

105. *Ἔνθ' ἀν.*, 191a 12-14.

106. Πβ. τὸ κεφάλαιο ποὺ ἀκολουθεῖ.

107. *Ἔνθ' ἀν.*, 190b 9, b 25. Μᾶς ἐκπλήσσει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ τάση τοῦ H. Happ (*Hyle. Studien zur aristotelischer Materie, Begriff*, σ. 286 σημ. 30) νὰ ὑποβαθμίζει τὴ χρήση τοῦ ὅρου *ὕλη* στὰ χωρία αὐτά, σχολιάζοντας – παρ' ὅτι ἀναγνωρίζει ὅτι ἐκπλήσσει – ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν ὅρο ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐν παρόδῳ. Ἂν ὄντως ὅμως ἐκπλήσσει, αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔκπληξη πρέπει νὰ ἐξετάσουμε.

108. *Ἔνθ' ἀν.*, 187a 18-19.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Θὰ διαπιστώσουμε, πράγματι, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης κατηγορεῖ τὸν δάσκαλό του ὄχι γιατί ἀπέκρυψε τὴν ἔννοια αὐτὴ – ἐφ' ὅσον ὑποστηρίζει ἤδη ἀπὸ τὸ κεφ. 4 ὅτι εἶναι κάτι ποὺ θὰ μποροῦσε ὄντως νὰ ἀνήκει στὰ *ἄγραφα δόγματα* τοῦ Πλάτωνα[109], ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι δὲν

---

109. Τὰ ἀποκαλούμενα *ἄγραφα δόγματα* τοῦ Πλάτωνος, τὰ ὁποῖα γνωρίζουμε ἀκριβῶς μέσῳ τῆς μαρτυρίας τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐγείρουν ἀκόμα, ὅπως γνωρίζουμε, ἄπειρες δυσκολίες. Ἀπὸ τὴν ἄποψη ποὺ διατύπωσε ὁ W. G. Tennemann, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται σὲ ἕνα εἶδος ἐσωτερικῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας (*Geschichte der Philosophie*, Leipzig, 1788-1819, II, σσ. 205-222), καὶ τὴν ὁποία ἀντέκρουσαν ἐξ ἀρχῆς οἱ Hegel καὶ Schleiermacher, ξεκίνησε μιὰ μακρὰ συζήτηση, ἡ ὁποία δὲν φαίνεται ὅτι πρόκειται νὰ καταλήξει σύντομα. Συνοπτικά, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τρεῖς εἶναι οἱ ἀντικρουόμενες ἀπόψεις, μὲ τὶς δύο πρῶτες νὰ ἀναγνωρίζουν στὸν Πλάτωνα, βάσει διαφορετικῶν προσεγγίσεων, μιᾶς μετριοπαθοῦς καὶ μιᾶς πιὸ φανατικῆς, τὴν πατρότητα τῆς θεωρίας, καὶ μὲ τὴν τρίτη νὰ γέρνει μᾶλλον πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἀπόρριψης τῆς ἀριστοτελικῆς μαρτυρίας.

1ον. Βάσει τῶν ἐπισημάνσεων τῶν E. Zeller, F. Susemihl, F. A. Trendelenburg καὶ H. Jackson, τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀντιμετωπίζεται συνθετικὰ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μελέτη τοῦ L. Robin, *Aristote*, Paris, 1908, ὅπου γίνεται προσπάθεια νὰ διασαφηνιστεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὅταν ὁ συγγραφέας ἐπανέρχεται δύο φορὲς παρακάτω στὸ θέμα, εἶναι γιὰ νὰ καταδείξει ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ συμβαδίζει μὲ τοὺς τελευταίους διαλόγους τοῦ Πλάτωνος, τοὺς ὁποίους ἁπλῶς προεκτείνει (πβ., *Platon*, Paris, 1935, σσ. 105 κ. ἑξ.), καί, στὴ συνέχεια, ὅτι πρέπει νὰ ἀνανακλᾶ τὰ ἄγραφα δόγματά του (πβ. Les rapports de l'être et de la connaissance d'après Platon, *Cours de 1933*, Paris, 1957, σσ. 134-136). Ἀκολουθώντας τὸν Robin, καὶ ἄλλες μελέτες ἐμπιστεύτηκαν τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη: J. Burnet, *Greek Philosophy*, London, 1920, I, σσ. 178, 214 κλπ.· A. Taylor, *Plato*, London, 1927, σσ. 10, 503 κ. ἑξ.· H. Gomperz, *Platons Selbstbiographie*, Berlin, 1928, P. Wilpert, *Zei aristotelische Frühschriften uber die Ideen-lehre*, Regensburg, 1949· C. De Vogel, La dernière phase de la philosophie de Platon et l'interprétation de Léon Robin, *Philosophie*, I, σσ. 243-255 (=Studia Vollgraft, 1948, σσ. 165-178) καὶ Problems Concerning later Platonism, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 256-292 (= *Mnemosyne*, n.s, IV, 2, 1949, σσ. 197-216 καὶ 299-318)· D. Ross, *Plato's Theory of Ideas*, Oxford, 1951, σσ. 145-153. Σὲ αὐτὸ πλαίσιο ἀνάλυσης, κάποιοι μελετητὲς ἐπιχείρησαν νὰ «διαβάσουν» μιὰ συνάντηση τῆς θεωρίας αὐτῆς μὲ τοὺς τελευταίους πλατωνικοὺς διαλόγους: πέρα ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἤδη ἀνέφερα, καὶ ἰδιαίτερα τὸν H. Gomberz, Platons philosophisches System, *Proceedings of the 7th International Congress of Philosophy*, ἐπιμ. G. Ryle, Oxford, 1931, σσ. 426-431, ἀναφέρω τοὺς E. Franck, *Platon und die sogenannten Pythagoreer*, Halle, 1923, σσ. 93-95· J. Stenzel, *Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles*, Darmstadt, 1953 (1924)· M. Gentile, *La dottrina platonica delle idee-numeri e Aristotele*, Pisa, 1930, καὶ κυρίως τὴ σημαντικὴ μελέτη τοῦ E. Berti, *La filosofia del primo Aristotele*, Padova, 1963, σσ. 250-310.

2ον. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ τάση αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε πιὸ φανατικὰ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ σήμερα ὀνομάζουμε «ὀπαδοὺς τῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης» (Tübingen), μὲ ἐμβληματικὲς ἀνάμεσά τους τὶς μορφὲς τῶν H. J. Kraemer καὶ K. Gaiser. Πβ. H. J. Kraemer, *Arete bei Platon und Aristoteles*, Heidelberg, 1967[2] (1959), *Der Ursprung der Geistmetaphysik. Untersuchungen zur Geschichte der Platonismus zwischen Platon und Plotin*, Amsterdam, 1964, *Platone e i fondamenti della Metafisica*, Milano, 1982· K. Gaiser, *Platon Ungeschriebene Lehre*, Stuttgart, 1963, La teoria dei principi in Platone, *Elenchos*, 1, 1980, σσ. 45-75, ἀναδημ. στὸ *La metafisica della storia Platone*, Milano, 1988 καὶ *Pla-*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διέκρινε ἀνάμεσά σε «ὕλη» καὶ «ἔλλειψη», ἀρκούμενος ἔτσι νὰ σκέφτεται το μή-ὂν μὲ τὴ θετικὴ σημασία τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ Μικροῦ,

---

tone come scrittore philosofico, Napoli, 1984. Σὲ αὐτὰ θὰ πρέπει τώρα νὰ προσθέσουμε καὶ μιὰ ὁμάδα μελετῶν ποὺ συνεχίζουν τὸ ἔργο τῶν πρωτοπόρων αὐτῶν μελετητῶν, καὶ εἰδικότερα τὶς μελέτες τῶν Th. SLÉSZAK, *Platon und die Schriftichkeit der Philosophie. Interpretationen zu den Frühen und mittleren Dialogen*, Berlin-New York, 1985, ἰταλ. μτφρ. μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ G. REALE, *Platone e la scrittura della filosofia. Analisi di struttura dei dialoghi della giovinezza e della maturità alla luce di un nuovo paradigma ermeneutico*, Milano 1988· G. REALE, *Per una nuova interpretazione di Platone*, Milano, 1984 (μὲ πολλὲς ἐπανεκδόσεις)· M.-D. RICHARD, *L'enseignement oral de Platon*, Paris, 1986· D. PESCE, *Il Platone di Tubinga*, Brescia, 1990· M. MIGLIORI, *Dialettica e Verità*, Milano, 1991, G. MOVIA, *Apparenze essere e verità*, Milano, 1991· K. ALBERT, *Sul concetto di filosofia in Platone*, Milano, 1991· J.-Cl. DUMONCEL, La théorie platonicienne des Idées-Nombres, *Revue de philosophie ancienne*, 10.1, 1992, σσ. 3-34. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, σὲ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, ὁ HAPP (*ἔνθ' ἀν.*) προσθέτει ἕνα σημαντικὸ στοιχεῖο στὴ σχέση τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὴ συγκεκριμένη θεωρία τοῦ Πλάτωνος. Ἔχοντας προσεγγίσει τὸ ζήτημα μέσῳ τῆς διασαφήνισης τοῦ ὅρου *ὕλη*, ἀποδεικνύει πειστικὰ τὴ συνάφεια μεταξύ των δύο αὐτῶν στοχαστῶν. Καὶ παρ' ὅτι δὲν συμμερίζομαι τὴν τάση τοῦ συγγραφέα νὰ θεωρεῖ τὴν ἀριστοτελικὴ ὀντολογία ἕνα εἶδος κεφαλαίου τῆς θεωρίας τῶν ἀρχῶν ποὺ εἰσηγήθηκε ἡ Ἀκαδημία (ὁ Πλάτων, δηλαδή, τῶν τελευταίων διαλόγων καὶ τῶν ἄγραφων δογμάτων, ὁ Σπεύσιππος καὶ ὁ Ξενοκράτης), ὀφείλω νὰ συμφωνήσω μὲ τὴν ἄποψή του ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τοὺς τελευταίους διαλόγους τοῦ Πλάτωνος (σσ. 62-277, 342-410). Παρὰ τὴν ἀναγνώριση ὅμως τῆς ἄποψης αὐτῆς, μᾶς ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ συγγραφέας δὲν ἀπαντᾶ στὸ ἐρώτημα ἐὰν ὁ ὅρος *ὕλη* ἀπετέλεσε ἀντικείμενο πραγμάτευσης ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, παρ' ὅτι ἡ ἄποψη αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ καταστήσει ἀκόμα πιὸ στενὴ τὴ συνάφεια ἀνάμεσα στὴν πλατωνικὴ καὶ τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία. Ὁ συγγραφέας, ὡστόσο, ἀρκεῖται ἁπλῶς νὰ παρατηρήσει ὅτι τὸ ἐρώτημα αὐτό, μολονότι ἑλκυστικό, παραμένει ἀναπάντητο (σ. 270, σημ. 1002). Ἡ ἐπιφύλαξή του αὐτὴ ἐμφανίζεται ἀκόμα πιὸ ἐκπληκτικὴ ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐπιχειρεῖ σὲ ὁλόκληρη τὴ μελέτη του νὰ ἐξετάσει ὅλες τὶς χρήσεις τοῦ ὅρου *ὕλη*, μὲ στόχο νὰ συγκροτήσει ἕνα ἀντικειμενικὸ σύστημα ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν χρήσεων αὐτῶν. Πραγματευόμενος τὴν ἄποψη ὅτι ἡ *ὕλη* δὲν εἶναι μόνον ὅ,τι ὑπόκειται ἢ ἡ «πρώτη ὕλη» (τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Z, 3), ὑπογραμμίζει τὶς ἔννοιες τῆς τοπικῆς ὕλης καὶ τῆς (ἀκίνητης) ὕλης τῶν μαθηματικῶν, γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι οὔτε ἡ ἐναντιότητα οὔτε ἡ κίνηση δὲν ἀνήκουν στὴν ἔννοια αὐτὴ καθαυτή. Ἀπὸ αὐτὸ τολμᾶ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ὕπαρξη μιᾶς ὕλης ὡς ἀρχῆς (Hyle-Prinzip), καθαρῆς δυνατότητας (reine Moglichkeit) καὶ ἔσχατου κατάλοιπου, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ προέρχονταν τὰ πάντα (σσ. 696-698). Ἀρχὴ λογικο-οντολογικῆς τάξεως, ἡ *ὕλη* θὰ εἶχε τὸν ρόλο τῆς θεϊκῆς οὐσίας σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες οὐσίες (τοῦ οὐράνιου ἢ τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου). Θὰ ἦταν ἀρχὴ ὅλων των μορφῶν τῆς ὕλης (τοπικῆς, ὑποκειμένης, πρώτης ὕλης), ἔτσι ὥστε στὸ σύστημα τῆς λογικο-οντολογικῆς προέλευσης, ἡ τοπικὴ ὕλη θὰ ἀποτελοῦσε τὸ στοιχεῖο τῆς συνέχειας ἀνάμεσα στὸν οὐράνιο καὶ τὸν ὑποσελήνιο κόσμο (σσ. 688-693). Ἡ ἑρμηνεία αὐτή, νεοπλατωνικοῦ χαρακτήρα, προϋποθέτοντας τὴν ὕπαρξη μιᾶς βασικῆς νοητῆς ὕλης, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελοῦσε τρόπον τινὰ τὴν πιθανὴ ἑνότητα ὅλων τῶν διαδοχικῶν σχέσεων (σσ. 798 κ. ἑξ.), παραβλέπει ὅτι ἐὰν ὑπάρχει κάποια σχέση ἀνάμεσα στὶς *ποικίλες* μορφὲς ὕλης στὸν Ἀριστοτέλη, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀνήκει στὴν τάξη τῆς ὁμωνυμίας, ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς πιὸ βασικὲς ἔννοιες τῆς φιλοσοφίας του. Τίποτα ὅμως δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεμελιώσουμε στὴ φιλοσοφία αὐτὴ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ ἑπομένως νὰ ἑρμηνεύει τὴ γένεση τῶν νοητῶν ὄντων ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο μιᾶς πραγματικῆς «ἀπουσίας» γένεσης[110]. Μὲ ἄλλα λόγια,

---

ἕνα σύστημα προέλευσης ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Πλάτωνος. Παραδόξως, ὅμως, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν μιὰ τέτοια κατασκευὴ δὲν θὰ ἦταν πιὸ κοντὰ στὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Πλάτωνος, ἐπιβεβαιώνοντας ἔτσι, ἀπὸ ἄλλο δρόμο, τὴν πλατωνικὴ προέλευσή του ὑπὸ ἐξέταση ὅρου. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Happ, ὅσο ἐλκυστικὴ κι ἂν εἶναι, προσδίδει πλατωνικὰ ἢ νεοπλατωνικὰ χαρακτηριστικὰ στὸν Ἀριστοτέλη σὲ βαθμὸ ποὺ ὑποβαθμίζει τὴν ἀξία τῶν θεμελιωδῶν καὶ καταστατικῶν χωρίων τῶν *Φυσικῶν*, Α (*ἔνθ' ἀν.*, σσ. 282-286, πβ. ἀνωτέρω σημ. 96). Σὲ κάθε περίπτωση, ὁ συγγραφέας δὲν ἔχει τίποτε νὰ προσθέσει στὸ κεφαλαιώδους σημασίας αὐτὸ σημεῖο, ἐφ' ὅσον ἀρκεῖται στὸ νὰ ἐπαναλαμβάνει καὶ νὰ συστηματοποιεῖ τὶς ἀπόψεις τῶν προγενεστέρων του (σσ. 278 κ. ἑξ.). Αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ γιατί, ὅσον ἀφορᾶ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ὕλης, ἀκολουθεῖ τελικὰ τὶς ἀπόψεις ποὺ διατύπωσαν οἱ G. S. CLAGHORN *Aristotle's Criticism of Plato's "Timaeus"*, La Haye, 1954, σσ. 5 κ. ἑξ. καὶ J. B. SKEMP Ὕλη and ὑποδοχὴ *Aristotle and Plato in the Mid-Fourth Century*, Göteborg, 1960, σσ. 201-212. Δίχως νὰ παραγνωρίζω τὶς δυσκολίες, τείνω ὡστόσο νὰ ὑποστηρίξω ὅτι μόνον ἡ ὑπόθεση μιᾶς ἤδη τεχνικῆς χρήσης τοῦ ὅρου στοὺς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας μπορεῖ νὰ ἑρμηνεύσει γιατί τὸν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφ. 4 καὶ στὸ κεφ. 9 τῶν *Φυσικῶν* του, καὶ κυρίως ἀναφερόμενος στὸν Πλάτωνα (καὶ πολὺ λιγότερο σὲ ἄλλους προγενεστέρους του), καὶ αὐτὸ πρὶν ἀκόμα θεματοποιήσει τὸν ὅρο γιὰ πρώτη φορὰ στὰ ἔργα του. Ἐλλείψει ἀπόδειξης, θὰ ἐπιχειρήσω στὴ συνέχεια νὰ ἀναδείξω ἐπὶ μέρους ὄψεις τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς.

3ον. Παράλληλα μὲ τὴ διπλὴ αὐτὴ προσέγγιση, διαμορφώθηκε ἀπὸ νωρὶς μιὰ ἀντίθετη ἄποψη, ἡ ὁποία ἀπορρίπτει τὴ μαρτυρία τοῦ Σταγειρίτη. Ἡ ἄποψη αὐτή, τὴν ὁποία προετοίμασαν οἱ θέσεις τῶν G. Teichmueller, O. Kluge, P. Natorp, C. Ritter καὶ P. Shorey, βρῆκε τὴν ὁριστική της διατύπωση στὸν H. CHERNISS, *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy*, σσ. 112-124, καὶ *The Riddle of the Early Academy*, 1945, γαλλ. μτφρ. *L'énigme de l'Ancienne Academie*, Paris, 1933. Παρὰ τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκήθηκε στὸν ἀμερικανὸ φιλόσοφο, ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀπηχεῖται στὴ σημαντικὴ μελέτη ποὺ ἀφιέρωσε ὁ L. Brisson στὸν πλατωνικὸ *Τίμαιο* (*Le Même et l'Autre dans la structure ontologique du 'Timée' de Platon*, Paris, 1974, σ. 111 σημ. 132, 220, 266, 353 κ. ἑξ.). Ἂς ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ μελέτη αὐτὴ ἀγνοεῖ τὴν ἀνάλυση τοῦ L. Robin στὸν *Πλάτωνά* του, καθὼς καὶ ἐκείνη τοῦ D. Ross. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶχε ἀσκήσει κριτικὴ στὸν Robin στὴν *Εἰσαγωγή* του στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* (*Aristotle's Metaphysics*, Oxford, 1924, I, σ. LXVII). Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου ἀλήθεια ὅτι ἐπανῆλθε ἐν μέρει στὰ ἀρχικά του συμπεράσματα ποὺ εἶχε διατυπώσει στὸ *Plato's Theory of Ideas*, σ. 280 σημ. 1. Μοῦ φαίνεται, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ C. De Vögel ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἄποψη ποὺ ὑποστήριξε ὁ Ross εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση πολὺ κοντὰ στὴν ἄποψη τοῦ ROBIN (*ἔνθ' ἀν.*, σσ. 243-255). Τὰ ἴχνη τῆς κριτικῆς αὐτῆς παράδοσης ἀκολουθεῖ ἀρχικῶς τὸ ἔργο τοῦ I. PARENTE, *Studi sull'Academia Antica*, Firenze, 1979, καὶ τὸ νεότερο ἄρθρο τοῦ F. FRONTEROTTA, Une énigme platonicienne. La question des doctrines non-écrites, *Revue de philosophie ancienne*, 11.2, σσ. 1993, σσ. 115-157. Μολονότι θὰ ἦταν παρακινδυνευμένο νὰ ἐκφράσει κανεὶς ὁριστικὴ ἄποψη γιὰ τέτοιου εἴδους θέματα, θὰ πρέπει ἐν τούτοις νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι οἱ μελέτες τῆς Σχολῆς τῆς Τυβίγγης ἀναγνώρισαν στὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη μίαν ἀξία ποὺ εἶναι δύσκολο πλέον νὰ παραβλέψουμε, παρὰ τὴ σοβαρὴ ἐνίοτε κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ F. Fronterotta. Πβ. ἐπίσης τὶς παρατηρήσεις μου στὸ *Aux origins de la philosophie européenne*, σσ. 183-185 καὶ 326-329.

110. *Φυσικά*, Α, 9, 191b 35 κ. ἑξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπικρίνει τὸν δάσκαλό του εἶναι ὅτι δὲν διέκρινε ὅτι τὸ μή-ὂν ὡς Ἄλλο μπορεῖ νὰ ἔχει τὸν χαρακτήρα ἑνὸς καθαυτὸ τουλάχιστον, ἂν ὄχι ἀπόλυτου, μὴ-ὄντος[111]. Καὶ ἀκριβῶς λόγω αὐτοῦ τοῦ χαρακτήρα, στὸν βαθμὸ ποὺ αὐτὸς ἐκφράζει τὸ «ἄλλο» μιᾶς «μορφῆς», ὄχι ὡς μιὰ ἄλλη «μορφὴ» ἀλλὰ ὡς ἀπουσία «μορφῆς», καθίσταται δυνατὴ ἡ μελέτη ἑνὸς *γίγνεσθαι*. Καὶ πάλι αὐτὸ ποὺ ἀμφισβητεῖται δὲν εἶναι ἡ πλατωνικὴ πρόθεση: ὁ Ἀριστοτέλης γνωρίζει καλὰ τί ὀφείλει στοὺς τελευταίους διαλόγους (ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ τὶς βάσεις τῆς κατηγόρησης καὶ τὴ μέθοδο τῆς διαίρεσης, ὅπως καὶ τὴν ἔννοια τοῦ «στοιχείου») καὶ στὰ ἄγραφα δόγματα (ὅπου διακρίνει τὴν δυνατότητα γένεσης στὸ ἐπίπεδο μάλιστα τοῦ νοητοῦ, καὶ μὲ νοητὰ μέσα). Αὐτὸ ποὺ δὲν μπορεῖ πλέον νὰ δεχθεῖ στὸν πλατωνισμὸ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀπαξίωση ποὺ συνεχῶς ἐπαναλαμβάνεται πρὸς μιὰ μελέτη ποὺ ἀφορᾶ τὸ ἴδιο τὸ *γίγνεσθαι*, στὸν χῶρο ἐκεῖνο ὅπου το (σχετικὸ) μή-ὂν ἔχει τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν πλατωνισμὸ στὸν ἀριστοτελισμὸ εἶναι θέμα ἀποχρώσεων, οἱ συνέπειες τῶν ὁποίων, ὡστόσο, εἶναι κάθε φορὰ ἀνυπολόγιστες. Αὐτὸ ὅμως ποὺ πρέπει πάντοτε νὰ θυμόμαστε εἶναι ὅτι ὁ μαθητὴς τῆς Ἀκαδημίας δὲν θεωρεῖται πάντα πρωτοπόρος σὲ ὅλους τους τομεῖς. Γι αὐτὸ τὸ λόγο μοῦ φαίνεται ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἐπανεξετάσουμε τὸ ζήτημα τῆς ὕλης στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ καὶ νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὴν δανείζεται ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Πλάτωνος, ὑπογραμμίζοντας, ὡστόσο, ταυτόχρονα τὴν ἀνεπαρκὴ χρήση της ἀπὸ τὸ δάσκαλό του. Καὶ ἂν σκεφτοῦμε ἐπὶ πλέον, τὴν χρήση τῆς «τεχνικῆς» ποὺ προτείνει ὁ Πλάτων σὲ ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς διαλόγους του γιὰ νὰ ἑρμηνεύσει τὴ συγκρότηση τοῦ πραγματικοῦ, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ πρέπει νὰ ἐξέτασε τὸ πρόβλημα στὰ ἄγραφα δόγματα – πρᾶγμα ποὺ θὰ ἐξηγοῦσε στὴν πράξη καὶ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ὅρου *ὕλη* γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἀόριστη Δυάδα. Τοποθετούμενος ἔτσι στὸ πεδίο τῆς νόησης, ἴσως θέλησε μὲ τὴν ὕλη νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ὁρολογία τοῦ *Τίμαιου*, ὁ ὁποῖος θεμελιώνει αὐτὸ ποὺ κάπως ὑπερβολικὰ ὀνομάστηκε «le milieu spatial»[112], βασισμένο σὲ ἕναν «νόθο λογισμό»[113]. Ἴσως θέλησε νὰ ἀντικαταστήσει αὐτὸ τὸ «milieu spatial» μὲ κάτι ποὺ θὰ δήλωνε ἤδη ἕνα πιὸ φιλοσοφικὸ ὑπόβαθρο, κάτι δηλαδὴ ποὺ θὰ διέθετε τὸν χαρακτήρα *ἀρχῆς*. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν θεωρία τῆς ὕλης στὸν *Τίμαιο* καὶ σὲ ἐκείνη τῶν

---

111. *Ἔνθ' ἀν.*, 192a 3-4. Πβ. 8, 191b 15-16.

112. Πρόκειται γιὰ τὸν ὅρο ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ L. Brisson (*ἔνθ' ἀν.*, σσ. 177 κ. ἑξ.) γιὰ νὰ δηλώσει τὴν *ὑποδοχήν*, τὴν *τροφόν*, τὴν *χώραν* κλπ., ὅρους ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Πλάτων γιὰ νὰ δηλώσει τὴν *ὕλην* τοῦ αἰσθητοῦ.

113. *Τίμαιος*, 52b.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀγράφων δογμάτων ἐπιβεβαιώνεται ρητῶς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σχολιαστές[114]. Εἶναι πιθανὸν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ὑπογραμμίζει τὸ σημεῖο αὐτό[115]. Σίγουρα ἡ χρήση ποὺ κάνει τοῦ ὅρου *ὕλη*, ἐξετάζοντάς την ταυτόχρονα καὶ στὸν *Τίμαιο*, συνέβαλε στὴν παραδοσιακὴ ἀντίληψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ τὸν χρησιμοποίησε μὲ φιλοσοφικὴ σημασία. Ἂν ὅμως εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Πλάτων εἰσάγει στὰ ἄγραφα δόγματα μιὰ ἐντελῶς νέα φιλοσοφικὴ προσέγγιση μὲ στόχο ἀκριβῶς νὰ θεμελιώσει τὶς «ἀρχὲς» τῆς αἰσθητῆς καὶ ταυτόχρονα νοητῆς πραγματικότητας[116], μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι δὲν θὰ ἀρκοῦνταν πλέον στὴν ὁρολογία τοῦ *Τίμαιου*, ἡ ὁποία ἐξ ἄλλου εἶχε εἰσαχθεῖ μὲ τὸν τρόπο τοῦ μύθου. Τὸ ὅτι κατέληξε νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο *ὕλη* γιὰ νὰ δηλώσει αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ «ὑφίσταται» καὶ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο τῆς δράσης τοῦ Ἑνὸς μοῦ φαίνεται ὅτι συμφωνεῖ μὲ τὸν τρόπο ποὺ χρησιμοποιεῖ στὴ φιλοσοφική του σκέψη τὸ «τεχνικὸ» πρότυπο. Γι αὐτὸ καὶ θεωρῶ πὼς ὁ Σταγειρίτης στέκεται στὸν ὅρο αὐτό, διότι, αὐτὸ ποὺ ἐπιδιώκει νὰ δηλώσει, μιὰ νοητὴ ἐκδοχὴ τοῦ αἰσθητοῦ, ἐνυπάρχει ἤδη στὸν ὅρο αὐτό, ἀρχικῶς ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ὁ δάσκαλός του τὸν χρησιμοποιεῖ καί, στὴ συνέχεια, διότι τὸ γενεσιολογικὸ ὑποκείμενο, ἔτσι ὅπως τὸ καθιέρωσε, εἶναι πάντοτε στὴν ἀρχή, πρίν, δηλαδή, ἐμπλακεῖ σὲ μιὰ διαδικασία τοῦ *γίγνεσθαι*, ἕνα ὄν, δηλαδὴ κάτι ποὺ κρύβει μέσα του κάτι νοητό, μιὰ παρουσία. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο θὰ μποροῦσε νὰ ὑπολογισθεῖ ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν *χώραν* τοῦ *Τίμαιου* καὶ στὴν

---

114. ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ, *In Phys.*, σσ. 106, 21-23, Ἰωάννης ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *In Phys.*, σσ. 515, 29-32, 521, 9-15, ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *In Phys.*, 503, 10-18, 542, 9-12, 545, 23-25. Πβ. D. Ross (ed.), *Aristotelis Fragmenta Selecta*, σσ. 111-112.

115. Ὁ Ἀριστοτέλης μιλᾶ γιὰ τὸ *μικρὸ* καὶ τὸ *μεγάλο* στὸν Πλάτωνα, γιὰ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ μετέχει σὲ κάτι (*τὸ μεθεκτικόν*), παρατηρεῖ ὡστόσο ὅτι ἡ ἴδια ἡ χρήση τοῦ ὅρου – τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ ὁ ἴδιος πιὸ πάνω τὸ *μεταληπτικόν* – δὲν εἶναι ἡ ἴδια στὸν *Τίμαιο* καὶ στὰ ἄγραφα δόγματα (*Φυσικά*, Δ, 2, 209b 11-210a 1). Μὲ αὐτὸ ἀναγνωρίζει ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κάποια ἐλευθερία στὴ χρήση αὐτῶν τῶν ὅρων, πρᾶγμα ποὺ ἐξηγεῖ ταυτόχρονα τὴ στάση του ἀπέναντι στὸν *Τίμαιο*. Τὸ γεγονὸς ἄλλωστε ὅτι τὸ ἀριστοτελικὸ χωρίο αὐτὸ ἐξετάζει τὸν «*τόπο*» ἐξηγεῖ τὴ χρήση τοῦ ὅρου *ὕλη* (διότι ὁ Ἀριστοτέλης ταυτίζει διαδοχικὰ τὴν «*ὑποδοχή*» καὶ τὴν *χώραν* μὲ τὴν ὕλη καὶ τὸν τόπο). Στὸν βαθμὸ λοιπὸν ποὺ ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι δυνατή, ἀκόμα καὶ μὲ ἐπιφυλάξεις (πβ. τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκοῦν ὁ H. CHERNISS, *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy*, σσ. 112-124 καὶ ὁ L. BRISSON, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 221-232), καταλαβαίνουμε εὐκολότερα πῶς χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ὅρο *ὕλη* γιὰ τὸν *Τίμαιο*, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὰ ἄγραφα δόγματα, αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ ἀποκαλεῖ «τὸν ἄλλο τρόπο νὰ ὁρίζει στὰ ἄγραφα δόγματα αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ μετέχει – *τὸ μεθεκτικὸν* (*ἔνθ' ἀν.*, 209b 13-15). Κι αὐτὸ εἶναι ἕνας πρόσθετος λόγος γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ὅρος *ὕλη* εἶναι ἐπινόηση τῆς Ἀκαδημίας.

116. Αὐτὸς εἶναι ἄλλωστε ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἑρμηνεύει αὐτὴ τὴ θεωρία (*Περὶ Ἀγαθοῦ*, ἀπ. 2-6, Ross, σσ. 113-120).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀόριστη Δυάδα ἀπὸ τὴ μιά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀνάμεσα σὲ αὐτὴ τὴν ἴδια *χώραν* καὶ τὴν ἀριστοτελικὴ *ὕλην*. Ὅποια ὅμως καὶ νὰ εἶναι ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης, θὰ συγκρατήσουμε κυρίως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σταγειρίτης χρησιμοποιεῖ τὴν ἔννοια αὐτὴ στὰ *Φυσικὰ* Α πρὶν ἀκόμα τὴ θεματοποιήσει στὸ τέλος τῆς ἀνάλυσής του, τὴ μία καὶ μοναδικὴ φορὰ ποὺ ἀσκεῖ κριτικὴ στὸν Πλάτωνα. Καὶ ὅλα αὐτὰ ὡς ἐὰν ἡ κριτικὴ αὐτὴ εἶχε στόχο νὰ ἐπισημάνει ὅτι ἡ πλατωνικὴ ἔννοια τῆς ὕλης ἦταν ἀνεπαρκὴς ἐπειδὴ ἡ σχέση της μὲ τὸ μή-ὂν ἦταν μία σχέση ἐπίπλαστη.

> «Γιατί ἐμεῖς, γράφει, τὴν ὕλη τὴν διακρίνουμε ἀπὸ τὴν ἔλλειψη, καὶ τὴν πρώτη ἀπὸ αὐτές, τὴν ὕλη, τὴν χαρακτηρίζουμε ὡς μή-ὂν καί της ἀποδίδουμε μιὰ κατὰ συμβεβηκὸς ὕπαρξη, τὴν ἄλλη ὅμως, τὴν ἔλλειψη, τὴν θεωροῦμε καθαυτὴ μή-ὄν, καὶ θεωροῦμε τὴν πρώτη, δηλαδὴ τὴν ὕλη, πιὸ κοντὰ στὸ εἶναι καὶ κατὰ κάποιον τρόπο οὐσία (*οὐσία πως*), τὴν ἄλλη ὅμως, τὴν ἔλλειψη, κατὰ κανένα τρόπο οὐσία»[117].

Οἱ πλατωνικοὶ ἀντίθετα, διευκρινίζει, συγχέουν τὸ Μεγάλο καὶ τὸ Μικρό, τοὺς δύο ὅρους τῆς ἐναντιότητας, καὶ τοὺς ταυτίζουν μὲ τὸ μή-ὄν, μὲ ἕνα μή-ὂν ὅμως ποὺ δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του τὸ καθαυτὸ μή-ὄν, τὴν ἔλλειψη. Γι αὐτὸ καὶ καταλήγει στὴ διαπίστωση ὅτι ἐκεῖνοι «ἐκλαμβάνουν τὴν τριάδα κατὰ ἕναν τρόπο ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν δικό μας»[118].

Ἡ ἀναπροσαρμογὴ σὲ σχέση μὲ τὸν Πλάτωνα ἔχει, στὴν πραγματικότητα, τρεῖς σημαντικὲς φιλοσοφικὲς συνέπειες: ἕναν ὁρισμὸ τῆς «ὕλης», ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτει τὸν ἀριστοτελικὸ τρόπο ἀντίληψης τῆς ἐννοίας αὐτῆς, τὴν πρώτη ρητὴ ἄποψη ὅτι ἡ «ὕλη», ποὺ δὲν ἀνήκει στὴν τάξη τοῦ μή-ὄντος παρὰ μόνον *κατὰ συμβεβηκός*, δὲν εἶναι ὡστόσο οὔτε οὐσία, ἀλλὰ μόνον κατὰ κάποιον τρόπο (*οὐσία πως*), πρᾶγμα ποὺ θέτει ἐξ ἀρχῆς τὸ ζήτημα τοῦ *status* τοῦ ὑποκειμένου. Καὶ τέλος, τὴν ἀριστοτελικὴ ἐπίλυση τῶν παρμενίδειων δυσκολιῶν, γεγονὸς ποὺ ἐπιτρέπει μιὰ θεαματικὴ ἐπιστροφή, μέσῳ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς *φύσεως*, στὶς ἀπαρχὲς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ὁ ὁρισμὸς τῆς «ὕλης» στὸ τέλος τοῦ Βιβλίου Α τῶν *Φυσικῶν* μοιάζει μὲ ἕνα εἶδος τελικῆς δικαιολόγησης κάθε γενεσιολογικῆς ἀνάλυσης ἔναντί των πλατωνικῶν θεωριῶν τῆς «ὑποδοχῆς» καὶ τῆς Δυά-

---

117. *Φυσικά*, Α, 9, 192a 3-6.

118. *Ἔνθ' ἀν.*, 192a 8-9. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀναπροσαρμόζει τὴν πλατωνικὴ σκέψη δείχνει, μοῦ φαίνεται, ὅτι τείνει νὰ δικαιολογεῖ ὄχι μόνον τὴ δική του θέση ἀλλὰ καὶ τὴν πλατωνικὴ ἄποψη ποὺ υἱοθετεῖ. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἂν δεχθοῦμε ὅτι παρέλαβε τὸν ὅρο *εἶδος* ἀπὸ τὸν δάσκαλό του, δὲν βλέπουμε τί θὰ ἐμπόδιζε νὰ ἰσχυριστοῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν ὅρο *ὕλη*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δας. Περιλαμβάνει ταυτόχρονα τὴν ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου, τὸν χαρακτήρα του ὡς *ἀρχῆς* (ἐφ' ὅσον εἶναι ἐκεῖνο *ἐξ οὗ γίγνεται τί*) καὶ τὴν ὑπαγωγή του στὴν προβληματική της οὐσίας (στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι ἐκεῖνο *ἐξ οὗ γίγνεται τί, ὄχι κατὰ συμβεβηκός, ἀλλὰ κατὰ τὴν οὐσίαν*)[119].

> «Ὕλη, δηλαδή, ὀνομάζω αὐτὸ ποὺ βρίσκεται ὡς ὑποκείμενο κάτω ἀπὸ κάθε πρᾶγμα, ἀποτελώντας τὴν ἀρχὴ τῆς γένεσής του καὶ τὸ περιεχόμενό του ὄχι κατὰ συμβεβηκός»[120].

Αὐτὸ τὸ «κάτι» τὸ ὁποῖο γεννιέται ἀπὸ τὴν ὕλη στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ ὑποκείμενό του, καὶ ποὺ ἐνυπάρχει σὲ αὐτὸ κατ' οὐσίαν ἐφ' ὅσον εἶναι ὑποκείμενό του, εἶναι ἐν προκειμένῳ τὸ *εἶδος* ἢ ἡ *μορφή*. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης σπεύδει ἀμέσως νὰ ἀναφερθεῖ στὴν ἔννοια αὐτὴ γιὰ νὰ ἐπισημάνει ὅτι, ὅσον ἀφορᾶ τὸ «φυσικὸ» *εἶδος* δεσμεύεται νὰ τὸ ἐξετάσει στὴ συνέχεια τῆς πραγματείας του ἀλλά, ὅσον ἀφορᾶ τὸ *εἶδος* καθαυτό, αὐτὸ εἶναι ἀντικείμενο τῆς *πρώτης φιλοσοφίας*[121]. Ἀνοίγοντας ἔτσι τὸν δρόμο γιὰ μιὰ νέα μελέτη – γιὰ λόγους ποὺ δὲν θὰ ἀναδυθοῦν στὴν πραγματικότητα παρὰ μόνον πρὸς τὸ τέλος τῶν *Φυσικῶν* –, ὁ Ἀριστοτέλης διευκρινίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐκεῖνο ποὺ προσπαθοῦσε νὰ διατυπώσει ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ εἰσηγήθηκε μιὰ ἐπιστήμη τῶν φυσικῶν ὄντων. Μὲ τὸν τρόπο λοιπόν, μὲ τὸν ὁποῖο ὁρίζει τὴν ὕλη ὡς ὑποκείμενο, ὄχι ὡς ὁποιοδήποτε ὑποκείμενο, ἀλλὰ ὡς ἐκεῖνο τὸ ὑποκείμενο στὸ ὁποῖο ἀνήκει τὸ *εἶδος κατ' οὐσίαν*, δηλώνει ὅτι ἡ ἔννοια αὐτῆς τῆς ὕλης δὲν ἐκφράζει παρὰ μόνον μία περίπτωση τῆς προβληματικῆς τοῦ *ὑποκειμένου* καὶ ὅτι, ἐπιπλέον, δὲν ἔχει νόημα παρὰ μόνον σὲ σχέση μὲ αὐτὴ τὴν προβληματική, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀναδιάρθρωσής της μέσῳ τῆς γενεσιολογίας. Θὰ πρέπει, ἑπομένως, νὰ διακρίνουμε σαφῶς «ὕλη» καὶ «ὑποκείμενο» στὸν Ἀριστοτέλη: ἡ «ὕλη» εἶναι ἁπλῶς ἕνας ὅρος ποὺ δηλώνει ὅτι τὸ ἑνο-οντο-λογικὸ ὑποκείμενο μπορεῖ νὰ βρεῖ ἕνα φυσικό του ἀντίστοιχο, τὸ ὁποῖο θὰ εἶναι ἱκανὸ νὰ ἐξηγήσει κάθε εἴδους γένεσης *κατὰ τὴν οὐσίαν*. Ἐνῷ ἡ ἔννοια τοῦ «ὑποκειμένου» εἶναι μία ἀρχὴ ὄχι μόνον ἑνο-οντο-λογικὴ ἀλλὰ ἐπίσης ἑνο-γενεσιο-λογική, ἡ ὁποία ἀφορᾶ τὸ *γίγνεσθαι* σύμφωνα μὲ ὁρισμένες ἢ μὲ ὅλες τὶς κατηγορίες. Ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς, ἡ μετάφραση τοῦ ὅρου *ὑποκείμενον* μὲ τὸν ὅρο «ὑποκείμενο» φαίνεται ἀπολύτως κατάλληλη. Σὲ σημεῖο ποὺ

---

119. *Ἔνθ' ἀν.*, 9, 192a 31-32. Πβ. 7, 190b 18-20.

120. *Λέγω γὰρ ὕλην τὸ πρῶτον ὑποκείμενον ἑκάστῳ, ἐξ οὗ γίγνεταί τι ἐνυπάρχοντος μὴ κατὰ συμβεβηκὸς* (I, 9, 192a 31-32).

121. *Ἔνθ' ἀν.*, 192a 34 – b2.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θὰ μπαίναμε στὸν πειρασμὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἔννοια τῆς *ὕλης* εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφρασθεῖ μὲ τὸν ὅρο «ὑποκείμενο», ἢ ἀκόμα μὲ τὸν ὅρο «αὐτὸ ποὺ ὑπόκειται». Ταυτόχρονα ἀναγνωρίζουμε ἴσως τὸ εὖρος τῆς πρωτοτυπίας τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης καθὼς ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἐκείνη ἡ ὁποία ἀνακάλυψε τὸ *εἶδος*, οὔτε ἐνδεχομένως ἐκείνη ποὺ ἐπινόησε τὴν *ὕλην*, ἀλλὰ ὅτι ἀναμφίβολα εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία εἰσήγαγε τὴν ἔννοια τοῦ *ὑποκειμένου* – κατ' ἀρχὴν στὴν ἑνο-οντο-λογικὴ σημασία του καὶ στὴ συνέχεια στὴν ἑνο-γενεσιο-λογική του σημασία. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ μεσοδιάστημα ποὺ χωρίζει τὶς δύο σημασίες τοῦ *ὑποκειμένου* κινεῖται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Σταγειρίτη. Σὲ αὐτὸ τὸ ἴδιο μεσοδιάστημα ἀναπτύσσεται ἐπίσης ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἑνολογίας γιὰ νὰ προτείνει δύο τρόπους δήλωσης τοῦ πραγματικοῦ, δηλαδὴ ὡς *ὄντος* καὶ ὡς *γιγνομένου*, πρᾶγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ ὄντος καὶ τοῦ μή-ὄντος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κανονιστικὸ στὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ ὅτι ἡ σκέψη αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ στραφεῖ στὸ ζήτημα τοῦ Ἑνὸς καὶ τῶν Πολλῶν γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ. Ἐξ οὗ καὶ ἡ σημαντικὴ ἄποψη ποὺ διατυπώνει στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Α, 1-2, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ Ἕνα εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων. Τὸ τέλος τοῦ Βιβλίου Α τῶν *Φυσικῶν* μας παρέχει ἄλλωστε τὶς πρῶτες αὐτὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸ εὖρος αὐτοῦ του ἐγχειρήματος.

Πράγματι, μιὰ διατύπωση τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ συναντήσαμε λίγο παραπάνω, στὸ πλαίσιο τῆς κριτικῆς ποὺ ἀσκεῖ στὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη περὶ *ὕλης* (ὅπου ἀναφέρει ἀκριβῶς ὅτι ὁ Πλάτων δὲν κατάφερε νὰ διακρίνει τὴν *ὕλην* ἀπὸ τὴν *στέρησιν*), δείχνει φανερὰ ὅτι αὐτὸ τὸ ὁποῖο γεφυρώνει τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ «ὑποκείμενο», ὑπὸ τὴν λογικὸ-οντολογική του σημασία, καὶ τὸ «ὑποκείμενο», ὑπὸ τὴ γενεσιολογική του σημασία, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πρῶτο ταυτίζεται μὲ τὴν οὐσία ἐνῷ τὸ δεύτερο δὲν εἶναι παρὰ μόνον ἕνα εἶδος οὐσίας (*οὐσία πως*), καὶ δὲν εἶναι κὰν ὂν στὴν κυριολεξία, ἀλλὰ κάτι τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἐγγύς του ὄντος[122]. Γιὰ νὰ γίνει σαφέστερη ἡ ἀπόσταση αὐτή, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ ποὺ εἰσάγει αὐτὴ τὴν ἀπόσταση εἶναι σαφῶς ἡ *στέρησις*, τὸ καθαυτὸ μή-ὄν, τὸ ὁποῖο ἀναδύεται ἀπὸ τὸ *γίγνεσθαι* ἢ προϋποθέτοντας μία οὐσία ἐξ ἀρχῆς (γιὰ παράδειγμα, τὸ «ξύλο» ὡς οὐσία ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ παραχθεῖ ἕνα «τραπέζι») γιὰ τὸ νέο αὐτὸ εἶδος τῆς οὐσίας ἡ ὁποία δημιουργεῖται (τὸ «τραπέζι») ὡς ἀπουσία τῆς μορφῆς αὐτῆς τῆς οὐσίας (δηλαδὴ τοῦ «τραπεζιοῦ»). Ὁ διπλασιασμὸς αὐτὸς τοῦ εἴδους,

---

122. *Ἔνθ' ἀν.*, 192a 34 – b2.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καθὼς διακρίνουμε ἕνα ἀρχικὸ εἶδος τῆς οὐσίας («ξύλο») καὶ ἕνα τελικὸ εἶδος («τραπέζι»), γεγονὸς ποὺ ἐξηγεῖ τρόπον τινὰ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ *γιγνόμενον* εἶναι *ἀριθμῷ* ἕνα καὶ *εἴδει* διπλό, ἀφαιρεῖ κατὰ κάποιο τρόπο ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ὑποκείμενο τὸν ἀπόλυτο χαρακτήρα του γιὰ νὰ τὸ μετασχηματίσει σὲ ἕνα εἶδος οὐσίας (οὐσία πώς). Ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελε ἐδῶ νὰ εἰσαγάγει χρονικὲς διαβαθμίσεις γιὰ νὰ ἑρμηνεύσει τὴ διαδικασία αὐτὴ – πρᾶγμα ποὺ ἀρνεῖται νὰ κάνει, ἐφ' ὅσον, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ χρόνος γι' αὐτὸν δὲν εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν κίνηση –, θὰ ἔπρεπε νὰ πεῖ ὅτι ἡ οὐσία στὴν πρώτη χρονικὴ στιγμὴ εἶναι ἕνα εἶδος ἀπόλυτου ὑποκειμένου («ξύλο»), ἐνῷ σὲ ἕνα μεταγενέστερο χρονικὸ σημεῖο δὲν εἶναι πλέον παρὰ ἕνα σχετικὸ ὑποκείμενο τὸ ὁποῖο ὑποτάσσεται στὴν ἐμφάνιση ἑνὸς νέου εἴδους, ποὺ διαθέτει τὴ δική του μορφή, δηλαδὴ σὲ μιὰ νέα ἀπόλυτη οὐσία («τραπέζι»). Σ'αὐτὸ τὸ μεσοδιάστημα, καὶ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ *γίγνεσθαι*, αὐτὸ ποὺ κυριαρχεῖ εἶναι ἡ *στέρησις* ὡς καθαυτὸ μή-ὂν ἤ, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ὡς ἀπουσία μορφῆς, ἤ, ὅπως θὰ τὸ ὀνομάσει λίγο παρακάτω, ὡς *εἶδος πως* (τὸ εἶδος δηλαδὴ τῆς οὐσίας «τραπέζι»). Ἔτσι κατὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸ πρῶτο στὸ δεύτερο ὑποκείμενο, παρατηροῦμε τὴν ὑπαγωγὴ τοῦ πρώτου στὸ δεύτερο καὶ τὸν μετασχηματισμό του σὲ *ὕλην* ποὺ προσεγγίζει τὸ δεύτερο ὑποκείμενο. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ προκύπτει ἕνας ριζικὸς δυισμὸς ἀνάμεσα στὴν *ὕλην* («ξύλο») καὶ τὸ *εἶδος* («μορφή»), τὸν ὁποῖο ἡ φυσικὴ θὰ ἀποδώσει, ὅπως θὰ δοῦμε, μὲ τὴν διάκριση ἀνάμεσα στὸ ὑλικὸ αἴτιο ἀπὸ τὴ μιά, καὶ τὰ ἄλλα τρία αἴτια ἀπὸ τὴν ἄλλη (τὸ εἰδικό, τὸ τελικὸ καὶ τὸ ποιητικὸ αἴτιο), ἀλλὰ ποὺ ἡ μεταφυσικὴ θὰ πρέπει νὰ τὰ ἀναλύσει γιὰ νὰ τὸν ὑπερβεῖ – πρᾶγμα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης κατορθώνει στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Η, μὲ τὴ διερεύνηση τῆς ἑνότητας τῆς οὐσίας μέσῳ τῆς ἀναφορᾶς στὶς ἔννοιες τοῦ *δυνάμει* καὶ τοῦ *ἐνεργείᾳ*, οἱ ὁποῖες καὶ ἐπεξηγοῦν τὴ δράση τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου[123].

Ἔτσι, μὲ μιὰ σκιαγράφηση τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σὲ ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ ἔχει ἡ γενεσιολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ὑποκειμένου καὶ ταυτόχρονα προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μελλοντικῶν προβληματικῶν του, τόσο στὸ χῶρο τῆς φυσικῆς ὅσο καὶ στὸν χῶρο τῆς μεταφυσικῆς, ὑπὸ τὴν αἰγίδα ὄχι μόνον τῆς ὀντολογίας ἀλλὰ κυρίως τῆς ἑνολογίας. Εἶναι ἐξ ἄλλου ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ – διότι αὐτὸ συνιστᾶ, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸν πυρῆνα τῆς προβληματικῆς τῆς *κινήσεως* –, ὅτι στὸ πλαίσιο τῆς φυσικῆς, ἡ ἔννοια τῆς ὕλης δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκτήσει τὸ *status* οὔτε ἑνὸς ὄντος οὔτε ἑνὸς συγκεκριμένου πράγματος

---

123. Πβ. τὸ βιβλίο μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 480-483. Θὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα αὐτὸ στὸ τέλος τῆς παρούσας μελέτης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

(*τόδε τί*). Θὰ μποροῦσε, ἐπίσης, νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐγγύτατη στὴν ἔννοια τοῦ ὄντος. Κι αὐτὸ διότι τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἑρμηνευθεῖ ὡς ἕνα ὄν, ὄχι μόνον διότι ὁ ἑνο-οντο-λογικὸς διπλασιασμός του καθιστᾶ ἀδύνατη αὐτὴ τὴν ἀναδίπλωση στὸν ἑαυτό του ποὺ συνιστᾶ τὴν οὐσία κάθε ὄντος, ἀλλὰ ἐπίσης διότι εἶναι ἡ *ἀρχὴ* τοῦ ὄντος, δηλαδὴ αὐτὸ *ἐξ οὗ* προκύπτει ἕνα ὂν ἢ ἕνα *γιγνόμενον*. Ὑπὸ τὶς συνθῆκες αὐτές, ὅπως θὰ δοῦμε, δὲν ἀρκεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὴν ἔννοια τῆς ὕλης ὡς ἕνα εἶδος ὀντότητας, θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε ὡς *ἀρχή*. Αὐτὸς εἶναι ἄλλωστε ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἔννοια αὐτὴ θὰ ἀναδειχθεῖ στὸ ἑπόμενο βιβλίο ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ τέσσερα αἴτια, καὶ στὴ μεταφυσικὴ ὡς μία ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀρχὲς (μὲ τὶς δύο ἄλλες νὰ εἶναι *τὸ εἶδος* καὶ *ἡ στέρησις*, ὅπως αὐτὸ προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὸ Βιβλίο Α τῶν *Φυσικῶν*). Ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν τελευταία ἐκδοχὴ ποὺ μᾶς παρέχει ἡ ἀριστοτελικὴ σκέψη ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἔννοια τῆς *ὕλης*, διότι μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι σὲ ὁρισμένα συγγράμματα, καὶ εἰδικότερα στὴν πραγματεία τοῦ *Περὶ Ψυχῆς*, ἀντιμετωπίζει τὴν οὐσία μὲ τρεῖς τρόπους, δηλαδὴ ὡς *ὕλην*, ὡς *μορφὴν* καὶ *εἶδος* καὶ ὡς τὴ σύνθεση ὕλης καὶ μορφῆς[124]. Αὐτὸ ἀντιφάσκει κατάφωρα σὲ αὐτὸ ποὺ μόλις ἀνέφερα σχετικὰ μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς ὕλης ποὺ παίρνει διάφορες μορφὲς καὶ καταλήγει νὰ ὁρίζεται ὡς *οὐσία πως*. Ἐὰν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὴν πραγματεία αὐτὴ *Περὶ ψυχῆς*, ὡς μία ἀπὸ τὶς πλέον καλοδουλεμένες πραγματεῖες τοῦ Ἀριστοτέλη (καὶ ἑπομένως μεταγενέστερη χρονικά), θὰ μπαίναμε στὸν πειρασμὸ νὰ δοῦμε σ' αὐτὴν ἕνα εἶδος ἐξέλιξης τῆς σκέψης του. Αὐτὸ εἶναι πιθανὸ ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε ἐνδεχομένως νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μὲ μεγαλύτερη σύνεση διότι, στὴν πραγματικότητα, οἱ προβληματικὲς δὲν εἶναι ἴδιες, καὶ ἐὰν τὰ *Φυσικὰ* θεμελιώνουν ὄντως τὴν ἔννοια τῆς *ὕλης* τὴν στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀναδύεται ὁ ὅρος (ὄχι μόνον χρονολογικὰ στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, πρᾶγμα πιθανό, ἀλλὰ κυρίως φιλοσοφικά, πρᾶγμα πιὸ οὐσιαστικό), δὲν τὴν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὶς ἀπορίες ποὺ ἡ ἴδια μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς μεταφυσικῆς. Ἀκριβῶς αὐτὲς τὶς ἀπορίες ἐπιχειροῦν νὰ ἐπιλύσουν τὰ Βιβλία Ζ καὶ Η ἀπὸ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς ἔννοιας τοῦ *δυνάμει*, τοῦ *ἐνεργείᾳ* καὶ τῆς *ἐντελεχείας*, προσδίδοντας στὴν *ὕλην* τὸ ἀληθινὸ *status* τῆς (ὡς *οὐσίας*, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀπὸ μόνη της ἕνα συγκεκριμένο πρᾶγμα, ἕνα *τόδε τί*, ἀλλὰ μόνον *δυνάμει*), πρᾶγμα ποὺ ἐπαναλαμβάνεται στὸ *Περὶ Ψυχῆς* γιὰ νὰ προβάλει τὸ *status* τῆς σχέσης, ὄχι πλέον ἀνάμεσα στὴν *ὕλην* καὶ τὴν *μορφήν*, ἀλλὰ ἀνάμε-

---

124. *Περὶ Ψυχῆς*, B, 1, 412a 6-9.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σα στὸ σῶμα καὶ στὴν ψυχή[125]. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀνακαλύπτουμε ὅτι ἡ Φυσικὴ ὁδηγεῖ ἀπαρεγκλίτως στὴ Μεταφυσική. Ἰσχύει βεβαίως ὅτι ἡ δεύτερη αὐτὴ συνέπεια τῆς ἀναπροσαρμογῆς ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς *ὕλης*, κυρίως σὲ σχέση μὲ τὸν Πλάτωνα, μᾶς ὁδηγεῖ σὲ μιὰ τρίτη συνέπεια, ἡ ὁποία ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τῆς προβληματικῆς αὐτῆς.

Στὴν πραγματικότητα, ἂν προσέξουμε, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν τελικὴ αὐτὴ ἀνάλυση τοῦ Βιβλίου Α τῶν *Φυσικῶν* ἐξετάζεται τὸ status τοῦ μή-ὄντος καὶ ἡ ἀδυναμία, τὴν ὁποία ἐπεσήμανε ὁ Παρμενίδης[126], νὰ ὑπάρξει *γένεσις* ἀπὸ κάτι ἄλλο πλὴν τοῦ μή-ὄντος. Σύμφωνα μὲ τὴν ἑρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη, θὰ μποροῦσε μάλιστα νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν εἶναι ξένο πρὸς τὸν γενικότερο προβληματισμό του ποὺ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἑρμηνεία τοῦ *γίγνεσθαι ἔκ τινος*. Κατὰ τὴν ἄποψή του, αὐτὸ τουλάχιστον φαίνεται σὲ κάθε περίπτωση νὰ προκύπτει ἀπὸ τὰ ἄγραφα δόγματα[127]. Πράγματι, ἡ ἀμφισβήτηση ἀπὸ τὸν Παρμενίδη τοῦ *γίγνεσθαι*, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς γένεσης κάποιου πράγματος ἀπὸ κάποιο ἄλλο πρᾶγμα, θεμελιώνεται στὴ διπλὴ ἀδυναμία ὕπαρξης μιᾶς γένεσης τόσο ἀπὸ τὸ ὂν ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ μὴ ὄν. Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ μᾶς τὸ ὑπενθυμίσει αὐτὸ ἐδῶ[128], ἀκόμα κι ἂν ἀποφεύγει νὰ μᾶς πεῖ ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν μεγάλο Ἐλεάτη, ἡ «φυσικὴ» στηρίζεται στὴ δυνατότητα μιᾶς γένεσης βασισμένης στὴν *μῖξιν* καὶ στὴν *διακρισιν*[129], θέση ποὺ ὑποστήριξε μὲ θέρμη ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο*. Ἀντίθετα, δείχνει ὅτι ἡ δική του ἀνάλυση τοῦ *γίγνεσθαι*, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν καθαυτὸ σημασία τοῦ ὅρου *γίγνεσθαι* – δηλαδή, ὡς *γίγνεσθαι ἔκ τινος* – καταλήγει στὴν ἀποκατάσταση αὐτῆς τῆς σημασίας, ἡ ὁποία ἀπασχόλησε τὴ φιλοσοφία ἤδη ἀπὸ τὶς ἀπαρχές της, καὶ ἰδιαίτερα τοὺς Ἴωνες φιλοσόφους.

> «Ἐμεῖς, ὡστόσο, λέμε, γράφει, ὅτι μπορεῖ κάτι νὰ γίνεται ἀπὸ τὸ ὂν ἢ ἀπό το μή-ὄν, ἢ ὅτι μπορεῖ το μὴ-ὂν ἢ τὸ ὂν νὰ δημιουργεῖ κάτι ἢ νὰ ὑφίσταται κάτι, ἢ νὰ συνδέεται μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο τοῦ γίγνεσθαι»[130].

Καὶ παρ' ὅλα αὐτά, δὲν ἀπορρίπτει τελείως τὶς Ἐλεατικὲς ἀπόψεις, ἐφ' ὅσον παραδέχεται ὅτι:

---

125. Πβ. κατωτέρω τὸ κεφ. *Συμπέρασμα*.
126. *Ἔνθ' ἀν.*, 191b 36 – 192a 1.
127. *Ἔνθ' ἀν.*, 191b 35 κ. ἑξ.
128. Αὐτὸ εἶναι ἄλλωστε τὸ ἀντικείμενο τῶν *Φυσικῶν*, Α, 8 (191a 23 κ. ἑξ.).
129. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τὴ μελέτη μου *Mythe et philosophie chez Parménide*, Bruxelles, 1990² (1986).
130. *Ἔνθ' ἀν.*, 191a 33-36.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«Λέμε ἐπίσης ὅτι τίποτε δὲν γίνεται ἁπλῶς ἀπὸ τὸ μή-ὄν. Ἀντίθετα, ὡστόσο, πρὸς αὐτούς, λέμε ὅτι εἶναι πιθανὴ ἡ γένεση ἀπὸ τὸ μή-ὂν κατὰ συμβεβηκός, διότι κάποιο πρᾶγμα γίγνεται, προκύπτει δηλαδὴ ἀπὸ τὴν στέρησιν, παρ' ὅτι ἡ ἴδια εἶναι καθαυτὴ μή-ὂν καὶ δὲν ἐνυπάρχει στὸ ὑποκείμενο. Ὡστόσο, αὐτὸ ἐκπλήσσει, παρατηρεῖ, καὶ κάποιοι θεωροῦν ὅτι εἶναι ἀδύνατο κάποιο πρᾶγμα νὰ προκύπτει ἔτσι ἀπὸ τὸ μή-ὄν»[131].

Ἐάν, ἀπὸ τὴν ἄλλη, λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἔννοια τῆς «ὕλης», στὸν βαθμὸ ποὺ δὲν ἀνήκει στὸ *εἶναι* ἀπολύτως ἀλλὰ εἶναι *οὐσία πως*, ἐνδεχομένως ἡ *χώρα*, τὸ *ὑποκείμενον* ἑνὸς *γίγνεσθαι*, διαπιστώνουμε ὅτι τελικὰ ὑπάρχει πράγματι, παρὰ τὴν ἄποψη τοῦ Παρμενίδη, ἡ δυνατότητα μιᾶς γένεσης ἐκ τοῦ ὄντος. Ἡ παρουσία τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου θὰ ἐνισχύσει τὴν ὀπτικὴ αὐτή – ἐφ' ὅσον ἕνα ὂν προκαλεῖ τὴν γένεση ἑνὸς ὄντος –, κλείνοντας ὁριστικῶς τὴ συζήτηση γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη[132]. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ μετά, ἡ θεματοποίηση τῆς ἔννοιας τῆς *φύσεως* δὲν συνάντησε πλέον ἐμπόδια καὶ ἔτσι οἱ πρῶτοι φυσικοὶ φιλόσοφοι ἀναδείχθηκαν προσωρινὰ νικητὲς στὸν δεύτερο αὐτὸ γῦρο.

---

131. *Ἔνθ' ἀν.*, 191b 11-17.

132. Στὴν πραγματικότητα, διαπιστώνοντας ὅτι τὸ πρόβλημα δὲν ἔχει ἀπολύτως λυθεῖ μὲ τὴν ἀναφορὰ στὴν *ὕλην*, ὁ Ἀριστοτέλης προαναγγέλλει κατὰ κάποιο τρόπο ἐδῶ τὴν προβληματικὴ αὐτή (191b 17 κ. ἑξ.).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ ΜΙΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ *ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ*

§ 1. Φυσικὰ *Β* ἢ ἡ νέα ἐκκίνηση

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ συνειδητοποιοῦμε ὅτι ὁ βασικὸς στόχος τοῦ Βιβλίου Α τῶν *Φυσικῶν* εἶναι νὰ καταστήσει δυνατὴ μιὰ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ νὰ θεμελιώσει τὶς προϋποθέσεις τῆς ἐπιστημονικότητάς της, καταδεικνύοντας κυρίως ὅτι τὸ ἐν τῷ γίγνεσθαι ὄν, τὸ γιγνόμενον, εἶναι τελικὰ πιθανὸ ἀντικείμενο ἐπιστήμης, μοῦ φαίνεται ὅτι, παρὰ τὶς ὅποιες ἐπιφυλάξεις ποὺ κατὰ καιροὺς διατυπώθηκαν, τὸ Βιβλίο Β ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα συνέχεια τοῦ Βιβλίου Α[1]. Εἶναι, ἀσφαλῶς, πιθανόν, τὸ Βιβλίο Α, στὸν βαθμὸ ποὺ δὲν ἔγινε ἐπαρκῶς κατανοητό[2], νὰ θεωρήθηκε ἕνα ξεχωριστὸ βιβλίο, ἀφιερωμένο ἀποκλειστικὰ στὸ πρόβλημα τῶν ἀρχῶν, ὅπως ἄλλωστε μαρτυρεῖ ἡ δοξογραφικὴ παράδοση[3]. Αὐτό, ὅμως, φανερώνει πόσο παραγνωρίστηκε ὁ

---

1. Ἕνας φανερὸς δείκτης ὑπὲρ τῆς συνέχειας τῆς προβληματικῆς εἶναι τὸ μόριο *γὰρ* στὴν ἀρχὴ τοῦ Βιβλίου Β, 1 (192b 8), ποὺ μπορεῖ εὔκολα νὰ νοηθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς προβληματικῆς του μεθοδολογικοῦ κανόνα τῆς «διπλῆς γνώσης»: ἐν προκειμένῳ, περνοῦμε, χάρη σὲ μιὰ διαίρεση, ἀπὸ μιὰ γενικὴ σὲ μιὰ εἰδικὴ προβληματική. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθω παρακάτω.

2. Πβ. A. Mansion, *Introd. à la Phys. Arist.*, σ. 54. Θὰ παρατηρήσουμε, ὡστόσο, ὅτι, καθὼς δὲν διέγνωσε τὸ βάθος τοῦ προβλήματος, ὁ Mansion θεωρεῖ ὅτι ἡ συζήτηση τῶν ἀρχῶν σταματᾶ στὸ Βιβλίο Α (σ. 55), ἐνῷ στὴν πραγματικότητα μόνον τὸ γενικότερο πρόβλημα τῶν ἀρχῶν τοῦ *γίγνεσθαι* ὁλοκληρώνεται μὲ τὸ Βιβλίο αὐτό, ἐφ' ὅσον ἀκόμα καὶ τὰ τέσσερα αἴτια ποὺ εἰσάγονται στὸ Βιβλίο Β ἀποτελοῦν ἀρχὲς (πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Δ, 3)· ἐγὼ ὁ ἴδιος, ἄλλωστε, ἐπέμεινα στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ βασικὸ ζήτημα τοῦ ἀμετάβλητου τῶν ἀρχῶν δὲν βρίσκει πραγματικὰ ἐπίλυση πρὶν ἀπὸ τὸ Βιβλίο Γ, Κεφ. 1-3. Ἐξ ἄλλου, στὸν βαθμὸ ποὺ τὸ *πρῶτον κινοῦν* εἶναι *ἀρχὴ κινήσεως*, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν βρίσκει ὁριστικὴ ἐπίλυση παρὰ στὸ τέλος τοῦ συγγράμματος, πρὶν ἀναζωπυρωθεῖ στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ὅπου ἡ διερεύνηση τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν αἰτίων τῶν ὄντων ἀναδεικνύεται σὲ αὐτὸ καθαυτὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας.

3. Ὅπως γνωρίζουμε, ὁ *Ἀνώνυμος Κατάλογος*, ποὺ ἐξέδωσε ὁ Égide Ménage καὶ ἀποδίδεται στὸν Ἡσύχιο, μνημονεύει στὸν ἀριθμὸ 21 κάποιο ἔργο *Περὶ Ἀρχῶν ἢ Φύσεως*, ποὺ φαίνεται ὅτι ἀντιστοιχεῖ στὸ Βιβλίο Α τῶν *Φυσικῶν*. Ἀκολουθώντας τὸν D. Ross (*In Phys.*, σσ. 5 κ. ἑξ.) καὶ τὸν A. Mansion (*ἔνθ' ἀν.*, σ. 56 σημ. 8), θὰ μπορού-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀξιωματικὸς χαρακτήρας ὁλόκληρου τοῦ *Περὶ Φύσεως* συγγράμματος. Ἡ παράβλεψη αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸν «δογματικὸ» χαρακτήρα τῆς παραδοσιακῆς ἑρμηνείας, ἡ ὁποία ἔχει ὡς μο-

---

σαμε νὰ συνδέσουμε μὲ αὐτὸ τὸ *Περὶ ἀρχῆς*, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸν ἀρ. 41 τοῦ καταλόγου ποὺ παραδίδει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος. Μὲ δεδομένο αὐτό, ἔκπληξη θὰ προκαλοῦσε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ P. Moraux δὲν υἱοθετεῖ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ παρὰ μόνον *in extremis*, ἐφ' ὅσον δυσκολεύεται νὰ συνδέσει τὸν *Ἀνώνυμο Κατάλογο* μὲ τὸν κατάλογο τοῦ Διογένη ΛΑΕΡΤΙΟΥ (*Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Louvain, 1951, σ. 201), μολονότι προηγουμένως ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ *Περὶ ἀρχῆς* Α θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ ἀντιπροσωπεύει κάποιο ἀπὸ τὰ λογικὰ συγγράμματα, πιθανότατα μιὰ πραγματεία γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως, κι αὐτὸ γιατί ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος τὸ ἀπαριθμεῖ ἀνάμεσα στὰ λογικὰ συγγράμματα τοῦ Σταγειρίτη (σ. 83). Αὐτὸ πιθανότατα τὸν ὁδηγεῖ νὰ θεωρήσει τὸ *Περὶ κινήσεως*, Α (πβ. ἀρ. 45 τοῦ Καταλόγου), ὡς μιὰ συλλογὴ θέσεων ἀνάλογη μὲ τὸ ἔργο προτάσεις *Περὶ ἀρετῆς*, Α, Β, Γ (πβ. ἀρ. 34 τοῦ *Καταλόγου* – καὶ ὄχι 33, ὅπως ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, σ. 86). Ὡστόσο, παρὰ τὴν κάποια ρευστότητα, τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε ἂν ἀναλογιστοῦμε τὸ σύνθετο τοῦ προβλήματος, ἡ ἄποψη τοῦ P. Moraux μοῦ φαίνεται συνεπής, καὶ καταλαβαίνω γιατί ἀπέφυγε νὰ ἀκολουθήσει στὸ σημεῖο αὐτὸ τοὺς Ross καὶ Mansion, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριξαν τὴ σύνδεση αὐτὴ χωρὶς ὅμως νὰ τὴν αἰτιολογήσουν. Εἶναι πιθανόν, ἐν τούτοις, οἱ δύο αὐτὲς ὑποθέσεις νὰ μὴν εἶναι ἐντελῶς ἀσυμβίβαστες: διότι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἑρμηνεύσουμε τὸ Βιβλίο Α τῶν *Φυσικῶν* ὡς μιὰ πραγματεία *περὶ φύσεως* καὶ ταυτόχρονα *περὶ ἐπιστήμης* (μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ σημασία τοῦ ὅρου), θὰ μποροῦσε νὰ ἐνταχθεῖ τόσο στὰ «φυσικά» του συγγράμματα, ὅσο καὶ στὰ «λογικά». Ἐξ' ἄλλου, ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσουμε σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό, ὅτι στὸν κατάλογο τοῦ Διογένη Λαέρτιου, τὰ δύο συγγράμματα ποὺ προηγοῦνται τοῦ *Περὶ Ἀρχῆς* Α εἶναι τὸ *Περὶ Στοιχείων* Α, Β, Γ (ἀρ. 39) καὶ τὸ *Περὶ Ἐπιστήμης* Α (ἀρ. 40). Παρ' ὅτι θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀποδώσουμε ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα (σύμφωνα μὲ τοὺς Brandis, Heitz καὶ Zeller πρόκειται πιθανότατα γιὰ φυσικὰ στοιχεῖα ἔτσι ὅπως ἐξετάζονται στὸ *Περὶ Οὐρανοῦ* καὶ στὸ *Περὶ Γενέσεως καὶ Φθορᾶς* ἐνῷ σύμφωνα μὲ τὸν Gohlke, ὁ ὁποῖος τείνει πάντοτε πρὸς τὴν γενετικὴ ἀνάλυση, πρόκειται γιὰ μιὰ πρώτη ἐκδοχὴ τῶν δύο αὐτῶν συγγραμμάτων· ἀντίθετα, κατὰ τὸν Moraux, θὰ μπορούσαμε ἤδη νὰ ἐντοπίσουμε σὲ αὐτὸ στοιχεῖα διαλεκτικά, δηλ. τόπους: *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 81-82), τίποτε δὲν θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα μιᾶς γενικότερης μελέτης περὶ στοιχείου, συγκεκριμένα μὲ τὴν ἀρχικὴ καὶ σχεδὸν προ-ὀντολογική του σημασία, ἔτσι ὅπως τὴν συναντήσαμε προηγουμένως. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὑπόθεση τοῦ Moraux μοῦ φαίνεται ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα: διότι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διευρύνουμε τὸ πεδίο τῶν πιθανῶν ἐφαρμογῶν τῆς ἔννοιας αὐτῆς. Ἐπὶ πλέον, ἂν ἀναλογιστοῦμε τὴν βαρύτητα ποὺ ἀποκτᾶ ἡ ἔννοια τοῦ *στοιχείου* στὴν ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀναπτύσσεται στὸ Βιβλίο Α, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι μιλᾶμε γιὰ μιὰ πραγματεία *περὶ ἐπιστήμης*, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μᾶς ἐντυπωσιάσει ἡ γειτνίαση τῶν τριῶν αὐτῶν ἔργων στὸν κατάλογο τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου. Ἀσφαλῶς εἶναι δύσκολο νὰ ἀποδείξουμε ἂν πρόκειται γιὰ καθαρὴ σύμπτωση ἢ ἂν δηλώνει μιὰ βαθύτερη συνάφεια. Ἔπρεπε ὅμως νὰ ἐπισημάνουμε τὸ στοιχεῖο αὐτό, διότι θὰ μποροῦσε ταυτόχρονα νὰ ἐξηγήσει, γιατί κατέληξαν νὰ μελετοῦν τὸ Βιβλίο Α ξεχωριστὰ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα βιβλία τῶν *Φυσικῶν*. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι τὸ *Περὶ Φύσεως* Α, Β, Γ, τὸ ὁποῖο διατηρεῖται στὸν κατάλογο τοῦ Διογένη τοῦ Λαέρτιου (ἀρ. 90), ἀντιστοιχεῖ, κατὰ τὸν GOHLKE (*Hermes*, 59, 1924, σσ. 292-293) τὸν MANSION (*ἔνθ' ἀν.*, σσ. 44 σημ. 19) καὶ τὸν ἴδιο τὸν MORAUX (*ἔνθ' ἀν.*, σσ. 104-105), στὰ Βιβλία Β, Γ, καὶ Δ τῶν *Φυσικῶν*. Ἡ περίεργη αὐτὴ «αὐτονομία» τοῦ Βιβλίου Α σὲ σχέση μὲ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ναδικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν *μεταβολήν*. Διότι κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ εἰσάγονται στὸ Βιβλίο Α οἱ ἀρχὲς τῆς μεταβολῆς, ὅλα ἐκτυλίσσονται ὡς ἐὰν ἦταν μοναδικὸς στόχος τῆς πραγμάτευσης ἐφ' ἑξῆς ἡ ἀποσαφήνιση τῆς ἔννοιας αὐτῆς. Ἀντίθετα, ἐὰν ἐξετάσουμε τὴν πορεία ἀνάπτυξης τοῦ συγγράμματος, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι δὲν ἀσχολεῖται μόνον μὲ τὴν ἀποσαφήνιση μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἔννοιας, ἀλλὰ τῶν ἴδιων τῶν ἀρχῶν, ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς μεθοδολογίας ποὺ ἁρμόζει στὴν ἐξέταση τῶν ἀρχῶν. Στὸ πλαίσιο αὐτό, τὸ Βιβλίο Β διαδραματίζει κεντρικὸ ρόλο, ἐφ' ὅσον ἡ ἀριστοτελικὴ φυσικὴ ἐπιστήμη σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς θέτει τὰ θεμέλιά της. Πράγματι, τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐκθέτει τὴν ἰδιαιτερότητά του καὶ τὸν δικό του ὁρίζοντα διερεύνησης, ποὺ δὲν ἐπικοινωνεῖ μὲ ὅ,τι προηγεῖται καὶ ὅ,τι ἀκολουθεῖ παρὰ μόνον μέσῳ «συνδετικῶν» ἐννοιῶν (ἕνα εἶδος συνδετικῶν κρίκων), οἱ ὁποῖες, ἐν τέλει, καθιστοῦν ἐφικτὴ τὴν ἑνότητα τῆς ἔρευνας. Ἡ συνάφεια τοῦ Βιβλίου Β μὲ αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ αὐτὸ ποὺ ἔπεται, ὅπως καὶ ἡ ἰδιαιτερότητά του, γίνονται τελικὰ ἀντιληπτὲς ἐφ' ὅσον ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν δύο βασικὰ δεδομένα τῆς ἀνάλυσης τοῦ Βιβλίου Α: συγκεκριμένα, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὡς προϋπόθεση τὴν ὕπαρξη τῶν *φύσει κινουμένων* καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀρχὲς καὶ τὰ αἴτια τῶν *φύσει γιγνομένων* εἶναι τὸ «ὑποκείμενο» καὶ ἡ «μορφή»[4]. Ἐνῷ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα προβάλλει τὶς ἀρχὲς βάσει τῶν ὁποίων τὸ *φύσει ὂν* εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι, ἡ πρώτη ἀποκαλύπτει τὸν βαθύτερο τρόπο ὕπαρξής του. Ἤδη, ἀπὸ αὐτὲς τὶς πρῶτες γραμμές, τὸ Βιβλίο Β, κεφ. 1 συσχετίζει τὸ ζήτημα αὐτὸ τῆς *κινήσεως* καὶ τοῦ *φύσει ὄντος*. Ὅπως γράφει ὁ Ἀριστοτέλης,

> «Ὅλα τα φύσει ὄντα, φαίνεται ὅτι διαθέτουν μέσα τους μία ἀρχὴ κινήσεως καὶ στάσεως»[5].

Ὡστόσο, ἡ *κίνησις* δὲν ἐξετάζεται παρὰ μόνον στὸ Βιβλίο Γ, καὶ ἀκριβῶς μὲ αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ ὁ Σταγειρίτης ὑπογραμμίζει ξεκάθαρα ὅτι:

τὸ ὑπόλοιπο ἔργο μοῦ φαίνεται μᾶλλον ἀποτέλεσμα μιᾶς κάποιας ἀδυναμίας τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν νὰ κατανοήσουν τὴ γενικότερη ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ ὁποία πιθανότατα ἐνισχύθηκε καὶ ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου, παρὰ ὡς πραγματικὴ ἀντανάκλαση τῆς σκέψης τοῦ φιλοσόφου. Σὲ κάθε περίπτωση, ὅμως, εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν θὰ ἤμασταν σὲ θέση νὰ κατανοήσουμε τὴν ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ θέμα τῆς ἐναντιότητας, στὸ τέλος τοῦ Βιβλίου Β, 1, δίχως τὴν προηγούμενη ἀνάλυση τοῦ Βιβλίου Α. Ἀπὸ μόνο του αὐτὸ τὸ χωρίο θὰ μποροῦσε νὰ καταρρίψει ὅλες τὶς ὑποθέσεις ποὺ θὰ πρότειναν τὴν ἀπόσχιση τοῦ Βιβλίου Α ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σύγγραμμα.

4. Γιὰ τὸ πρῶτο, πβ. *Φυσικά*, Α, 2, 185a 12-13. Γιὰ τὸ δεύτερο, *ἔνθ' ἀν.*, 7, 190b 17-20, 191a 7-14.

5. *Ἔνθ' ἀν.*, Β, 1, 192b 13-14.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> «Ἐφ' ὅσον ἡ φύσις εἶναι ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἔρευνά μας ἀφορᾶ τὴν φύσιν εἶναι σημαντικὸ νὰ μὴν ἀγνοοῦμε τί εἶναι ἡ κίνησις, διότι ἂν τὸ ἀγνοήσουμε, ἀναγκαστικὰ ἀγνοοῦμε καὶ τὴν φύσιν»[6].

Ἑπομένως, ἂν ἡ ἐξέταση τῆς κινήσεως δὲν ἐμφανίζεται πρὶν ἀπὸ τὸ Βιβλίο Γ, τίθεται τὸ ἐρώτημα «γιατί». Ἐλλείψει μάλιστα τῆς ἔννοιας τῆς μεταβολῆς, πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε ποιὰ εἶναι ἡ βασικὴ ἔννοια ποὺ βρίσκεται στὸν πυρήνα τοῦ Βιβλίου Β.

Ἐὰν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὴν μέθοδο ἡ ὁποία προδιαγράφεται καὶ ἀκολουθεῖται στὸ Βιβλίο Α, ὅπου ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας εἶναι ἀκριβῶς τὸ *γίγνεσθαι* καὶ οἱ κοινὲς ἀρχὲς αὐτοῦ τοῦ *γίγνεσθαι*, θὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ συναντήσουμε στὸ Βιβλίο Β τὸν διαχωρισμὸ (*διαίρεσιν*) ἑνὸς ἀπὸ τὰ πιθανὰ «μέρη» αὐτῆς τῆς γενικότερης προβληματικῆς γιὰ ἰδιαίτερη πραγμάτευση. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν *διαίρεσιν* ἐπιχειρεῖ τὸ Βιβλίο Β, ὅπου μόνον τὸ *φύσει γιγνόμενον* θεωρεῖται ὡς εἰδικότερο ἀντικείμενο μελέτης. Προετοιμάζοντας, λοιπόν, καὶ προοιωνίζοντας κατὰ κάποιο τρόπο, τὴν χωριστὴ αὐτὴ πραγμάτευση, ἡ ἀνάλυση τοῦ Βιβλίου Α συνήθως στηρίζεται σὲ αὐτὸ τὸ *φύσει ὄν* καὶ εἰδικότερα στὸ *φύσει γιγνόμενον*[7], σὲ βαθμὸ ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε μήπως ὁ ἴδιος ὁ ἀρχικὸς ὅρος, δηλαδὴ τὸ *καθόλου*, δηλώνει, τελικά, ἕνα μᾶλλον περιορισμένο *καθόλου*. Στὴν πραγματικότητα, παρὰ τὴ σκόπιμη περιδιάβαση στὸν χῶρο τῆς φύσεως, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν παύει στὸ βάθος νὰ διατηρεῖ τὴν γενικότερη ὀπτική του, ὄχι μόνον μὲ τὰ παραδείγματα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ρητὲς δηλώσεις του[8]. Αὐτό, ὡστόσο, δὲν ἐμποδίζει, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ θεμελιώσει τὰ αἴτια καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ *γιγνομένου*, νὰ παραπέμψει στὸ *φύσει ὄν*[9] καὶ νὰ ἀναφερθεῖ, γιὰ τὸν ἴδιο ἐπίσης λόγο, ὑπαινικτικὰ στὸ *γίγνεσθαι κατὰ τὴν οὐσίαν*. Σὲ τέτοιο βαθμὸ μάλιστα πού, ὅταν φθάνουμε στὸ Βιβλίο Β, ἔχουμε ἤδη στὴ διάθεσή μας τὰ συγκεκριμένα δεδομένα ποὺ ἀφοροῦν τὸ *φύσει ὄν*, ὡς ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης νὰ μᾶς εἶχε ἤδη προετοιμάσει ὥστε νὰ μὴν αἰσθανθοῦμε κανενὸς εἴδους ἀποπροσανατολισμό. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἑξῆς καταλαβαίνουμε ὅτι ἀντικειμενικός του στόχος θὰ πρέπει νὰ εἶναι, βάσει ἀκριβῶς τῆς μεθόδου του, νὰ περιγράψει τὸν χῶρο ποὺ προσιδιάζει στὸ *φύσει ὄν* γιὰ νὰ διακρίνει στὴ συνέχεια, ἀπὸ πιὸ κοντά, τὶς ἀρχὲς ποὺ τὸ διέπουν. Καθὼς ὅμως τὸ δεύτερο αὐτὸ σημεῖο, τὸ ὁποῖο ὀφείλει ταυτόχρονα

---

6. *Ἔνθ' ἀν.*, Γ, 1, 200b 12-15.
7. Πβ., γιὰ παράδειγμα, *Φυσικά*, Α, 5, 188b 25, 7, 190b 18, 191a 3-4, 191a 7.
8. Πβ., γιὰ παράδειγμα, *Φυσικά*, 7, 189b 30, b 32-33, 190a 21 κ. ἑξ., 190b 2.
9. *Ἔνθ' ἀν.*, Α, 7, 190b 17-23.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νὰ ἐμβαθύνει καὶ νὰ προεκτείνει τὴν ὀπτικὴ ποὺ ἔχει καθιερωθεῖ στὸ Βιβλίο Α, δὲν ἔχει νόημα παρὰ ἀφ' ὅτου προσδιορισθεῖ τὸ *φύσει ὄν*, ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἡ ἀνάλυση ποὺ θὰ πρέπει νὰ ὁρίσει αὐτὸ τὸ *φύσει ὄν*, καθὼς καὶ τὸν ἰδιαίτερο τρόπο ὕπαρξής του, δὲν ἔχει πλέον καμία σχέση μὲ ὅ,τι προηγήθηκε: διότι, ἡ ἔρευνα, καθὼς ἔχει στόχο νὰ διαχωρίσει τὰ «ὁμώνυμα» μέρη τῆς γενικότερης ἔννοιας τοῦ *γίγνεσθαι*, δὲν μπορεῖ πλέον νὰ χρησιμοποιήσει αὐτὸ ποὺ εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο κοινὸ ἀλλὰ θὰ πρέπει, ἀντίθετα, νὰ ἀνακαλύψει τὶς διαφορές, γιὰ νὰ ἐπιστρέψει ἀργότερα καὶ νὰ ἐξετάσει τὸ «κοινὸ» ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαφορῶν. Καταλαβαίνουμε, συνεπῶς, γιατί ὁ Ἀριστοτέλης, ὁλοκληρώνοντας τὸ Βιβλίο Α, μπορεῖ πλέον νὰ πεῖ ὅτι, ἐφ' ὅσον ἔχει ἐκπληρώσει τὸν στόχο του, ἔχει καταδείξει πὼς ὑπάρχουν ἀρχὲς καὶ ἔχει ὑποδείξει τὴ φύση καὶ τὸν ἀριθμό τους, θὰ συνεχίσει τὴν πραγμάτευσή του ἀπὸ μιὰ νέα σκοπιά[10]. Ὅλα φαίνονται ἔτσι νὰ διαθέτουν πραγματικὴ συνοχή. Ἂς ἀφεθοῦμε, λοιπόν, νὰ ὁδηγηθοῦμε ἀπὸ τὸν λόγο του στὴν καρδιὰ αὐτῆς τῆς *φύσεως*, ἡ ὁποία, κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Ἡρακλείτου, *κρύπτεσθαι φιλεῖ*[11].

§ 2. *Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ φύσει ὄντος καὶ ἡ προβληματικὴ τοῦ ὑποκειμένου*

Εἴχαμε ἤδη τὴν εὐκαιρία νὰ ὑπογραμμίσουμε τὴ μεθοδολογικὴ βαρύτητα τῆς ἔννοιας τῆς *τέχνης* στὸν Ἀριστοτέλη, ἐπισημαίνοντας ὅτι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσεγγίσουμε τὴ μελέτη κάποιου πράγματος μὲ ἕναν πιὸ ἀνθρώπινο, δηλαδὴ πιὸ οἰκεῖο σὲ ἐμᾶς τρόπο. Εἴχαμε ἐπίσης τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι στὸ ζήτημα τοῦ *γίγνεσθαι* γενικῶς, ἡ *τέχνη* ἔχει αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα, σὲ σύγκριση μὲ κάθε ἄλλη δραστηριότητα, ὅτι ἐμπλέκει τὸ *γίγνεσθαι* στὴν ἴδια τὴν οὐσία της, ἐφ' ὅσον συνιστᾶ μιὰ ἐπιστήμη μὲ στόχο τὴ δημιουργία (*ποίησιν*) κάποιου πράγματος, μὲ στόχο τὴν *γένεσιν*[12]. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐξῆς, καταλαβαίνουμε ὅτι καμία ἄλλη δραστηριότητα δὲν ἦταν, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, καταλληλότερη νὰ μᾶς ἐξοικειώσει μὲ τὴν ἔννοια τῆς γένεσης τοῦ *φύσει ὄντος*. Καθὼς καὶ τὰ δύο «μέρη» τῆς γενικότερης αὐτῆς προβληματικῆς του *γίγνεσθαι* – τὸ *φύσει ὂν* καὶ αὐτὸ ποὺ παράγεται μέσῳ τῆς τέχνης – θὰ ἔπρεπε νὰ παρουσιάζουν ἀνάλογες ἀρχές, κοινὲς λόγῳ ὁμωνυμίας, ἀσφαλῶς, ὡστόσο, ἱκανὲς νὰ

---

10. *Ἔνθ' ἀν.*, 9. 192b 3-5.

11. Ηρακλειτος. D.-K. ἀπ. 22 B 123. Πβ. τὴ μελέτη μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 51-57.

12. Πβ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια*. Α. 4. *Ἀναλυτικὰ Ὕστερα*. Β. 19. 108a. *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Α. 1. 981b 26. κ.ἀ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀνοίξουν τὸν δρόμο, ἐκκινώντας ἀπὸ μιὰ πρώτη ἀντίληψη περὶ τοῦ τί εἶναι τὸ *γιγνόμενον*, γιὰ μιὰ μεθοδολογικὴ ἀποσαφήνιση αὐτοῦ ποὺ εἶναι τὸ *φύσει ὄν*. Γιὰ νὰ εἶναι πλήρης ὅμως αὐτὴ ἡ ἀποσαφήνιση, εἶναι ἀπαραίτητο ἐπίσης, καὶ κυρίως, νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς ὁμώνυμους τρόπους τοῦ *γίγνεσθαι*. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ ἀποσαφήνιση τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στὸ *φύσει ὂν* καὶ στὸ *τέχνῃ ὄν*, τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὶς πρῶτες ἤδη γραμμὲς τοῦ Βιβλίου Β, 1 τῶν *Φυσικῶν*, πρέπει νὰ παρουσιάζει ἕνα διπλὸ μεθοδολογικὸ *status*: πρόκειται γιὰ μιὰ περιγραφὴ τῆς *φύσεως*, ἀπὸ τὴ μιά, ὡς πρὸς τὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποὺ τὴν προσεγγίζει στὴν *τέχνην*, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς πρὸς ἐκεῖνο ποὺ τὴν διακρίνει ἀπὸ αὐτήν. Τὸ διπλὸ αὐτὸ ἐγχείρημα ἀνταναλκᾶ ἐπίσης τὸν κανόνα τῆς «διπλῆς γνώσεως», ἔτσι ὅπως ἔχει ὁριστεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ Βιβλίου Α, κεφ. 1 τῶν *Φυσικῶν*, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο καθιστᾶ ταυτόχρονα δυνατὴ μιὰ μετάβαση ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι πιὸ γνωστὸ σὲ ἐμᾶς, σὲ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι πιὸ γνωστὸ καθαυτό. Καθὼς ὅμως βρισκόμαστε πλέον στὸ τέλος τῆς προβληματικῆς τοῦ *γίγνεσθαι*, τὸ οὐσιῶδες φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ μελέτη αὐτοῦ ποὺ διακρίνει τὸ φύσει ὂν ἀπὸ τὸ τέχνῃ ὄν.

Αὐτὸ ποὺ τὰ διακρίνει, ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ *φύσει ὂν* εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἐκ φύσεως, δηλαδὴ ὅτι εἶναι τέτοιο *φύσει*[13]. Τέτοια εἶναι λοιπὸν τὰ ζῷα καὶ τὰ μέρη τους, τὰ φυτὰ καὶ τὰ ἁπλὰ σώματα (ὅπως εἶναι ἡ γῆ, ἡ φωτιά, ὁ ἀέρας καὶ τὸ νερό), μὲ λίγα λόγια ὅλες αὐτὲς «ὀντότητες» τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «οὐσίες»[14]. Ὅλα αὐτὰ τὰ ὄντα, ὑποστηρίζει, διακρίνονται ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα ποὺ δὲν ἔχουν συσταθεῖ *φύσει*, ἀπὸ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ ἄλλες αἰτίες (*δι' ἄλλας αἰτίας*)[15], ἀκόμα κι ὅταν οἱ αἰτίες τους μποροῦν νὰ ὁμοιάζουν, ὅπως αὐτὸ καθίσταται σαφὲς στὸ Βιβλίο Α, *κατ' ἀναλογίαν* καὶ *καθ' ὁμωνυμίαν*[16]. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ *φύσει ὄντος* ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι διαθέτει μέσα του μία *ἀρχὴ κινήσεως καὶ στάσεως* ἐνῷ τὸ *τέχνῃ ὄν*, τὸ ἀντικείμενο δηλαδὴ τὸ ὁποῖο παράγεται βάσει τῆς τέχνης, δὲν περικλεί-

13. Ο. Hamelin, *In Phys.* II, σ. 33.
14. Πβ. *Φυσικά*, Α, 7, 190 b 1, II, 1, 192 b 9-11.15.
15. *Ἔνθ' ἀν.*, 192 b 8.
16. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Hamelin (*ἔνθ' ἀν.*, σ. 33), θὰ ἔπρεπε ἀναμφίβολα νὰ συμπεριλάβουμε ἐδῶ τὴν «τύχη», ἡ ὁποία ἐξετάζεται ὡς «τυχαῖον» στὰ κεφ. 4-6, καθὼς ἐπίσης, ὅπως πιστεύω, νὰ συμπεριλάβουμε ἐδῶ καὶ ὅλη τὴν προβληματικη τῆς αὐτόματης γένεσης, τὴ σπουδαιότητα τῆς ὁποίας γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη συχνὰ λησμονοῦμε. Πβ. τὸν σχολιασμό μου στὸ *Aristote. Sur la nature*, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 119 κ. ἑξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ει μέσα του καμία τέτοια ἔμφυτη ὁρμὴ μεταβολῆς: δὲν εἶναι φυσικὸ παρὰ μόνον *ἐκ τύχης*, *κατὰ συμβεβηκός*, βάσει τῶν ἐγγενῶν συστατικῶν του (τῆς «ὕλης»)[17]. Ἐπίσης, δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι *φύσει* ἀλλὰ λόγῳ τῆς δράσης κάποιου παράγοντα, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ αὐτό[18]. Τὸ *status* του ἑπομένως εἶναι ἰδιαίτερο: προσδιορίζεται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸν τεχνικὸ χαρακτήρα του ἀλλὰ *κατὰ συμβεβηκὸς* ἐπίσης, ἀπὸ κάτι τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὴ φύση. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ *κατὰ συμβεβηκὸς* φυσικὸς χαρακτήρας τῆς *τέχνης* μπορεῖ νὰ πάρει μιὰ ἀκραία μορφή, ὅπου ἡ *τέχνη* καὶ ἡ *φύσις* καταφέρνουν νὰ συνεργαστοῦν στενά, ποτὲ ὅμως μέχρι τοῦ σημείου νὰ ταυτίζονται. Πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ γιατροῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἀσθενής. Εἶναι ἁπλῶς τυχαῖο τὸ ὅτι τὸ ἄτομο αὐτὸ εἶναι γιατρός, κατέχει δηλαδὴ τὴν ἰατρικὴ τέχνη[19]. Στὴν περίπτωση αὐτή, ἀκόμα καὶ ἐὰν τὸ φύσει πρᾶγμα ὑπάρχει καὶ πραγματώνεται (θεραπεύεται) ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἔμφυτη ὁρμή του, ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν ἱκανότητα κίνησης, ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ ἴδιου ἡ ὁποία τοῦ ἀνήκει κατ' οὐσίαν, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι τὸ πρᾶγμα αὐτὸ δὲν ἔχει πηγὴ καὶ ἀρχὴ τῆς κινήσεώς του παρὰ μόνον ἔξω ἀπὸ αὐτό, στὸν γιατρὸ ὁ ὁποῖος ὑπάρχει σὲ αὐτὸν τὸν ἀνθρωπο[20]. Καθὼς εἶναι μοιρασμένο ἀνάμεσα στὴν ἔμφυτη ἱκανότητά του νὰ κινεῖται καὶ στὴν ἀδυναμία του νὰ ἀποτελεῖ ἀρχὴ κινήσεως, τὸ πρᾶγμα ποὺ νοσεῖ, στὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο συνιστᾶ ἀπουσία, ἔλλειψη ὑγείας, ἐμφανίζεται ὡς ὁ τόπος ἐκεῖνος, στὸν ὁποῖο ἡ γνώση ποὺ εἶναι ἡ πιὸ οἰκεία σὲ ἐμᾶς, μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει, ἤδη, στὴ γνώση καθαυτή. Ἡ τεχνικὴ γνώση ἀπὸ τὴ μια, στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, ἄρα πολὺ πιὸ προσιτὴ σὲ κεῖνον, καὶ ἡ *φύσις* ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸν βαθμὸ ποὺ θεωρεῖται ὄχι ἀρχὴ ἀλλὰ ἕδρα τῆς κινήσεως, βρίσκουν στὸν ἄνθρωπο-γιατρὸ μιὰ κρυφὴ σύνδεση, ἡ ὁποία, ὡστόσο, προβάλλει ὡς ἔνδειξη μιᾶς πιθανῆς σχέσης, *καθ' ὁμωνυμίαν* καὶ *κατ' ἀναλογίαν*, ἀνάμεσα σὲ κάποιο δημιούργημα τῆς τέχνης καὶ σὲ κάποιο δημιούργημα τῆς φύσεως. Ὁ ἄνθρωπος-γιατρός, στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἀρχὴ κινήσεως, συνδράμει κατὰ κάποιον τρόπο τὴν *φύσιν*, καλύπτοντας ἐν προκειμένῳ τὴν ἀδυναμία της νὰ ἐνεργήσει ἀπὸ μόνη της. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, τὸ «κάτι» τῆς φύσεως καὶ τὸ «κάτι» τῆς τέχνης, ποὺ διατηροῦν μεταξύ τους μιὰ κρυφὴ σχέση, θὰ ἔπρεπε νὰ φωτίσουν αὐτὸ

---

17. *Ἔνθ' ἀν.*, 192b 18-20.
18. *Ἔνθ' ἀν.*, 192b 28-32. *Ἔνθ' ἀν.*, 192b.
19. *Ἔνθ' ἀν.*, 192b 23-27. Πβ. 193b 13-16.
20. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀναπτύσσεται πλήρως στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Z. 7. 1032b 15 κ. ἑξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀκριβῶς ποὺ ἐδῶ θεωρεῖται ἀπὸν ἀπὸ τὴ φύση ἀλλὰ παρὸν στὴν τέχνη, καὶ τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε ὡς τέτοιο νὰ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς γνώσης καθαυτήν. Αὐτὸ τὸ διπλὸ «κάτι» εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ *λόγος*. Ἂς ἀφήσουμε, ὅμως, προσωρινά, ἐντὸς παρενθέσεως, αὐτὸ τὸ κεφαλαιῶδες ζήτημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναδύεται τὸ πρόβλημα τοῦ *τέλους* τῆς φύσεως, γιὰ νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ κοντά, βάσει τῆς διάκρισής της ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ποιήσεως, τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς φύσεως. Διότι, ὅπως γίνεται φανερὸ τώρα κατὰ τὴν διάρκεια αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης, γιὰ τὸ *φύσει ὂν* ἡ *φύσις* εἶναι μιὰ ἀρχὴ καὶ μιὰ αἰτία ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ κινεῖται (*κινεῖσθαι*) καὶ νὰ σταματᾶ (*αἰτία στάσεως*), καὶ ἡ ὁποία τοῦ ἀνήκει ἀρχικῶς *κατ' οὐσίαν* καὶ ὄχι *κατὰ συμβεβηκός*[21]. Μὲ ἄλλα λόγια, κάθε ὂν ποὺ εἶναι *φύσει ὄν*, δὲν εἶναι τέτοιο παρὰ διότι αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐγγενὲς σὲ αὐτὸ καὶ τοῦ ἀνήκει ἐξ ἀρχῆς εἶναι ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ κινεῖται καὶ νὰ σταματᾶ ἀπὸ μόνο του, δηλαδὴ ἡ *φύσις*. Βάσει τῆς ἀνάπτυξης τοῦ *φύσει ὄντος*, ἡ *φύσις* ἀνακτᾶ ἔτσι τὴν ἀρχικὴ σημασία της, ἔτσι ὅπως θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἐκληφθεῖ ἀπὸ τοὺς πρώτους φυσικοὺς φιλοσόφους[22], πέρα ἀπὸ κάθε ἐπιστημονικὴ ἀντιμετώπιση – εἶναι ἀλήθεια – καὶ μέσα σὲ ἕνα πλαίσιο ἀσταθῶν πραγμάτων, πραγμάτων ἐφήμερων, ὅπως εἶναι *τὰ ἐόντα*[23]. Ὑπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ὁ ὅρος *φύ-*

---

21. *Φυσικά*, Β, 1, 192b 20-23: *ὡς οὔσης τῆς φύσεως ἀρχῆς τινὸς καὶ αἰτίας τοῦ κινεῖσθαι καὶ ἠρεμεῖν ἐν ᾧ ὑπάρχει πρώτως καθ' αὑτὸ καὶ μὴ κατὰ συμβεβηκός.*

22. Ἡ ἐπιφύλαξη ποὺ μαρτυρεῖ ἡ διατύπωση ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι, ὅπως ξέρουμε, ἡ ἀπόδοση τῆς ἔννοιας τῆς *φύσεως* στοὺς Ἴωνες φιλοσόφους ὑποστηρίχθηκε συχνὰ ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια. Ἐκεῖνοι θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποίησαν τὴν ἔννοια τοῦ *γίγνεσθαι*, ἀκολουθώντας μιὰ παράδοση γενεαλογικῆς πραγμάτευσης. Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ δὲν μοῦ φαίνεται πειστική, διότι ὑπάρχουν ἐνδείξεις ποὺ φανερώνουν ὅτι τὸ θέμα θὰ πρέπει νὰ ἐπανεξετάστηκε καὶ μάλιστα σὲ μεγαλύτερο βάθος: ἂς δοῦμε ἀρχικῶς πῶς χρησιμοποιοῦν ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Παρμενίδης τὶς ἔννοιες αὐτές. Στὴ συνέχεια, τὸν ἀκριβῆ λόγο τῆς ἀπόρριψης τῆς ἔννοιας τῆς *φύσεως* ἀπὸ τοὺς διαδόχους του Παρμενίδη (τοὺς ἀτομιστές, τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Ἀναξαγόρα), καὶ ἐπιπλέον τὴ χρήση τοῦ ὅρου στοὺς πλατωνικοὺς *Νόμους* Ι. Τέλος, τὴ γενικότερη στάση τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε, φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ τὶς ἀπόψεις τῶν «φυσικῶν» φιλοσόφων. Γιὰ τὴν *φύσιν*, πβ. ἐπίσης *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Δ, 4.

23. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, κατὰ τὴν ἄποψή μου, δὲν μποροῦμε νὰ συγχέουμε, ὅπως συχνὰ γίνεται, τὰ *ἐόντα* (ποὺ ὑπάρχουν στὸ παρὸν) μὲ τὰ *ὄντα*. Ὅπως κατέδειξα στὸ βιβλίο μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 123 κ. ἑξ., ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ πρῶτος ὅρος ἀφορᾶ τὰ ἐφήμερα πράγματα, ἐνῷ ὁ δεύτερος, ὁ ὁποῖος θὰ ἀποτελέσει στὴ συνέχεια ἀντικείμενο πραγμάτευσης τόσο ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, δηλώνει τὰ σταθερὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα διέπονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας καὶ τῆς κανονικότητας τῶν ἐπαναλήψεων, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ἥλιου ποὺ κάθε μέρα ἀνατέλλει ἢ τῶν ἐποχῶν ποὺ ἀέναα ἐπαναλαμβάνονται. Ἀπὸ αὐτὸ φαίνεται ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα νὰ παρουσιαστοῦν τὰ πράγματα ὡς σταθερά, χάρη στὴν ὁποία θὰ μπορέσει νὰ θεμελιωθεῖ ἡ «ἐπιστήμη», οἱ ἀναφορὲς στὰ πράγματα παρέπεμπαν τὶς περισσότερες φορὲς σὲ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σις προσδιορίζει ἐκεῖνον τῆς γενέσεως τῶν πραγμάτων: εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο μία *γένεσις* φυσική, ἡ ὁποία ὁρίζεται πέραν τοῦ ζητήματος τοῦ *χρόνου* ἢ τοῦ *αἰῶνος*. Στὴν ἀριστοτελικὴ προοπτική, ἡ ὁποία εἶναι ἡ προοπτικὴ τῆς θεμελίωσης μιᾶς ἐπιστήμης τῶν φυσικῶν ὄντων, ὁ χρόνος, ὅπως θὰ δοῦμε[24], ὑπόκειται στὴν κίνηση, ἐνῷ στὴ σκέψη τῶν Ἰώνων φιλοσόφων συνδέεται κατὰ βάση μὲ ἕνα *γίγνεσθαι*, τὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται *κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν*, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἀναξίμανδρος, παρουσιάζοντας τὰ πράγματα – αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ ὑπάρχουν τώρα στὸ παρὸν (*ἐόντα*) – νὰ ἀναδύονται *ἐξ ἀπείρου αἰῶνος*[25]. Ἡ ἀνατροπὴ αὐτῆς τῆς ἀντίληψης ἐπετεύχθη κυρίως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν *Τίμαιο*, ἐφ' ὅσον ἐκεῖνος παρουσιάζει τὸν χρόνο ὡς τὴν κινούμενη εἰκόνα ἑνὸς ἀκίνητου αἰῶνος – στὸ προοίμιο τῆς πραγμάτευσης τοῦ θέματος τῆς αἰωνιότητας (*αἰῶνος*)[26]. Στὸν Πλάτωνα ὡστόσο, ἡ *φύσις* ἔχει ἀλλάξει σημασία διότι γι' αὐτὸν ἡ ἀληθινὴ *φύσις*, ἡ ὁποία προϋπάρχει ὅλων των σωμάτων, ὅποια κι ἂν εἶναι αὐτά, εἶναι ἡ ψυχὴ ποὺ κινεῖ ἑαυτήν, ὅπως διαφαίνεται καὶ στοὺς *Νόμους*. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἐπικεφαλῆς τῆς Ἀκαδημίας νὰ θεμελιώσει μιὰ ἐπιστήμη τῶν σταθερῶν ὄντων ποὺ νὰ ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν οὐσιῶν ἀνέτρεψε ριζικὰ τὴν πρωτοκαθεδρία τοῦ χρόνου ὑπὲρ ἐκείνης τῶν ὄντων[27]. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος κληρονομεῖ τὸν τρόπο αὐτὸ σκέψης, παρ' ὅτι ἐπαναξιολογεῖ τὸ *γίγνεσθαι*, θέτει θὰ λέγαμε ἐντὸς παρενθέσεων ὅλες τὶς ἰδιότητες ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀφοροῦν τὸ *γίγνεσθαι* καὶ ἐπιχειρεῖ, μέσῳ τῆς μεθόδου τῆς *διαιρέσεως*, νὰ συγκρίνει τὴν γένεση ποὺ προσιδιάζει στὴν *φύσιν* μὲ τὴ δημιουργία ποὺ προσιδιάζει στὴν *τέχνην*.

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἑξῆς εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ μερικὴ αὐτὴ ὑποκατάσταση τῆς ἔννοιας τῆς *φύσεως* ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς *γενέσεως* ἢ γιὰ τὴν ἀκρίβεια αὐτὸς ὁ προσδιορισμὸς καὶ ἡ ἀποσαφήνιση τῆς ἔννοιας τῆς *γενέσεως* μὲ τὴ σημασία τῆς *φύσεως* σὲ σχέση μὲ τὴν

μιὰ χρονικὴ διάσταση, ἡ ὁποία ἐνέπλεκε τὶς ἔννοιες τοῦ *χρόνου*, τοῦ *αἰῶνος* καὶ τοῦ *καιροῦ*. Θὰ ἐπανέλθω στὸ ζήτημα αὐτὸ στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο. Μπορεῖ ὅμως κάποιος νὰ συμβουλευθεῖ, πέρα ἀπὸ τὸ βιβλίο μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 41 κ. ἑξ., καὶ τὸ ἄρθρο μου Le temps hénologique, *Figures du temps*, ἐπιμ. L. Couloubaritsis & J.-J. Wunenburger, Strasbourg, 1997, σσ. 89-107.

24. Πβ. τὸ τέλος τοῦ κεφ. 5 ποὺ ἀκολουθεῖ.

25. Πβ. τὸ ἄρθρο μου La notion d'*aiôn* chez Héraclite, *Ionian Philosophy*, ἐπιμ. K. J. Boudouris, Ἀθήνα, 1989, σσ. 104-113.

26. Πβ. τὸ βιβλίο μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 48-59, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο μου Le temps hénologique, *ἔνθ' ἀν*. Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἐξετάζεται περαιτέρω στὴ μελέτη μου *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*, *ἔνθ' ἀν*.

27. *Ἔνθ' ἀν.*, σσ. 41-129, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο μου Le temps hénologique, *ἔνθ' ἀν*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποίησιν, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τροποποιήσει τὰ βασικὰ δεδομένα τῆς προβληματικῆς τοῦ *γίγνεσθαι*. Ἡ χρήση ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης τῶν ἐννοιῶν τῆς αἰτίας καὶ τῆς ἀρχῆς[28] στὸ προβληματικὸ αὐτὸ χωρίο τῶν *Φυσικῶν* Β, 1, μᾶς παραπέμπει ἀναμφίβολα στὸ βασικὸ χωρίο τοῦ Βιβλίου Α, Κεφ. 7, ὅπου θεμελιώνεται ἡ δυνατότητα μιᾶς ἐπιστήμης *περὶ φύσεως*. Ἐκεῖ, ὅπως θυμόμαστε, ὑπογραμμίζει ὅτι, ἐὰν ὑπῆρχαν αἴτια καὶ ἀρχὲς τῶν *φύσει ὄντων*, βάσει τῶν ὁποίων ὑφίστανται καὶ γεννῶνται, ὄχι *κατὰ συμβεβηκὸς* ἀλλά – θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε – *κατὰ τὴν οὐσίαν*, τότε ὅλα θὰ γεννιόνταν ἔκ *τε τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς μορφῆς*. Μόνον ποὺ ἡ πρόοδος τῆς ἐπιχειρηματολογίας, στὴν ἀνάλυση μιᾶς οὐσιαστικῆς ἐρώτησης ἢ στὴν ἐπανεξέταση ἑνὸς οὐσιαστικοῦ ζητήματος ὅπως αὐτό, ὡθεῖ ἀναγκαστικὰ πρὸς μιὰ καλύτερη ἀποσαφήνιση τῆς σχέσης ἀνάμεσα σὲ «ὑποκείμενο» καὶ «μορφή», δηλαδὴ τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη μετασχηματίζεται σὲ «ὕλη» καὶ ἡ δεύτερη προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ «εἴδους»[29]. Ἐφ' ὅσον ἡ *φύσις* ἀντιμετωπίζεται πλέον ὡς *αἰτία* καὶ *ἀρχή*, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει στὸ *φύσει ὂν* νὰ κινεῖται καὶ νὰ σταματᾶ, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε κατ' ἀρχὴν ὅτι αὐτὴ εἶναι πότε τὸ «ὑποκείμενο» καὶ πότε ἡ «μορφή». Ἂν ὅμως συγκρίνουμε τὰ δύο χωρία, δηλαδὴ ἐκεῖνο τοῦ Βιβλίου Α, κεφ. 7 καὶ ἐκεῖνο τοῦ Βιβλίου Β, κεφ. 1, τότε ἀντιλαμβανόμαστε ἀμέσως ὅτι τὸ πρῶτο ἀντιμετωπίζει τὸ *φύσει ὂν* ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς γένεσής του (*ἐξ ὧν*), ἐνῷ τὸ δεύτερο τὸ ἀντιμετωπίζει καθαυτό, δηλαδὴ ὡς αὐτὸ ποὺ *κατ' οὐσίαν* εἶναι. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ἀφοῦ ἐπισημάνει ὅτι τὰ *φύσει ὄντα* φαίνεται νὰ διαθέτουν μέσα τους μιὰ ἀρχὴ κινήσεως καὶ στάσεως, ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει: «τὰ μὲν σύμφωνα μὲ τὸν τόπο, τὰ δὲ σύμφωνα μὲ τὴν αὔξηση ἢ τὴν φθορὰ καὶ ἄλλα σύμφωνα μὲ τὴν ἀλλοίωσιν»[30].

Ἡ διευκρίνιση αὐτὴ ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὸ σημεῖο αὐτὸ θεωρεῖ τὰ *φύσει ὄντα* ὄχι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς γένεσής τους, ἀλλὰ κυρίως ὡς αὐτὰ ποὺ *κατ' οὐσίαν* εἶναι, στὸν τρόπο τους δηλαδὴ νὰ λειτουργοῦν. Πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ πρόβλημα τῆς *γενέσεως*, τῆς δημιουργίας δηλαδὴ τοῦ *φύσει ὄντος*, ἔχει ἤδη ἐξεταστεῖ κατὰ τὴν ἀνάλυση στὴν ὁποία προβαίνει στὸ Βιβλίο Α. Παραμένει νὰ τὴν προσδιορίσει, δηλ. νὰ τὴν κατανοήσει καθ' ἑαυτήν, ὡς πρὸς αὐτὸ ποὺ πράγματι εἶναι, ἐκκινώντας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ποὺ τὴν συγκροτοῦν. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ἡ συγκριτικὴ ἀνάλυση ἀνάμεσα στὸ

---

28. *Φυσικά*, Β, 1, 192b 8 κ. ἑξ., 192b 21.

29. Πβ. ἀνωτέρω, κεφ. ΙΙΙ, § 3, σημ. 72, καθὼς καὶ τὰ σχόλια ποὺ συνοδεύουν αὐτὸ τὸ χωρίο.

30. *Ἔνθ' ἀν.*, 192b 14-16.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φύσει ὄν καὶ στὸ παραγόμενο ἀπὸ τὴν τέχνη ἀντικείμενο ἀποκαλύπτει ἤδη ἕνα σημαντικὸ στοιχεῖο τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ *φύσει ὄντος*: τὴν ἐγγενῆ σὲ αὐτὸ ὕπαρξη μιᾶς ἀρχῆς καὶ μιᾶς αἰτίας κινήσεως, δηλαδὴ μιᾶς ἀρχῆς καὶ μιᾶς αἰτίας ποὺ κατ' ἐξοχὴν ἐνυπάρχουν σὲ αὐτὸ (*ἐν ᾧ ὑπάρχει*). Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀνάλυση τοῦ *γίγνεσθαι* μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ *γίγνεσθαι*, ἐπειδὴ ὑφίσταται ἐντὸς τοῦ *γιγνομένου*, εἶναι ὑποκείμενον. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ διπλὴ ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη, ἑπομένως, θὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ὁδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ *φύσις* εἶναι ἕνα ὁρισμένο ὑποκείμενο ἢ, τουλάχιστον, δὲν ὑπάρχει χωρὶς ἕνα ὑποκείμενο, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ *τὰ φύσει ὄντα*, ὅπως εἴδαμε, εἶναι οὐσίες. Ἐὰν ὅμως, ἀπὸ τὴν ἄλλη, λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὴ συγκριτικὴ ἀνάλυση ἀνάμεσα στὸ *φύσει ὂν* καὶ στὸ ἀντικείμενο ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴν τέχνη, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ διαπιστώσουμε ἐπίσης, ὅτι αὐτὸ ποὺ δηλώνει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς τύπους τῶν ὄντων δὲν εἶναι τὸ ὑποκείμενο – τὸ ὁποῖο ἡ ἀνάλυση τοῦ *γίγνεσθαι* ἀπεκάλυψε ὅτι εἶναι περισσότερο τὸ «κοινό» τους στοιχεῖο – ἀλλὰ ὁ τρόπος τῆς γενέσεώς τους, δηλαδὴ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο δημιουργοῦνται ἢ παράγονται. Γι' αὐτὸ θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν αὐτὸ ποὺ ἡ ἴδια ἡ ἀνάλυση ἐν προκειμένῳ ἀποκαλύπτει: τὸ γεγονὸς ὅτι *κάτι* εἶναι ἀρχὴ καὶ αἰτία τῆς γενέσεως ἢ τῆς κινήσεως. Αὐτὸ ἄλλωστε ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου τοῦ Σταγειρίτη.

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει ὅτι ὅλα τὰ πράγματα ποὺ διαθέτουν αὐτὴ τὴν *ἀρχὴν* κατέχουν ἐπίσης τὴν *φύσιν*, καὶ ἀνήκουν, ὅπως διευκρινίζει, στὴν κατηγορία τῆς οὐσίας (*καὶ ἔστι πάντα ταῦτα οὐσίαι*): «διότι ἡ φύσις εἶναι πάντοτε ἕνα ὁρισμένο ὑποκείμενο καὶ ἐνυπάρχει σὲ ἕνα ὑποκείμενο»[31]. Τὸ ὅτι ἡ *φύσις* χαρακτηρίζεται ἔτσι ὡς ὑποκείμενο καὶ ἐπὶ πλέον θεωρεῖται ὅτι ἐνυπάρχει σὲ ἕνα ὑποκείμενο, ὡς ἐὰν εἶναι κάτι ἐγγενὲς σὲ αὐτό, δὲν μᾶς ὁδηγεῖ ἁπλῶς στὸν πυρῆνα κάθε ἀνάλυσης τοῦ *γίγνεσθαι*, καὶ εἰδικότερα στὶς συνέπειές της ποὺ ἀφοροῦν τὴν προβληματικὴ τῆς

---

31. *Ἔνθ' ἀν.*, 192b 32-34. Μᾶς ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ μετάφραση τόσο τοῦ Carteron ὅσο καὶ τοῦ Hamelin ἡ *οὐσία* ἀποδίδεται στὸν πληθυντικό. Ὀρθότερη ἡ ἄποψη τοῦ Heidegger ποὺ συνδέει τὴν οὐσία μὲ τὴν κατηγορία. Στὴν πραγματικότητα ἡ παρανόηση τοῦ Carteron καὶ τοῦ Hamelin ἐντάσσεται στὴ γενικότερη παρανόηση τῆς συνολικῆς προβληματικῆς ποὺ παρουσιάζεται στὰ Βιβλία Α καὶ Β τῶν *Φυσικῶν*. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστές, μὲ ἐξαίρεση τὸν ΣΙΜΠΛΙΚΙΟ (*In Phys.*, σσ. 269, 31 καὶ 270, 13), κάνουν ἐν μέρει τὸ ἴδιο λάθος, ἐφ' ὅσον ἑρμηνεύουν αὐτὸ τὸ χωρίο ὡς ἐὰν εἶχε ἤδη θεμελιωθεῖ ὁριστικῶς ὁ ὑλομορφισμὸς (πβ. ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ, *In Phys.*, σ. 159, 16 καὶ Ἰωάννης ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *In Phys.*, σ. 204, 18, καθὼς καὶ τὶς ἐπισημάνσεις τοῦ O. HAMELIN, *In Phys.*, II, σσ. 40-41).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«ὕλης» ἀλλὰ ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα, ὅτι τὸ *φύσει ὂν* δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀνήκει στὴν κατηγορία τῆς οὐσίας. Αὐτὸ ποὺ ἐμμέσως δηλώνεται μὲ τὴν ἀρχικὴ διατύπωση τοῦ Βιβλίου Β, κεφ. 1, ὅπου τὸ *φύσει ὂν* φαίνεται ὅτι διαθέτει τὴ δυνατότητα νὰ ἀποτελεῖ ἀρχὴ καὶ αἰτία κινήσεως, ὄχι *κατὰ συμβεβηκὸς* ἀλλὰ καθαυτό, βρίσκει ἐδῶ τὴν κατάληξή του, τὴν αἰτιολόγησή του, ἀπὸ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὂν αὐτὸ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ὑποκείμενο, ἢ τουλάχιστον ἕνα ὁρισμένο ὑποκείμενο. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, τὰ ἑνο-οντο-λογικὰ θεμέλια τῆς ἀνάλυσης τοῦ Ἀριστοτέλη διασώζονται, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐλαφρὰ διαφοροποίηση ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαμεσολάβηση τῆς γενεσεολογίας, ἐμφανίζεται τώρα καὶ μιὰ ἄλλη, πιὸ ἀνθρωπολογικὴ θὰ λέγαμε, προσέγγιση, ἡ ὁποία στηρίζεται στὸν διαμεσολαβητικὸ καὶ μεθοδολογικὸ χαρακτήρα τοῦ «τεχνικοῦ» προτύπου. Ἡ ἐφαρμογὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ μιᾶς ἀναλογικῆς διαδικασίας ἐνισχύει τὴ δράση τῆς ἑνολογίας στὸ ἐγχείρημα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἐπιβεβαιώνει, θὰ λέγαμε, τὴν ἀρχαιοελληνικὴ πρακτικὴ τῆς πραγμάτευσης βάσει αὐτοῦ ποὺ μᾶς εἶναι πιὸ οἰκεῖο, ἡ ὁποία στηρίχθηκε ἀρχικῶς στὴ χρήση τοῦ σχήματος τῆς «συγγένειας» (ἢ ὁμοιότητας), καὶ στὴ συνέχεια στὴ χρήση ἄλλων σχημάτων (ὁδοῦ, ἔρωτος, τεχνίτη), πρὶν ἀπὸ τὴ θεμελίωση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ποικίλων ἄλλων προτύπων[32]. Ἡ χρήση τῆς ἔννοιας τῆς *τέχνης* ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τῆς σκέψης του ἀκολουθεῖ αὐτὴ τὴν πρακτικὴ τοῦ προτύπου, ἀλλὰ μὲ μιὰ πιὸ τονισμένη ἀναλογικὴ διάσταση ποὺ προσδίδει στὴν ἑνολογικὴ πρακτικὴ μιὰ νέα μορφή, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν ἰδέα ὅτι τὸ Ἕνα εἶναι τὸ μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀναλογία ἀνήκει στὴν πρακτικὴ αὐτὴ ὡς ὁ τρόπος ποὺ ἀπέχει περισσότερο ἀπὸ τὸ *ἀριθμῷ* καὶ *εἴδει* Ἕν, δηλαδὴ ἐκεῖνος ποὺ ἀνήκει στὰ Πολλά[33]. Καὶ αὐτὸ ὡς ἐάν, στὴ διερεύνηση αὐτὴ τῶν ἀρχῶν, στὴ διερεύνηση αὐτοῦ ποὺ εἶναι πρῶτο καὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ παρὰ μόνον στὸν ἑαυτό του, ὁ μόνος δρόμος νὰ προχωρήσουμε εἶναι ὁ δρόμος ὁ πιὸ οἰκεῖος σὲ ἐμᾶς. Ἐπὶ πλέον, εἶναι ὡς ἐὰν ἔπρεπε ἡ ὀντολογία, γιὰ νὰ βρεῖ τὴ θεμελίωσή της καὶ τὴν ἀπόδειξη τῆς ὕπαρξής της στὴν αἰσθητὴ πραγματικότητα, νὰ ὑποτάσσεται κάθε φορὰ σὲ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι πιὸ οἰκεῖο στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψή του. Ἡ συνάντηση αὐτὴ τῶν θεωρητικῶν προϋποθέσεων τῆς γνώσης καὶ τῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψης φαίνεται ὅτι ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα, στὸν Ἀριστοτέλη, τὴ στα-

---

32. Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν σχημάτων καὶ τῶν προτύπων (μοντέλων), πβ. ἀνωτέρω, κεφ. 1, § 5, σημ. 94.

33. Πβ. ἐπίσης τὸν *Πρόλογο* τῆς παρούσας δεύτερης ἔκδοσης, ὅπου ἀναφέρομαι στὴ μελέτη τοῦ D. W. GRAHAM, *Aristotle's two Systems*, Oxford, 1987.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διακὴ ὑποχώρηση τῆς ὀντολογίας σὲ ἕνα σημεῖο ποὺ δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ σημεῖο ἐκκίνησής της, ὅπου ἀποκαλύπτεται διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ πίστευε ὅτι ἀρχικῶς ἦταν. Στὴν προσπάθειά του νὰ ὀντολογικοποιήσει τὴν αἰσθητὴ καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητα, γιὰ νὰ θεμελιώσει τὴν πρώτη ἐπιστήμη τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ *γίγνεσθαι*, ὁ Ἀριστοτέλης ξεδιπλώνει σταδιακὰ τὶς ἴδιες τὶς προκείμενες τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ του, σὲ σημεῖο ποὺ δὲν μποροῦν πλέον, ἀπὸ μιὰ ὁρισμένη σκοπιά, νὰ ἀντιπροσωπεύουν παρὰ μόνον μιὰ γνώση ξεκάθαρη γιὰ ἐμᾶς ἀλλὰ ὄχι ξεκάθαρη καθαυτή. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ μόνο, ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἡ πορεία ἀνάπτυξης τοῦ συγγράμματος τῶν *Φυσικῶν* καθιστᾶ σχεδὸν ἀπαραίτητη μιὰ συνέχεια, ἡ ὁποία νὰ ἀναστοχάζεται τὸ ζήτημα τῆς ὀντολογίας στὸ νέο πλαίσιο ποὺ καθιερώνεται ἀπὸ τὴν ὀντολογικοποίηση τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας. Αὐτὸ θὰ εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ βασικὸ μέλημα τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Z-H, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὰ θεμέλια μιᾶς οὐσιολογίας καὶ ἐνσωματώνει σὲ αὐτὴν τὶς ἐνεργειολογικὲς δομὲς (*δύναμις* καὶ *πρᾶξις*) τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψης. Πρὸς τὸ παρόν, ὅμως, ἂς συγκρατήσουμε κυρίως τὴ σταδιακὴ αὐτὴ ὑποχώρηση τῆς ὀντολογίας, ἡ ὁποία καταλήγει νὰ ἐξηγήσει τὸν ὀντολογικὸ χαρακτήρα τοῦ *φύσει ὄντος* ἐκκινώντας ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ *φύσις* εἶναι ἕνα ὁρισμένο ὑποκείμενο καὶ ἐνυπάρχει σὲ ἕνα ὑποκείμενο. Ἂν ἀναλογιστοῦμε τὸν δρόμο ποὺ διανύθηκε ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἔθεσε ὡς βάση τῆς ἀνάλυσής του τὴν ἔννοια τοῦ *πολλαχῶς λέγεσθαι* τοῦ ὄντος καὶ τὴ θέση ὅτι τὸ ὂν εἶναι τὸ ὑποκείμενο κάθε κατηγόρησης, μέχρι τὴ ρητὴ αὐτὴ δήλωση τοῦ οὐσιολογικοῦ χαρακτήρα τοῦ *φύσει ὄντος*, περνώντας ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ἡ γενεσιολογία καθιερώνεται ὡς ἑνο-οντο-λογικὸς λόγος (μὲ τὴν ἄποψη περὶ τοῦ *πολλαχῶς λέγεσθαι* τοῦ *γίγνεσθαι* καὶ τὴ θέση ὅτι ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ τρόπος τοῦ *γίγνεσθαι*, εἴτε κατὰ τὴν *οὐσίαν* εἴτε σύμφωνα μὲ τὶς ἄλλες κατηγορίες, κάθε *γένεσις* εἶναι *ἐξ ὑποκειμένου*), διαπιστώνουμε ὅτι ἔχουμε βρεθεῖ σὲ μιὰ συνεχῆ παλινδρόμηση, πάντα ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους, ὡστόσο, μὲ λίγα λόγια, σὲ μιὰ «σπειροειδῆ» πορεία. Ὅποια, ὅμως κι ἂν εἶναι ἡ διαδρομὴ ποὺ διήνυσε ὁ Σταγειρίτης, τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τοποθετεῖται κάθε φορὰ σὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι πιὸ οἰκεῖο, πιὸ γνωστὸ καὶ πιὸ σαφὲς σὲ ἐμᾶς, καὶ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο καταλήγουμε εἶναι κάθε φορὰ πιὸ ξεκάθαρο καθαυτό. Καὶ ἀκριβῶς καθὼς ἐμβαθύνουμε, καθὼς ἀντιλαμβανόμαστε σαφέστερα αὐτὸ τὸ «καθαυτό», ἡ ὀντολογία ἐγκαταλείπει τὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμένου καὶ τὸ ὑποτάσσει προοδευτικὰ σὲ κάτι ἄλλο, ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Θὰ δοῦμε ὅτι ἤδη στὸ Βιβλίο Β, κεφ. 1, ἡ ὑπαγωγὴ τοῦ ὑποκειμένου σὲ κάτι ἄλλο ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ὁδηγεῖ στὴν προτεραιότητα τῆς *μορφῆς* καὶ τοῦ *εἴδους* ἑνα-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ντι τῆς ὕλης. Θὰ ἔχουμε ἐπίσης τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ προοδευτικὴ ὑποχώρηση τῆς ὀντολογίας θὰ ἀνοίξει τὸν δρόμο στὴ θεολογία καί, κατὰ συνέπεια, πιὸ φανερὰ στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*.

§ 3. *Ἀπὸ τὴν φύσιν ὡς ὑποκείμενον στὴν φύσιν ὡς μορφή.*

Σὲ ἕνα εἶδος παρέκβασης ποὺ ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὶς βασικὲς διατυπώσεις τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸ «ὑποκείμενο καὶ τὴ «φύση», ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιδίδεται σὲ μιὰ ἀσυνήθιστη πολεμικὴ ἐναντίον κάποιων ἀκαθόριστων ἀντιπάλων, τὸ ὑπόβαθρο τῆς ὁποίας, ὅμως, μοῦ φαίνεται πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ ὅσο εἶχε ἀρχικῶς ὑποτεθεῖ. Πράγματι δηλώνει, μὲ μιὰ διατύπωση ποὺ ἀποκτᾶ σχεδὸν τὸν χαρακτήρα διαμαρτυρίας, ὅτι εἶναι «γελοῖο» νὰ προσπαθεῖ κανεὶς νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ «φύση» ὑπάρχει, «ἐφ' ὅσον εἶναι φανερὸ ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ ὄντα αὐτοῦ του εἴδους». Πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ἐπιπλέον ὅτι:

> «Ἡ προσπάθεια ποὺ θὰ ἤθελε γιὰ νὰ ἀποδείξει τὰ φανερὰ ὄντα, χρησιμοποιώντας τὰ μὴ φανερά, εἶναι ἔργο ἀνθρώπου ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ διακρίνει τί εἶναι καθαυτὸ προσιτὸ στὴ γνώση καὶ τί ὄχι. Εἶναι εὔκολο», προσθέτει, «νὰ καταλάβουμε ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ προκύψει μιὰ τέτοια παθολογικὴ πλάνη. Θὰ ἀρκοῦσε νὰ ἀναλογιστοῦμε τὴν περίπτωση τῆς σχέσης τῶν ἐκ γενετῆς τυφλῶν μὲ τὰ χρώματα: οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἀναγκαστικὰ ἀναφέρονται στὰ χρώματα χρησιμοποιώντας τὶς ἀνάλογες λέξεις, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν ἀντίληψη τοῦ πράγματος γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦν (*νοεῖν δὲ μηδέν*)»[34].

Ὅπως δίκαια ἔχει ἐπισημανθεῖ, ὁ τρόπος πραγμάτευσης ποὺ ἐφαρμόζει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀντιβαίνει στὶς ἀρχὲς ποὺ ὁ ἴδιος διατυπώνει στὰ *Ἀναλυτικὰ Ὕστερα*, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες πρέπει πρῶτα νὰ διαπιστώνουμε τὴν ὕπαρξη ἑνὸς πράγματος (*εἰ ἐστὶν*) πρὶν ἀναζητήσουμε τὴν οὐσία τοῦ (*τί ἐστίν*)[35]. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει, ὅπως εἴδαμε, θέσει ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν *Φυσικῶν* Α, 2, τὴν ὕπαρξη τοῦ *φύσει ὄντος* ὡς βασικὴ προϋπόθεση τῆς ἔρευνάς του[36], ἀκόμη κι ἂν αὐτὸ ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ φαίνεται ὅτι ὑπερβαίνει τὸ ζήτημα τῆς ὕπαρξης τοῦ *φύσει ὄντος*. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Σταγειρίτης μιλᾶ μᾶλλον γιὰ τὴν ὕπαρξη τῆς *φύσεως*, ἐνῷ στὸ Βιβλίο Α, τὸ θέμα ἦταν ἡ *κίνησις*. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν ἐμποδίζει καὶ στὶς δύο περιπτώσεις νὰ ἀναφέρεται στὸν ἴδιο τύπο ὄντος

---

34. *Ἔνθ' ἀν.*, 193a 4-10.

35. Πβ. O. Hamelin, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 42, D. Ross, σ. 501 (σὲ σχέση μὲ τὰ *Ἀναλυτικὰ Ὕστερα*, Β, 2, 89b 34 – 90a 9).

36. *Ἔνθ' ἀν.*, Α, 2, 185a 12-13. Θεωρῶ ἐξ ἄλλου ὅτι ἡ σύνθεση τῶν δύο αὐτῶν ὀπτικῶν βρίσκεται σὲ ἕνα χωρίο τοῦ Βιβλίου Η, Κεφ. 3, 253a 32-b 6.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν ὕπαρξη τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου. Γιὰ νὰ ἑρμηνεύσουμε, λοιπόν, τὸ χωρίο αὐτό, ἀρκεῖ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἐπίμαχο θέμα ἐδῶ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς φύσεως, καὶ κυρίως ἡ ὕπαρξή της. Ὁ Heidegger μᾶς ἄφησε μερικὲς σημαντικὲς σελίδες πάνω στὸ θέμα αὐτό, στὶς ὁποῖες δὲν θὰ σταθῶ, παρ' ὅτι μοῦ φαίνονται βαθυστόχαστες καὶ ὀρθές, ἐφ' ὅσον ἐπισημαίνουν ὅτι αὐτὸ ποὺ ἐννοεῖ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο προϋποτίθεται κάθε φορὰ ποὺ ἀναφερόμαστε σὲ ἕνα *φύσει ὄν*. Τὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχουν *φύσει ὄντα* ποὺ κινοῦνται, δὲν σημαίνει ἁπλῶς ὅτι ὑποθέτουμε τὴν ὕπαρξη κινήσεως ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα, τὴν ὕπαρξη ἐκείνου ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκπορεύεται ἡ κίνησις, καθὼς καὶ ἐκείνου ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει *τὸ κινούμενον*[37]. Ὅπως τὸ θέτει μὲ μεγάλη ὀξυδέρκεια ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφερόμενος στὴν κίνησιν «εἶναι ἀδύνατον νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὅλα τα ὄντα ἠρεμοῦν», ὅπως ὑπεστήριζαν ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς Ἐλεάτες:

> «Ἂν ὑποθέσουμε δηλαδὴ ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅπως μερικοὶ ἰσχυρίζονται, λέγοντας ὅτι τὸ ὂν εἶναι ἄπειρο καὶ ἀκίνητο, τότε ἡ αἴσθηση διαψεύδει αὐτὸν τὸν ἰσχυρισμὸ δείχνοντας ὅτι ἀντίθετα πρὸς αὐτὸν πολλὰ ὄντα κινοῦνται. Ἂν ὅμως ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε «ψευδῆ δοξασία» ἢ ἁπλῶς ὑποκειμενικὴ ἄποψη (δόξα), ἢ ἐὰν ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ λέμε φαντασία ἢ τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ψευδαίσθησης ὅταν βλέπουμε πότε ἔτσι καὶ πότε ἀλλιῶς ἕνα πρᾶγμα, τότε πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ κίνηση, ἐφ' ὅσον καὶ ἡ φαντασία καὶ ἡ δοξασία φαίνονται νὰ εἶναι κάποιου εἴδους κινήσεις. Τὸ νὰ ἐξετάζουμε ὅμως αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ νὰ ἐπιχειροῦμε νὰ αἰτιολογήσουμε πράγματα ποὺ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ αἰτιολογήσουμε, δείχνει ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ κρίνουμε τί εἶναι καλύτερο καὶ τί χειρότερο, τί εἶναι πιστευτὸ καὶ τί δὲν εἶναι, καθὼς καὶ τί εἶναι ἀρχὴ καὶ τί δὲν εἶναι»[38].

Σὲ αὐτὲς τὶς λίγες γραμμὲς ὁ Ἀριστοτέλης φθάνει στὰ ὅρια τοῦ συλλογισμοῦ του, στὸ ἔσχατο ἐκεῖνο σημεῖο ὅπου θὰ πρέπει νὰ ἐπιλέξει ἀνάμεσα σὲ μιὰ κριτικὴ γιὰ τὴν κριτικὴ καὶ σὲ μιὰ κριτικὴ γιὰ τὴ γνώση. Ἡ ἀρχὴ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, τῆς ὑποθέσεως[39] ἐπὶ τῆς ὁποίας θεμελιώνεται εἶναι ἕνα ζήτημα κρίσεως, τῆς ἱκανότητάς μας δηλαδὴ τοῦ κρίνειν. Ὅταν, λοιπόν, δηλώνει τὴν ὕπαρξη τῆς φύσεως, μᾶς παραπέμπει ξανὰ στὴν ἱκανότητά μας αὐτὴ τοῦ κρίνειν. Αὐτὴ τὴ

---

37. «Κάθε φορά, γράφει ὁ Heidegger, ποὺ τὸ φύσει ὂν ἔρχεται στὸ φῶς, ἡ ἴδια ἡ φύσις ἐμφανίζεται καὶ δηλώνεται φανερὰ σὲ ὅλους» (M. HEIDEGGER, Comment se détermine la Φύσις, *Questions* II, μτφρ. F. Fédier, σσ. 167-1767 καὶ 213).

38. *Φυσικά*, Η, 3, 254a 22-33.

39. *Ἔνθ' ἀν.*, 253b 5-6.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φορά, ὅμως, μοῦ φαίνεται πὼς στόχος του δὲν εἶναι οἱ Ἐλεάτες, ἀλλὰ ὅλοι οἱ φιλόσοφοι ἀπὸ τὸν Παρμενίδη καὶ ἑξῆς, διότι προσπάθησαν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀρνηθοῦν τὴν ὕπαρξη τῆς *φύσεως*. Στὴν ἄποψη τοῦ Ἐμπεδοκλῆ καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ *φύσις* δὲν εἶναι παρὰ μιὰ λέξη τὴν ὁποία ἐπινόησαν οἱ ἄνθρωποι[40], ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾶ ὅτι μιλοῦν, ὅπως οἱ τυφλοὶ μιλοῦν γιὰ τὰ χρώματα, γιὰ πράγματα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀντιληφθοῦν (*νοεῖν*)[41]. Ὑπάρχει ὅμως καὶ κάτι ἄλλο, καθὼς ὅλα μᾶς ὁδηγοῦν νὰ θεωρήσουμε ὅτι στόχος του εἶναι ἐν προκειμένῳ ὁ Πλάτων, διότι εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος, σφετεριζόμενος τὸν ὅρο *φύσις*, ἀναδεικνύει τὴν ψυχή – ἐνάντια στοὺς ὑλιστές – ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν *φύσιν*[42] καὶ τὸν κόσμο τῶν Ἰδεῶν ὡς τὸν κατεξοχὴν φυσικὸ κόσμο[43]. Ὅπως ὑποστηρίζει, λοιπόν, ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ νὰ ἀποσαφηνίζεις πράγματα ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλων ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο ἀσαφῆ ἢ σκοτεινά, μαρτυρεῖ, ὅπως ἀνέφερα καὶ προηγουμένως, ἔλλειψη κρίσης[44]. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἑξῆς εἶναι σαφὲς ὅτι, ἂν θεωρῶ σκόπιμο νὰ τονισθεῖ ὁ χαρακτήρας πολεμικῆς τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου, εἶναι διότι εἶμαι πεπεισμένος ὅτι ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἔννοιας τῆς *φύσεως* δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ παρὰ μόνον μέσῳ τῆς ἀμφισβήτησης τῆς μετα-παρμενίδειας «φυσικῆς» στὸ σύνολό της, ἀμφισβήτησης ἡ ὁποία προέκυψε ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Παρμενίδη. Πρώτη καὶ *sine qua non* προϋπόθεση τῆς ἀποκατάστασης αὐτῆς ἦταν νὰ καταδεχθεῖ ἡ διπλὴ ἀνεπάρκεια τῆς προσέγγισης τοῦ Ἐλεάτη, ὡς πρὸς τὸ ὂν καὶ τὴν ἀκινησία του, καὶ νὰ «προβληθεῖ» ἡ δυνατότητα γένεσης τόσο ἀπὸ τὸ ὂν ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ μή-ὄν. Τὸ νὰ ὑποστηρίζει ὅμως ὅτι ἦταν τυφλοὶ ὅσοι τὸν ἀκολούθησαν, μπροστὰ σὲ αὐτὸ ποὺ ἦταν πλέον προφανές[45], σήμαινε γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὅτι στὸ τέλος τῆς ἀνάλυσης τοῦ *γίγνεσθαι* καὶ τοῦ περαιτέρω προσδιορισμοῦ τοῦ *φύσει*, ἡ ἀρχικὴ ὑπόθεση ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ ὑπόθεση: εἶχε ἤδη κατὰ κάποιον τρόπο ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὶς συνέπειες ποὺ προέκυψαν ἀπὸ αὐτήν, καὶ συμβάδιζε καλύτερα μὲ

---

40. Πβ. ἀνωτέρω, *Εἰσαγωγή*, σ. 5.

41. *Φυσικά*, Β, 1, 193a 8-10. Ἂς συγκρατήσουμε ἐπίσης ἀπὸ τὴν προσέγγιση αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ὁ λόγος δὲν θὰ μποροῦσε νὰ γίνει ἀποφαντικὸς δίχως τὴ μεσολάβηση τῆς ψυχῆς (πρβλ. *Περὶ Ἑρμην*., 1). Αὐτὴ εἶναι μιὰ σημαντικὴ ἀριστοτελικὴ θέση ἡ ὁποία διακρίνει τὸν λόγο ἀπὸ τὴ διάνοια καὶ ἐξηγεῖ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ *Περὶ Ψυχῆς* Γ.

42. Πβ. ἀνωτέρω, *Εἰσαγωγή*, σ. 23.

43. *Πολιτικά*, Α, 597a – 598d.

44. *Φυσικά*, Β, 1, 193a 5-7.

45. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α, 1, 939b 9-11: «ὅπως εἶναι τὰ μάτια τῆς νυχτερίδας τὴν ἡμέρα, ἔτσι εἶναι ὁ νοῦς τῆς ψυχῆς μας ὡς πρὸς τὰ πράγματα ποὺ εἶναι ἐκ φύσεως τὰ πλέον προφανῆ».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐμπειρία. Δὲν τοῦ ἀπέμενε λοιπὸν παρὰ νὰ μελετήσει καλύτερα τὴ φύση αὐτή, ἡ ὁποία εἶναι ταυτόχρονα ὑποκείμενο καὶ ἐνυπάρχει σὲ ἕνα ὑποκείμενο, γιὰ νὰ ἐνισχύσει ἀκόμα περισσότερο τὴν ἀρχικὴ αὐτὴ ὑπόθεση. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, ὁ πλέον ἐνδεδειγμένος δρόμος, τοῦ φάνηκε ὅτι ἦταν, τὸ παράδειγμα ποὺ παραδίδει ἕνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους κληρονόμους τῆς σκέψης τῶν φυσικῶν φιλοσόφων, ὁ Ἀντιφῶν, ὁ ὁποῖος, κρατοῦσε ζωντανὴ μέσα στὸ σκοτάδι τὴν ἀρχικὴ φλόγα.

Σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀντιφῶντα, ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ *φύσις* καὶ ἡ *οὐσία* τῶν *φύσει* ὄντων ἦταν γιὰ κάθε πρᾶγμα ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἐγγενὲς σὲ αὐτὸ καὶ τοῦ ἀνῆκε κατ' ἐξοχήν, ἂν καὶ ἀρρύθμιστον καθ' ἑαυτό[46], ἀνοργάνωτο δηλαδή, ἀπὸ τὴ φύση του. Γιὰ παράδειγμα, ἡ «φύση» τοῦ κρεβατιοῦ εἶναι τὸ ξύλο, τοῦ ἀγάλματος ὁ χαλκὸς κ.ο.κ. Τὸ παράδειγμα ποὺ φέρνει ὁ Ἀντιφῶν γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψη αὐτή, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, ἦταν ὅτι «ἂν θάβαμε στὸ χῶμα ἕνα κρεβάτι καὶ τὸ ἀφήναμε νὰ ἀποσυντεθεῖ καὶ νὰ βλαστήσει, δὲν θὰ προέκυπτε κρεβάτι ἀλλὰ ξύλο»[47]. Μὲ τὸ παράδειγμα αὐτό, ὁ γνωστὸς Ἀθηναῖος σοφιστὴς ἐρχόταν νὰ συνδεθεῖ, μέχρις ἑνὸς σημείου, μὲ τοὺς πρώτους «φυσικοὺς φιλοσόφους», οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἀναφέρει σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ Σταγειρίτης, θεωροῦσαν ὅτι κάθε *γένεσις* δὲν δημιουργεῖ *οὐσίαν* ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ μία *οὐσίαν* – στὴν ὁποία συγχέονται «ὕλη» καὶ «κίνησις»[48]. Ὁ Ἀντιφῶν, ὅμως, ὀπαδὸς τῆς σοφιστικῆς κίνησης καὶ ἀναμφίβολα συμμεριζόμενος τὶς ἀπόψεις τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων, παρατηρεῖ, ἐπίσης, τὸ πρόβλημα τοῦ *γιγνομένου* ἀλλὰ καὶ τοῦ τρόπου τοῦ *γίγνεσθαι*: καθὼς αὐτὸ ποὺ *τὸ γιγνόμενον γίγνεται* προκύπτει ἀποκλειστικὰ ἀπὸ *τὸ ἀρρύθμιστον* καθ' ἑαυτό, ὁ ρυθμὸς ποὺ τὸ διέπει δὲν τοῦ ἀνήκει παρὰ *κατὰ συμβεβηκός*, βάσει *τῆς κατὰ νόμον διαθέσεως* καὶ μιᾶς καθαρὰ ἀνθρώπινης δημιουργίας, δηλαδὴ μιᾶς *τέχνης*[49]. Ἡ οὐσία τοῦ πράγματος, παρ' ὅτι πρᾶγμα *ἀρρύθμιστον* καθ' ἑαυτό, δὲν εἶναι τέτοιου εἴδους οὐσία παρὰ μόνον διότι παρα-

---

46. *Φυσικά*, Β, 1, 193a 10-13. Θὰ βροῦμε μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τοῦ χωρίου αὐτοῦ στὸν Heidegger, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστές, ἑστιάζει τὴν ἀνάγνωσή του στὴν ἀντίθεση *ἀρρύθμιστος* καὶ *ρυθμὸς* (*ἔνθ' ἀν.*, σσ. 218 κ. ἑξ.). Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ μάλιστα εἶναι ἀκόμα πιὸ σημαντικὴ ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι, ἐπειδὴ δὲν εἶχε μελετήσει τὸ Βιβλίο Α καὶ δὲν εἶχε ἀντιληφθεῖ τὴν ἀνατροπὴ ποὺ εἰσηγεῖται ὁ Ἀριστοτέλης σὲ σχέση μὲ τὴν προτεραιότητα τῆς μορφῆς, ὁ Heidegger ἀκολουθεῖ πολὺ πιστὰ τὸ κείμενο γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν προτεραιότητα αὐτή.

47. *Ἔνθ' ἀν.*, 193a 13-15.

48. *Περὶ Ζώων Γενέσεως*, Ε, 1, 778b 1 κ. ἑξ.

49. *Φυσικά*, Β, 1, 193a 15-17.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μένει (*διαμένειν*) ἔτσι ὅπως εἶναι, καθαρὴ οὐσία, μὴ ὑπαγόμενη σὲ τίποτα ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της, ἐφ' ὅσον, ὄντας ὂν καθαυτό, καθετὶ ποὺ ρυθμίζεται μέσα της δὲν εἶναι παρὰ καθαρὴ ἕξις, ἀσταθὴς καὶ μεταβαλλόμενη[50]. Ἂν ὅμως ὁ Ἀντιφῶν εἶχε δίκιο, ἂν τὸ ὂν ἢ ἡ φύσις ἦταν ἕνα σταθερὸ ἀρρύθμιστον πρᾶγμα, καὶ ἂν κάθε *γένεσις* δὲν ἦταν παρὰ ἕνα ἀσταθὲς *ἀρρύθμιστον* πρᾶγμα, θὰ ἔπρεπε, ὅπως ὑποδεικνύει ὁ Ἀριστοτέλης, γιὰ νὰ μπορεῖ ἡ *φύσις* νὰ παραμένει σταθερὰ (*διαμένειν*) στὴν καθαρὴ καὶ ἀπόλυτη κατάστασή της, κάθε φυσικὴ πραγματικότητα, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ χαλκός, ὁ χρυσὸς ἢ τὸ ξύλο, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μιὰ «ρυθμισμένη», δηλαδὴ ὀργανωμένη, ἀσταθὴς μορφὴ ἑνὸς πολὺ πιὸ θεμελιώδους *ἀρρυθμίστου* πράγματος, τὸ ὁποῖο συγκροτεῖται ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα τῆς φύσης (γῆ, νερό, ἀέρας, φωτιά)[51]. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, ὁρισμένοι ὀπαδοὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως εἶχαν θεωρήσει ὅτι ἡ «φύση» τῶν ὄντων (*τὴν φύσιν εἶναι τῶν ὄντων*) ἦταν εἴτε ἡ γῆ εἴτε *τὸ πῦρ* εἴτε *τὸ ὕδωρ* εἴτε *ὁ ἀήρ*. Ὡστόσο, ἀκόμα κι ἂν ὑποστηρίξουμε, συμφωνώντας μὲ αὐτούς, τὴν ἑνότητα ἢ τὴν πολλότητα, τίποτα δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἐκεῖνοι ἀντιλαμβάνονται τὴν *οὐσίαν* τῶν ὄντων ὡς *ἀρρύθμιστον τι*. Καὶ κάθε τὶ ποὺ δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ *ἀρρύθμιστον*, αὐτὴ ἡ οὐσία, αὐτὴ ἡ *φύσις*, μὲ λίγα λόγια ὅλα τα ἄλλα πράγματα (*τὰ δὲ ἄλλα πάντα*) δὲν εἶναι, ὅπως προσθέτει ὁ Ἀριστοτέλης, «παρὰ πάθη τους, ἕξεις ἢ διαθέσεις τους»[52], δηλαδὴ ἀσταθεῖς ὀργανώσεις, πράγματα τοῦ παρόντος μόνον (*ἐόντα*), ὅπως θὰ ἔλεγαν οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι καὶ ὄχι πραγματικὰ ὄντα. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, αὐτὴ ἡ θεμελιώδης φύσις, ἡ ἀπύθμενη αὐτὴ βάση, *ἀρρύθμιστος* καὶ σταθερή, δὲν θὰ μποροῦσε παρὰ νὰ εἶναι αἰώνια: παραμένοντας πράγματι ἔτσι, ὡς ἐγγενὲς θεμέλιο ὅλων των πραγμάτων, χωρὶς ποτὲ νὰ προϋποθέτει μιὰ μεταβολὴ ποὺ θὰ τὴν ἀνάγκαζε νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτό της ἐνῷ ὅλα τὰ ἄλλα (*τὰ δ' ἄλλα*) «ὑπόκεινται στὴ γένεση καὶ τὴ φθορὰ ποὺ δὲν ἔχει τέλος»[53]. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἄποψη τοῦ Ἀντιφῶντα, ὅσο ἐλκυστικὴ καὶ νὰ εἶναι, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μᾶς παραπέμπει στὰ βασικὰ δεδομένα τῆς ἰωνικῆς «φυσικῆς», τὴν ὁποία ἐπαναλαμβάνει μὲ ἕνα διαφορετικὸ τρόπο, χωρὶς ἐν τούτοις ποτὲ νὰ ἀποκλίνει ἀπὸ τὶς βάσεις της. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ στὸ ζήτημα αὐτὸ τῶν πρωταρχικῶν στοιχείων τοῦ *γίγνεσθαι*, τὰ ὁποῖα ὁρισμένοι θεωροῦν «ἀπόλυτες ὀντότητες» ποὺ συγκροτοῦν μία ἢ περισσότερες φύσεις. Θὰ ἀσχοληθεῖ

---

50. *Ἔνθ' ἀν.*, 193a 17-18.
51. *Ἔνθ' ἀν.*, 193a 18-21.
52. *Ἔνθ' ἀν.*, 193a 21-26.
53. *Ἔνθ' ἀν.*, 193a 26-28.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀργότερα, στὸ σύγγραμμά του *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, στὸ ὁποῖο ἐξετάζει τὶς ἔσχατες συνέπειες τῆς ἄποψής του περὶ τοῦ *γίγνεσθαι κατὰ τὴν οὐσίαν*. Ἐπὶ πλέον, στὰ *Φυσικὰ* Β, κεφ. 1, δὲν ἀσχολεῖται σχεδὸν καθόλου μὲ τὴν ἀντίκρουση τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀντιφῶντα, ἐφ' ὅσον ἡ γενεσιολογική του ἀνάλυση φαίνεται ὅτι ἔχει δώσει ἐξ ἀρχῆς μιὰ ἀπάντηση σὲ αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα: στὸ *γίγνεσθαι* δὲν ὑπάρχει γι' αὐτὸν τίποτε ποὺ νὰ παραμένει σταθερὸ (*διαμένειν*), ἀλλὰ πάντοτε κάτι τὸ ὁποῖο ὑπό-μένει, διότι κάθε *γιγνόμενον* προϋποθέτει, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση του ὡς *γιγνομένου*, ἕναν ἑνο-οντολογικὸ διπλασιασμὸ ποὺ ὑποτάσσει τὸ *γιγνόμενον* σὲ κάτι ἄλλο, πέρα ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, σὲ αὐτὸ ὅ *γίγνεται*. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν ἕδρα ἢ τὴν πηγὴ τοῦ *γίγνεσθαι* δὲν εἶναι ἕνα σταθερὸ καὶ αἰώνιο *ἀρρύθμιστον τι*, ἔσχατο θεμέλιο τῶν *γιγνομένων* ἀλλὰ κάτι σὰν ὑποκείμενο, πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ *γίγνεσθαι* (*τὸ πρῶτον*). Κατὰ συνέπεια, φαίνεται ὅτι, ἂν ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐπιδίδεται σὲ μιὰ συστηματικὴ κριτικὴ κατὰ τοῦ Ἀντιφῶντα καὶ τῶν μεγάλων προδρόμων του τῆς ἰωνικῆς φιλοσοφίας, εἶναι, διότι σὲ σχέση μὲ αὐτὸ ποὺ ἔχει ἤδη θεμελιώσει, φροντίζει ἐξ ἀρχῆς νὰ ὑπογραμμίσει τὴν οὐσιαστικὴ διαφορά τους ἀπὸ τὴ φιλοσοφική του σκέψη. Καὶ ἡ διαφορὰ αὐτὴ γίνεται τώρα, χάρη στὸν Ἀντιφῶντα, πιὸ ξεκάθαρη: ἐφ' ὅσον ὅ *τὸ γιγνόμενον γίγνεται* εἶναι μία *ἀρχή*, δηλαδὴ κάτι βάσει τοῦ ὁποίου προκύπτει ἕνα ὄν, τὸ «ὀργανωμένο» πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ καὶ πάντοτε ἀσταθές, δηλαδὴ τυχαῖο, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ εἶναι, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἐνυπάρχει ἡ οὐσία, καὶ τὸ ὁποῖο στὴν πραγματικότητα συνιστᾶ μιὰ οὐσία, δηλαδὴ μιὰ σταθερὴ «ὀργάνωση», μιὰ μορφή, ἡ ὁποία δηλώνει τὸ εἶδος, καὶ ὄχι κάποιο σχῆμα, τὸ ὁποῖο σὲ κάθε περίπτωση ἀνήκει στὸ ποιὸν ἢ στὸ ποσὸν μᾶλλον καὶ ὄχι στὴν οὐσίαν. Θὰ τὸ δοῦμε, ἄλλωστε, ὅταν θὰ ἐξετάσουμε τὴν *κίνησιν*, ὅτι ἡ σταθερότητα αὐτή, κατὰ κάποιον τρόπο ἀνεστραμμένη ἢ καλύτερα ἐμπλουτισμένη, θὰ ἀποκαταστήσει *τὸ διαμένειν* γιὰ νὰ τὸ ἀποδώσει ἀκριβῶς σὲ ἕνα τμῆμα αὐτοῦ το ὁποῖο εἶχε θεωρηθεῖ ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ φιλοσοφία ὡς τὸ ἀσταθὲς καὶ μὴ παραμένον «ὀργανωμένο» πρᾶγμα. Ὅ,τι ὅμως καὶ νὰ συμβαίνει, ἂς δεχτοῦμε πρὸς τὸ παρὸν ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ εἰσάγονται οἱ προηγούμενες διακρίσεις, ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ, βάσει αὐτῶν ποὺ ἀνέπτυξε στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7, νὰ κλείσει τὴν ἀνασκόπηση τῶν φιλοσοφικῶν προσεγγίσεων στὴν ἔννοια τῆς *φύσεως* μὲ τὴ διατύπωση τῆς δικῆς του ἄποψης:

> «Κατὰ μία λοιπὸν ἄποψη, λέμε «φύση» ἐννοώντας τὴν πρωταρχικὴ ὕλη ποὺ ὑπόκειται σὲ κάθε πρᾶγμα ἀπὸ ὅσα διαθέτουν μέσα τους ἀρχὴ κίνησης καὶ μεταβολῆς. Κατὰ μία ἄλλη ὅμως ἄποψη, «φύση» θεωροῦμε τὴ μορφή, δηλαδὴ τὸ εἶδος ποὺ ἁρμόζει στὸ κάθε πρᾶγμα

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> σύμφωνα μὲ τὸν λόγο τῆς ὕπαρξής του (*κατὰ τὸν λόγον*). Διότι, ὅπως ἀκριβῶς ὀνομάζουμε «τέχνη» τόσο αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει κατὰ τέχνην ὅσο καί τὸ τεχνικόν, ἔτσι καὶ ὀνομάζουμε «φύση» τόσο τὸ κατὰ φύσιν ὅσο καί τὸ φυσικόν. Σὲ σχέση ὅμως μὲ αὐτό, δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε γιὰ ἕνα πρᾶγμα οὔτε ὅτι εἶναι κατὰ τέχνην, ὅσο ἀκόμα εἶναι δυνάμει κρεβάτι, δίχως δηλαδὴ ἀκόμα νὰ διαθέτει τὸ εἶδος τοῦ κρεβατιοῦ, οὔτε νὰ τοῦ ἀποδώσουμε τὸν χαρακτηρισμὸ «τέχνη». Καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ πράγματα ποὺ συγκροτοῦνται φύσει: διότι αὐτὸ ποὺ εἶναι δυνάμει σάρκα ἢ ὀστᾶ δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι διαθέτει ἀκόμα τὴ δική του φύση πρὶν ἀποκτήσει τὸ εἶδος ποὺ τοῦ ἁρμόζει σύμφωνα μὲ τὸν λόγο τῆς ὕπαρξής του (*κατὰ τὸν λόγον*). Ἀπὸ μίαν ἄλλη ἄποψη, ἑπομένως, ἡ «φύση» τῶν ὄντων ποὺ διαθέτουν μέσα τους ἀρχὴ κίνησης θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ μορφή, δηλαδὴ τὸ εἶδος[54], ὄχι, ὡστόσο, ὡς κάτι χωριστὸν παρὰ μόνον κατὰ λογικὴ ἀφαίρεση (*ἀλλ' ἢ κατὰ τὸν λόγον*)»[55].

Τὸ χωρίο αὐτό, τὸ ὁποῖο ἐπαναλαμβάνει κατὰ κάποιο τρόπο τὸ βασικὸ χωρίο τοῦ Βιβλίου Α, Κεφ. 7 ὅπου θεμελιώνεται ἡ δυνατότητα ὕπαρξης μιᾶς ἐπιστήμης τῆς *φύσεως*, ὑπὸ τὸ φῶς ὅμως νέων δεδομένων ἀνάλυσης ποὺ παρέχει τὸ μοντέλο τῆς *τέχνης*, ἐπιβεβαιώνει ἀκόμα πιὸ δραστικὰ τὴ δυνατότητα ὕπαρξης μιᾶς «φυσικῆς» ἐπιστήμης καὶ ταυτόχρονα, φανερώνει ὅτι ἡ ἰσότητα τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς μορφῆς ὡς ἀρχῶν, (ἰσότητα ποὺ θεμελιώνεται στὸ ἐν λόγῳ χωρίο τοῦ Βιβλίου Α, κεφ. 7 190b 17-23), παρουσιάζει κάποιες διαφοροποιήσεις. Φαίνεται, πράγματι, ὅτι *φύσις* δὲν εἶναι ἀποκλειστικά, ὅπως θεωροῦσε ὁ Ἀντιφῶν καὶ οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι ποὺ τὸν ἐνέπνευσαν, τὸ βασικὸ ὑπόβαθρο ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννιέται ἕνα φαινόμενο συγκροτημένο, βέβαια, ἀλλὰ συνεχῶς μεταβαλλόμενο, οὔτε ἀκόμα ὅτι ἡ ἰδιότητα τῆς ἀρχῆς εἶναι ἐξ ἴσου μοιρασμένη ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ τὴ μορφή, ὅπως ὑποστηρίχθηκε κατὰ βάση στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7, ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι – ὅπως τὸ εἴχαμε ὑποπτευθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνάπτυξης τῆς προβληματικῆς τοῦ *φύσει γιγνομένου – τὸ φύσει ὄν*, ὅπως καὶ *τὸ τέχνῃ ὄν*, ἔχουν ὑπόσταση ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ διαθέτουν «μορφή»[56]. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἀνακαλύπτουμε τί εἶναι ἡ *φύ-*

---

54. Ἐννοώντας τὴν μορφὴ ὡς ἐξωτερικὴ δήλωση τοῦ εἴδους.

55. *Ἔνθ' ἀν.*, 193a 28 – b 5.

56. Βάσει δηλαδὴ τῆς ἀνάλυσης τῶν ἀντιθέτων ὡς «ἐναντίων», στὸ Βιβλίο Α, 5, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι *τὸ εἶδος* βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῆς διαδικασίας χάρη στὴν ὁποία ὁ θετικὸς ὅρος τῆς ἀντίθεσης δηλώνεται ὡς μορφὴ καὶ ὁ ἀρνητικὸς ὡς ἀπουσία μορφῆς. Ὡστόσο, γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ πλήρως ἡ ἔννοια αὐτὴ *τοῦ εἴδους*, θὰ ἔπρεπε ἀρχικῶς νὰ θεμελιωθοῦν τὰ τέσσερα αἴτια, καὶ κυρίως τὸ ποιητικὸ αἴτιο τὸ ὁποῖο θὰ ἀποτελέσει προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ εἴδους ἀπὸ τὸν τεχνίτη σὲ ἕνα συγκεκριμένο ὑποκείμενο σύμφωνα μὲ μιὰ λογικὴ διαδικασία (*κατὰ τὸν λόγον*). Καὶ τὸ ὑποκείμενο αὐτὸ θὰ ὑπαχθεῖ στὸ εἶδος, ὅπως τὸ ξύλο ποὺ δέχεται ἀπὸ τὸν τεχνίτη τὴ μορφὴ τοῦ τραπεζιοῦ ὑποτάσσεται στὸ εἶδος αὐτό, ἐκδηλώνοντας στὸ πέρας τῆς διαδικασίας τὴ μορφὴ τοῦ τραπεζιοῦ – τὴν ὁποία δὲν πρέπει νὰ συγχέουμε μὲ τὸ σχῆμα

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σις γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη: εἶναι εἴτε *ὑποκείμενον* εἴτε *μορφή*, γιὰ τὴν ἀκρίβεια καὶ τὸ ἕνα καὶ τὸ ἄλλο, βάσει αὐτοῦ ποὺ καθιστοῦν δυνατὸν νὰ ὑπάρξει μέσῳ τῆς βαθύτερης σύνθεσής τους, σύνθεσης στὴν ὁποία ἐμφανῶς τὸ ὑποκείμενο ὑποτάσσεται στὴν προτεραιότητα τῆς μορφῆς. Ἡ *φύσις* δὲν εἶναι ἑπομένως κάποια ὀντότητα, ἀλλὰ ἐκεῖνο βάσει τοῦ ὁποίου ἕνα ὂν ὀνομάζεται φύσει ὄν. Εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, μία *ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς*, αὐτὸ *ἐξ οὗ γίγνεται* ἕνα *φύσει ὄν*. Ὡστόσο, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μᾶς λέει ἀκόμα πῶς, ὄντας διττῶς *ἀρχή* (ὡς ὑποκείμενο καὶ ὡς μορφή), μπορεῖ, ταυτόχρονα ἢ ἁπλῶς, νὰ εἶναι μία ἀρχὴ κινήσεως ἢ μεταβολῆς. Μᾶς ἀποκαλύπτει, ἀντίθετα, ὅσο γίνεται σαφέστερα, τὸν διττὸ χαρακτήρα τῆς *ἀρχῆς*, δηλαδὴ τὸ ὅτι εἶναι ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς καθὼς καὶ τὴν ὑπαγωγὴ τοῦ ὑποκειμένου στὴ μορφή. Βάσει τοῦ χαρακτήρα ἀρχῆς ποὺ διαθέτει ὡς μία ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς, ἡ φύσις ταυτίζεται κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὴν φύσει οὐσία, ὡς ὑποκείμενο (ἔσχατο ὑποκείμενο κάθε κατηγόρησης, θὰ λέγαμε) θεωρούμενο ὄχι βάσει τῶν *κατὰ συμβεβηκὸς* προσδιορισμῶν του ἀλλὰ βάσει τῶν *κατ' οὐσίαν* λειτουργιῶν του, τῆς κινήσεως δηλαδὴ καὶ τῆς μεταβολῆς. Γι αὐτὸ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θὰ χρειαστεῖ, στὴ συνέχεια νὰ ἐξετάσει ἀρχικῶς τὴν *κίνησιν* καὶ τὶς ἰδιότητές της (Βιβλία Γ καὶ Δ) καὶ στὴ συνέχεια τὴν *μεταβολὴν* (Βιβλίο Ε), πρὶν φθάσει νὰ πραγματευθεῖ μιὰ ἰδιαίτερη *κίνησιν*, τὴν κυκλικὴ κίνηση ποὺ καταλήγει στὴν ἀναγκαιότητα ὕπαρξης ἑνὸς *πρώτου κινοῦντος ἀκινήτου*, καὶ ἑπομένως στὴ δυνατότητα ὕπαρξης μιᾶς μετά-φυσικῆς. Ἀντίθετα, μὲ τὴν ὑπαγωγὴ τοῦ ὑποκειμένου στὴ μορφή, ἡ *φύσις* γίνεται *ἀρχὴ* ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς *μορφῆς* ὡς *εἴδους*, συγκροτώντας ἔτσι μιὰ οὐσία φυσική, ἡ ὁποία συντίθεται ἀπὸ *τὸ εἶδος* καὶ *τὴν ὕλην*. Θὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἀναπόφευκτη αὐτὴ διττότητα ὑποχρεώνει τὸν Ἀριστοτέλη νὰ μὴν περιορίσει τὴν ἐξέτασή του σὲ θέματα φυσικῆς, ὅπως στὴν προηγούμενη περίπτωση, ἀλλὰ νὰ θέσει σὲ λειτουργία (μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ ὅ,τι στὴν περίπτωση τῆς κινήσεως), τὴν ἐξέταση τῶν προϋποθέσεων μιᾶς μετά-φυσικῆς. Σὲ αὐτὴν τὴ δεύτερη προοπτική, ἡ ὑπαγωγὴ τοῦ ὑποκειμένου στὸ *εἶδος* καί, μέσῳ αὐτοῦ, στὴ μορφὴ ἐπιβεβαιώνει ἐξ ἀρχῆς ὅτι τὸ ὑποκείμενο δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ὁρισμένο ὑποκείμενο ἑνὸς *φύσει ὄντος κατὰ τὴν οὐσίαν*, δηλαδὴ εἶναι *ἡ ὑποκειμένη ὕλη*[57]. Ἡ ἐμφά-

---

του – ἐφ' ὅσον ἡ μορφὴ τοῦ τραπεζιοῦ (δηλαδή, ἡ «δομή» του) μπορεῖ νὰ υἱοθετήσει ποικίλα σχήματα (τετράγωνο, παραλληλόγραμμο, στρογγυλό, ὡοειδές, τρίγωνο...) δίχως ποτὲ νὰ διαφοροποιήσει τὴ μορφή του, ἡ ὁποία καθορίζεται ἀπὸ τὸ *εἶδος* του, χάρη στὸ ὁποῖο μποροῦμε ἐπίσης νὰ ὁρίσουμε τὸ τραπέζι, ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ ὁριοθετήσουμε τὸ γένος του ὡς τὸ σχετικῶς πλησιέστερο πρὸς ἄλλα ἀντικείμενα τῆς ἰδίας τάξεως ἢ ὡς πρὸς τὴ διαφορά του ποὺ τὸ ὁρίζει ὡς τραπέζι.

57. *Ἔνθ' ἀν.*, B, 1, 193a 29.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νιση αὐτὴ τῆς ἔννοιας τῆς ὕλης σὲ σχέση μὲ τὸ *φύσει ὂν* ἐπιβεβαιώνει στὴν πραγματικότητα ὅλα ὅσα ἔχουν εἰπωθεῖ σχετικὰ μὲ αὐτὸ στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7-10. Φαίνεται ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ δηλώνει κυρίως ἕνα ὁρισμένο ὑποκείμενο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἕνα *φύσει ὂν* (ἢ καὶ ἕνα *τέχνη ὄν*). Εἶναι, ὅμως, ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι, στὸ ἐν λόγῳ χωρίο τῶν *Φυσικῶν* Β, 1, ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς προτεραιότητας τῆς *μορφῆς* ἔναντι τῆς *ὑποκειμένης ὕλης* πραγματώνεται γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη μέσῳ τῆς ἔννοιας τοῦ *δυνάμει*, τὴν ὁποία, ὡστόσο, φαίνεται ὅτι εἶχε ἀποφύγει νὰ χρησιμοποιήσει μέχρι τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς πραγμάτευσής του. Καὶ τὴν ἀπέφυγε μάλιστα σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε νὰ μπορεῖ στὴ συνέχεια νὰ ὑπογραμμίσει ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ ἐξ ἀρχῆς περιμέναμε νὰ ἐπιβεβαιώσει, τὴν ὑποταγὴ δηλαδὴ τῆς *ὕλης* στὴν *μορφήν*:

> «Ὅσο γι' αὐτὸ ποὺ προέρχεται βάσει αὐτῶν τῶν ἀρχῶν, δὲν τὸ ὀνομάζουμε «φύση» ἀλλὰ κάτι ποὺ δημιουργεῖται φύσει, ὅπως π.χ. ὁ ἄνθρωπος. Καὶ ἡ μορφὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ ὀρθότερα νὰ χαρακτηριστεῖ «φύση», παρὰ ἡ ὕλη, διότι κάθε πρᾶγμα δικαιοῦται τὴν ὀνομασία ποὺ τοῦ ἀποδίδεται ὅταν ὑπάρχει ἐντελεχείᾳ καὶ ὄχι ὅταν ὑπάρχει δυνάμει»[58].

Ἡ διευκρίνηση αὐτή, ἡ ὁποία φανερώνει τὸν ἐξαιρετικὰ ἐργαλειακὸ χαρακτήρα τοῦ διδύμου *δυνάμει/ἐντελεχείᾳ* – ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάσουμε στὸν Βιβλίο Γ, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου ὁ ρόλος στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* εἶναι ἀναπόφευκτα πολὺ σημαντικός[59] –, δὲν εἰσάγεται ἐδῶ, θεωρῶ, παρὰ μόνον γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει αὐτὸ ποὺ ἔχει ἤδη διατυπωθεῖ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι προηγουμένως, σὲ δύο μάλιστα περιστάσεις, ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει αὐτὲς τὶς ἑνο-οντο-λογικὲς ἀρχὲς γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει συγκεκριμένα σημεῖα ποὺ ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ[60]. Στὴν πραγματικότητα, αὐτὸ ποὺ θὰ ἤθε-

---

58. *Ἔνθ' ἀν.*, 193b 5-8.

59. Ὄχι μόνον, ὅπως γενικῶς ὑποστηρίζεται, διότι θὰ ἐξεταστεῖ *ex professo* στὸ Βιβλίο Θ, πρᾶγμα ὡς ἕνα βαθμὸ ἀκριβές, ἀλλὰ κυρίως διότι ἐπανεμφανίζεται στὸ Βιβλίο Η γιὰ νὰ λύσει τὴν ἀπορία ποὺ μόλις ἐπισημάναμε σχετικὰ μὲ τὴ διάκριση εἴδους καὶ ὕλης, ἡ ὁποία εἰσάγεται μὲν ἐδῶ στὰ *Φυσικά*, ἀλλὰ ἀναπτύσσεται στὸ Βιβλίο Ζ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ μεταφυσικὴ ἀποδεικνύεται ἀπαραίτητη προκειμένου νὰ ἐμβαθύνουμε σὲ ζητήματα φυσικῆς, τουλάχιστον σὲ τέσσερα βασικὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἔχουμε στὴν συνέχεια τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάσουμε: τὸ *status* τοῦ εἴδους, τὴ διάκριση εἴδους καὶ ὕλης, τὴν ἑνότητα τοῦ ὄντος χάρη στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἐννοιῶν τοῦ δυνάμει καὶ τῆς ἐντελέχειας, καὶ τὸ *status* τοῦ πρώτου κινοῦντος ἀκινήτου.

60. Πβ. *ἔνθ' ἀν.*, Α, 2, 185b 34 – 186a 3, ἀλλὰ κυρίως 8, 191b 27-29, χωρίο ποὺ μᾶς παραπέμπει σὲ ἕνα ἄλλο σύγγραμμα, στὸ ὁποῖο ἔχουν ἤδη ἐξεταστεῖ οἱ δυσκολίες τῆς παρμενίδειας ἀντίληψης «μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια» (δι' ἀκριβείας μᾶλλον). Ποιὸ εἶναι αὐτὸ τὸ σύγγραμμα; Ἕνας ὑποψιασμένος μελετητὴς ὅπως ὁ D. Ross προτείνει τρεῖς

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λε νὰ πεῖ μὲ αὐτὲς τὶς σποραδικὲς ἀναφορὲς εἶναι ὅτι, ὅποιος καὶ νὰ εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζουμε αὐτὰ τὰ προβλήματα, τὰ σημεῖα αὐτὰ ἐμφανίζονται ἀπόλυτα αἰτιολογημένα. Ἐν προκει-

---

πιθανότητες: 1η: τὸ Βιβλίο Δ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ἂν καὶ ἡ ὑπόθεση αὐτὴ φαίνεται, κατὰ τὴν ἄποψή του, λιγότερο πιθανή, διότι ἡ πραγμάτευση αὐτὴ εἶναι βαθύτατα διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῶν *Φυσικῶν* Α, 8. 2η: τὸ Βιβλίο Θ τοῦ ἰδίου ἔργου, τὸ ὁποῖο *ex professo* ἀσχολεῖται μὲ τὴ διάκριση τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν. Ὡστόσο, ὅπως διευκρινίζει, πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη προσθήκη. 3η: ἕνα μὴ σῳζόμενο σύγγραμμα, πρᾶγμα δύσκολο νὰ ἐπαληθευθεῖ. Ὁ Ross τείνει νὰ υἱοθετήσει τὴ δεύτερη ὑπόθεση, διότι τὸ κεφ. 6 τοῦ Βιβλίου Θ μελετᾶ τὴ διάκριση σύμφωνα μὲ τὸ ζεῦγος *ὕλη – δυνάμει* (*In Phys.*, σ. 496). Πιὸ πρόσφατα, ὁ Wieland ὑποστήριξε, δίχως νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς ὑποθέσεις τοῦ Ross, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἀναφορὰ παραπέμπει στὰ *Φυσικά*, Γ, 1-2, καὶ ἴσως ἀποτελοῦσε μεταγενέστερη προσθήκη (*In Phys.*, σ. 441). Στὴν πραγματικότητα, καμία ἀπὸ αὐτὲς τὶς δυὸ ὑποθέσεις δὲν μοῦ φαίνεται ἱκανοποιητική, διότι κανένα ἀπὸ τὰ ὑποτιθέμενα κείμενα δὲν ὑπαινίσσεται, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, τὴν προβληματικὴ τοῦ *γίγνεσθαι*, καὶ ἀκόμα λιγότερο, δὲν προτείνει τρόπους νὰ ἐπιλυθοῦν οἱ δυσκολίες. Ὅλα μᾶς ὁδηγοῦν νὰ πιστέψουμε ὅτι οἱ ἐν λόγῳ ἔννοιες προϋπάρχουν στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Ἀκαδημίας (πβ. E. Berti, Genesi e sviluppo della dottrina della potenza e dell'atto in Aristotele, *Studia Patavina*, 5, 1958, σσ. 477-505, καὶ ἰδιαιτέρως 482 καὶ 494). Γιὰ τὴν πλατωνικὴ προέλευση τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν, πβ. A. Uwe, *Die Entelechie*, Wien, 1965. Ἂς σημειώσουμε ὅτι ἡ ἀντίθετη ἄποψη ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τοὺς M. Schramm (πβ. ἀνωτέρω, κεφ. 1 § 3), P. Gohlke (*Die Entstehung der arist. Prinzipienlehre*, Tübingen, 1954, σσ. 3 κ. ἑξ.) καὶ M. Wundt (*Untersuchungen zur Metaphysik des Aristoteles*, Stuttgart, 1953, σ. 20). Τόσο ὅμως ὁ A. Mansion (*Rev. néoscolastique de philosophie* 29, 1927, σσ. 307-341), ὅσο καὶ ὁ W. Jaeger (*Gnomon*, 4, 1928, σσ. 625-637, καὶ ἰδιαιτέρως 633: ἀναφερόμενος σὲ μιὰ παλαιότερη μελέτη τοῦ Gohlke) καὶ ὁ G. Reale (*Rivista di filosofia neoscolastica* 50, 1958, σσ. 238-267 καὶ La dottrina aristotelica della Potenza dell'atto e dell'Entelechia nella *Metafisica*, *Studi di filosofia e di storia della filosofia in onore di F. Olgiati*, Milano, 1962, σσ. 145-207, καὶ ἰδιαιτέρως 190 κ. ἑξ. ἀναφερόμενος στὸν Wundt) κατέδειξαν τὴν ἀνεπάρκεια τῶν προσεγγίσεων αὐτῶν καί, κατὰ συνέπεια, τὴν παλαιότητα τῶν ἀρχῶν. Ἂν εἶναι ἔτσι, μποροῦμε κάλλιστα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἀναφορὰ τῶν *Φυσικῶν* Α, 9, παραπέμπει σὲ ἕνα ἀκόμα παλαιότερο κείμενο, ἢ τουλάχιστον σὲ ἕνα κείμενο ἐλαφρῶς προγενέστερο τοῦ Βιβλίου Α τῶν *Φυσικῶν*. Θεωρῶ ὅτι τὸ κείμενο ποὺ συγκεντρώνει τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν εἶναι τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Ν, 2, τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται μὲ τὸ ζήτημα ποὺ θέτουν οἱ Ἐλεάτες, μὲ τὴ λύση ποὺ προτείνει σὲ αὐτὸ ὁ Πλάτων καὶ ταυτόχρονα μὲ τὴ λύση ποὺ προτείνει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ ὁποία βασίζεται ἀκριβῶς στὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ *δυνάμει* καὶ τὸ *ἐντελεχείᾳ ὄν*. Ὁ W. Theiler δίκαια τοποθετεῖ τὸ Βιβλίο Α τῶν *Φυσικῶν* καὶ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Ν, 2 στὴν ἴδια περίοδο (ὅπως καὶ τὸ *Περὶ Φιλοσ.* καὶ τὸ *Περὶ Ἰδεῶν*) (πβ. Die Entstehung der Metaphysik des Aristoteles, mit einem Anhang uber Theophrastos Metaphysik, *Museum Helveticum*, 15, 1958, σσ. 85-105). Ὑπάρχει πράγματι πιθανότητα ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ νὰ παραπέμπει στὸ ἐν λόγῳ κείμενο. Ἂς σημειώσουμε ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ E. Berti, παρ' ὅτι δὲν ὑποστηρίζει ρητὰ τὴ σχέση αὐτή, συνδέει πολὺ προσεκτικὰ κάποια χωρία τοῦ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Ν, 2 μὲ τὰ Φυσικά, 191 b 27-29 (*ἔνθ' ἀν.*, σ. 493). Ἀσφαλῶς ὅμως πρόκειται ἐκεῖ γιὰ μιὰ ὑπόθεση. Διότι θὰ μποροῦσαμε νὰ σκεφτοῦμε καὶ ἄλλες πιθανότητες, ὅπως π.χ. κάποιο προηγούμενο ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ θὰ εἶχε προετοιμάσει τὸ ἔδαφος γιὰ αὐτὸ τὸ κείμενο: ἴσως τὸ *Περὶ Ἰδεῶν* ἢ τὸ *Περὶ Ἀγαθοῦ*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μένῳ, ἀκόμα κι ἂν ἀναλύσουμε τὸ *γίγνεσθαι* σύμφωνα μὲ μία γενεσιολογικὴ προσέγγιση ἢ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐννοιῶν τοῦ *δυνάμει* καὶ τῆς *ἐντελεχείας*, τὰ ἀποτελέσματα εἶναι σαφῆ. Σὲ κάθε περίπτωση, ἐμεῖς ποὺ εἴμαστε ὄψιμοι ἑρμηνευτὲς τοῦ ἔργου τοῦ Σταγειρίτη, ὀφείλουμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς ἄλλης ὄψης τῆς φύσεως, ἐκείνης ποὺ θὰ τόνιζε τὴν προτεραιότητά της ἔναντι τοῦ ὑποκειμένου, μπορεῖ ἐξ ἀρχῆς νὰ παρεκκλίνει τῆς πορείας της. Διότι παρατηροῦμε ὅτι ἐμφανίζονται σταδιακὰ τρεῖς διαφορετικοὶ ὅροι (*μορφή*, *εἶδος*, *λόγος*), οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ ἐν μέρει στὸ Βιβλίο Α, δίχως ὅμως νὰ ἔχουν ἐξηγηθεῖ φιλοσοφικά. Ἡ μεγαλύτερη δυσκολία βρίσκεται, ὡστόσο, στὴν ἑρμηνεία τῆς ἔννοιας τοῦ *λόγου*. Διότι *ἡ μορφὴ* μπορεῖ νὰ δηλώνει πάντα το ἴδιο πρᾶγμα, δηλαδὴ μιὰ αἰσθητὴ μορφή, ὅπως καὶ *τὸ εἶδος* διατηρεῖ τὴ σημασία τῆς εἰδητικῆς ἔννοιας ἢ ἀκόμα, ἂν θέλετε, τὴν σημασία τοῦ νοητοῦ (ἂν τὸ συνδέσουμε μὲ τὸ νοεῖν). Συνδεδεμένο μὲ μιὰ συγκεκριμένη ἑνολογικὴ δομή, τὸ *εἶδος*, τὸ ὁποῖο ἀνήκει σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς τρόπους τοῦ Ἑνός, συνδέεται ἐπίσης μὲ τὸ *γένος*[61]. Εἶναι λοιπὸν σημαντικὸ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ *λόγου* δὲν εἰσάγεται ἐδῶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ εἰσάγονται οἱ δύο ἄλλες ἔννοιες, ἀλλὰ ἐμφανίζεται συνδεδεμένη μὲ τὸ *εἶδος*, παρουσιάζοντας ἐπίσης μιὰ διαφοροποίηση σὲ σχέση μὲ τὸν σύντομο ὁρισμὸ ποὺ δίνεται στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7[62]. Ὁ ὅρος *λόγος* ἀποδίδεται συνήθως μὲ τὴ λέξη «ὁρισμός»[63]. Ἀσφαλῶς ἡ ἀπόδοση

Ἕνα χωρίο ποὺ μᾶς διασῴζει ὁ Ἀλέξανδρος, σχετικὸ μὲ τὸ ἀσύμβατο τῆς θεωρίας τῶν Ἰδεῶν μὲ τὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν, φαίνεται ὅτι προετοίμασε τὸ ἔδαφος ὄχι μόνον γιὰ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης (πβ. *In. Metaph.*, σ. 85, 18 – 85, 20 = περὶ ἰδεῶν, ἀπ. 4 Ross, σσ. 126-128. Πβ. E. BERTI, *La filosofia del "primo" Aristotele*, σσ. 225-232). Ὅτι καὶ νὰ ἰσχύει, ἡ πατρότητα τῆς ἐν λόγῳ ἀναφορᾶς πρέπει νὰ ἀνάγεται σὲ κάποιο ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα.

61. Ἂν καὶ οἱ ὅροι «μορφὴ» καὶ «εἰδητικὴ ἔννοια» μοῦ φαίνονται ἰσοδύναμοι, ὁ ὅρος «νοητὴ μορφὴ» μπορεῖ νὰ προκαλέσει σύγχυση παραπέμποντας στὸ νοητὸν καὶ στὸ νόημα, καὶ ὡς ἐκ τούτου θὰ πρέπει νὰ ἀποφύγουμε αὐτὴ τὴν ἀπόδοση. Ἂς ἐπισημάνουμε, ἄλλωστε, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς διακρίνουν τὴν ἐλαφρὰ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στοὺς ὅρους *μορφὴ* καὶ *εἶδος* (ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 276, 24 κ. ἑξ., Ἰωάννης ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 215, 8 κ. ἑξ.).

62. Πβ. *Φυσικά*, Α, 7, 190a 16-17.

63. Ὁ D. Ross, *In Phys.*, σ. 349, ἐκλαμβάνει ὀρθά, ὅπως καὶ ἄλλοι (κυρίως στὴ μεσαιωνικὴ παράδοση καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὸν Θωμὰ Ἀκυινάτη), τὸν λόγον ὡς «ὁρισμό», δίχως νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του τὸν πλεονασμὸ ποὺ ὑπάρχει στὴν ἑρμηνεία αὐτή. Ὁ M. Heidegger δίνει μιὰ ἀκόμα πιὸ ἤπια σημασία στὸν ὅρο, ἐφ' ὅσον ἀρκεῖται νὰ τὸν ἀποδώσει ὡς «ὀνομασία» (appellation), «δήλωση» (déclaration) (*ἔνθ' ἀν.*, σ. 278). Ἂς παρατηρήσουμε, ὡστόσο, ὅτι ἡ ἀπόδοση αὐτὴ δικαιολογεῖται στὸ πλαίσιο τῆς ἑρμηνείας του, ἐφ' ὅσον ἐστιάζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας του μὲ στόχο νὰ καταδείξει τὸν χαρακτήρα «ἀνάδυσης τῆς μορφῆς» σὲ μιὰ ἀνάλυση τῆς γλώσσας –

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αὐτὴ δὲν μοῦ φαίνεται ἀνακριβής, ὡστόσο, *τὸ εἶδος* μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μὲ ἕναν ὁρισμὸ μέσῳ τῆς χρήσης τοῦ γένους καὶ τῆς διαφορᾶς. Ὅμως, πέραν τῶν συμφραζομένων, ἐντός τῶν ὁποίων ἐμφανίζεται *ὁ λόγος* ἐδῶ, αὐτὴ ἡ ἀπόδοση ἐμφανίζεται ἀνεπαρκής: ἀρχικῶς διότι δὲν βλέπουμε τί θὰ μποροῦσε νὰ φωτίσει ὁ προσδιορισμός του αὐτός. Στὴ συνέχεια, διότι σὲ αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ξαναχρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο αὐτὸ βλέπουμε ὅτι μιλᾶ ἀκριβῶς γιὰ «ὁρισμὸ» καὶ ὅτι συνδέει μὲ ὅλα αὐτὰ τὴ φράση *τὸ εἶδος τὸ κατὰ τὸν λόγον*[64]. Στὴν πραγματικότητα, δὲν μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὴν ἔννοια αὐτὴ τοῦ λόγου παρὰ μόνον ἀπὸ τὴ φράση ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ἡ ὁποία τὸν ἑρμηνεύει, δηλαδή, μέσῳ τῆς σχέσης μὲ τὴν *τέχνην* καὶ τὴν *φύσιν*. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει ὅτι ὅπως ἀκριβῶς ἀποκαλοῦμε *τέχνην* αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει *κατὰ τὴν τέχνην*, ἔτσι ἀποκαλοῦμε *φύσιν* αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει *κατὰ τὴν φύσιν*[65]. Ὅλα, λοιπόν, μᾶς ὁδηγοῦν νὰ πιστέψουμε ὅτι αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει *κατὰ τὸν λόγον* εἶναι ἀκριβῶς τοῦ ἰδίου τύπου, ἢ καλύτερα, ὅτι εἶναι κάτι ποὺ μπορεῖ ἐπίσης νὰ εἰπωθεῖ γιὰ τὴν *τέχνην* ἢ γιὰ τὴν *φύσιν*.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη *ἡ τέχνη* εἶναι *ὁ λόγος τοῦ γιγνομένου*, δηλαδὴ αὐτὸς *ὁ λόγος* ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει *ὕλην*[66]. Πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ἐπὶ πλέον, ὅπως ὑπογραμμίζει, ὅτι *ὁ λόγος* εἶναι *κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἀρχὴ* κάθε πράγματος ποὺ συγκροτεῖται εἴτε *κατὰ τὴν τέχνην* εἴτε *φύσει*[67]. Ἡ πιθανὴ ταύτιση ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει *κατὰ τὴν φύσιν* καὶ σὲ αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει *φύσει* δηλώνεται ρητῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη:

> «τὰ φύσει ὄντα καθὼς καὶ ὅλες οἱ ἰδιότητες ποὺ αὐτὰ καθαυτὰ διαθέτουν, ὑπάρχουν κατὰ τὴν φύσιν[68], ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ἰδιότητα τῆς φωτιᾶς νὰ πηγαίνει πρὸς τὰ ἐπάνω. Αὐτό, βέβαια, δὲν τὸ ἀποκα-

---

ἡ ὁποία, στὴν πραγματικότητα, εἶναι ξένη στὴν πραγμάτευση τοῦ Ἀριστοτέλη. Αὐτὸ δὲν τὸν ἐμποδίζει τελικὰ νὰ καταδείξει αὐτὴν τὴν «προτεραιότητα» τῆς «μορφῆς», ἀλλὰ γιὰ λόγους ἄλλους ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ὑποδεικνύει τὸ ἐν λόγῳ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη.

64. *Φυσικά*, Β, 1, 193b 1-3.

65. *Ἔνθ' ἀν.*, 193a 31 κ. ἑξ.

66. *Περὶ Ζῴων Μορίων* Α, 1, 640a 31-32. Πβ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Α, 4.

67. *Ἔνθ' ἀν.*, 639b 15-16.

68. Ἡ διατύπωση αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ διότι ἀποκαλύπτει ὅτι ἀπὸ ὅλες τὶς ἰδιότητες, μόνον οἱ οὐσιώδεις ἰδιότητες καὶ ἑπομένως αὐτές ποὺ συνοδεύουν *φύσει* τὰ ὄντα, εἶναι *κατὰ φύσιν*, πρᾶγμα ποὺ αὐτόματα συνδέει τὴν *φύσιν* μὲ τὴν ἐπιστήμη. Διότι, αὐτὸ ποὺ λησμονοῦν πολλοὶ μελετητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ὅτι ὁ χῶρος τῆς ἐπιστημονικότητας ἀνήκει στὴν τάξη τῶν οὐσιωδῶν ἰδιοτήτων καὶ ἑπομένως τῶν ἀποδείξεων, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι αὐτὲς οἱ *φύσει* ἰδιότητες ἔχουν ἤδη θεμελιωθεῖ σύμφωνα μὲ διάφορες μεθόδους θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν ποὺ μᾶς προτείνει ὁ Ἀριστοτέλης. Πβ. τὸ ἄρθρο μου Dialectique et philosophie chez Aristote, στὸ ὁποῖο ἔχω ἤδη παραπέμψει, καθὼς καὶ τὸ βιβλίο μου *Aux origines de la philosophie européenne*, σσ. 379-420.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λοῦμε «φύση», οὔτε λέμε ὅτι διαθέτει μιὰ «φύση», ἀλλὰ ότι εἶναι ἔτσι ἐκ φύσεως καὶ κατὰ τὴν φύσιν»[69].

Παρ' ὅτι ὁ δύο αὐτὲς ἔννοιες ἐναλλάσσονται θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ὑποδείξουμε κάποια διαφορὰ ἀνάμεσά τους, λέγοντας ὅτι ἡ φράση «ἐκ φύσεως» δηλώνει κάτι στατικὸ ἐνῶ ἡ φράση «κατὰ τὴν φύσιν» δηλώνει κάτι δυναμικό. Ὅ,τι ὅμως καὶ νὰ ἰσχύει, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν τέχνη καὶ στὴ φύση θεμελιώνεται στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀρχῆς ἑνὸς ἔργου (καὶ εἶναι ἐγγενὴς στὸ ἀντικείμενο ποὺ προέρχεται τόσο ἀπὸ τὴν τέχνη ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ φύση)[70], *ὁ λόγος*, τὸν ὁποῖο ἐξετάζουμε σὲ ὅλα τα χωρία ὅπου ἀναφέρεται ἡ «φύση», θὰ μποροῦσε νὰ ἀντικατασταθεῖ ἁπλῶς ἀπὸ τὸν ὅρο «φύσις»: ἡ φράση *κατὰ τὸν λόγον* δηλώνει *κατὰ τὴν φύσιν* ἐὰν ἀντιληφθοῦμε τὴ «φύση» ὡς μορφὴ καὶ ὄχι ὡς ὑποκείμενο, δηλαδὴ ἕνα ὁρισμένο ὑποκείμενο. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ λόγος εἶναι, σὲ σχέση μὲ τὸ ὑποκείμενο, τὸ «ἄλλο» τοῦ ὑποκειμένου, αὐτὸ τὸ «ἄλλο» ποὺ εἶναι ἐγγενὲς σὲ αὐτὸ καὶ κατ' οὐσίαν συνδεδεμένο μαζί του, καὶ τὸ ὁποῖο ἐπὶ πλέον τὸ ὁρίζει. Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸς ὁ λόγος, αὐτὴ ἡ φύση, θὰ συνδεδόταν μὲ τὸ ὑποκείμενο μὲ τὴ σημασία «αὐτοῦ ποὺ βρίσκεται ἐν ὑποκειμένῳ»[71]. Θὰ ἦταν ἀπὸ μιὰ ἄποψη τὸ «ἐντός» τοῦ ὑποκειμένου, αὐτὸ ποὺ ἐντὸς τοῦ ὑποκειμένου εἶναι *ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς*, χωρὶς νὰ ἀνήκει στὸ ὑποκείμενο. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὅτι ἡ τέχνη εἶναι *ὁ λόγος* ποὺ ὑπάρχει χωρὶς τὴν ὕλη, θὰ μπορούσαμε νὰ συνδέσουμε τὴ διατύπωση αὐτὴ κατ' ἀναλογίαν καὶ καθ' ὁμωνυμίαν μὲ τὴν *φύσιν* καὶ νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι καὶ αὐτὴ ὁ λόγος ποὺ ὑπάρχει χωρὶς τὴν ὕλη, ποὺ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ὕλη ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἐγγενῆ ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς τῆς ὕλης. Ἐάν, τώρα, συγκρατούσαμε ὅτι *ἡ φύση* εἶναι σὲ ὅλα τὰ πράγματα *αἰτία τάξεως*, στὸν βαθμὸ ποὺ σὲ ὅλα ὅσα ὑπάρχουν *φύσει* ἢ *κατὰ τὴν φύσιν* δὲν ὑπάρχει τίποτα ποὺ νὰ εἶναι *ἄτακτον*[72], καὶ ἂν ἐπίσης λαμβάναμε ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνάλυση ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ἀφορᾶ στὸ τυχαῖο καὶ στὴν τύχη, στὰ κεφ. 4-6, ἀποκαλύπτει ὅτι, ἀπὸ μιὰ ὁρισμένη ἄποψη, ἡ *φύσις* εἶναι τὸ ἀντίθετο τῆς *τύχης*, θὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς *φύσεως*, σύμφωνα μὲ μία ἀπὸ τὶς σημασίες της, εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ *λό-*

---

69. *Φυσικά*, Β, 1, 192b 35-37.

70. Πβ. *Περὶ Ζώων Γενέσεως*, Β, 4, 740b 28, *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Ζ, 7, 1032a 13, 8, 1033b 8, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Α, 4, 1140a 15, κ.λπ.

71. *Φυσικά*, Β, 1, 192b 34.

72. *Ἔνθ' ἀν.*, Η, 1, 252a 11-14.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γου[73]. Καὶ σίγουρα δὲν ἀποτελεῖ σύμπτωση τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ὁρισμένα χωρία ποὺ παρουσιάζουν μιά, θὰ λέγαμε, «ἐργαλειακὴ» ἀντίληψη γιὰ τὴν ψυχή, συναντοῦμε ἕναν περίεργο περιορισμὸ τοῦ λόγου καὶ τῆς οὐσίας σὲ ἕνα συγκεκριμένο – κεντρικὸ βέβαια – σημεῖο τοῦ σώματος, δηλαδὴ τὴν καρδιὰ ἢ κάτι ἀνάλογο, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ἡ ἕδρα τῆς ζωῆς τοῦ ἔμψυχου ὄντος[74]. Ὡς ἀρχὴ ζωῆς[75], ἡ καρδιὰ εἶναι, ἐπίσης, αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινᾶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς *φύσεως* καὶ ἡ *διακόσμησις* τοῦ σώματος[76], ὅσο καὶ αὐτὸ ποὺ ὑπαγορεύει τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς της, δηλαδὴ τὴν *κίνησιν* καὶ τὴν *αἴσθησιν*[77]. Γι' αὐτὸν κυρίως τὸν λόγο, ἡ καρδιὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ πρωταρχικὴ ἕδρα τοῦ λόγου καὶ τῆς οὐσίας: εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο ἕνα εἶδος «ὑποκειμένου» στὸ ὁποῖο ἑδράζεται ἡ *φύσις*, ἑπομένως εἶναι ὁ λόγος καὶ τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται, ἀπὸ γενετικῆς ἀπόψεως, τὸ *φύσει ὄν* (τὸ ἔμψυχο φύσει ὄν), ἤ, ἀπὸ δομικῆς ἀπόψεως, ὅταν πλέον τὸ ὂν ἔχει συγκροτηθεῖ, ἡ ἐνέργειά του. Αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς ἀναλύσεις ποὺ ἐμφανίζονται στὸν Ἀριστοτέλη καὶ ὁρίζουν τὴν *φύσιν* βρίσκουν στὴν πραγματικότητα τὴ θεμελίωσή τους καὶ τὴ θεωρητική τους συγκρότηση στὰ *Φυσικά*. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἑξῆς μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ λόγου στὴ φράση *τὸ εἶδος τὸ κατὰ τὸν λόγον*[78] θὰ πρέπει νὰ γίνει ἀντιληπτὴ στὴν ὀντολογικὴ σημασία της, ὡς

---

73. Ἡ προβληματικὴ ποὺ ἀναδύεται στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν θὰ μὲ ἀπασχολήσει στὴν παροῦσα μελέτη, ἐφ' ὅσον μάλιστα δὲν θεωρῶ ὅτι ἔχω κάτι νὰ προσθέσω στὸ θέμα αὐτὸ μετὰ τὴν ἐξαιρετικὴ ἀνάλυση τοῦ W. WIELAND, *Die Physik bei Aristoteles*, σσ. 254 κ. ἑξ. Πβ. ἐπίσης M. P. LERNER, *Recherches sur la notion de finalité chez Aristote*, Paris, 1969. Ἀντίθετα, μοῦ φαίνεται χρήσιμο νὰ ἐπισημάνω ἐδῶ ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ τοῦ λόγου, θεωρούμενη ἐδῶ βάσει τῶν ὀντολογικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἑνολογικῶν τῆς παραμέτρων, θὰ ἔχει μιὰ ἐντυπωσιακὴ πορεία μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη στὸν στωϊκισμὸ ἀλλὰ καὶ στὸν ἑλληνικὸ καὶ χριστιανικὸ μέσο καὶ νέο-πλατωνισμό. Θεωρούμενος ὡς βασικὸ στοιχεῖο μιᾶς ἑνότητας ποὺ ἐμφανίζεται ὡς πολλότητα, ἐκλαμβάνεται ὡς ἕνα εἶδος ἀντίθετο τοῦ τυχαίου. Πβ. τὸ ἄρθρο μου Transfigurations du logos, *Annales de l'Institut de Philosophie de l'ULB (Mélanges J. Pépin)*, Paris, 1992, σσ. 231-243. Πβ. ἐπίσης Le renversement zénonien, στὸ *Actes du 2e Congrès Intern. d'Études chypriotes*, Nicosie, 1985, σσ. 444-447 καὶ Du logos à l'informatique: l'histoire d'une mutation, στὸ *Penser l'informatique et informatiser la pensée (Mél. A. Robinet)*, Bruxelles, 1987, σσ. 13-30. Πβ. τὴ συνέχεια αὐτοῦ του ἄρθρου, μὲ τίτλο Du logos à l'informatique, στὸν τόμο *The Philosophy of Logos* (*Πρακτικὰ συνεδρίου*, Σάμος, Αὔγ. 1995), ἐπιμ. Κ. Βουδούρης, Ἀθήνα, 1997.

74. *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Z, 10, 1035b 25, *Περὶ Ζώων Μορ.*, B, 7, 652b 18-19.

75. *Ἔνθ' ἀν.*, 1035b 26. *Περὶ Ἀναπνοῆς* 17, 479a 1.

76. *Περὶ Ζώων Μορ.*, Γ, 4, 666a 10, a 21. *Περὶ Ζώων Γεν.*, B, 4, 740a 8-13, 5, 741b 16, 6, 743b 26, Γ, 2, 753b 19 κ.λπ.

77. *Ἔνθ' ἀν.*, Γ, 3, 665a 17, 4, 666b 14, B, 10, 656a 28, κ.λ.π. *Περὶ Νεότητος*, 3, 469a 10, a 21, 4, 469b 5, κ.λ.π.

78. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ἀλλοῦ: *οὐσία ἡ κατὰ λόγον*: *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Z, 10, 1035b 15, E, 1, 1025b 27. *Περὶ Ψυχῆς* B, 1, 412b 10.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἡ προϋπόθεση τῆς ὀντολογικῆς δυνατότητας ὕπαρξης τοῦ εἴδους, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἑνολογική του σημασία, ὡς ἀρχῆς ἑνοποίησης ποὺ δηλώνεται στὴν πράξη (τῆς ἑνότητας μιᾶς πολλότητας). Καθώς, ὅμως, στὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἑνο-οντο-λογικὴ σημασία ὑπάρχει ἤδη ἐκεῖ, ἀπὸ μιὰ ὁρισμένη λογικὴ σκοπιά, ὁ ὅρος αὐτὸς δηλώνει μιὰ λογικὴ τάξη, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει νὰ καταστήσει πιθανή, ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρά, τὴ διατήρηση τοῦ *φύσει ὄντος* ὡς αὐτὸ ποὺ εἶναι, στὴν ταυτότητα καὶ στὴν ἑνότητα ποὺ τοῦ ἀνήκουν εἴδει, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ἰδιότητά του ὡς ἐπιστητοῦ. Αὐτὸ ποὺ θὰ ἐπιχειρήσει νὰ δηλώσει ὁ ὅρος *λόγος*, μέσῳ τῆς ἀπαίτησης τοῦ ὁρισμοῦ, εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ εἴδους, ποὺ μὲ τὴν ἀμφισημία της καθιστᾶ κατανοητὴ τὴ βαθύτερη αὐτὴ «λογική». Ὑπὸ τὸ φῶς αὐτῶν τῶν προσεγγίσεων, θὰ πρέπει νὰ ἑρμηνεύσουμε ὁλόκληρο τὸ δεύτερο τμῆμα τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Z (7-17), ἀλλὰ κυρίως τὰ κεφ. 10, 15 καὶ 17. Διότι θεωρῶ ὅτι τὸ θεμελιῶδες αὐτὸ βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* ὁριοθετεῖ τὸν χῶρο στὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρεῖ νὰ συνδέσει καὶ νὰ φέρει σὲ συνάφεια τὶς θεωρητικὲς προϋποθέσεις τῆς ὀντολογίας του μὲ τὰ πορίσματα τῶν *Φυσικῶν* του[79]. Ὅ,τι ὅμως καὶ νὰ ἰσχύει, ἂς συγκρατήσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ *φύσις*, ὡς *μορφή*, ἐμφανίζεται ἔτσι, σύμφωνα μὲ μιὰ αἰσθητή, ὁρατὴ μορφή, βάσει ἑνὸς ἑνο-οντο-λογικοῦ θεμελίου: πρόκειται γιὰ ἕνα *εἶδος*, δηλαδὴ μιὰ εἰδητικὴ μορφὴ ποὺ εἶναι *εἶδος*, ἐπειδὴ ἀκριβῶς συμμορφώνεται πρὸς ἕναν λόγο ὀντολογικὸ (*κατὰ τὸν λόγον*).

Ἡ συνέχεια τοῦ κειμένου ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν ἄποψη: αὐτὸ ποὺ εἶναι δυνάμει ἕνα κρεβάτι (μιλώντας γιὰ τὰ «τεχνικὰ» ἀντικείμενα) ἢ δυνάμει σάρκα καὶ ὀστᾶ (μιλώντας γιὰ τὰ *φύσει ὄντα*) δὲν εἶναι οὔτε *κατὰ τὴν τέχνην* (στὴν πρώτη περίπτωση), οὔτε *κατὰ τὴν φύσιν* (στὴ δεύτερη περίπτωση) πρὶν λάβει *τὸ εἶδος τὸ κατὰ τὴν τέχνην* (ὅσον ἀφορᾶ τὸ κρεβάτι) ἢ *τὸ εἶδος τὸ κατὰ τὴν φύσιν* ἢ *κατὰ τὸν λόγον* (ὅσον ἀφορᾶ τὰ *φύσει ὄντα*)[80]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν λέμε τί εἶναι ἡ σάρκα ἢ τὰ ὀστᾶ παρὰ μόνον ὁρίζοντας αὐτὸ τὸ *εἶδος* (αὐτὴ τὴν εἰδητικὴ ἔννοια), μὲ ἕναν ὁρισμό (*λόγον*) σύμφωνο μὲ τὴ φύση τους (*κατὰ τὴν φύσιν*)[81]. Ἀπὸ τὴν ἑνο-οντολογικὴ ὅμως σκοπιά, τὸ *εἶδος*

---

79. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, βλ. τὸ ἄρθρο μου Le statut du devenir dans *Métaph.* Z et H, *Aristoteles Werk und Wirkung*, *Mélanges offerts à P. Moraux*, Berlin-New York 1985, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε μετὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης.

80. *Φυσικά*, B, 1, 193a 33-b 2. Ἂς ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀποφεύγει τὴ χρήση τοῦ ὅρου *λόγος* γιὰ τὴν τέχνην, ὅπου, ὡστόσο, διαγράφεται πολὺ καθαρά, πρᾶγμα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ δηλώνει ὅτι θέλει νὰ τονίσει τὸ εἶδος τοῦ φύσει ὄντος στὴν τάξη ἑνὸς ὀντολογικοῦ λόγου.

81. *Ἔνθ' ἀν.*, 193 b 2-3. Ἀποδίδω ἐδῶ τὸν ὅρο *λόγος* μὲ τὸ «ὁρισμὸς κατὰ τὴν φύσιν» γιὰ νὰ τὸ διακρίνω ἀπὸ τὸν *λόγον* σὲ σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπο ποὺ θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Τὸ παιχνίδι αὐτὸ τῶν λέξεων στὸ ὁποῖο ἐπιδίδεται ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται ὅτι ἔχει ὡς στόχο νὰ καταδείξει τὴν κρυφὴ συνάφεια τῶν δύο αὐτῶν ὅρων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αὐτὸ δὲν εἶναι *χωριστὸν* ἀπὸ αὐτὸ τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τὴ μορφή[82]. Εἶναι *χωριστὸν μόνον κατὰ τὸν λόγον*, δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τὴν ἀνθρώπινη λογική[83]. Καὶ εἶναι χωριστὸν διότι εἶναι αὐτὸ ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ψυχὴ δυνάμει, πότε ὡς αἰσθητὸ καὶ πότε ὡς νοητό. Ἐπίσης, θὰ πρέπει νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε ταυτόχρονα ὡς μορφή, στὴν τάξη τοῦ πραγματικοῦ, καὶ ὡς ἔννοια, στὴν τάξη τῆς νόησης, ἑπομένως, ὡς ἐκεῖνο τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ὁ λόγος «ἀνοίγεται» στὴ δυνατότητα τῆς πραγματικότητας νὰ γίνεται ἀντιληπτή. Αὐτὸ ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ *εἴδους* εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη ἡ ὁποία τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὰ πράγματα καὶ τὸν ἄνθρωπο, αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐνδιάμεσο τὸ ὁποῖο ριζώνει στὸ ὂν καὶ ταυτόχρονα ἐγγράφεται στὴν ψυχή, ἐφ' ὅσον αὐτὴ εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ὅλα τα ὄντα, τόσο τὰ αἰσθητὰ ὅσο καὶ τὰ νοητά. Ὅπως εἴδαμε, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς ἔχει προειδοποιήσει γι' αὐτὸ στὸ τέλος τοῦ Βιβλίου Α, Κεφ. 9, ἡ μελέτη τοῦ εἴδους ὡς εἴδους ἀνήκει στὴν «πρώτη φιλοσοφία», καθὼς ἡ φυσικὴ ὀφείλει νὰ περιορίσει τὴ μελέτη της στὸν βαθμὸ ποὺ ἐξετάζει φθαρτὰ ὄντα[84]. Στὴν πραγματικότητα, μόλις στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Ζ, 4-6 ἐπανέρχεται στὸ ἐγχείρημά του νὰ μελετήσει τὸ θέμα αὐτὸ ὡς ἀνῆκον στὴν οὐσία καὶ ἑπομένως ὡς ἕνα πρᾶγμα καθαυτό. Αὐτὸ δὲν θὰ πρέπει νὰ μᾶς ἐμποδίσει ἀπὸ τὸ νὰ διακρίνουμε ἐδῶ τὸ εὖρος τῆς ἔννοιας αὐτῆς, στὸ μέτρο ποὺ ἐμφανίζεται πάντοτε ὡς ἔννοια συστατικὴ τῶν προϋποθέσεων ἀφ' ἑνὸς τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν ὄντων καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς γνώσης τους, τόσο στὴν τάξη τῆς νοήσεως ὅσον καὶ στὴν τάξη τῆς ἐπιστήμης.

Ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ὑπολογίζεται ἡ πραγματικὴ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν λόγο περὶ φύσεως τῶν «φυσικῶν» φιλοσόφων: στὴν πληρότητα μιᾶς *φύσεως* ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν καθαρὴ φαινομενικὴ καὶ ἀβέβαιη παρουσία τῶν *ἑόντων*, πραγμάτων ποὺ ὑπάρχουν μόνον στὸ παρόν, παρουσία ποὺ δὲν εἶναι προσιτὴ στὴ νόηση[85], ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιτάσσει μία *φύσιν* ποὺ δὲν εἶναι πληρότητα ἀλλὰ ἕνα ὁρισμένο ὑποκείμενο, καί, ταυτόχρονα, μία *φύσιν* ποὺ ἀναπληρώνει κατὰ κάποιο τρόπο αὐτὴ τὴν ἔλλειψη μὲ μία μορφὴ ποὺ δὲν εἶναι τέτοια δυνάμει τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ δυνάμει ἐκείνου ποὺ ἐντὸς τοῦ ὑποκειμένου ἀποτελεῖ ἀρχὴ ὀργάνωσης (*τάξεως*), καὶ ἡ ὁποία τοῦ ὑπαγορεύει τὸ ἁρμό-

---

82. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Ε, 1, 1025b 28.
83. *Φυσικά*, Β, 1, 193b 3-5.
84. *Ἔνθ' ἀν.*, Α, 9, 192a 34- b 2.
85. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἡράκλειτος, γιὰ παράδειγμα, μιλᾶ γιὰ μιὰ ἑνοποιητικὴ ἀρχὴ (τὸν Λόγον) ποὺ ἐπιτρέπει στοὺς ἀνθρώπους νὰ συλλαμβάνουν τὴ βασικὴ ἀλήθεια ὅτι *ἓν πάντα εἶναι* [KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, ἀπ. 196].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ζον *εἶδος*. Τὸ ἀριστοτελικὸ *εἶδος*, τὸ ὁποῖο παίρνει κατὰ κάποιο τρόπο τὴ θέση αὐτῆς τῆς καθαρὰ φαινομενικῆς καὶ ἀβέβαιης παρουσίας τῶν Ἰώνων φιλοσόφων καὶ τοῦ Ἀντιφῶντα, ἐφ' ὅσον θεωρηθεῖ νοητό, στοχεύει στὴ σταθερότητα, σὲ αὐτὴ τὴ σταθερότητα δυνάμει ἀκριβῶς τῆς ὁποίας ὑφίσταται ἡ δυνατότητα αὐτὴ τῆς νόησης. Ἡ σταθερότητα αὐτὴ δὲν ἔχει ὅμως ἀκόμα θεμελιωθεῖ. Μόνον ἕνας ὅρος ὑποδεικνύει τὴ δυνατότητά της: πρόκειται γιὰ τὸν αἰνιγματικὸ ὅρο *λόγος*, ὁ ὁποῖος, λόγω τῆς πολυσημίας του ἐμφανίζεται πότε ταυτόσημος μὲ τὸ *εἶδος*, πότε ταυτόσημος μὲ τὸν *ὁρισμόν*, καὶ πότε ταυτόσημος μὲ κάτι ποὺ ἐνυπάρχει στὸ ὑποκείμενο[86]. Τὸν *λόγον* αὐτὸ ποὺ λανθάνει καὶ τὸν ὁποῖο μποροῦμε κάποτε – προβλέποντας αὐτὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι – νὰ τὸν ἀποδώσουμε ὡς «λόγο ὕπαρξης» τοῦ πράγματος, θὰ τὸν ἀφήσουμε ἀκόμα στὴν ἄκρη, ἀναφέροντας, ἐδῶ κι ἐκεῖ, κάποια στοιχεῖα ποὺ θὰ μποροῦσαν κάπως νὰ τὸν φωτίσουν. Ἂν καὶ αὐτὸς ὁ λόγος φαίνεται ὅτι ἀκόμα λανθάνει, στὸ Βιβλίο Β, κεφ. 1, ἀντίθετα, μᾶς ὁδήγησε νὰ ἐπιβεβαιώσουμε ὅλα ὅσα ἀναφέραμε στὸ Βιβλίο Α, μὲ κάποιες σημαντικές, εἶναι ἀλήθεια, διαφοροποιήσεις: τὴν ὁριστικὴ ὑπαγωγή, στὴν περίπτωση τοῦ *φύσει ὄντος*, τοῦ ὑποκειμένου στὴν μορφή. Ἡ σύνθεση τῶν δύο αὐτῶν ἀναλύσεων δίνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ τέλος τῆς πραγμάτευσής του:

> «Ἡ φύσις, γράφει, ποὺ ὁρίζεται ὡς γένεσις, εἶναι ἕνας δρόμος πρὸς τὴν φύσιν»[87].

Καὶ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε μὲ τὴ σημασία «ἐκείνου ποὺ προέρχεται ἀπὸ κάτι (*φύεται ἔκ τινος*) καὶ ἀναπτυσσόμενο προχωρεῖ πρὸς (*εἰς*) κάτι»[88].

---

86. Ἡ τελευταία αὐτὴ σημασία, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται στὸ Βιβλίο Β τῶν *Φυσικῶν*, φαίνεται ὅτι παραμένει κεντρικὴ καὶ στὴν ἀνάλυση ποὺ παρουσιάζεται στὸ Βιβλίο Ζ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ὄχι ἁπλῶς βάσει τῆς χρήσης τοῦ ὅρου στὰ τελευταῖα κεφάλαια ἀλλὰ κυρίως λόγω τῆς χρήσης του στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφ. 7, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὴν ἔννοια τῆς *φύσεως*, μιλώντας ἀφ' ἑνὸς γιὰ ἐκεῖνο *ἐξ οὗ γίγνεται* κάτι, ποὺ εἶναι τὸ ὑποκείμενο ὡς ὕλη καί, ἀφ' ἑτέρου, ἐκεῖνο *καθ' ὃ γίγνεται*, τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια ἑρμηνεύει λέγοντας ὅτι *τὸ γιγνόμενον* διαθέτει πράγματι μιὰ *φύσιν*, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ φυτὸ ἢ τὸ ζῷο (1032a 20-25). Ἡ τελευταία αὐτὴ διευκρίνιση ἀναφέρεται ἀκριβῶς σὲ αὐτὸν τὸν *λόγον* ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν *φύσιν*, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει, ἐφ' ὅσον συμπίπτει μὲ τὸν «λόγο ὕπαρξης» τοῦ ὄντος, νὰ διακρίνουμε τὰ φυτὰ ἀπὸ τὰ ζῷα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ζήτημα αὐτὸ διασαφηνίζει κάπως τὸν ὁρισμὸ τῆς φυσικῆς ποὺ μᾶς παραδίδουν τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Ε, 1, 1025b 26-28: μιὰ θεωρητικὴ ἐπιστήμη ἑνὸς τέτοιου ὄντος, ἡ οὐσία τοῦ ὁποίου συνήθως ὑφίσταται κατὰ τὸν λόγον. Ἐδῶ ὁ ὅρος *λόγος* δὲν μπορεῖ νὰ δηλώνει «ὁρισμὸ» ὅπως στὴ συνέχεια (b 29 καὶ 1026a 3), ἀλλὰ τὴν ὀντολογικὴ βάση τοῦ εἴδους, ἡ ὁποία διασφαλίζει στὸ ὂν τὴν ὕπαρξη, δηλαδὴ τὴν *φύσιν*, μὲ τὴν πρώτη σημασία τοῦ ὅρου. Πβ., *αὐτόθι*, Ζ, 11, 1037a 13 κ. ἑξ., ὅπου οἱ δύο λόγοι διαδέχονται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο.

87. *Φυσικά*, Β, 1, 193b 12-13.

88. *Ἔνθ' ἀν.*, 193b 16-17.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἔτσι ὥστε εἴμαστε σχεδὸν ἀναγκασμένοι νὰ ἀναρωτηθοῦμε «πρὸς τί» (*εἰς τί οὖν φύεται*); Καὶ στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾶ:

> «δὲν προχωρεῖ πρὸς ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθε, ἀλλὰ πρὸς ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο κατευθύνεται (*οὐχὶ ἐξ οὗ, ἀλλ' εἰς ὅ*). Καταλήγουμε λοιπὸν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ φύση εἶναι μορφή»[89].

Ἕνας νέος λοιπὸν ὅρος κάνει τὴν ἐμφάνισή του: *τὸ φυόμενον*. Καὶ καθὼς τὸ *φυόμενον* πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς *γένεσις*, ὁ ὅρος αὐτὸς συμβαδίζει πλήρως μὲ τὴν γενεσιολογικὴ δομὴ τοῦ *γιγνομένου* καὶ ἐκείνου «*ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον*». Ὑπάρχει, ὡστόσο, μιὰ ἐλαφρὰ διαφοροποίση, ἐφ' ὅσον οἱ ὅροι τῆς νέας αὐτῆς δομῆς προϋποθέτουν μιὰ ἀσυμμετρία, ἡ ὁποία διασφαλίζει τὴν προτεραιότητα στὸ *εἰς ὃ τὸ φυόμενον φύεται*. Ἔτσι ὥστε, ἡ νέα διατύπωση δὲν θὰ εἶναι *τὸ φυόμενον καὶ ὃ φύεται ἀλλὰ τὸ φυόμενον καὶ εἰς ὃ φύεται*. Τὸ *εἰς ὃ* ἀποβαίνει ὡς ἐκ τούτου τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ εἰσάγει ἡ μελέτη τῆς ἐξειδίκευσης τῆς *φύσεως*, χάρη στὴ μεθοδολογικὴ μεσολάβηση τῆς *τέχνης*. Ἡ δομὴ ὅμως αὐτή, γιὰ νὰ εἶναι πλήρης, ἀπαιτεῖ τὸ τρίτο στοιχεῖο τοῦ *γίγνεσθαι*: *τὴν στέρησιν*. Ἐπὶ πλέον, ὁ Ἀριστοτέλης διευκρινίζει ὅτι ἡ «μορφή», δηλαδὴ ἡ *φύσις*, ὁρίζεται μὲ δύο τρόπους:

> «διότι ἡ στέρησις εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο εἶδος»[90].

Ὁ ένο-οντο-λογικὸς διπλασιασμὸς διατηρεῖ ἑπομένως πάντοτε τὴν ἐξέχουσα ἀξία του. Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ποῦμε ὅτι μὲ τὴν ὑποταγὴ τοῦ ὑποκειμένου στὴ μορφὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμφανίζεται ἀκόμα πιὸ ἔντονα, σὰν νὰ ἔπρεπε κατὰ κάποιο τρόπο νὰ καλύψει, μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀπουσία του, τὴν ἔλλειψη ὑποκειμένου. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν προχωρεῖ ἀκόμα σὲ κανένα συμπέρασμα σὲ σχέση μὲ τὸ θέμα αὐτό. Ἀντίθετα διερωτᾶται πάντα γιὰ τὸ *status* τῶν ἀντιθέτων, καὶ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀναρωτιέται ἐὰν ἡ στέρηση ἀποτελεῖ τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς τοῦ *γίγνεσθαι* ἢ ὄχι[91]. Στὴν πραγματικότητα, τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει γι' αὐτὸν νόημα, ἐν ὅσῳ ἡ κίνησις δὲν ἔχει ἀκόμα μελετηθεῖ καὶ ἡ μεταβολὴ δὲν ἔχει ἐξεταστεῖ σὲ ὅλο το εὖρος της. Ἡ φυσική του Ἀριστοτέλη δὲν ἀποκαλύπτει τὰ μυστικά της, παρὰ κατὰ τὴν ἀνάλυση, κατὰ τὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας του. Θὰ δοῦμε, ὅμως, πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος αὐτῆς παρα-

---

89. *Ἔνθ' ἀν.*, 193b 17-18.
90. *Ἔνθ' ἀν.*, 193b 18-20.
91. *Ἔνθ' ἀν.*, 193b 20-21. Βάσει τῶν ἐννοιῶν τοῦ εἴδους, τῆς ἀντίθεσης καὶ τῆς ἐναντιότητας, φαίνεται ξεκάθαρα ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς *στερήσεως* ἀνήκει ἐξ ἴσου στὴν ἑνολογικὴ πραγμάτευση.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γράφου ὅτι, σὲ σχέση μὲ τὴ στέρηση, δὲν χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο *μορφή*, ἀλλὰ τὸν ὅρο *εἶδος*. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ βεβαιώνει ὁριστικὰ ὅτι οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες πρέπει οὐσιαστικὰ νὰ εἶναι πλήρως διακριτές: εἶναι εὔκολο νὰ καταλάβουμε ὅτι μία ἀπουσία εἶναι ἕνα *εἶδος*, ἑπομένως καὶ μία εἰδητικὴ ἔννοια, ἡ ὁποία βρίσκει τὸ νόημά της στὴν «ἰδέα» αὐτοῦ του ὁποίου ἀποτελεῖ οὐσία. Ἀλλὰ δὲν καταλαβαίναμε, ἐνδεχομένως καθόλου, γιατί μία οὐσία μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς μία συγκεκριμένη μορφή. Ἀρκεῖ νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ὅταν ὁ τεχνίτης συλλαμβάνει μὲ τὸ νοῦ του τὸ *εἶδος* ἑνὸς πράγματος ποὺ πρόκειται νὰ κατασκευάσει, αὐτὸ τὸ *εἶδος* ὑπάρχει ὡς ἀπουσία στὴν ὕλη, τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ τὸ ἀποδώσει μέσῳ τῆς πράξης τῆς δημιουργίας, καὶ τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὡς ἀπὸν ἐν ὅσῳ δὲν δηλώνεται ὡς «μορφὴ» αὐτοῦ τοῦ πράγματος, παρ' ὅτι εἶναι παρὸν στὸ νοῦ του. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει ὅταν μιὰ τριανταφυλλιὰ χωρὶς τριαντάφυλλα παραμένει πάντοτε τριανταφυλλιὰ *εἶδει*, ἀπὸ τὴ φύτευση μέχρι τὴν ἀνάπτυξή της, ὅταν ἀποκτᾶ τὴν ὁλοκληρωμένη μορφὴ ποὺ τῆς προσδίδουν τὰ τριαντάφυλλα. Καὶ ἀκριβῶς σὲ αὐτὴν τὴν ἰδιότητα τῆς στερήσεως νὰ ἀποτελεῖ, ἀπὸ μιὰ ὁρισμένη σκοπιά, *εἶδος*, παρ' ὅτι εἶναι καθαυτὴ μή-ὄν, ὀφείλει τὴν πρωτοτυπία της ἡ ἀριστοτελικὴ σκέψη, διότι τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν περιορίζεται στὴ φυσικὴ ἀλλὰ ἀφορᾶ σὲ ὅλο το θέμα τοῦ ἐπιστητοῦ τῶν πραγμάτων. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει καθαρὰ ὅτι ἡ παραδοσιακὴ ἑρμηνεία, ἡ ὁποία μὲ τὸν ὅρο *μορφὴ* ἀποδίδει καὶ τὶς δύο αὐτὲς ἔννοιες (*μορφὴ καὶ εἶδος*), ἐμφανίζεται ἔτσι γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀνεπαρκής.

§ 4. *Τὰ τέσσερα αἴτια ἢ ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ὀντολογικοποίησης τῆς φύσεως.*

Ὅταν στὸ τέλος τοῦ Βιβλίου Β, κεφ. 1 αἰτιολογεῖ τὴν προτεραιότητα τῆς μορφῆς ἐπὶ τῆς ὕλης μέσῳ τῆς ἀναφορᾶς στὸ *δυνάμει* καὶ στὸ *ἐντελεχείᾳ*, ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως εἴδαμε, δηλώνει ὅτι ἕνα πρᾶγμα ὁρίζεται κατ' οὐσίαν μᾶλλον ὅταν ὑπάρχει *ἐντελεχείᾳ*, παρὰ ὅταν ὑπάρχει *δυνάμει*[92]. Προσθέτει λοιπόν, ἀμέσως μετά:

> «Ἐπὶ πλέον ὁ ἄνθρωπος προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, τὸ κρεβάτι ὅμως δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ κρεβάτι. Γι' αὐτό, λένε[93], ὅτι ἡ «φύση» δὲν εἶναι τὸ σχῆμα ἀλλὰ τὸ ξύλο, διότι ἂν μποροῦσε νὰ βλαστήσει δὲν θὰ ἔβγαινε κρεβάτι ἀλλὰ ξύλο. Ἑπομένως, ἐὰν τὸ κρεβάτι εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀνήκει στὴν τάξη τῆς «τέχνης», τότε ἡ μορφὴ εἶναι «φύση», διότι ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο προέρχεται ἄνθρωπος»[94].

---

92. Πβ. *Φυσικά*, Β, 1, 193b 5-8.
93. Δηλαδὴ ὁ Ἀντιφῶν καὶ οἱ «φυσικοὶ» φιλόσοφοι.
94. *Ἔνθ' ἀν.*, 193b 8-12.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡ διευκρίνιση αὐτή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς στόχο νὰ αἰτιολογήσει ἀπὸ μιὰ ἄλλη σκοπιὰ τὴν προτεραιότητα τῆς *μορφῆς* ἔναντι τῆς *ὕλης*, ὑποδεικνύει, ὡστόσο, ὅτι ἡ πρώτη θέση τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ «τεχνικὸ» ἀντικείμενο καὶ στὸ *φύσει ὂν* ἔγκειται στὸ ὅτι τὸ πρῶτο ἔχει ἀρχὴ κινήσεως ἔξω ἀπὸ αὐτὸ ἐνῷ στὸ δεύτερο ἡ ἀρχὴ κινήσεως ἐνυπάρχει στὸ ἴδιο, θὰ πρέπει νὰ διαφοροποιηθεῖ ἐλαφρῶς καὶ νὰ ἐκληφθεῖ μὲ μιὰ ὁρισμένη σημασία: τὸ «τεχνικὸ» ἀντικείμενο ἔχει πάντοτε, καὶ καθ' ὅλη τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς του, τὴν ἀρχή του σὲ παράγοντες ἄλλους ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἐξωτερικοὺς ὡς πρὸς αὐτό (*ἐν ἄλλοις καὶ ἔξωθεν*)[95] ἐνῷ τὸ *φύσει ὂν* ἔχει ὁπωσδήποτε ἀνάγκη ἀπὸ ἕνα ἄλλο *φύσει ὂν* (ἢ κάτι ἀνάλογο, στὴν περίπτωση τῆς αὐτόματης γένεσης), ἐξωτερικὸ πρὸς αὐτό, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ γεννηθεῖ διαμορφώνεται καὶ ἀναπτύσσεται ἀπὸ μόνο του. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ *φύσει γιγνόμενον* ὡς προερχόμενο ἀπὸ κάτι ἄλλο πέρα ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, καθιστᾶ δυνατὴ καὶ παράλληλα ἀναγκαία τὴν ἐμφάνιση μιᾶς νέας ἀρχῆς (ποὺ θὰ εἶναι τὸ ποιητικὸ αἴτιο). Καταλαβαίνουμε, ὅμως, ἐπίσης, ὅτι ἡ δήλωση, ἀπὸ τὴν μιά, πὼς τὸ *φύσει ὂν* χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι διαθέτει μέσα του μιὰ ἀρχὴ κινήσεως, καὶ ἡ διαπίστωση, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τῆς ἀνάγκης ὕπαρξης μιᾶς ἔξωθεν ἀρχῆς γιὰ τὴν πραγμάτωση αὐτοῦ τοῦ ὄντος, καθιστᾶ ἀπαραίτητη μιὰ νέα μελέτη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ φωτίσει τὴν ταυτόχρονη ὕπαρξη μιᾶς ἐγγενοῦς καὶ μιᾶς μεταβατικῆς διαδικασίας. Αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει , ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ ἀντικείμενο τοῦ Βιβλίου Γ, κεφ. 1-3. Ὑπάρχει ὅμως καὶ κάτι ἄλλο: στὰ *Φυσικὰ* Β, 2, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὰ μαθηματικὰ ἀπὸ τὴ φυσική[96], διερωτώμενος ἐπὶ πλέον ἐὰν ὁ φυσικὸς πρέπει νὰ μελετήσει τὶς δύο «φύσεις» ποὺ ἔχουν διαπιστωθεῖ ἢ μᾶλλον, ὅπως καὶ οἱ «ἀρχαῖοι», τὴν ὕλη[97], ἀναδεικνύει στὴν πραγματικότητα τὸ «τελικὸ» λεγόμενο αἴτιο μὲ ἕναν τρόπο συνοπτικό, ὅπως, ἄλλωστε, εἶχε κάνει καὶ μὲ τὸ ποιητικὸ αἴτιο στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Μὲ στόχο νὰ αἰτιολογήσει γιατί ἡ φυσικὴ θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσει τὶς δύο «φύσεις» προσθέτει ἀμέσως μετά:

---

95. *Ἔνθ' ἀν.*, 193b 27 κ. ἑξ. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη προϋποθέτει τὴν ἀδυναμία ὕπαρξης «αὐτοματισμοῦ» στὴν τέχνη, ποὺ ξεκίνησε κατὰ τὴν Ἀναγέννηση μὲ τὴν κατασκευὴ διαφόρων *αὐτομάτων* ἀλλὰ ὁλοκληρώθηκε κυρίως τὸν 19ο αἰώνα μὲ τὴν σερβομηχανική. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τὸ ἄρθρο μου Du logos a l'informatique: l'histoire d'une mutation, στὸ *Penser l'informatique et informatiser la pensée (Mél. A. Robinet)*, στὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκα προηγουμένως.

96. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ πβ. τὴν ἐξαιρετικὴ πραγμάτευση τοῦ A. MANSION, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 143-205. Πβ. καὶ τὸν σχολιασμό μου στὸ *Aristote, Sur la nature (Physique, II)*, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 102 κ. ἑξ.

97. *Φυσικά*, Β, 2, 194a 15 κ. ἑξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«Ἐπὶ πλέον, ἀνήκει στὴν ἁρμοδιότητα τῆς ἴδιας ἐπιστήμης νὰ διερευνήσει τὸ *οὗ ἕνεκα* καὶ τὸ *τέλος*, καθὼς καὶ ὅλα ὅσα ὑπάρχουν ἐξαιτίας αὐτῶν.

Ἐξάλλου ἡ *φύσις* εἶναι *τέλος* καὶ *οὗ ἕνεκα*, διότι γιὰ τὰ πράγματα ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ συνεχῆ κίνηση, ὑπάρχει καὶ ἕνα τέλος τῆς κίνησης καὶ τὸ ἔσχατο αὐτὸ σημεῖο εἶναι τὸ *τέλος* καὶ τὸ *οὗ ἕνεκα*. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ποιητὴς – καταλήγει ὁ Ἀριστοτέλης – ἔφτασε νὰ διατυπώσει τὴν παράδοξη φράση (*γελοίως προήχθη*): «βρῆκε τὸ τέλος ποὺ ἦταν καὶ ὁ λόγος τῆς γέννησής του». Γι' αὐτὸ καὶ κάθε τί ποὺ εἶναι τὸ ἔσχατο σημεῖο δὲν ἀποτελεῖ καὶ *τέλος* ἀλλὰ *τέλος* εἶναι αὐτὸ ποὺ τείνει πάντα στὸ καλύτερο»[98].

Διακρίνοντας ἀνάμεσα στὸ *ἔσχατον* καὶ τὸ *τέλος*, ὁ Σταγειρίτης διευκρινίζει στὴν πραγματικότητα τὴ σημασία ἐκείνου *ὃ γίγνεται* καὶ κυρίως τὴ σημασία ἐκείνου *εἰς ὃ τὸ φυόμενον φύεται*. Αὐτὸ *εἰς ὃ φύεται* τὸ ὂν δὲν εἶναι ἡ φθορά του ἀλλὰ σαφῶς ἡ μορφή του. Ἀρκεῖ ὅμως αὐτὴ ἡ μορφὴ νὰ ἐξηγήσει αὐτὸ τὸ «σημεῖο» πρὸς τὸ ὁποῖο τείνει κάθε γένεσις ἢ δημιουργία; Ἐπηρεασμένος ἐδῶ ἀπὸ τὸ μοντέλο τῆς «τέχνης», τὸ ὁποῖο τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διακρίνει στὸ *ἐν γένει γίγνεσθαι* αὐτὸ τὸ «ἰδιαίτερο» *γίγνεσθαι* ποὺ εἶναι τὸ *κατὰ φύσιν*, ὁ Σταγειρίτης – πιστὸς στὸ σημεῖο αὐτὸ στὸν δάσκαλο του Πλάτωνα – ἀπαντᾶ σαφῶς ἀρνητικά, ἐφ' ὅσον μᾶς ὡθεῖ νὰ σκεφτοῦμε τὸ παραγόμενο (*κατὰ τὴν τέχνην*) ἢ τὸ *φυόμενον* (*κατὰ τὴν φύσιν*) στὴ χρήση τους ἢ στὴ δραστηριότητά του[99]. Ἐδῶ, ὅμως, μᾶς παραπέμπει καὶ πάλι, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἐφαρμόζει τὸ ζεῦγος *δυνάμει/ἐντελεχείᾳ*, σὲ μιὰ παλαιότερη μελέτη, ἡ ὁποία εἶναι, ὅπως ἀναφέρει, ὁ διάλογός του *Περὶ Φιλοσοφίας*[100]. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὶς πλατωνικὲς θέσεις πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ τὶς θέσεις ποὺ ἀναπτύσσει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, καταλαβαίνουμε τὴ βαρύτητα τοῦ θέματος ποὺ ἐξετάζουμε καὶ γιὰ τὴν ἀκρίβεια τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς ὁδηγήσει σὲ μία ταύτιση τῶν ὅρων *μορφὴ* καὶ *τέλος*· χωρὶς τὴ διάκριση τῶν δύο ὅρων δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ καταλάβουμε γιατί ἀναφέρεται σὲ τέσσερα αἴτια ἀντὶ σὲ τρία. Φτάνουμε ἐδῶ στὴν καρδιὰ τοῦ προβλήματος τοῦ *τέλους* καὶ στὸ πολυσυζητημένο ἐρώτημα γιὰ τὸ *status* τῆς τελεολογίας στὴ φιλοσοφία του. Ἂν ὅμως ἀναλογιστοῦμε τώρα τὴ μέθοδο τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν ἀρχῶν, ἔτσι ὅπως τὴν ἐξετάσαμε στὴ μελέτη αὐτή, φαίνε-

---

98. *Ἔνθ' ἀν.*, 194a 27-33.

99. *Ἔνθ' ἀν.*, 194a 33 κ. ἑξ.

100. *Ἔνθ' ἀν.*, 194a 35-36. Γιὰ τὴ θεωρία περὶ τέλους μὲ τὴν ἴδια σημασία, πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Α, 7, 1972b 2-3, b 20. Πβ. W. THEILER, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 96-96, E. BERTI, *La Filosofia del primo Aristotele*, σσ. 343 καὶ 355.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ται ὅτι δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ταυτίσουμε *τὸ τέλος* ποὺ συναντᾶμε στὴν *τέχνην* μὲ *τὸ τέλος* ποὺ διαπιστώνουμε στὴν *φύσιν*. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν ὑπάρχει ἐδῶ παρὰ μιὰ σχέση ὁμωνυμίας, ἔτσι ὥστε πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ κοινὸ στοιχεῖο ποὺ διαθέτουν, καθ' ἕνα *τέλος* ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀναφέρθηκαν διαθέτει τὴν ἰδιαιτερότητά του:

> «Ὅταν πρόκειται γιὰ «τεχνικὰ» ἀντικείμενα, γράφει, εἴμαστε ἐμεῖς ποὺ χρησιμοποιοῦμε τὴν ὕλη μὲ στόχο νὰ δημιουργήσουμε τὸ ἔργο ἐνῷ στὰ φυσικὰ ἀντικείμενα ἡ ἀρχὴ γένεσης ἐνυπάρχει σὲ αὐτά»[101].

Πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἐνῷ δημιουργοῦμε τὸ «τεχνικὸ» ἀντικείμενο μὲ στόχο τὴ χρήση ποὺ προσδοκοῦμε ἀπὸ αὐτό[102], ἡ σχέση μας μὲ τὸ *φύσει ὂν* εἶναι τελείως διαφορετική:

> «χρησιμοποιοῦμε ὅλα τα πράγματα ποὺ ὑπάρχουν, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς ἐὰν ὑπῆρχαν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν ἐμᾶς»[103].

Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ γίνεται πλέον φανερὸ ὅτι, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, *τὸ τέλος* στὴν περίπτωση τῆς φύσεως δὲν συμπίπτει μὲ τὸ τέλος τοῦ «τεχνικοῦ» ἀντικειμένου. Τὸ *τέλος* ἔχει τὴν ἰδιαιτερότητά του, τὸ χρησιμοποιοῦμε ὅμως γιὰ λογαριασμό μας, ὡς ἐὰν κάθε *φύσει ὂν* ὑπῆρχε γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσει ἐμᾶς. Γνωρίζουμε, ὡστόσο, ὅτι ὑπάρχει μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ δηλώσεων στὰ χωρία αὐτά, οἱ ὁποῖες φαίνεται νὰ ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει πραγματικὰ σὲ ἕνα εἶδος ἀντικειμενικῆς, κοσμικῆς τελεολογίας. Αὐτὸ ὅμως, εἶναι ἕνα ζήτημα ποὺ ξεπερνᾶ στὴν πραγματικότητα τὰ ὅρια τῶν *Φυσικῶν*, καὶ τὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε μάλιστα νὰ ἐξετασθεῖ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ορισμάτων αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος. Εἶναι, ὡστόσο, βέβαιο ὅτι τὸ παρὸν σύγγραμμα ἀντιμετωπίζει *τὸ τέλος* ὡς κάτι ποὺ συμβαδίζει μὲ *τὸ τέλος*

---

101. *Ἔνθ' ἀν.*, 194b 7-8.

102. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα χωρία ποὺ στηρίζουν τὴν ἄποψη αὐτή, ἐπισημαίνουμε εἰδικότερα τὰ ἑξῆς: *Περὶ Ψυχῆς*, A, 1, 403b 1 κ. ἑξ. καὶ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, H, 3, 1043a 31 κ. ἑξ.

103. *Φυσικά*, B, 2, 194a 34-35. Γιὰ τὸ ὅλο αὐτὸ θέμα, βλ. τὴν προσέγγιση τοῦ W. WIELAND, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 254 κ. ἑξ., ἀλλὰ εἰδικότερα τὴν ἀνάλυση ποὺ ἀφιερώνει στὸ *Als-Ob-Teleologie* (σσ. 259 κ. ἑξ.), καθὼς καὶ τὴν ἑρμηνεία ποὺ προτείνει γιὰ τὸ ὑπὸ ἐξέταση χωρίο (σσ. 275 κ. ἑξ.). Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ὀφείλω νὰ ἀναγνωρίσω τὸ χρέος μου στὸν φίλο Marc Richir, πού μοῦ ἐπεσήμανε, στὸ πλαίσιο διάφορων φιλοσοφικῶν συζητήσεων, τὴ σπουδαιότητα τοῦ «ὡς ἐάν», καὶ τοῦ ὁποίου οἱ πολυάριθμες μελέτες ποὺ δημοσιεύτηκαν μετὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης, θεμελίωσαν ἱκανοποιητικὰ τὴ φιλοσοφικὴ αὐτὴ ὀπτική, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν ἔννοια τῆς κριτικῆς σκέψης τοῦ Κάντ, μιὰ ὀπτικὴ τὴν ὁποία προώθησα μὲ τὸν δικό μου τρόπο στὶς μελέτες μου, κυρίως μετὰ τὴν ἐνασχόλησή μου μὲ τὴν πρακτικὴ τῶν ποικίλων σχημάτων, ὅπως τῆς προέλευσης ἢ καταγωγῆς, τῆς ὁδοῦ, τοῦ ἔρωτα, τοῦ τεχνίτη, τοῦ καθρέφτη, τῆς βούλησης, καὶ τελευταία, τοῦ παιχνιδιοῦ (πβ. La question du jeu du monde, *Rue Descartes*, 18, 1997, σσ. 51-85.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῆς *τέχνης*, ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐκτυλίσσεται ἡ πορεία ἀπὸ ἕνα ἀφετηριακὸ σημεῖο (*ἀπὸ τινὸς ἀρχῆς*) μέχρι σὲ ἕνα καταληκτικὸ σημεῖο (*εἰς τὸ τέλος*), δηλαδὴ ὡς ἐὰν ἐκτυλίσσεται σκόπιμα ἔτσι, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσει τὸν στόχο ποὺ ἐντέλει ἐξυπηρετεῖ[104]. Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν κύκλο τῆς τελεολογίας ἀποδίδει τελικὰ ἡ ἔννοια τοῦ *λόγου*[105]. Αὐτὸς εἶναι ποὺ ἀποκαλύπτει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο τόσο στὴν *τέχνην* ὅσο καὶ στὴν *φύσιν* προσδίδει ἕνα νόημα στὸ γίγνεσθαι, ἀποτυπώνει δηλαδὴ τὴν πορεία του (*ὁδόν*)[106]. Εἶναι ἐπίσης ὁ «λόγος ὕπαρξης» τοῦ πράγματος, αὐτὸς ποὺ ὅταν ἀφαιρεῖται (τόσον ἐντός τῆς τέχνης ὅσον καὶ ἐντὸς τοῦ ὑποκειμένου, ὡς κάτι ἄλλο καὶ χωριστὸ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο-φύση) φωτίζει τὸ δρόμο, καί, φωτίζοντάς τον, φωτίζει, μὲ αὐτὸ ποὺ καθιστᾶ δυνατὸ (δηλαδὴ τὸ εἶδος), τὴ σκέψη μας. Προϋπόθεση γιὰ τὴ δυνατότητα ὕπαρξης μιᾶς ἐπιστήμης τῆς φύσεως εἶναι, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ διαπίστωση ἐκείνου τὸ ὁποῖο στὴν *φύσιν* ἀποτελεῖ προϋπόθεση ὕπαρξης τῶν *φύσει ὄντων*, τῆς ἐπ' ἄπειρον ἐπανεμφάνισής τους, τοῦ γεγονότος ὅτι εἶναι πάντοτε (*ἀεὶ*) καὶ τὶς περισσότερες φορὲς (*ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ*) αὐτὰ ἀκριβῶς ποὺ εἶναι[107]. Ὡς ἐὰν ἦταν προϋπόθεση τῆς *γενέσεως* καὶ *ποιήσεως* ἑνὸς «τεχνικοῦ» ἀντικειμένου ἡ συνειδητοποίηση ἐκείνου ποὺ ἀποτελεῖ γιὰ τὴ νόηση προϋπόθεση γιὰ τὴν πραγμάτωση αὐτὴ τῆς δημιουργίας σύμφωνα μὲ μιὰ ὁρισμένη τάξη[108]. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς τύπους τοῦ *εἶναι* συνίσταται στὸ ὅτι ὁ λόγος τῆς τέχνης ἐξαρτᾶται, ὡς ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ἀπὸ μιὰ γνώση, ἐνῷ ὁ λόγος τῆς φύσεως εἶναι ἡ φύσις καθ' αὐτή, στὸν τρόπο γένεσής της. Ἡ ἴδια ἡ ἐμφάνισή της, ὡς δημιουργία (δηλαδὴ ἡ γένεσις ὡς γένεσις) δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ λόγος ποὺ θὰ μποροῦσε πάντοτε νὰ ἐνυπάρχει στὴν γένεσή της, μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀπὸ τὶς μεταμορφώσεις του, διαρκῶς διαφεύγει. Θὰ μποροῦσε ἄραγε νὰ ἀποτελέσει βάσει αὐτοῦ ἀντικείμενο τῆς μεταφυσικῆς; Ἐφ' ὅσον ἡ μεταφυσικὴ εἶναι μιὰ ἐπιστήμη τοῦ ὄντος ὡς ὄντος, θὰ λέγα-

---

104. *Ἔνθ' ἀν.*, 8, 199b 15-18.

105. Πβ. κυρίως *Περὶ Ζώων Μορίων* Α, 1, 639b 14 κ. ἑξ. Ἂς σημειώσουμε ὅμως, ἤδη ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι τὸ ποιητικὸ αἴτιο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ καθιερώνει αὐτὸν τὸν κύκλο, μέσῳ τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως, ἐγκαινιάζοντας μιὰ νέα προβληματικὴ καθοριστικὴ γιὰ τὴν μετέπειτα πορεία, ὄχι μόνον τῶν *Φυσικῶν*, ἀλλὰ καὶ τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς καὶ δυτικῆς φυσικῆς ἐπιστήμης (πβ. στὴ συνέχεια, κεφ. 5).

106. Εἶναι πράγματι ἐνδιαφέρον ἐδῶ νὰ ἐξετάσουμε τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ φράση «ὅσα ἀπὸ τινὸς ἐν αὐτοῖς ἀρχῆς συνεχῶς κινούμενα ἀφικνεῖται εἰς τὸ τέλος» (Β, 8, 199b 16-17) μὲ τὸ χωρίο ποὺ ἐξετάζει τὴν *γένεσιν-φύσιν* (Β, 1, 193b 12-13).

107. *Ἔνθ' ἀν.*, 5, 197a 19-20.

108. Πβ. *Περὶ Ζώων Μορίων*, Α, 1, 639b 16-19, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Ζ, 7, 1032b 15 κ. ἑξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

με ὅτι δὲν ἀποτελεῖ τὸ ἰδιαίτερο ἀντικείμενό της. Θὰ δοῦμε, ὡστόσο, ὅτι τὸ Βιβλίο Ζ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, στὴν προσπάθειά του νὰ συμφιλιώσει τὴν ὀντολογία μὲ τὴ φυσική, καταλήγει νὰ τὸν θεωρήσει ἀντικείμενό της. Ἐδῶ ὅμως ἀκόμα, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐπίσης, δὲν τὸν ἐξετάζει ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀνάπτυξής του ἀλλὰ βάσει τῶν συνεπειῶν του. Τόσο ἡ μεταφυσικὴ ὅσο καὶ ἡ φυσική, ἐφ' ὅσον ἐξετάζουν τὸ ὄν, ἡ μία ὡς ὂν καὶ ἡ ἄλλη ὡς γιγνόμενον, ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικὰ μὲ τὶς ἀρχὲς βάσει τῶν ὁποίων τὰ ὄντα ὑπάρχουν ἢ *γίγνονται*[109]. Γι' αὐτό, παρ' ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ λόγου ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ χρησιμοποιεῖται μὲ μιὰ πληθώρα σημασιῶν, ποτὲ ὁ φιλόσοφος δὲν τὸν ἐξετάζει καθ' ἑαυτόν. Ὡστόσο, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο, φαίνεται ὅτι μᾶς ἔδωσε, μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὴν ἔννοια τῆς κινήσεως, ὅλα τα στοιχεῖα γιὰ μιὰ τέτοια πραγμάτευση. Καθὼς ὅμως στόχος του ἦταν ἡ θεμελίωση μιᾶς ἐπιστήμης τῆς φύσεως, φαίνεται ὅτι ἀσχολήθηκε μόνον μὲ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς ὀφείλεται καὶ ἡ σπουδαιότητα τῆς θεωρίας τοῦ περὶ τῶν τεσσάρων αἰτίων.

* * *

Τὴ σπουδαιότητα αὐτὴ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ὑπογραμμίσω, ἤδη, ἀπὸ τὴν σύντομη ἀναφορά μου στὶς ἔννοιες τῆς *ἀρχῆς*, τοῦ *αἰτίου* καὶ τοῦ *στοιχείου*. Διετύπωσα ἔτσι τὴν ἄποψη ὅτι *a priori* προϋπόθεση κάθε γνώσης εἶναι, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ διερεύνηση τοῦ αἰτίου, διότι δὲν ὑπάρχει γνώση δίχως ἀναφορὰ σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ διερεύνηση. Ἡ ἀναγνώριση τῶν αἰτίων παραπέμπει ὡς ἐκ τούτου στὴν ἀναγνώριση τῆς δυνατότητας ὕπαρξης μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἡ πορεία ἀνάπτυξης τῶν *Φυσικῶν* ἀποκάλυψε σταδιακὰ ἕνα πλῆθος ἀρχῶν. Ὑπάρχει, ἀρχικῶς, τὸ ὑποκείμενον ποὺ γίνεται, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὑπόκειται σὲ κάτι ἄλλο πέραν τοῦ ἑαυτοῦ του, ὕλη (πρόκειται γι' αὐτὸ ποὺ συνήθως ἀποκαλοῦμε «ὑλικὸ αἴτιο»). Στὴ συνέχεια, ὑπάρχει τὸ εἶδος τὸ ὁποῖο ἐξειδικεύει αὐτὴν τὴν ὕλη, ἐφ' ὅσον τὸ ὑποκείμενο διασπᾶται στὸ εἶδος καθαυτὸ καὶ στὸ εἶδος αὐτοῦ ποὺ θὰ προκύψει, καὶ τὸ ὁποῖο δηλώνεται ἀρχικῶς ὡς *στέρησις*, δηλαδὴ ὡς ἀπουσία μορφῆς. Τὸ εἶδος αὐτὸ προσδιορίζει αὐτὸ ποὺ εἶναι τὸ πρᾶγμα, δηλαδὴ τὸ *τί ἦν εἶναι* (πρόκειται γι' αὐτὸ ποὺ λανθασμένα ἀποκαλοῦμε

---

109. Ἂς σημειώσουμε ἐδῶ τὸ ἐνδιαφέρον χωρίο *Περὶ Ζῴων Μορίων* Α, 1, 639b 30-640a 4, στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι ὁ τρόπος τῆς πραγμάτευσης εἶναι διαφορετικὸς στὴν περίπτωση τῆς «τέχνης» ἀπὸ ὅ,τι στὴν περίπτωση τῆς «φύσης» ἢ στὶς ἄλλες θεωρητικὲς ἐπιστῆμες, διότι ἡ «ἀρχὴ» σὲ αὐτὲς ἀναφέρεται στὸ ὄν, ἐνῷ στὴν «τέχνη» συνδέεται περισσότερο μὲ τὸ ἐσόμενον.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«εἰδικὸ αἴτιο»)[110]. Ἀπὸ τὴ μιά, λοιπόν, στὸν βαθμὸ ποὺ ὑπάρχει *γίγνεσθαι* ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει ἕνα νέο εἶδος διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, ἐμφανίζεται κατ' ἀνάγκην καὶ μία ἀρχὴ ἔξω ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πρᾶγμα, βάσει τῆς ὁποίας καὶ μόνον ὑπάρχει *γίγνεσθαι* καὶ ἡ ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε σύντομα, ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση τῆς ἀπόδοσης τοῦ νέου εἴδους στὸ ὑποκείμενο (πρόκειται γι' αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε «ποιητικὸ αἴτιο»). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως, στὸν βαθμὸ ποὺ τὸ *εἶδος* συμμορφώνεται πρὸς τὸν *λόγον*, εἰσάγει δηλαδὴ τὴν ἔννοια τοῦ «λόγου ὕπαρξης», ἡ *μορφὴ* ἐμφανίζεται ὡς ἐκεῖνο ποὺ δηλώνει (ἐξωτερικά, αἰσθητά) τὸ *εἶδος*, ἀποτελεῖ μὲ ἄλλα λόγια τὴν ὁλοκλήρωσή του (*ἐντελέχεια*). Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει τὸ «τέλος», ὡς ἐκεῖνο *οὗ ἕνεκα* ὑπάρχει *τὸ γίγνεσθαι* – καί, ἑπομένως, ὡς ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο *γίγνεται τὸ γιγνόμενον*, ἐκεῖνο ποὺ συνιστᾶ τὸν «λόγο ὕπαρξης» τῆς δημιουργίας ἢ γένεσής του, ἀλλὰ ἐπίσης ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐπιτευχθεῖ συνιστᾶ τὸν λόγο τῆς δράσης ἢ τῆς χρήσης τοῦ (πρόκειται δηλαδὴ γι' αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε «τελικὸ αἴτιο»). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ὑποστηρίζεται γενικῶς, ὑπάρχει ἀσφαλῶς διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ *εἶδος* καὶ *μορφή*, καθὼς *τὸ εἶδος* δηλώνει τὴν οὐσία ἑνὸς πράγματος, ἐνῷ *ἡ μορφὴ* τὸ τέλος του. Ἡ φύσις, ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης, νοεῖται διττῶς: ἀπὸ τὴ μιά, ὡς ὕλη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς μορφή, «καὶ ἡ μορφὴ εἶναι ἕνα τέλος. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὅλα γίνονται χάριν τοῦ τέλους, ἡ μορφὴ θὰ εἶναι ἡ αἰτία: ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται κάτι»[111]. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, ὅταν ἀπαριθμεῖ τὰ τέσσερα αἴτια, ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει ἀνάμεσα στὸ *εἶδος* καὶ στὸ *οὗ ἕνεκα*, καθὼς ὁ τελευταῖος αὐτὸς ὅρος ἀντιπροσωπεύει κάθε μορφὴ τελεολογίας, συμπεριλαμβανομένης τῆς «μορφῆς». Στὴν πραγματικότητα, ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχει *ἡ ὕλη*, *τὸ εἶδος*, *τὸ κινῆσαν* καὶ *τὸ οὗ ἕνεκα*[112]. Ἔτσι, κατὰ τὴν πορεία τῆς διερεύνησής του, ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς προτείνει τέσσερις ὀπτικὲς γωνίες, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Wieland, γιὰ νὰ ἐξετάσουμε ἕνα πρᾶγμα, βάσει τῶν ὁποίων καὶ μόνον μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε γνώση αὐτοῦ τοῦ πράγματος. Ὡς ὀπτικὲς γωνίες, οἱ ἀρχὲς καὶ τὰ αἴτια – καὶ σὲ αὐτὸ ὁ Wieland ἔχει δίκιο – δὲν ἀποτελοῦν ὀντότητες, ἀλλὰ κάτι ποὺ πλησιάζει τὰ *Hilfsmittel* τῆς ἔρευνας, βοηθητικά, δηλαδή, ἐργαλεῖα τὰ ὁποῖα καθιστοῦν δυνατὴ τὴν ἀντίληψη κάθε αἰσθητῆς ἢ ἐμπειρικῆς πραγματικότητας κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Σαφεῖς μαρτυρίες γι' αὐτὸ

---

110. Λέω «λανθασμένα» διότι αὐτὴ ἡ ἀπόδοση προέκυψε ἀπὸ τὴ σύγχυση ἀνάμεσα σὲ *εἶδος* καὶ *μορφή*, ἐνῷ ἐν προκειμένῳ ἐξετάζεται μόνον *τὸ εἶδος*. Ἑπομένως, ὁ πιὸ ἀκριβὴς ὅρος, θὰ ἦταν «εἰδικὸ αἴτιο».

111. *Φυσικά*, Β, 8, 199a 30-32, μτφρ. Β. Κάλφα, σ. 127.

112. *Φυσικά*, Β, 8, 198a 22-24.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μᾶς παρέχουν τὰ ἄλλα φυσικά του συγγράμματα, πλὴν τῶν *Φυσικῶν*. Ἀντίθετα ὅμως ἀπὸ αὐτὸ ποὺ πιστεύει ὁ Wieland, μοῦ φαίνεται ὅτι στὸν βαθμὸ ποὺ αὐτὲς οἱ ἀρχὲς καὶ τὰ αἴτια θεμελιώνονται μὲ μιὰ ὀντολογικοποίηση τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας, δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελοῦν ἔννοιες μὲ τὴν καντιανὴ ἀντίληψη ἀλλὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἑξῆς, βάσει τῶν ἑνο-οντο-λογικῶν προϋποθέσεων ποὺ τὶς καθιστοῦν δυνατὲς (δηλαδὴ τὴν πολυσημία τοῦ ὄντος, τὴ θέση ὅτι ἡ οὐσία εἶναι τὸ ἔσχατο ὑποκείμενο κάθε κατηγόρησης καὶ οἱ κατηγορίες τοῦ Ἑνὸς καὶ τῶν Πολλῶν), ἔννοιες συνδεδεμένες μὲ τὴν ἑνο-οντολογία. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι στὴν προσπάθειά του νὰ προσεγγίσει τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ μία καντιανὴ σκοπιὰ ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἐναρμονίσει τὴν ρεαλιστικὴ μὲ τὴν παραδοσιακὴ ὀντολογικὴ ἑρμηνεία, ὁ Wieland ἀνοίγει ἕναν νέο δρόμο, τὸν ὁποῖο, ὅμως, ἀμέσως ξανακλείνει κρύβοντας τὸ οὐσιῶδες. Θέλω μὲ αὐτὸ νὰ πῶ ὅτι αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζεται ἐδῶ σε σχέση μὲ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν αἰτίων ὡς «βοηθητικὸ ἐργαλεῖο», εἶναι στὴν πραγματικότητα ἑνολογικῆς τάξεως καί, ἑπομένως, κάτι περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἐργαλεῖο. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἀποκαλύπτει ἐπὶ πλέον, τουλάχιστον στὴν περίπτωση τοῦ Ἀριστοτέλη, μιὰ κρυφὴ σύνδεση μὲ τὸ ὄν, ἱδρύοντας μιὰ σχέση συμπληρωματικότητας ἀνάμεσα στὸ Ἕν καὶ τὸ Ὄν[113]. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, μολονότι θὰ ἀποτελοῦσαν ἐκεῖνο βάσει τοῦ ὁποίου θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε τὸ ὄν, τὰ αἴτια δὲν εἶναι κάτι ὑποδεέστερο παρὰ μόνον διότι ὑπάρχει ὄν, καὶ μάλιστα *γιγνόμενον*. Μὲ ἄλλα λόγια, παρ' ὅτι συνιστοῦν ἕναν ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸ ὄν, τὸ αἴτιο εἶναι πάντοτε αἴτιο τοῦ ὄντος καὶ τὰ τέσσερα αἴτια συγκροτοῦν μαζὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς τρόπους τοῦ Ἑνὸς καὶ τὸν Πολλῶν, ὁ ὁποῖος μᾶς ἐπιτρέπει νὰ περιγράψουμε τὸ ὄν[114]. Ὑπὸ τὴν

---

113. Παραπέμπω τὸν ἀναγνώστη στὶς δύο ἀπόπειρες πραγμάτευσης τοῦ θέματος αὐτοῦ στὰ ἄρθρα μου ποὺ ἀνέφερα ἤδη, «L'Être et l'Un chez Aristote» καὶ «Le statut de l'Un dans la *Métaphysique*», περιμένοντας τὴ δημοσίευση τῶν ἐργασιῶν μου γιὰ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*.

114. Ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ ποὺ ἀναδεικνύει τὸ *εἶναι* τοῦ ὄντος ὄχι μόνον σύμφωνα μὲ κάποιες περιοριστικὲς παραμέτρους (αἴτιο, ἀρχή, αἰτία) ἀλλὰ σύμφωνα μὲ μιὰ πληθώρα τρόπων τοῦ Ἑνὸς ἢ τῶν Πολλῶν, κλονίζει ἀκόμα καὶ τὴν ἄποψη ὅτι τὰ αἴτια, οἱ ἀρχὲς ἢ οἱ αἰτίες, ἀνήκουν στὴν τάξη τοῦ *εἶναι* τοῦ ὄντος, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ HEIDEGGER, στὸ *Der Satz vom Grund*, Pfullingen, 1957 (γαλλ. μτφρ. Le Principe de raison, Paris, 1962) μὲ στόχο νὰ θεμελιώσει ἕνα ἐπέκεινα αὐτῶν τῶν βασικῶν ἐννοιῶν, μέσῳ μιᾶς ἀβύσσου, ἑνὸς ἀπύθμενου βάθους. Ἀντίθετα, ἡ ὀπτικὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἰδωθεῖ μέσῳ τῆς ἀπόπειρας τοῦ Heidegger – ἀρκετὰ ρευστῆς, εἶναι ἀλήθεια – νὰ συλλάβει τοὺς τρόπους τοῦ «συλλέγω, συγκεντρώνω» καὶ τῆς «συγκέντρωσης» ὡς ἕνα ἄνοιγμα πρὸς τὸ ἐπέκεινα τῆς μεταφυσικῆς. Στὸν Ἀριστοτέλη, τὸ Ἕνα, ὡς μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων, δὲν ἀνήκει

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἔννοια αὐτή, οἱ ἀρχὲς αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτὲς ὡς ἀρχὲς κάποιου φανταστικοῦ ὄντος (fiction): ὁ ὅρος «τραγέλαφος» σίγουρα δηλώνει κάποιο πρᾶγμα ἀλλά, καθὼς αὐτὸ ποὺ δηλώνει δὲν ὑπάρχει, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἑρμηνευθεῖ βάσει τέτοιων ἀρχῶν καὶ αἰτίων. Ὡστόσο, πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ ἕνα πιθανὸ «ἀντικείμενο» ἐμπειρίας, ἐφ' ὅσον τὸ ἔχουμε φανταστεῖ ἔτσι, εἶναι δηλαδὴ ἕνα προϊὸν φαντασίας. Τὸ μεταφυσικό του πλαίσιο δὲν συγκροτεῖται ἀπὸ τὸ Ὄν ἀλλὰ ἀπὸ τὸ Ἕνα καὶ τὰ Πολλά, ὅπως τὸ εἶχε ἤδη συλλάβει ὁ Πλάτων εἰσάγοντας τὶς ἔννοιες τοῦ *ταὐτοῦ* καὶ τοῦ *ἑτέρου* στὸν *Σοφιστή*, γιὰ νὰ διερευνήσει τὸ *status* τῶν εἰδώλων καὶ τῶν εἰκόνων[115]. Ἀντίθετα, ἕνα «τεχνικὸ» ἀντικείμενο, παρ' ὅτι ἀπόν, παρ' ὅτι μποροῦμε νὰ τὸ συλλάβουμε ὡς *ἐσόμενον*[116], βρίσκει τὴ θεμελίωσή του σὲ αὐτὲς τὶς ἀρχὲς καὶ τὰ αἴτια, διότι μποροῦμε νὰ τὸ συλλάβουμε ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν ὡς ἐὰν ἦταν θεμελιωμένο σὲ μιὰ γνώση. Μὲ αὐτόν, λοιπόν, τὸν τρόπο διευκρινίζεται τὸ *status* τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν αἰτίων στὸν Ἀριστοτέλη: θεωροῦνται ὡς ἀρχὲς ἐκείνου ποὺ ὑπάρχει, *γίγνεται* ἢ θὰ ὑπάρξει, ἐφ' ὅσον βρίσκουν τὸν «λόγο τῆς ὕπαρξής»

στὴν τάξη τοῦ Ὄντος ἀλλὰ ἐκδηλώνεται ὡς συμπλήρωμα τοῦ ὄντος δίχως τὸ ὁποῖο, τὸ ὄν, θὰ ἦταν συγκεχυμένο, ἄρα ἀπρόσιτο. Ὡς μέτρο, τὸ Ἕνα ἐμφανίζεται ὡς ἐκεῖνο ποὺ δηλώνει τοὺς τρόπους τῶν πιθανῶν σχέσεων (πολὺ περιορισμένων ἀκόμα στὸν Ἀριστοτέλη) τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμο. Αὐτὴ εἶναι μιὰ ὀπτικὴ ποὺ θεωρῶ ὅτι παρέβλεψε ὁ R. BRAGUE, στὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη του *Aristote et la question du monde. Essai sur le contexte cosmologique et anthropologique de l'ontologie*, Paris, 1988, ἡ ὁποία παραμένει πολὺ κοντὰ ἀκόμα στὴν χαϊντεγκεριανὴ ἑρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἄποψη, μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ ἀναλυτικὴ προσέγγιση, ποὺ υἱοθετήθηκε κυρίως ἀπὸ τὴν ἀγγλόφωνη φιλοσοφία, παρ' ὅτι διέκρινε τὴν ἀμφισημία ὅσον ἀφορᾶ τὰ αἴτια, ἐπιμένοντας κάποτε στὸν «ἐπεξηγηματικὸ» χαρακτήρα τους, ἀφήνει μετέωρο τὸ *status* τῆς ἔννοιας αὐτῆς ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐννοιῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης. Ἡ ἀναλυτικὴ διαδικασία, παρ' ὅτι ἀρκεῖται στοὺς κανόνες τῆς γλώσσας, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ συλάβει τὸ πέρασμα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐπεξηγηματικὸ στὶς ἐνολογικές του προϋποθέσεις, καί, ἀκόμα λιγότερο, στὸ *status* τῆς συμπληρωματικότητας ἀνάμεσα στὸ Ἕνα καὶ τὸ Ὄν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ Ἑνὸς στὸν Ἀριστοτέλη, τὸ ὁποῖο «συσκότισαν» μέχρι σήμερα οἱ διάφορες ἑρμηνευτικὲς παραδόσεις, παραμένει ἕνας ἀδιερεύνητος ὁρίζοντας τὸν ὁποῖο θὰ πρέπει κάποια μέρα νὰ ἀντιμετωπίσουμε ὡς ἕνα ἀνοιχτὸ πεδίο στοχασμοῦ.

115. Γιὰ τὸ *status* τῆς φαντασίας, πβ. τὸ ἄρθρο μου Le problème de l'imagination chez Aristote, στὸ *La représentation, Actes du 18e Congrès de l'ASPLF, Strasbourg, juillet 1980*, Strasbourg, 1982, σσ. 153-158. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μελετῶν γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἐντυπωσιακός. Ἀπὸ ὅσες δημοσιεύθηκαν μετὰ τὴ δική μου, πβ. ἰδιαίτερα L. LABARRIÈRE, Imagination humaine et imagination animale chez Aristote, *Phronesis*, 29, 1984, σσ. 17-49, M. WEDIN, *Mind and Imagination in Aristotle*, New Haven/London, 1988 καὶ P. KALAITZIDES, Imagination et Imaginaire chez Aristote, *Revue de philosophie ancienne*, 9.1, 1991, σσ. 3-58. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῶν εἰδώλων καὶ τῶν εἰκόνων στὸν *Σοφιστή*, πβ. J.-F. MATTÉI, *L'Étranger et le simulacre*, Paris, 1983 καὶ S. ROSEN, *Plato's Sophist. The Drama of Original and Image*, New Haven, 1983.

116. *Περὶ Ζώων Μορίων*, Α, 1, 640a 3-4. Πβ. παραπάνω σημ. 110.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τους στὴν ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στὰ πιὸ καθολικὰ δεδομένα τῆς ένο-οντολογίας καὶ τὴν αἰσθητὴ πραγματικότητα. Ἂν αὐτὴ ἡ ἀντιπαράθεση φαίνεται στὰ μάτια τοῦ Σταγειρίτη πιθανή, αὐτὸ ἐξ ἀρχῆς ὀφείλεται, ἀφενός, στὸ γεγονὸς ὅτι διατηρεῖται ἡ λογικὴ σκοπιὰ τῆς ὀντολογίας, καὶ ἑπομένως ἡ σχέση της μὲ τὴν ἑνολογία[117], καὶ ἀφ' ἑτέρου, στὸ ὅτι προϋποτίθεται μιὰ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀρχὴ καὶ ὄν, ἡ ὁποία καθιστᾶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δυνατὴ μιὰ διερεύνηση τῶν ἀρχῶν τοῦ ὄντος.

Βεβαίως, δὲν πρόκειται νὰ μελετήσουμε ἐδῶ στὶς λεπτομέρειές της αὐτὴ τὴν πολὺ γνωστὴ θέση περὶ τῶν τεσσάρων αἰτίων, οὔτε τὸ ζήτημα τῆς *τύχης* καὶ τοῦ *αὐτομάτου*, ποὺ ἀναλύονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ ἴδιο φιλοσοφικὸ πλαίσιο. Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα, μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ ἕναν σχολιασμὸ τῶν θεμάτων αὐτῶν στὴ μετάφρασή μου τοῦ Βιβλίου Β τῶν *Φυσικῶν* ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως[118]. Μοῦ φαίνεται, ὡς ἐκ τούτου, ἄσκοπο νὰ ἐπαναλάβω αὐτὸ ποὺ ἔχω ἤδη ἀναπτύξει ἀλλοῦ. Ἀπὸ τὴν προβληματικὴ αὐτὴ ἂς συγκρατήσουμε κυρίως ὅτι, ὅταν ἐξετάζει τὸ *φύσει ὄν*, ὁ φυσικὸς φιλόσοφος πρέπει, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ χρησιμοποιήσει καὶ τὰ τέσσερα αἴτια καὶ νὰ ἐπιχειρήσει, μὲ στόχο ἡ διερεύνησή του νὰ συμφωνεῖ πλήρως μὲ τὴ σκοπιὰ τῆς «φυσικῆς», νὰ συνδέσει μὲ αὐτὰ τὸ ζήτημα τοῦ *διὰ τὶ* τοῦ πράγματος ποὺ ἐξετάζει, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὴν *ὕλην*, τὸ *εἶδος*, τὸ *κινῆσαν* καὶ τὸ *τέλος*. Ἡ ἀναζήτηση αὐτὴ τοῦ *διὰ τὶ* κάθε πράγματος φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τὸ leitmotiv κάθε διερεύνησης, σὲ σημεῖο μάλιστα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ὑπογραμμίζει ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ συγγράμματός του, ἐπισημαίνοντας ὅτι μέσῳ αὐτοῦ πρέπει νὰ φτάσουμε στὴν πρώτη αἰτία[119]. Ὅτι τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι θεμελιῶδες ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Α, 3, ὅπου ἐπανεμφανίζεται αὐτὴ ἡ προβληματικὴ μὲ στόχο νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ σπουδαιότητα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Μόνον ὅταν γνωρίζουμε τὴν πρώτη αἰτία μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι γνωρίζουμε ἕνα πράγμα[120]. Σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο αὐτό, πρόκειται κατ' οὐσίαν γιὰ τὸ λεγόμενο «εἰδικὸ αἴτιο», τὸ ὁποῖο ὁρίζεται ἐδῶ διττῶς ὡς τὸ *τί ἦν εἶναι* καὶ τὸ *τί ἐστί*[121], διευκρινίζοντας ὅτι μὲ τὸ *διὰ τὶ* προχωρᾶμε πρὸς τὸν ἔσχα-

---

117. Ἐφ' ὅσον τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν, ἂς τὸ ἐπαναλάβω γιὰ ἄλλη μία φορά, ἀποτελεῖ μέρος, ὄχι τῆς ὀντολογίας, ἀλλὰ τῆς ἑνολογίας.

118. Πβ. L. COULOUBARITSIS, Aristote, *Sur la Nature (Physique, II)*, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 111 κ. ἑξ.

119. *Φυσικά*, 3, 194b 17-20.

120. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, A, 3, 983a 24-26.

121. Ἡ χρήση τοῦ ὅρου *οὐσία* ἐδῶ παραπέμπει στὴ γενικότερη καὶ ὄχι ἐπαρκῶς συγκροτημένη ἀκόμα σημασία τῆς ἔννοιας αὐτῆς, ἔτσι δηλαδὴ ὅπως ἐμφανίζεται στὰ *Φυσικά*, Β, 7, 198 a 25, ὅπου δηλώνει τὴν «οὐσία», ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται στὴν οὐσία

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

το λόγο ὕπαρξης τοῦ πράγματος. Ἡ ἀμφισημία τῆς τελευταίας αὐτῆς φράσης δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκρύψει τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν προκειμένῳ ὁ «ἔσχατος» αὐτὸς λόγος ἀναφέρεται στὸ *εἶδος*[122], τὸ ὁποῖο παραμένει στὸν πυρῆνα τῆς ἀνάλυσης τοῦ Βιβλίου Ζ. Τὰ μαθηματικά, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπιβεβαιώσουν αὐτὴ τὴν ὀπτική[123], ἀλλὰ δὲν φαίνεται ὅτι πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἕναν ἀπόλυτο κανόνα. Ἐξ οὗ καὶ ἡ δυσκολία νὰ ἀποδοθεῖ μὲ ἀκρίβεια ἡ φράση *τὸ τὶ ἦν εἶναι*. Πρότασή μου εἶναι νὰ διατηρήσουμε τὴν ἀμφισημία της ἀποδίδοντάς την μὲ τὴ φράση «αὐτὸ ποὺ κάθε πρᾶγμα ἦταν νὰ εἶναι»[124]. Στὰ *Φυσικὰ* Β, 7, αὐτὸ τὸ διὰ τὶ συνδέεται μὲ τὸ «ποιητικὸ αἴτιο» καὶ ἀκόμα (πρᾶγμα ποὺ φαίνεται φυσικὸ) μὲ τὸ «τελικὸ αἴτιο»[125]. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπὶ πλέον ἐπισημαίνει ὅτι συχνὰ τὰ τρία ἀπὸ αὐτὰ τὰ αἴτια μποροῦν νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἕνα, διότι, ὅπως λέει, τὸ *τί ἐστι*, ἡ οὐσία δηλαδή, τὸ *οὗ ἕνεκα* καὶ τὸ *ὅθεν ἡ κίνησις πρῶτον* εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὸ εἶδος (*εἴδει*), ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος γεννᾶ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἰσχύει γενικῶς γιὰ ὅσα κινούμενα κινεῖ. Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα, διευκρινίζει, τὰ ὄντα ποὺ χωρὶς νὰ ἔχουν μέσα τους κίνηση κινοῦν, δὲν ἀποτελοῦν πλέον ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς, διότι ὄντας ἀκίνητα δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν μέσα τους κίνηση, οὔτε ἀρχὴ κινήσεως. Βεβαίως, μέσῳ τῶν θέσεων αὐτῶν ποὺ διατυπώνει ἀναδύεται ἤδη, πέρα ἀπὸ τὰ μαθηματικά[126], μιὰ πρώτη φιλοσοφία καὶ μιὰ θεολογία. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅμως, ἐκμεταλλεύεται τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ μᾶς ἐπισημάνει ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ ὁδηγεῖ σὲ τρεῖς διαφορετικὲς μελέτες ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν θὰ ἐξετάσουμε τὴν ἀκινησία καθαυτή, τὰ κινούμενα ἀλλὰ ἄφθαρτα (τὰ οὐράνια δηλαδὴ ὄντα) καὶ τὰ κινούμενα ἀλλὰ φθαρτά (τὰ ὄντα τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου)[127]. Ὅτι τὸ θέμα τῆς κινήσεως θὰ μποροῦσε νὰ ὑπαγορεύσει τρεῖς διαφορετικὲς μελέτες ἐπὶ τῇ βάσει

καθαυτὴ ἐκτὸς συνθέτου. Ὡστόσο, ἡ διευκρίνιση ποὺ ἀκολουθεῖ, συνδέοντάς την μὲ τὸ *τὶ ἐστί*, μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι πρόκειται νὰ προχωρήσει παραπέρα καὶ νὰ μὴν περιοριστεῖ στὴν πλατωνικὴ σημασία. Ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται νὰ λέει ἐδῶ: «ἡ οὐσία, δηλαδὴ τὸ *τὶ ἐστί*». Ἡ σταθερὴ ὅμως ἀπόδοση τοῦ ὅρου οὐσία μὲ το *essence*, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸν Ἀριστοτέλη, καταργεῖ ἐν τέλει τὶς μείζονες ἀποχρώσεις τοῦ ὅρου. Ταυτόχρονα ὅμως φαίνεται ὅτι ἡ ὕπαρξη αὐτῆς τῆς δυνατότητας καθιστᾶ ἄκυρη καὶ τὴν ἀπόδοση τῆς οὐσίας μὲ τὸν ὅρο *substance*, ἀπόδοση ποὺ ἀποκρύπτει στὴν πραγματικότητα τὴ βάση τῆς γενεσιολογικῆς προβληματικῆς, πρακτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦν ἀκόμα καὶ σύγχρονοι μελετητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη.

122. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α, 3, 983a 27-29.

123. *Φυσικά*, Β, 7, 198a 15-18.

124. Πβ. Considération sur le *to ti en einai*, *L'Antiquité Classique*, 50, 1981, σσ. 148-157.

125. *Φυσικά*, Β, 7, 198a 19-21.

126. Πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Ε, 1.

127. *Φυσικά*, Β, 7, 198a 27-31.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῆς φύσης τοῦ πρὸς ἐξέτασιν ἀντικειμένου, ὁδηγεῖ στὴν πραγματικότητα, συνεχίζοντας τὸ ἔργο τῶν *Φυσικῶν*, τόσο στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* ὅσο καὶ στὰ ὑπόλοιπα φυσικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐὰν τὰ *Φυσικὰ* στὴ συνέχεια ἀσχολοῦνται μὲ τὸ θέμα αὐτό, δὲν εἶναι γιὰ νὰ τὸ ἐξετάσουν σὲ ὅλες του τὶς λεπτομέρειες, ἀλλὰ γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὶς ἀρχές του. Αὐτὸ ἐξηγεῖ ἐπίσης γιατί οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς ἢ δοξογράφοι θεώρησαν κάποτε τὴ συνέχεια αὐτὴ τῶν *Φυσικῶν* συνδεδεμένη ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν προβληματικὴ τῆς κινήσεως, μέχρι τοῦ σημείου μάλιστα νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ τὴν ἀποκόψουν ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἔργο[128]. Στὴν πραγματικότητα, στὴν πορεία ἀνάπτυξης τῶν *Φυσικῶν*, ὅπου τὰ αἴτια ἀπετέλεσαν ἤδη ἀντικείμενο μιᾶς λίγο ὡς πολὺ συνοπτικῆς παρουσίασης, πρὶν ἢ μετὰ τὴν ἀναλυτική τους πραγμάτευση («ὑλικὸ αἴτιο» στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7-9, «εἰδικὸ αἴτιο» στὰ Βιβλία Α, κεφ. 7-9 καὶ Βιβλίο Β, 1, «τελικὸ αἴτιο» στὸ Βιβλίο Β, 4-8), μόνον τὸ τελικὸ αἴτιο φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμα διερευνηθεῖ. Ἀντιλαμβανόμαστε, ἤδη, ὅτι οἱ τρεῖς μελέτες ποὺ ἐξαγγέλλει ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς μελέτες ποὺ θὰ ἐκκινοῦσαν ἀπὸ τὴν ὀπτική της κινήσεως, ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ συνέχεια θὰ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ἐξετάζει τὸ ζήτημα αὐτό. Διότι θεωρῶ σημαντικὸ νὰ ὑπογραμμίζω ἤδη ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι, στὸν βαθμὸ ποὺ μόνον τὸ ποιητικὸ αἴτιο θεωρεῖται ρητῶς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη συνδεδεμένο μὲ τὴν *κίνησιν* (ὡς *τὸ κινῆσαν* ἢ ὡς *τὸ ὅθεν ἡ κίνησις*), μποροῦμε νὰ προβλέψουμε ὅτι θὰ ἀποτελέσει τὸ βασικὸ ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου ποὺ ἀφιερώνεται στὴν *κίνησιν*, καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ θεμελιωθεῖ φιλοσοφικῶς, θὰ μπορέσει νὰ φωτίσει ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦν τὴν προβληματικὴ ἢ τὶς προβληματικὲς τῆς κινήσεως, ἔτσι ὅπως ἐμφανίζονται στὴ συνέχεια τῶν *Φυσικῶν*. Αὐτὸ εἶναι ἕνα σημεῖο τὸ ὁποῖο παρέβλεψε ἡ παραδοσιακὴ ἑρμηνεία – ἡ ὁποία ἀπέκρυψε ταυτόχρονα τὴ σπουδαιότητα τῆς βαθύτερης ἑνότητας τοῦ συγγράμματος τῶν *Φυσικῶν*. Τὸ ζήτημα αὐτὸ προκύπτει ἄλλωστε, ἀπὸ τὰ προηγούμενα: διότι ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ *φύσει ὄν* μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ «εἰδικοῦ αἰτίου», εἶναι ἐξ ἴσου ἀλήθεια ὅτι τὸ τελευταῖο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἑρμηνεύσει σὲ ὅλο το εὖρος του, διότι ἡ μορφὴ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συλλάβουμε στὴν πραγματικότητα τὴν αἰτία βάσει τῆς ὁποίας τὸ πρᾶγμα εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι. Μόνον ἕνα ἔσχατο (*ἀκρότατον*) αἴτιο μπορεῖ νὰ παράσχει μιὰ τέτοια ἑρμηνεία[129] καὶ νὰ ἀναλάβει ἀκόμα, ὅπως θὰ δοῦμε, τὴ δυνατότητα ἀπόδοσης (transmissibilite) τοῦ «εἴδους», χάρη στὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιλύει τὸ πλα-

---

128. Πβ. ἀνωτέρω, κεφ. I, § 3.
129. *Ἔνθ' ἀν.*, 3, 195b 22.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τωνικὸ πρόβλημα τῆς συμμετοχῆς τοῦ αἰσθητοῦ στὸ νοητό, καὶ ταυτόχρονα θεμελιώνει τὴ σταθερότητα στὸ ἐπίπεδο τοῦ αἰσθητοῦ. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ βασικὸ θέμα τοῦ Βιβλίου Γ, κεφ. 1-3 ποὺ ἀκολουθεῖ – πρῶτο βῆμα στὸ πλαίσιο τῆς ἀναγκαιότητας νὰ ἐξετασθεῖ ἡ κίνησις σύμφωνα μὲ τὸ ζεῦγος *κινητικὸν/κινητόν*, ἄρα καὶ *κινοῦν/κινούμενον*, τὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ στὴν ἀνάγκη ὕπαρξης ἑνὸς *πρώτου κινοῦντος ἀκινήτου*. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο θὰ ἀναδυθεῖ, μὲ τὴν ἀναστροφὴ αὐτῆς τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως, ἡ σύγχρονη φυσική.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΚΙΝΗΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ

§ 1. *Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως*

Ὅπως ἀναφέραμε προηγουμένως, ἀπὸ τὶς πρῶτες ἤδη γραμμὲς τοῦ Βιβλίου Γ, κεφ. 1 τῶν *Φυσικῶν* του, ὁ Ἀριστοτέλης αἰτιολογεῖ τόσο τὴν ἐξέταση τῆς *κινήσεως* (δίχως τὴν ὁποία θὰ ἀγνοούσαμε τὴν *φύσιν*, ἐφ' ὅσον ἡ *φύσις* ἀποτελεῖ *ἀρχὴν κινήσεως* καὶ *μεταβολῆς*), ὅσο καὶ τὴν ἐξέταση τῶν θεμάτων ποὺ συνδέονται μὲ τὴν προβληματικὴ τῆς κινήσεως (ὅπως εἶναι τὸ ἄπειρο, ὁ τόπος, τὸ κενό, ὁ χρόνος)[1]. Ὅπως ἀναφέραμε, ὅμως, ἐπίσης, αὐτὸ ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ εἶναι κυρίως ἡ *κίνησις*, διότι διαδραματίζει βασικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τοῦ συγγράμματος καὶ συμπληρώνει στὴν πραγματικότητα τὴν προβληματική των ἀρχῶν, ἐπεξηγώντας τὸ ποιητικὸ αἴτιο καὶ ὁδηγώντας μας στὴν ἀναγκαιότητα ἑνὸς πρώτου κινοῦντος ἀκινήτου – ἑπομένως στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Οἱ ἔννοιες ἄλλωστε, ποὺ συνοδεύουν τὴν κίνηση θὰ ἐξεταστοῦν μόνον στὸν βαθμὸ ποὺ φωτίζουν αὐτὴν τὴν ἀνάπτυξη, ὅπως συμβαίνει κυρίως μὲ τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου, ἡ ὁποία ἀνοίγει τὸν δρόμο, χάρη στὶς ἀναφορὲς ποὺ γίνονται σὲ αὐτόν, γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς *μεταβολῆς*, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν ἀνάδειξη *τῆς κατὰ τόπον κινήσεως*, ποὺ ὁρίζεται ὡς μετατόπιση. Ἡ τελευταία αὐτὴ θὰ ἀποδειχθεῖ, κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας, ὡς τὸ βασικὸ στοιχεῖο ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ φτάσουμε στὸ πρῶτο κινοῦν ἀκίνητον.

Ἡ ἄποψη ποὺ υἱοθετήσαμε ὡς ὑπόθεση ἐργασίας στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ὅτι δηλαδὴ ἡ προβληματικὴ τῆς κινήσεως συνδέεται μὲ τὸ ποιητικὸ αἴτιο, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ συμπέρασμα τοῦ κεφ. 2 τοῦ Βιβλίου Γ, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἐπανέρχεται στὴ διαπίστωση, ἡ ὁποία εἶχε πολλὲς φορὲς διατυπωθεῖ προηγουμένως, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Στὸ τέλος, ὡστόσο,

---

1. *Φυσικά*, Γ, 1, 200b 12-21. Πβ. Θεμιστιος, *In Phys.*, σ. 67, Σιμπλικιος, *In Phys.*, σσ. 394-3, Ἰωάννης Φιλοπονος, *In Phys.*, σσ. 339-346.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῆς ἀνάπτυξης τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως, ἡ δήλωση αὐτὴ παίρνει νέα μορφή, ἐφ' ὅσον προσδιορίζει ὅτι ὁ *ἐντελεχείᾳ* ἄνθρωπος δημιουργεῖ ἀπὸ τὸν *δυνάμει* ἄνθρωπο ἕναν ἄνθρωπο. Ἐπὶ πλέον, ἀντίθετα ἀπὸ τὶς προηγούμενες διατυπώσεις, ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει τώρα ὅτι *τὸ κινοῦν* εἶναι ἐκεῖνο ποὺ προσδίδει πάντοτε *τὸ εἶδος*[2]. Μὲ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴ δυνατότητα τῆς ἀπόδοσης τοῦ εἴδους μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου, δίνοντας τὴ δική του ἀπάντηση, ὅπως εἴδαμε στὸ τέλος τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου, στὴν πλατωνικὴ ἀπορία περὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ αἰσθητοῦ στὸ νοητό, τῶν γιγνομένων στὶς οὐσίες καὶ τὶς Ἰδέες[3]. Ἂν ὄντως εἶναι ἔτσι τὰ πράγματα, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε, ἐπίσης, ὅτι τόσο ἡ θεωρία τῆς κινήσεως ὅσο καὶ ὁ περίφημος ὁρισμὸς ποὺ προτείνει, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο κίνησις εἶναι *ἡ τοῦ δυνάμει ὄντος ἐντελέχεια, ᾗ τοιοῦτον* (θεωρούμενου δηλαδὴ στὴ δυνάμει ὕπαρξή του)[4], θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντανακλᾶ τὸ θεμελιῶδες αὐτὸ δεδομένο.

Δὲν ἦταν, ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ὀπτικὴ ποὺ υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἑρμηνεία. Πιστοί, στὸ σύνολό τους, σὲ ὁρισμένους ἀρχαίους ὑπομνηματιστὲς (μὲ κορυφαῖο ἀνάμεσά τους τὸν Σιμπλίκιο), οἱ σύγχρονοι μελετητὲς ἑρμηνεύουν τὸν ὅρο *ἐντελέχεια* ποὺ ἐμφανίζεται στὸν ἐν λόγῳ ὁρισμὸ ὡς «πραγμάτωση», «ἐνεργοποίηση», «πράξη» (actualization, realization, acte, activité), ὡς ἰσοδύναμη δηλαδὴ μὲ τὸν ὅρο *ἐνέργεια*. Ἔτσι ὥστε γι' αὐτοὺς ἡ κίνηση ὁρίζεται ὡς ἕνα εἶδος «μετάβασης» ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει δυνάμει σὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἐντελεχείᾳ (*motus est exitus de potentis in actum*)[5]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς (πρᾶγμα ποὺ συναντᾶμε κυρίως κατὰ

---

2. *Ἔνθ' ἀν.*, Γ, 2, 202a 9-12.

3. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ σημεῖα τῆς κριτικῆς ποὺ ἀσκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Πλάτωνα: «ἀκόμα καὶ ἂν δεχτοῦμε», γράφει, «τὴν ὕπαρξη τῶν Ἰδεῶν, ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει ὅτι τὰ ὄντα ποὺ μετέχουν σὲ αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ προκύψουν δίχως τὴ μεσολάβηση τῆς κινητήριας δύναμης» (*Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Α, 9, 991b 3-5, Μ, 5). Ἐπισημαίνω ἐδῶ ὅτι ἔχουν προταθεῖ καὶ ἄλλες λύσεις στὴν πλατωνικὴ ἀπορία τόσο ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς (μέσῳ τοῦ πανθεϊσμοῦ καὶ τῆς χρήσης τῶν «σπερματικῶν λόγων») ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς Μέσους Πλατωνικοὺς (μέσῳ τῶν ἀρχετύπων) καὶ τοὺς Νεοπλατωνικούς (οἱ ὁποῖοι συμπληρώνουν τὴν ἔννοια τῶν ἀρχετύπων μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀλληλουχίας). Ἐξ ἄλλου, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ δοῦμε στὸ *Συμπέρασμα*, ἡ τελευταία αὐτὴ προσέγγιση (δηλαδὴ τῶν Νεοπλατωνικῶν) εἶναι ἐκείνη ποὺ τελικὰ ἐπικράτησε, καὶ ὄχι τοῦ Ἀριστοτέλη. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες, πβ. τὸ βιβλίο μου *Aux origins de la philosophie européenne*, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει τώρα νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὰ ὅσα ἀναφέρω στὸ βιβλίο μου *Histoire de la philosophie ancienne et médievale*.

4. *Φυσικά*, Γ, 1, 201a 10-11. Πβ. 201a 27-29, 201b 4-5, 2, 202a 7-8, VIII,1, 251a 9.

5. Πβ. γιὰ παράδειγμα, E. ZELLER, *Die Philosophie des Griechen*, II, 2, σ. 351, É. BRÉHIER, *Histoire de la Philosophie*, I, σ. 183, O. HAMELIN, *Le Système d'Aristote*, σ. 310, D. ROSS, *Aristotle*, σ. 81 καὶ *In Phys.*, σ. 357, Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ, *Ἀριστοτέλης ὁ Σταγειρίτης*, σ. 207, J. MOREAU, *Aristote et son École*, σ. 124, σημ. 4, W. WIELAND, *Die aristotelische Physik*, σ.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὸν Μεσαίωνα)[6], θεώρησαν ὅτι ἔπρεπε νὰ τροποποιήσουν ἐλαφρῶς τὴν ὀπτικὴ αὐτὴ ἀποδίδοντας τὴν ἐντελέχεια ὄχι πλέον ὡς «ἐνέργεια» (actualisation), ἀλλὰ ὡς «πράξη» ἢ «πραγμάτωση» τοῦ δυνάμει αὐτοῦ, συχνότερα, ὡστόσο, στὴ σχέση του μὲ ἐκεῖνο ποὺ πρόκειται νὰ πραγματωθεῖ, δηλαδὴ μὲ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας[7]. Ἡ πλέον καθαρὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς ἑρμηνείας μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μὲ τὴ

---

249. F. SOLMSEN, *Aristotle's Physical World*, σ. 166. P. AUBENQUE, *Le problème de l'être chez Aristote*, σσ. 453 κ. ἑξ.

6. Πβ. L.A. KOSMAN, Aristotle's definition of motion, *Phronesis*, 14, 1969, σσ. 40-62, κυρίως σ. 45 σημ. Ἂς ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῆς ὁμάδας αὐτῆς τῶν μελετητῶν εἶναι ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκυινάτης (πβ. *Comm. in Octo libr. Phys. Arist.*, Lib. III, Cap. I, Lect. II, σημ. 3 καὶ 5), ὁ ὁποῖος, ὡστόσο, εἶχε δύο περίφημους προδρόμους: τὸν Θεμίστιο καὶ τὸν Ἰωάννη Φιλόπονο. Ἂς προσθέσουμε ἐπίσης ὅτι ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκυινάτης εἶναι ἴσως ἀνάμεσα στοὺς πρώτους ποὺ ἄσκησε δριμεῖα κριτικὴ στὴν προγενέστερή του ἑρμηνευτικὴ παράδοση, ἐφ' ὅσον διέκρινε σαφῶς ὅτι ἡ «μετάβαση» εἶναι ἡ ἴδια μιὰ μορφὴ κινήσεως (*ἔνθ' ἀν.*, σημ. 2). Ὁ Aubenque ἐπεσήμανε ἐπίσης αὐτὴ τὴ δυσκολία, ἀλλὰ πιστὸς στὴν πιὸ κλασικὴ ἑρμηνεία, ἐπειχείρησε νὰ ἀποδείξει ὅτι δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα ἀντίφαση, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι δὲν θὰ ἐπιχειρήσει κάποιος νὰ βρεῖ σὲ αὐτὸ μιὰ ἑρμηνεία τῆς κινήσεως. Κατ' αὐτόν, πρόκειται γιὰ μιὰ «ἐφαρμογὴ στὴν κίνηση ἐν γένει μιᾶς ὁρολογίας ἡ ὁποία ἔχει συγκροτηθεῖ γιὰ νὰ μιλήσει γιὰ ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται μέσα στὴν κίνηση», ἐφ' ὅσον τὸ *ἐντελεχείᾳ* καὶ τὸ *δυνάμει* «προϋποθέτουν πάντοτε τὴν κίνηση ὡς τὸν ὁρίζοντα μέσα στὸν ὁποῖο ἀποκτοῦν τὴν σημασία τους» (*ἔνθ' ἀν.*, σ. 453). Ἂς ἀρκεστοῦμε ἐδῶ νὰ παρατηρήσουμε, γιὰ νὰ δείξουμε πόσο ἀνίσχυρη εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Aubenque, ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ὑπὸ ἐξέτασιν διατύπωση περὶ τῆς κινήσεως εἶναι ἕνας ὁρισμός (πβ. *Φυσικά*, Η, 1, 251a 8-14) – πρᾶγμα ποὺ προϋποθέτει ἐξ ἀρχῆς ὅτι θὰ ἦταν κυκλική. Ἑπομένως, ὅλες οἱ μέχρι στιγμῆς προτεινόμενες ἑρμηνεῖες, ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ ἐνδελεχεῖς, μοῦ φαίνεται ὅτι ὑποκύπτουν σὲ ἕνα εἶδος κυκλικότητας καὶ λήψεως τοῦ αἰτουμένου. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ ξαναδιαβάσουμε προσεκτικὰ τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο καὶ νὰ προτείνουμε μιὰ ἑρμηνεία ποὺ νὰ συμβαδίζει περισσότερο μὲ αὐτό.

7. Αὐτὸ τουλάχιστον θὰ μποροῦσε νὰ προκύψει ἀπὸ μιὰ ἑρμηνεία ὅπως ἐκείνη τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκυινάτη καὶ τοῦ Ross – ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ἐν μέρει ταυτόχρονα καὶ τὴν ἄλλη ἑρμηνεία: *In Phys.*, σ. 536 –, πρᾶγμα ποὺ δημιουργεῖ κάποια προβλήματα, ὅπως ὀρθὰ ὑπογράμμισε ὁ Kosman. Αὐτὸ ὅμως ἰσχύει λιγότερο γιὰ ἄλλους μελετητές, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ L. Robin καὶ J. M. Le Blond, τοὺς ὁποίους φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ. Σίγουρα, ὁ Robin ἑρμηνεύει τὴν ἐντελέχεια ὡς «ἐνέργεια», μὲ τὴ σημασία ὡστόσο μιᾶς «πράξης» ἔστω καὶ ἀνολοκλήρωτης. Διότι, ὅπως ὑποστηρίζει, ἡ κίνηση δὲν εἶναι ἁπλῶς κάτι *δυνάμει*, ἀλλὰ κάτι ποὺ ἀνήκει στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητα, τὸ *γίγνεσθαι* τῆς ὁποίας εἶναι ἐντελῶς πραγματικό (*Aristote*, σ. 129). Ὅσον ἀφορᾶ τὸν Le Blond, αὐτὸς λαμβάνει σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν του τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν *ἐντελέχεια* καὶ τὴν *ἐνέργεια*, τὴν ὁποία εἶχαν ἤδη ὑποστηρίξει ὁ H. BONITZ (*Index arist.*, 253b 39) καὶ ὁ F. TRENDELENBURG (*In De anim. lib. tres*, 297), καὶ ἐξετάζει τὶς συνέπειες ποὺ ἔχει αὐτὸ στὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως. Παρατηρεῖ ὅτι ἐντελέχεια δὲν σημαίνει «ἐνέργεια» ἀλλὰ «πραγμάτωση». Καταλήγει, ἐπίσης, στὸ συμπέρασμα ὅτι μποροῦμε νὰ ἐκλάβουμε τὴν κίνηση μὲ δύο τρόπους: ἀπὸ τὴ μιά, ὡς κάτι ποὺ τείνει στὴν τελείωση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς κάτι ποὺ ὑπάρχει καθαυτό, ἀνολοκλήρωτο, ὡστόσο, καὶ ἀτελῶς προσδιορισμένο. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ κίνηση ἐξετάζεται ἀφ' ἧς στιγμῆς ὁλοκληρώνεται ἐνῶ στὴ δεύτερη ὅπως εἶναι, δηλαδὴ ἀνολοκλήρωτη, ἀλλὰ καὶ πάλι πραγματική. Διατηρώντας τὴ δεύτερη αὐτὴ δυνατότητα, ὁ Le Blond ἀντιλαμβάνεται

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φράση: *motus est actus exeuntis de potentia in actum*[8]. Στοὺς δύο αὐτοὺς τύπους ἑρμηνείας ἄσκησε κριτικὴ ὁ Kosman, ὁ ὁποῖος προτείνει, μὲ τὴ σειρά του, μιὰ ἑρμηνεία ἀρκετὰ συγγενικὴ πρὸς τὴ δεύτερη. Δίχως νὰ συμφωνοῦμε μὲ τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ στὶς προηγούμενες ἑρμηνεῖες, οὔτε καὶ μὲ τὴ δική του ἑρμηνεία ποὺ προκύπτει ἀπὸ αὐτές[9], θὰ προχωρήσουμε ὡστόσο μὲ κάποιες νέες τοποθετήσεις.

Ξεκινώντας, ἂς ὑπογραμμίσουμε, μαζὶ μὲ τὸν Kosman, ὅτι ἡ ἑρμηνεία ποὺ θεωρεῖ τὴν *κίνησιν* ὡς «μετάβαση» ἀπὸ τὸ *δυνάμει* στὸ *ἐντελεχείᾳ* δὲν εἶναι ξένη πρὸς τὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ δὲν ἀντιστοιχεῖ στὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως ποὺ παραδίδει ὁ ἴδιος[10]. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, μόνον ἡ δεύτερη, ἑπομένως, ἑρμηνεία φαίνεται νὰ ἰσχύει, διότι ἀποδίδει μιὰ ἰδιαίτερη σημασία στὴν ἔννοια τοῦ ἐντελεχεία, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο μᾶς ὁδηγεῖ σὲ μία δεύτερη ἐπισήμανση: πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδώσουμε τὸν ὅρο *ἐντελέχεια* ποὺ συναντᾶμε στὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως; Σύμφωνα μὲ τὸν Kosman, πρόκειται γιὰ μία ἐντελέχεια, ἡ ὁποία εἶναι ἕνα *δυνάμει* στὴν πλήρη ἐκδήλωσή του (ἢ πραγμάτωσή του), δηλαδὴ ἕνα *δυνάμει* «συστατικὸ» καὶ ὄχι «στερητικό». Γιὰ παράδειγμα, μόνον ὅταν τὰ τοῦβλα καὶ οἱ πέτρες χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν οἰκοδόμηση δηλώνουν (ἢ πραγματώνουν) πλήρως τὸ *δυνάμει* τους, τὴν ἰδιότητά τους δηλαδὴ νὰ εἶναι δυνάμει ἕνα σπίτι, διότι μόνον τότε πραγματώνεται ἡ συστατικὴ πράξη του νὰ εἶναι δυνάμει ἕνα σπίτι[11]. Ἐπιμένοντας ἔτσι στὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχουν στὸν Ἀριστοτέλη διαβαθμίσεις τοῦ *δυνάμει*, οἱ ὁποῖες ἐκδηλώνονται ὄχι μόνον στὸν στερητικὸ καθαρὰ χαρακτήρα τοῦ *δυνάμει*, ἀλλὰ καὶ σὲ μιὰ «συστατική» του διάσταση (constitutive actuality), ο Kosman μοῦ φαίνεται ὅτι διέκρινε ἐν μέρει μία σημασία τῆς προβληματικῆς τοῦ *ἐντελεχείᾳ/δυνάμει*, ἀνάλογη ὅπως θὰ δοῦμε μὲ ἐκείνην ποὺ διατυπώνει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνάλυσής του[12]. Ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται ὅτι τοῦ διέφυγε, ὅπως ἄλλωστε διέφυγε τῆς προσοχῆς τῶν περισσότερων ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητὲς τοῦ

τὴν κίνηση ὡς τὴν πραγματωμένη ἀοριστία τοῦ στατικοῦ *δυνάμει* ποὺ ὑπάρχει στὴν πράξη. Εἶναι ἡ τελείωση τοῦ *δυνάμει* ὡς *δυνάμει*, δηλαδὴ τοῦ *δυνάμει* ποὺ συγκροτεῖται ὡς ἀοριστία (*Logique et méthode chez Aristote*, σσ. 422-423).

8. Πβ. L.A. Kosman, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 45, σημ. 15, ὁ ὁποῖος, ὡστόσο, υἱοθετεῖ ἐν μέρει τὴ διατύπωση αὐτὴ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἑρμηνείας τοῦ Ross.

9. Καὶ ἡ ὁποία συγγενεύει πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι πιστεύει μὲ τὶς προηγούμενες ἑρμηνεῖες.

10. L.A. Kosman, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 41. Γιὰ τὴν κριτική του στὸ σύνολό της πβ. σσ. 40-46.

11. *Ἔνθ' ἀν.*, σσ. 46 κ. ἑξ. Ἀναφέρομαι ἐδῶ μόνον στὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἐξαιρετικὰ πλούσιας καὶ λεπτομεροῦς ἀνάλυσής του.

12. *Φυσικά*, Γ, 1, 200b 26-28. Θὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα αὐτὸ στὴ συνέχεια. Ἂς προσθέσω, ἐν τῷ μεταξύ, ὅτι ὅσα ἀναφέρθηκαν γιὰ τὸν Kosman ἰσχύουν ἐν μέρει καὶ γιὰ τοὺς Robin καὶ Le Blond (πβ. ἀνωτέρω, σημ. 7).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀριστοτέλη, εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή, εἰσάγει ἕναν ὁρισμένο ἀριθμὸ ἀρχῶν (τεσσάρων ἐν συνόλῳ), οἱ ὁποῖες καθιστοῦν δυνατὸ τὸν ὁρισμὸ τῆς *κινήσεως*. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ *ἐντελεχείᾳ* καὶ στὸ *δυνάμει* δὲν ἀποτελεῖ στὴν πραγματικότητα παρὰ μόνον μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀρχές. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητὲς τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ Kosman διέκρινε μία μόνον πλευρὰ τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως, ἔτσι ὅπως αὐτὴ ἀναπτύσσεται στὸ Βιβλίο Γ, κεφ. 1-3. Ἡ ἑρμηνεία του ἑπομένως, θὰ ἦταν πλήρης, μόνον ἐὰν ἡ πραγμάτευση τοῦ Ἀριστοτέλη περιοριζόταν στὴ διατύπωση τοῦ πρώτου ὁρισμοῦ τῆς *κινήσεως*[13]. Ἐάν, λοιπὸν ὁ Σταγειρίτης εἶχε ὑποστηρίξει ἀποκλειστικὰ μία μόνον ἀντίληψη γιὰ τὴν κίνηση, στὴν ὁποία θὰ ἐτίθετο θέμα μιᾶς «συστατικῆς» διάστασης (constitutive actuality), πιστεύω ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιήσει τὸν ὅρο *ἐνέργεια* στὴ θέση τοῦ ὅρου *ἐντελέχεια*, πρᾶγμα ποὺ θὰ εἶχε τὸ προσὸν νὰ κάνει πιὸ φανερὴ τὴν πραγμάτωση ποὺ ἡ «συστατικὴ» αὐτὴ διάσταση φαίνεται νὰ ὁλοκληρώνει. Δὲν εἶναι ὅμως, αὐτὴ ἡ περίπτωση, καὶ φαίνεται ὅτι, μόνον ὁ ὅρος *ἐντελέχεια* διατηρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη[14], παρὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψη τοῦ Σιμπλίκιου[15] καὶ τὰ ὅσα διαβάζουμε στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Κ[16], ὅπου χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *ἐνέργεια*. Κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ ἴδιος ὁ Σιμπλίκιος παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ Πορφύριος, ὁ Θεμίστιος καὶ πολλοὶ

---

13. *Ἔνθ' ἀν.*, 201a 19.

14. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Kosman (*ἔνθ' ἀν.*, σ. 42, σημ. 8), δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀκολουθήσουμε τὸν Σιμπλίκιο, ὅπως κάνει ὁ Ross, καὶ νὰ ἀντικαταστήσουμε τὸν ὅρο *ἐντελέχεια* μὲ τὸν ὅρο *ἐνέργεια* στὸ Η, 1, 251a 9, παρ' ὅτι στὰ περισσότερα χειρόγραφα διαβάζουμε τὸν πρῶτο ὅρο.

15. Σιμπλικιος, *In Phys.*, σ. 414, 15.

16. Πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Κ, 9, 1065b 5 κ. ἑξ., ποὺ συνοψίζει τὴν πραγμάτευση τῶν *Φυσικῶν* Γ. Ὅλοι ἀναγνωρίζουν ὡς ἀπόκρυφο τὸ Βιβλίο αὐτὸ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, ἰδιαίτερα μετὰ τὶς μελέτες τῶν Spengel, Christ καὶ κυρίως μετὰ τὸν P. Natorp (Über Aristoteles Metaphysik K, 1-8, 1065a 26, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 1888, σσ. 178-193), καὶ αὐτὸ παρὰ τὸν W. Jaeger (*Studien zur Enstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles*, Berlin, 1912, σσ. 63 κ. ἑξ., Aristotle, μτφρ. R. Robinson, 1948, σσ. 208-215) καὶ τὴν πλειονότητα τῶν ἑρμηνευτῶν ποὺ ὑποστηρίζουν τὴν ἑνότητα καὶ τὴ γνησιότητα τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* στὸ σύνολό τους (γιὰ παράδειγμα Décarie, Reale, κ.λ.π.). Μετὰ τὸ ἄρθρο τοῦ A. Mansion πάνω στὸ θέμα αὐτὸ (Philosophie première, philosophie seconde et métaphysique chez Aristote, *Revue philosophique de Louvain*, 56, 1958, σσ. 165-221, καὶ κυρίως 209-221), φαίνεται δύσκολο νὰ ὑποστηρίξουμε τὴ γνησιότητα τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ἰδίως τοῦ δεύτερου μέρους του ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ εἰδικότερα ἐδῶ. Πβ. ἀκόμα P. Aubenque, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 39-41, W. Leszl, *Aristotle's Conception of Ontology*, Padova *195=75*, σσ. 549-552. Τὸ θέμα ἀπασχόλησε καὶ πάλι τὸ 9ο Symposium Aristotelicum, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Βερολίνο (7-16 Σεπτεμβρίου 1981), τὰ *Πρακτικὰ* τοῦ ὁποίου ἐκδόθηκαν ἀπὸ τοὺς P. Moraux καὶ J. Wiesner μὲ τίτλο *Zweifelhaftes im Corpus aristotelicum. Studien zu eineigen dubia*, Berlin-New York, 1983. Στὸ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἄλλοι εἶχαν χρησιμοποιήσει τὸν ὅρο *ἐνέργεια* στὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως, διότι εἶχαν συναντήσει τὴ γραφὴ αὐτή σε ὁρισμένα ἀντίγραφα (*ἔν τισιν ἀντιγράφοις*)[17]. Στὸν κατάλογο αὐτὸ θὰ μπορούσαμε ἀκόμα νὰ προσθέσουμε τὰ ὀνόματα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Φιλόπονου, τοῦ Βησσαρίωνα[18], γιὰ νὰ μνημονεύσουμε μόνον αὐτούς. Ἡ θέση τὴν ὁποία ὑποστηρίζει ὁ Σιμπλίκιος, δείχνει ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας ποὺ ἀποδίδεται στὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως, ἐτέθη καὶ συζητήθηκε ἤδη ἀπὸ νωρίς. Καὶ δὲν εἶναι παράλογο νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ἴσως τὸ ἀπόκρυφο βιβλίο Κ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* σχετίζεται μὲ τὴν ἐμφάνιση αὐτοῦ τοῦ τύπου ἑρμηνείας, ἡ ὁποία ἀντιλαμβάνεται πάντοτε τὴν ἐντελέχεια ὡς ἐνέργεια[19]. Μοῦ φαίνεται, ὡστόσο, πώς, ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ δεύτερος ἀπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς μπορεῖ κάποτε νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν πρῶτο, τὸ ἀντίστροφο δὲν εἶναι προφανές. Σὲ τέτοιο μάλιστα βαθμό, ποὺ τίποτα δὲν μᾶς ἐξουσιοδοτεῖ, δίχως ἀποδείξεις, νὰ ἑρμηνεύσουμε τὸν ὅρο *ἐντελέχεια* μὲ τὴν ἔννοια τῆς «ἀλληλουχίας» ἢ τῆς «πραγμάτωσης». Τὸ «πραξικόπημα» τῆς παραδοσιακῆς ἑρμηνείας ἀνταναμλᾶ μιὰ λύση εὐκολίας. Κι αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμα περισσότερο, ἐφ' ὅσον ὁ Ἀριστοτέλης συμβαίνει κάποτε νὰ χρησιμοποιεῖ, στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας προβληματικῆς, δίπλα στὴν ἐντελέχεια τὸν ὅρο *ἐνέργεια* δίχως νὰ τοὺς ταυτίζει[20] ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπογραμμίζει ὅτι εἶναι δύ-

---

Συμπόσιο κυριάρχησαν δύο ἀντίθετες εἰσηγήσεις, ἐκείνη τοῦ V. DÉCARIE (L'authenticite du livre K de la *Metaphysique*, σσ. 295-315) καὶ ἐκείνη τοῦ P. AUBENQUE (Sur l'inauthenticite du livre K de la *Métaphysique*, σσ. 318-344). Πιστεύω ὅτι σὲ ἐκείνη τὴν περίσταση συνέβαλα μὲ συμπληρωματικὰ ἐπιχειρήματα στὴν ὑποστήριξη τῆς θέσης περὶ τῆς μὴ γνησιότητας (βασικὰ σημεῖα τῆς ἐπιχειρηματολογίας μου δημοσιεύθηκαν ὡς Appendix στὸ κείμενο τοῦ V. DÉCARIE (σσ. 315-317)). Ἐπεκτείνοντας τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἐκθέτω στὴ συνέχεια τῆς πραγμάτευσής μου ἐδῶ, ἐπεσήμανα ἐκεῖ, ὅτι ἡ μόνη μαρτυρία ὑπὲρ τῆς χρήσης στὸ βιβλίο Κ τῆς γραφῆς *ἐνέργεια* ἀντὶ τῆς γραφῆς *ἐντελέχεια* ἀπαντᾶ στὸν ΣΙΜΠΛΙΚΙΟ (*In Phys.*, σ. 414), ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ἄδικα ὅλοι οἱ σχολιαστὲς ὑπερασπίστηκαν τὴν ἄλλη γραφή, ἐπὶ τῇ βάσει κάποιων χειρογράφων, ἐνῷ ὑπῆρχε μιὰ ἀρχαιότερη παράδοση (ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἦταν ἀκριβῶς τὸ βιβλίο Κ). Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Σιμπλίκιου, ἐκτὸς τῆς κοινῆς λογικῆς καὶ τοῦ τί ἰσχύει συνήθως, ἐξηγεῖται εὔκολα ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ἡ γραφὴ *ἐνέργεια* ποὺ χρησιμοποιεῖ, ἐξυπηρετεῖ καλύτερα τὴ νεοπλατωνική του θεώρηση.

17. ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 414, 16-21.

18. Ὁ Βησσαρίων ἀντιλαμβάνεται, ὡστόσο, τὴν ἐντελέχεια ὡς ἐνέργεια (πβ. τὴ σύνοψη τῶν *Φυσικῶν*, Γ, 1-5, ἐπιμ. S. Bernardinello, *Scritti in onore di C. Diano*, σ. 34).

19. Στὴν πραγματικότητα ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε τὸ παράδοξο ὅτι ὁ Σιμπλίκιος δὲν παραθέτει αὐτούσιο ὁλόκληρο τὸ χωρίο 201a 15-19, ἀλλὰ τὸ περιορίζει, ὅπως στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Κ, 9, 1065b 20, στὴ λέξη ἄδρυνσις καὶ ὄχι γήρανσις.

20. Πβ. *Φυσικά*, Γ, 2, 201b 27 κ. ἑξ. Βλέπουμε ὅμως ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν χρησιμοποιεῖ ἐδῶ μόνον τὸν ὅρο *ἐνέργεια*, ἀλλὰ *ἐνέργεια μὲν τὶς* (201b 31, 202a 1, καὶ μὲ τὴν ἴδια σημασία, *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 5, 417a 16).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σκολο νὰ κατανοήσει κάποιος τὴν *κίνησιν* ἔτσι ὅπως τὴν ὁρίζει[21]. Δὲν βλέπω, λοιπόν, πῶς θὰ μποροῦσε νὰ ἐκφραστεῖ ἔτσι, ἂν εἶχε ἀντιληφθεῖ τὴν *ἐντελέχειαν* μὲ τὴν ἁπλουστευτικὴ σημασία τῆς «μετάβασης» ἀπὸ τὸ *δυνάμει* στὸ *ἐνεργείᾳ*, καὶ ἀκόμα μὲ τὴν πιὸ πολύπλοκη σημασία τῆς «πραγμάτωσης» ἢ τῆς «ἐνέργειας». Οἱ ἑρμηνεῖες αὐτὲς ἐξ ἄλλου ἀκυρώνουν τὴν προβληματικὴ τῆς μεταβολῆς τοῦ Βιβλίου Ε, τὸ ὁποῖο πραγματεύεται ἀκριβῶς τὸ ζήτημα αὐτό. Στὴν πραγματικότητα, τὸ ὑπόβαθρο αὐτῶν τῶν ἑρμηνειῶν κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν ἐπαγωγικὸ χαρακτήρα τῆς παραδοσιακῆς ἑρμηνείας, ἡ ὁποία δὲν ἀντιλαμβάνεται τὰ *Φυσικὰ* παρὰ μόνον ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἔννοιας τῆς μεταβολῆς.

Θὰ ἔπρεπε, ἴσως, νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ ὁρισμένες ἐπισημάνσεις τῶν ἀρχαίων ὑπομνηματιστῶν, δίχως ὡστόσο, νὰ σταθοῦμε στὶς λεπτομέρειες τῆς προσέγγισής τους, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴ βάση τῆς σύγχρονης ἑρμηνείας[22]. Θὰ ἄξιζε κυρίως νὰ συγκρατήσουμε τὴ θεμελιώδη ἄποψή τους σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης θέτει στὴν ἀρχὴ τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως τέσσερις προκείμενες τῆς ἀνάλυσης, τὶς ὁποῖες οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς χαρακτηρίζουν «ἀξιώματα»[23]. Μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ καταλάβουμε τὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως δίχως νὰ ἔχουμε προηγουμένως συλλάβει τὶς τέσσερις αὐτὲς ἀρχές, οἱ ὁποῖες εἰσάγονται μὲ τοὺς ἀκόλουθους ὅρους:

> 1.– «Μπορεῖ δηλαδὴ κάτι νὰ ὑπάρχει, ἀπὸ τὴ μιά, μόνον ἐντελεχείᾳ, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ δυνάμει καὶ ἐντελεχείᾳ, καὶ αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ μιὰ συγκεκριμένη οὐσία (*τόδε τι*), μιὰ ποσότητα ἢ μιὰ ποιότητα, ὅσο καὶ γιὰ κάθε ἄλλη κατηγορία τοῦ ὄντος»[24].
>
> 2.– «Ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀνήκουν στὴν κατηγορία του πρὸς τι, ἀπὸ τὴ μιὰ ὁρίζονται βάσει τῆς ὑπερβολῆς ἢ τῆς ἔλλειψης, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη βάσει τοῦ ποιητικοῦ ἢ παθητικοῦ στοιχείου ποὺ διαθέτουν, καὶ γενικὰ βάσει τοῦ κινητικοῦ ἢ κινητοῦ χαρακτήρα τους, διότι τὸ κινητικὸ

---

21. *Ἔνθ' ἀν.*, 202a 1-3. Ἀπ' ὅσο ξέρω, ὁ Kosman εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητὲς ποὺ ὑπογράμμισε τὴ σπουδαιότητα αὐτοῦ του χωρίου.

22. Λυποῦμαι ποὺ δὲν μπόρεσα νὰ ἀναφερθῶ ἐδῶ ἐκτενέστερα στὸ ἔργο τῶν ἀρχαίων ὑπομνηματιστῶν, ἰδιαίτερα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Φιλόπονου, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ τὴν ἀριστοτελικὴ προβληματικὴ περὶ κινήσεως στὴν ὁλοκλήρωσή της, ἀνοίγοντας ταυτόχρονα τὸν δρόμο γιὰ τὴν προβληματική του *impetus*, ἡ ὁποία ἱστορικὰ μεσολαβεῖ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀρχῆς τῆς ἀδράνειας.

23. ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 398, 27 κ. ἑξ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 347, 16 κ. ἑξ. Ἂς σημειώσουμε ὅτι ὁ Θεμίστιος δὲν ἀναφέρει ἀξιώματα, ἀλλὰ διακρίνει ἐπίσης τέσσερα προκαταρκτικὰ δεδομένα γιὰ τὴ μελέτη τῆς κινήσεως, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζει «χρήσιμα» γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ ὁρισμοῦ τῆς κινήσεως. Ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μελετητὲς ὁ H. CARTERON εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους, ἂν ὄχι ὁ μόνος, ποὺ ἀναφέρεται σὲ προκαταρκτικὰ δεδομένα (*In Phys.*, μτφρ. σ. 89).

24. *Φυσικά*, Γ, 200b 26-28.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κινεῖ (εἶναι δηλ. κινητικό) του κινητοῦ, καὶ τὸ κινητὸ κινεῖται ἀπὸ τὸ κινητικό»[25].

3.– «Ἡ κίνηση ὅμως δὲν ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα. Διότι ὅ,τι μεταβάλλεται πάντοτε μεταβάλλεται ἢ κατὰ τὴν οὐσία ἢ κατὰ τὴν ποσότητα ἢ κατὰ τὴν ποιότητα ἢ κατὰ τὸν τόπο»[26].

4.– «Κάθε κατηγορία ὑπάρχει σὲ ὅλα τα ὄντα κατὰ δύο τρόπους: γιὰ παράδειγμα, ἡ οὐσία ὑπάρχει ἀφ' ἑνὸς ὡς μορφὴ καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς στέρηση, ἡ ποιότητα μπορεῖ ἀφ' ἑνὸς νὰ δηλώνεται μὲ τὸ λευκὸ καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὸ μαῦρο, καὶ κατὰ τὴν ποσότητα μπορεῖ ἀφ' ἑνὸς νὰ εἶναι τέλειο καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀτελές. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὴν φορά: μπορεῖ νὰ πηγαίνει ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὰ κάτω, ἢ τὸ ἕνα νὰ εἶναι ἐλαφρὺ καὶ τὸ ἄλλο βαρύ. Ὥστε τὰ εἴδη τῆς κινήσεως καὶ τῆς μεταβολῆς εἶναι τόσα ὅσα τὰ εἴδη τοῦ ὄντος»[27].

Οἱ τέσσερις αὐτὲς ἀρχὲς ἢ ἀξιώματα εἶναι προκαταρκτικὰ δεδομένα γιὰ τοὺς ποικίλους ὁρισμοὺς τῆς κινήσεως καὶ γιὰ τὶς διαδοχικὲς ἐπεξηγήσεις τους. Οἱ δύο τελευταῖες προκύπτουν ἄλλωστε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀνάλυση τῶν δύο πρώτων βιβλίων τῶν *Φυσικῶν*, ἐφ' ὅσον τὸ *γίγνεσθαι* ὄχι μόνον δὲν νοεῖται ἐκτός της ἔννοιας τοῦ «ὑποκειμένου» ἀλλὰ προϋποθέτει ἐπιπλέον ἐξ ἀρχῆς τὴν ἀντίθεση ἢ τὴν ἐναντιότητα. Θὰ παρατηρήσουμε ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τείνει νὰ ὑπογραμμίζει ἐδῶ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα, ἀπὸ τὴ μιά, τῆς μορφῆς καὶ τῆς στέρησης ποὺ ἀνήκει στὴν κατηγορία τῆς οὐσίας, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τῆς ἐναντιότητας ποὺ ἐφαρμόζεται στὶς λοιπὲς κατηγορίες. Ἐξ ἄλλου, παρατηροῦμε ὅτι περιορίζεται σὲ τέσσερις μόνον κατηγορίες (ἐνῷ στὴν γενεσιολογία ἐμφανίζεται λιγότερο αὐστηρός). Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα στὴν πραγματικότητα προεικονίζουν ἤδη τὰ δεδομένα ποὺ θὰ διατηρήσει στὴν προβληματικὴ τῆς μεταβολῆς. Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα, τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο ἐξετάζεται στὴ σχέση του μὲ τὴ μεταβολή. Ἂν ὁ Ἀριστοτέλης προτρέχει ἐδῶ μὲ τέτοιον τρόπο, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει ἤδη ὁρίσει τὴν φύσιν ὡς ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς τῶν φύσει ὄντων. Τέλος, παρατηροῦμε ὅτι, ἐὰν στοὺς ὁρισμοὺς αὐτοὺς διακρίνει ἀνάμεσα σὲ *κίνησιν* καὶ *μεταβολήν*, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες εἶναι, κατὰ τὴν ἄποψή του, διακριτές. Αὐτό, ἄλλωστε, θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη μου πάνω σε αὐτὲς τὶς ἔννοιες. Ὅσον ἀφορᾶ τώρα στὰ δύο πρῶτα ἀξιώματα, προκύπτουν ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσα ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη κατὰ ἔμμεσο ὅμως τρόπο: εἴτε διότι ἡ θεωρία τοῦ *δυνάμει* καὶ *ἐνερ-*

---

25. *Ἔνθ' ἀν.*, 200b 18-32.
26. *Ἔνθ' ἀν.*, 200b 32-34.
27. *Ἔνθ' ἀν.*, 201a 2-9.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γείᾳ λαμβάνεται, ὅπως εἴδαμε, ὡς προϋπόθεση, εἴτε διότι εἶχε τεθεῖ πρὸς ἐξέταση τὸ ζήτημα τοῦ *ποιητικοῦ-παθητικοῦ*, στὸ Βιβλίο Α, Κεφ. 5, μὲ τέτοιον τρόπο ποὺ φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἐπίσης προϋπόθεση τῆς ἀνάλυσης. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σταγειρίτης προϋποθέτει ἐδῶ τὶς δύο αὐτὲς ἀρχὲς καθιστᾶ τὸ ἐγχείρημά μας πολὺ λεπτό. Γιὰ νὰ ἀνταπεξέλθουμε, θὰ ἔπρεπε ἀναμφίβολα νὰ τὶς μελετήσουμε ἐπὶ τῇ βάσει ὅλων τῶν δεδομένων ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, καὶ κυρίως τοῦ Βιβλίου Θ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Πρόκειται ὅμως γιὰ ἕνα ἐγχείρημα ποὺ κινδυνεύει νὰ μᾶς ὁδηγήσει πολὺ μακριά. Καθὼς θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπανέλθω σὲ αὐτό, ἀναλυτικότερα στὴ μελέτη μου γιὰ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, θὰ παρακάμψω ἐδῶ το θέμα αὐτό[28], ἀρκούμενος στὸ νὰ ἑστιάσω γιὰ λίγο στὴ δυσκολία ποὺ ἐγείρει ἡ ἑρμηνεία τοῦ πρώτου ἀξιώματος περὶ τοῦ *δυνάμει* καὶ τῆς *ἐντελεχείας* – ἀπὸ αὐτά, ἄλλωστε, τὰ ἀξιώματα ἐξαρτᾶται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ὅρο *ἐντελέχειᾳ* στὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως.

§ 2. *Ἡ ἔννοια τῆς ταυτόχρονης σύλληψης τοῦ ἐντελεχείᾳ καὶ τοῦ δυνάμει*

Στὸ πρῶτο ἀξίωμα ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει ἑπομένως μὲ σαφήνεια ἀνάμεσα, ἀπὸ τὴ μιά, σὲ αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει μόνον *ἐντελεχείᾳ*, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει ταυτόχρονα *δυνάμει* καὶ *ἐντελεχείᾳ*. Μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Ἰωάννου τοῦ Φιλόπονου, ὁ ὁποῖος ἀρκεῖται νὰ σχολιάσει τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο διατυπώσεις (τὴν ὁποία ἀποδίδει, ἄλλωστε, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστές, στὰ ὄντα τοῦ οὐράνιου κόσμου)[29], οἱ ὑπόλοιποι ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστές, ὅπως ὁ Θεμίστιος καὶ ὁ Σιμπλίκιος, ἀκόμα καὶ ὁ Ἀλέξανδρος, παρέχουν μιὰ ἑρμηνεία πού μοῦ φαίνεται σημαντική, ἀκόμη κι ἂν δὲν ὁδηγοῦνται οἱ ἴδιοι σὲ κάποια συμπεράσματα. Σύμφωνα μὲ αὐτούς, ἡ πρώτη διατύπωση ἀφορᾶ τὶς ἄϋλες καὶ πρῶτες μορφές, καθὼς καὶ

---

28. Μετὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης, ἀσχολήθηκα μὲ τὸ «μεταφυσικὸ» αὐτὸ ζήτημα σὲ δύο ἄρθρα ποὺ προετοίμασαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ βιβλίο μου πάνω στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*: La notion d'*entelecheia* dans la Métaphysique, στὸ *Aristotelica. Mélanges offerts à Marcel de Corte*, ἐπιμ. A. Motte καὶ Ch. Rutten, Bruxelles-Liège 1985, καὶ L'*energeia* selon Aristote et la question de l'art, *Recherches Poïétiques*, 4, 1966, σσ. 11-25. Γιὰ μιὰ ἐπέκταση τοῦ ζητήματος πρὸς τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, πβ. ἐπίσης R. POLANSKY, *Energeia* in Aristotle's *Metaphysics* IX, *Ancient Philosophy*, 3, 1983, σσ. 160-170 καὶ L. A. KOSMAN, Substance, Being and Energeia, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 2, 1984, σσ. 121-149.

29. Ἰωάννης ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 347, 14-25. Παραβλέπει ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἑρμηνεία τῆς κινήσεως ποὺ παραδίδει στὴ συνέχεια συμβαδίζει μὲ τὴ δεύτερη διατύπωση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἕνα μέρος τοῦ οὐράνιου κόσμου, ἐνῷ ἡ δεύτερη – ἡ ὁποία συνδέει τὸ *δυνάμει* καὶ τὸ *ἐντελεχείᾳ* –, ἀναφέρεται μᾶλλον στὰ σύνθετα ἀπὸ τὴν *μορφὴν* καὶ τὴν *ὕλην*. Ἡ ὕλη αὐτὴ θὰ μποροῦσε ἐπίσης νὰ ὑπάρχει ἐντελεχείᾳ, ἀλλὰ στὸν βαθμὸ ποὺ κατέχει ἤδη μία μορφή, ἡ ὁποία τῆς εἶναι ἡ οἰκεία (ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ χαλκός), ὡστόσο ὑπάρχει ἐπίσης *δυνάμει*, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μπορεῖ νὰ δεχθεῖ μιὰ ἄλλη μορφὴ (ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ ἄγαλμα)[30]. Ἡ ἑρμηνεία αὐτή, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Σταγειρίτη[31], μοῦ φαίνεται ὀρθή, κυρίως ὡς πρὸς τὸ δεύτερο μέρος της, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται εἰδικότερα στὴν προβληματική της κινήσεως. Θὰ δοῦμε, ὡστόσο, ὅτι δὲν προχωρεῖ ἀρκετὰ καὶ δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ὅλες τὶς ἀποχρώσεις τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου. Ὡστόσο, ἰσχύει ὅτι τὸ δεύτερο αὐτὸ μέρος τοῦ ἀξιώματος τῆς κινήσεως ἔχει ὀρθῶς κατανοηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὑπομνηματιστὲς ὡς ἕνα ἀξίωμα ποὺ ὑποδεικνύει, κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Σιμπλίκιου, μία ταυτόχρονη σύλληψη (*ἅμα*) τοῦ *ἐντελεχείᾳ* καὶ τοῦ *δυνάμει*[32]. Ἀξίζει, ὅμως, νὰ παρατηρήσουμε ὅτι αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδέχεται τὴ σύμπτωση τοῦ *δυνάμει* καὶ τοῦ *ἐντελεχείᾳ*. Ἂς ἀναλογιστοῦμε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἐκείνη ἑνὸς ὄντος πού, ἐνῷ ὑπάρχει *ἐντελεχείᾳ*, εἶναι, ὡστόσο, πάντοτε *δυνάμει* μιὰ ἐνέργεια, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ ἄνθρωπος ποὺ κατέχει μιὰ ἐπιστήμη ἀλλὰ δὲν τὴν χρησιμοποιεῖ[33]. Ὁ Ἀριστοτέλης σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση μιλᾶ γιὰ μιὰ πρώτη ἐντελέχεια, καὶ τέτοια εἶναι ἄλλωστε γιὰ ἐκεῖνον καὶ ἡ ψυχή, ἐφ' ὅσον εἶναι ἐντελέχεια ἑνὸς σώματος τὸ ὁποῖο διαθέτει δυνάμει ζωή. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὸ *δυνάμει*, τὸ ὁποῖο ὑφίσταται ὡς ἐὰν ἔχει ἤδη συγκροτηθεῖ, προϋποθέτει στὴν πραγματικότητα μιὰ διττὴ ἐντελέχεια: ἀπὸ τὴ μιά, ὡς δυνάμει, ἡ ἐντελέχεια αὐτὴ ἐπιτρέπει μία πραγμάτωση (*δευτέρα ἐντελέχεια*), ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ψυχῆς ποὺ πραγματώνεται μέσα ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου ἢ τοῦ ζῴου ἤ, πιὸ συγκεκριμένα, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητας, ἡ ὁποία εἶναι ἀποτελεσματικὴ χάρη στὴ γνώση ποὺ ἤδη διαθέτει κάποιος[34]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς προκαταρκτικῆς διαδικασίας (εἶναι ἡ περίπτωση τῆς *πρώτης ἐντελεχείας*), ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς συγκρότησης τοῦ

---

30. Θεμιστιος, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 67, 20-68, 7. Σιμπλικιος, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 398, 4 κ. ἑξ. Σύμφωνα μὲ αὐτόν, πρόκειται στὸ σημεῖο αὐτὸ γιὰ τὴν ἑρμηνεία ποὺ δίνει ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς.

31. Πβ. *Φυσικά*, Γ, 1, 201a 29-b 5.

32. Σιμπλικιος, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 399, 31-400, 3.

33. Πβ. *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 1, 412a 9-11, 412a 21-23.

34. *Ἔνθ' ἀν.*, Β, 1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀνθρώπου ἢ τοῦ ζῴου ἤδη ἀπὸ τὴ γέννησή του, ἤ, πιὸ συγκεκριμένα ἐκείνου ἐντός τοῦ ὁποίου παράγεται ἡ γνώση ἀπὸ τὴ μελέτη[35]. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ παράδειγμα μοῦ φαίνεται ἰδιαίτερα διαφωτιστικὸ διότι ἀποκαλύπτει μιὰ σειρὰ καταστάσεων, στὶς ὁποῖες ὑπάρχει ἡ σύμπτωση τοῦ *δυνάμει* καὶ τοῦ *ἐντελεχείᾳ* καὶ οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν σὲ τρία ἐπίπεδα[36] συγκρότησης τῆς ἐπιστήμης. Ἀρχικῶς, στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, συναντοῦμε τὸ κατὰ φύση *δυνάμει*, τὸ ὁποῖο σίγουρα ἀποδίδει τὴν ἄγνοια[37], ἀλλά, ταυτόχρονα, καὶ τὴ δυνατότητα ἀνατροπῆς της[38]. Ἐπὶ πλέον, αὐτὴ ἡ κατάσταση ἄγνοιας, ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ τὴν ἄγνοια ἑνὸς ἀνθρώπου, προϋποθέτει μιὰ ἐντελέχεια, δηλαδὴ τὴν ἐντελέχεια ποὺ εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον ἡ ψυχὴ εἶναι *ἐντελέχεια σώματος δυνάμει ζωὴν ἔχοντος*, δηλαδὴ μπορεῖ νὰ ἐνεργήσει ἢ νὰ πράξει κάτι. Στὴ συνέχεια, ἔρχεται τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστήμης, ἐφ' ὅσον ἀποκτᾶται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Καθὼς αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα μελέτης ἢ μαθήσεως, ποὺ ἀποτελεῖ ἡ ἴδια μιὰ δραστηριότητα (ἢ ἐνέργεια)[39], θὰ μποροῦσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ μιὰ μορφὴ ἐντελέχειας (*πρώτη ἐντελέχεια*). Στὸ τρίτο ἐπίπεδο ἔρχεται, τέλος, ἡ ἄσκηση αὐτῆς ἐπιστήμης, δηλαδή, ἡ καθαρή της δραστηριότητα. Καθὼς αὐτὴ ἡ δραστηριότητα ταυτίζει ἐμφανῶς τὸ *ἔργον* μὲ τὴν *ἐνέργειαν*[40], συνιστᾶ στὴν πραγματικότητα μιὰ νέα ἐντελέχεια (*δευτέρα ἐντελέχεια*). Ἀκριβῶς σὲ αὐτὲς τὶς δύο μορφὲς ἐντελέχειας ἀναφέρεται ἔμμεσα ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν μιλᾶ γιὰ πρώτη ἐντελέχεια[41]: ἡ πρώτη παρουσιάζει τὴν ἀπόκτηση ἢ τὴν κατοχὴ κάποιου πράγματος, ἡ δεύτερη τὴν πραγμάτωσή του, ἡ ὁποία προϋποτίθεται ἀπὸ τὴν ἄσκησή του, δηλαδή, ἀπὸ τὴ θέση σὲ ἐφαρμογή, ἐκείνου ποὺ κάποιος κατέχει. Ἑπομένως, ἡ ἐντελέχεια μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ σὲ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τρία ἐπίπεδα καὶ κάθε φορὰ πρόκειται γιὰ μιὰ ἐντελέχεια ποὺ εἶναι ταυτόχρονα δυνάμει – μὲ ἐξαίρεση τὴν τελευταία περίπτωση ὅπου ἡ ἐντελέχεια, ἐφ' ὅσον προ-

---

35. Πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Θ, 5, 1047b 31-35. Ἐξετάσαμε ἤδη ἀλλοῦ τὸ ζήτημα αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται γιὰ τὴν ἀκρίβεια στὴ συγκρότηση τοῦ ἀνθρώπινου ἤθους (Le problème de la proairésis chez Aristote, *Annalles de l'Institut de philosophie de l'Université de Bruxelles*, 1972, σσ. 7-50). Γιὰ μιὰ πολὺ διαφωτιστικὴ ἀνάλυση τοῦ θέματος αὐτοῦ τοῦ ἐνδιάμεσου σταδίου μεταξὺ τῆς καθαρῆς ἀπροσδιοριστίας τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ ἀπόλυτου προκαθορισμοῦ τῆς ἐνέργειας, πβ. R. A. GAUTHIER, *La morale d'Aristote*, Paris, 1963, σ. 71.

36. Πβ. τὸ σημείωμα τοῦ L. Robin γιὰ τὸν ὅρο *acte*, στὸ *Vocabulaire philosophique* τοῦ Lalande.

37. Γιὰ παράδειγμα, *Φυσικά*, Η, 4, 255b 5.

38. Πβ. *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 5, 417a 31-32.

39. *Ἔνθ' ἀν.*, Γ, 1, 201a 18. Πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Θ, 5, 1047b 31-35.

40. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Θ, 8, 1050a 21 κ. ἑξ.

41. Πβ. *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 1, 412a 22 κ. ἑξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κύπτει ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῆς ἐπιστήμης, δὲν εἶναι δυνάμει, ἀλλὰ μᾶλλον, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, ἀρχὴ μετάδοσης μιᾶς γνώσης, δηλαδή, κάτι ποὺ γεννᾶ μιὰ διαδικασία σὲ ἕνα ὂν ἄλλο ἀπὸ ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκπορεύεται. Αὐτὴ ἡ σύντομη ἀνάλυση τῆς πιθανῆς σύμπτωσης τοῦ *δυνάμει* καὶ τοῦ *ἐντελεχείᾳ* ἐπιτρέπει νὰ θεμελιώσουμε μιὰ κάποια διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἐντελέχεια καὶ τὴν ἐνέργεια, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἐτυμολογίες τῶν δύο ὅρων. Φαίνεται ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ ὅρος *ἐντελέχεια* σημαίνει τὸ *ἐν τέλει ἔχειν* ἀλλὰ μὲ μιὰ τέτοια σημασία, πού, αὐτὸ τὸ *ἔχειν*, μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ μιᾶς ἄλλης ἐντελέχειας. Πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ ὅρος *ἐντελέχεια* ἐκφράζει ἕνα τέλος τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀπαρχὴ ἑνὸς ἄλλου πράγματος. Ὡστόσο αὐτὸ τὸ «ἄλλο» πρᾶγμα δὲν φαίνεται μονοσήμαντο. Μπορεῖ νὰ δηλώνει διάφορα πράγματα: μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ «ἄλλο» ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος, μὲ τὴ σημασία τῆς ἄσκησης τῆς ἐπιστήμης σὲ σχέση μὲ τὴν κατοχή της (ἡ δεύτερη ἐντελέχεια σὲ σχέση μὲ τὴν πρώτη ἐντελέχεια). Μπορεῖ ἐπίσης νὰ εἶναι κάτι «ἄλλο» κατ' ἀντίθεση, ὅπως ἡ ἐντελέχεια τοῦ ἀδαοῦς σὲ σχέση μὲ ἐκείνη τοῦ κατέχοντος τὴ γνώση, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν τὴν ἀσκεῖ. Μπορεῖ, τέλος, νὰ εἶναι μιὰ «ἄλλη» σὲ σχέση μὲ τὴ δραστηριότητα τῆς μετάδοσης, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ *ἐντελεχείᾳ* ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος δημιουργεῖ ἕναν ἄλλο ἄνθρωπο ἢ τοῦ σοφοῦ ὁ ὁποῖος διδάσκει τὸν ἀδαῆ. Οἱ τρεῖς αὐτὲς δυνατότητες θεώρησης μιᾶς διπλῆς ἐντελέχειας ἀντιπροσωπεύουν ταυτόχρονα καὶ τρεῖς διαφορετικοὺς τρόπους πραγμάτωσης: Στὸ πρῶτο παράδειγμα ἡ πραγμάτωση δηλώνεται ἀπὸ τὴν ἁπλὴ καὶ μόνον ἄσκησή της, ἀπὸ τὴν ἁπλὴ ἐνέργεια. Στὴ δεύτερη περίπτωση ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ πραγμάτωση, στὴν ὁποία ὅμως παρεμβαίνει ἡ χρονικότητα, καὶ ἑπομένως ἔχουμε μιὰ πιὸ μακρὰ διαδικασία, μιὰ σταδιακὴ πραγμάτωση. Στὴν τρίτη περίπτωση, ἀντίθετα, ἡ πραγμάτωση ὁλοκληρώνεται σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ἄλλο πρᾶγμα. Τὸ νὰ μιλᾶμε ὅμως γιὰ μιὰ πραγμάτωση μὲ τὴ σημασία τῆς ἄσκησης ἑνὸς πράγματος ἢ γιὰ μιὰ διαδικασία πραγμάτωσης ἢ ἀκόμα γιὰ μιὰ πραγμάτωση σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ἄλλο πρᾶγμα, σημαίνει ὅτι σὲ κάθε περίπτωση μιλᾶμε γιὰ ἐνέργεια. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ὁ ὅρος *ἐνέργεια* προϋποθέτει πάντα μιὰ πραγμάτωση μὲ τὴ σημασία ὅτι κάτι-πραγματώνεται-γιὰ κάποιο σκοπό[42]. Αὐτὸ ποὺ διαφοροποιεῖ τὴν ἐντελέχεια ἀπὸ τὴν ἐνέργεια εἶναι ἕνα ζήτημα σχέσης ὡς πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ *τέλους*: ἡ *ἐνέργεια* εἶναι μιὰ δραστηριότητα συστατικὴ τοῦ *τέλους*. Εἶναι ἡ ἴδια τὸ *τέλος*, στὸν βαθμὸ ποὺ συγκροτεῖται εἴτε ἄμεσα εἴτε

---

42. Γιὰ τὴν παραπομπή, πβ. ἀνωτέρω, σημ. 40.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σταδιακά. Ἀντίθετα ἡ *ἐντελέχεια* εἶναι τὸ *τέλος* καθαυτό, ὡς ἕνα πρᾶγμα ἤδη συγκροτημένο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τὴ βάση (ἢ ἀρχὴ) μιᾶς δραστηριότητας. Καί, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ *ἐντελέχεια* μπορεῖ νὰ εἶναι σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση, ὅπου το τέλος εἶναι ταυτόχρονα ἀρχὴ ἢ βάση, δηλαδή, κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ *δυνάμει*, γι' αὐτὸ καὶ τὸ πρῶτο ἀξίωμα τῆς κινήσεως μπορεῖ νὰ μιλᾶ γιὰ τὴ σύμπτωση τοῦ *ἐντελεχείᾳ* καὶ τοῦ *δυνάμει*. Ἡ κυκλικὴ αὐτὴ πορεία τοῦ ζεύγους *ἐντελεχείᾳ* καὶ *δυνάμει* μπορεῖ νὰ καταδειχθεῖ μὲ τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα: ὁ διδάσκων (ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ ἐπίπεδό της πρώτης ἐντελέχειας, ἐφ' ὅσον κατέχει μιὰ γνώση, ἀλλὰ δυνάμει, ἐφ' ὅσον δὲν τὴν ἀσκεῖ) διδάσκει (πραγματώνει διὰ τῆς ἀσκήσεως τὴ γνώση του αὐτὴ στὸ ἐπίπεδο τῆς δεύτερης ἐντελέχειας) ἕναν ἀδαῆ (*ἐντελεχείᾳ*, ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ ἄνθρωπο, ἀλλὰ *δυνάμει* ὡς πρὸς τὸ ὅτι μπορεῖ ἀκόμα νὰ ἀποκτήσει μιὰ γνώση), ὁ ὁποῖος διδάσκεται (δηλαδὴ πραγματώνει τὸ *δυνάμει* του σταδιακὰ) καὶ γίνεται γνώστης ἢ σοφὸς (φθάνει δηλαδὴ στὸ ἐπίπεδο τῆς πρώτης ἐντελέχειας, ἐφ' ὅσον κατέχει μιὰ γνώση, ἀλλὰ δυνάμει, ἐφ' ὅσον δὲν τὴν ἀσκεῖ), ἕνας γνώστης (ἢ σοφὸς) πού, μὲ τὴ σειρά του, διδάσκει ἕναν ἀδαῆ (πραγματώνει τὸ *δυνάμει* του μὲ τὴν ἄσκηση τῆς γνώσης του, στὸ ἐπίπεδο τῆς δεύτερης ἐντελέχειας). Τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀπεικονίζει πολὺ ἀποτελεσματικά, πιστεύω, τὰ διάφορα ἐπίπεδα τῆς ἐντελέχειας, μιᾶς ἐντελέχειας ποὺ εἶναι ταυτόχρονα δυνάμει, καθὼς καὶ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ἐντελέχεια καὶ ἐνέργεια. Μὲ ἕναν πιὸ ἁπλουστευτικὸ τρόπο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ *ἐνέργεια* εἶναι ἡ δυναμικὴ ἐκδήλωση τῆς ἐντελέχειας, οἱ ποικίλες μορφὲς τῆς δραστηριότητάς της, ἐνῷ ἡ *ἐντελέχεια* εἶναι ἡ βάση (ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος) τῆς ἐνέργειας. Θὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ προβληματικὴ τῆς κινήσεως παρουσιάζει ἀνάγλυφα τὶς διάφορες αὐτὲς ὄψεις τῆς ἐντελέχειας καὶ τῆς ἐνέργειας καὶ δὲν τὶς συγχέει ποτέ. Θὰ πρέπει, ὅμως, νὰ παρατηρήσουμε, ἤδη, ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι ἡ προβληματικὴ αὐτὴ ἐμφανίζει μιὰ πρόσθετη χροιὰ στὴν περίπτωση τῆς χρήσης τοῦ ὅρου *ἐντελέχεια*. Ἡ χροιὰ αὐτὴ παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸ παράδειγμα τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ ἀγάλματος, τὸ ὁποῖο ἐπέλεξαν νὰ ἀναφέρουν οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς γιὰ νὰ ἐξετάσουν τὴ σύμπτωση τοῦ *ἐντελεχείᾳ* καὶ τοῦ *δυνάμει*. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐκεῖνοι δὲν ἐπεσήμαναν τὴ χροιὰ αὐτή, καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖται σίγουρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρκοῦνται σὲ μιὰ ἁπλουστευτικὴ ἑρμηνεία τῆς κινήσεως.

Στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ χαλκὸς εἶναι δυνάμει τὸ ἄγαλμα, ἀλλὰ ὄχι ὡς χαλκός, δηλαδὴ ὡς χαλκὸς – ἀλλὰ ὡς δυνάμει κάτι κινητόν, διότι, ὅπως ἀναφέρει, ἡ οὐσία τοῦ χαλκοῦ δὲν εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν οὐσία τοῦ δυνάμει κινητοῦ[43]. Στὴν πραγματι-

43. *Φυσικά*, Γ, 1, 201a 29 κ. ἑξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κότητα, ἂν προσέξουμε, ὁ Σταγειρίτης δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἐδῶ ἀπὸ τὸ νὰ ἐπαναλαμβάνει μὲ διαφορετικοὺς ὅρους αὐτὸ ποὺ ἔχει ἤδη ὑποστηρίξει στὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7 σὲ σχέση μὲ τὸ *γιγνόμενον*: θεωρούμενο ὄχι καθαυτό, ὡς *ὄν*, ὡς κάτι ποὺ διαθέτει τὴν δική του ἐντελέχεια ἀλλὰ ὡς κάτι ποὺ δυνάμει εἶναι ἕνα ἄγαλμα, δηλαδὴ ὡς *δυνάμει γιγνόμενον*, ὁ χαλκὸς ἐμφανίζεται ἑνο-οντολογικῶς διπλός[44] – ὡς χαλκὸς εἶναι ὑποκείμενο, ἀλλὰ ὡς δυνάμει ἄγαλμα εἶναι ἀπουσία τοῦ εἴδους τοῦ ἀγάλματος. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως, καθὼς τὸ πρόβλημα ἔχει ἐνταχθεῖ σὲ μιὰ νέα προβληματική, τὴν προβληματικὴ τῆς κινήσεως, δὲν τίθεται πλέον θέμα *γιγνομένου* ἀλλὰ *κινητοῦ* – διότι αὐτὸ τὸ ὁποῖο συζητεῖται δὲν ἐξετάζεται ἐντὸς ἀλλὰ πρὸ τοῦ *γίγνεσθαι*. Ἐπὶ πλέον, ἐφ' ὅσον τὸ πρόβλημα ἐξετάζεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ζεύγους *δυνάμει-ἐντελεχείᾳ*, δὲν ὑπάρχει πλέον θέμα *ὑποκειμένου*, *στερήσεως ἢ μορφῆς*, ἀλλὰ *κινητοῦ*, *δυνάμει*, καὶ *ἐντελεχείᾳ*. Θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ προσθέσουμε ἀμέσως ὅτι, ἐφ' ὅσον τίθεται τὸ θέμα τοῦ δυνάμει καὶ τοῦ ἐντελεχείᾳ, καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἔννοιες μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βάσει τῶν ἴδιων αὐτῶν ἐννοιῶν. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ *κινητὸν* μπορεῖ νὰ εἶναι *ἐντελεχείᾳ* κατὰ δύο τρόπους: *ἐντελεχείᾳ* ὡς χαλκός, ἀλλὰ *ἐντελεχείᾳ* ἐπίσης ὡς κάτι *κινητόν*, δηλαδὴ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸν χαλκό, τὸ ὁποῖο εἶναι *δυνάμει* ἄγαλμα. Ἐπίσης τὸ *δυνάμει* αὐτό, ἐφ' ὅσον εἶναι ἡ ἀπουσία μιᾶς παρουσίας, μιὰ ἔλλειψις ἢ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀντίθετα, ἀποτελεῖ ἕνα *εἶδος πως*, δηλαδὴ ἐντελέχεια, ὄχι ὅμως ἀκόμα πραγματωθεῖσα. Αὐτὸ ποὺ ὑπεισέρχεται ἐδῶ εἶναι τὸ τρίτο ἀξίωμα τῆς κινήσεως, τὸ ὁποῖο εἰσάγει τὰ ἀντίθετα. Τέλος, ἡ μορφὴ τοῦ ἀγάλματος ἀποτελεῖ ἐπίσης μιὰ ἐντελέχεια καὶ μάλιστα τὴν ἐντελέχεια στὴν κυριολεξία της, δηλαδὴ τὴν πραγματωθεῖσα. Ἡ ἀπορία ποὺ προκύπτει, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἀπὸ μιὰ τέτοια προσέγγιση τῆς ἐντελέχειας καὶ τοῦ δυνάμει ὀφείλεται στὴν ἀδυναμία μας νὰ ἀντιληφθοῦμε πῶς τὸ κινητὸν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ταυτόχρονα καὶ *δυνάμει* καὶ *ἐντελεχείᾳ*. Ἂς ἀπαντήσουμε ὅμως ἀμέσως ὅτι ὅλη ἡ προβληματική της κινήσεως ἀναπτύσσεται μὲ στόχο ἀκριβῶς τὴν ἐπίλυση αὐτῆς τῆς ἀπορίας.

Στὴν πραγματικότητα, ἂν δὲν ὑπῆρχε αὐτὸ τὸ ἐρώτημα δὲν θὰ ὑπῆρχε, ὅπως θὰ καταδειχθεῖ στὴ συνέχεια, σχεδὸν τίποτε καινούργιο σὲ σχέση μὲ τὸ Βιβλίο Α, κεφ. 7 ποὺ προηγήθηκε. Γιὰ νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ ἑνο-οντολογικὴ διάκριση ἐπανεισάγεται ἐδῶ μὲ νέους

---

44. Τὸ χωρίο 201a 32-33 φανερώνει ὅτι ἡ διάκριση δὲν εἶναι μόνον ὀντολογικῆς τάξεως, βάσει τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὴν οὐσία τοῦ χαλκοῦ καὶ τὴν οὐσία τοῦ κινητοῦ, ἀλλὰ καὶ λογικῆς τάξεως (*κατὰ τὸν λόγον*). Ἤ, γιὰ νὰ τὸ θέσω καλύτερα, ἐφ' ὅσον ἐμπλέκεται μία διαφορά, μία ἑτερότητα, ἡ διάκριση αὐτὴ φαίνεται σαφῶς ὅτι εἶναι ἑνο-οντο-λογικῆς τάξεως.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὅμως ὅρους, ὅπως ὁ ὅρος *τὸ κινητόν*, θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ δύο ἄλλα ἀξιώματα τῆς κινήσεως, δηλαδή, σὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἐξετάζει τὴ *σχέση* ἀνάμεσα στὸ *κινητικὸν* καὶ τὸ *κινητόν*, καὶ σὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ὑπάρχει *κίνησις* ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἀξιώματα εἰσάγει ἐξ ἀρχῆς τὴν ἔννοια τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου (*τὸ κινητικόν*), ὑπογραμμίζοντας ἔτσι ταυτόχρονα τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ καθορίζει τόσο τὴ σημασία τῆς νέας αὐτῆς προβληματικῆς, ὅσο καὶ τὸν λόγο ἐμφάνισης ὅλων των νέων αὐτῶν λεπτῶν ἀποχρώσεων ποὺ εἰσάγονται στὴ χρήση τῆς γλώσσας. Ἀντίθετα, τὸ δεύτερο δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν ἀνάγκη γιὰ ἕνα *γιγνόμενον* ὡς ὑποκείμενο σὲ κάθε *γίγνεσθαι*, καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἀναγκαῖο ἀντίβαρο τοῦ προηγούμενου ἀξιώματος. Ἔτσι ὥστε, ἡ θεμελιώδης ἀπορία τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως στὸν Ἀριστοτέλη – ἡ ὁποία τὸν προκαλεῖ νὰ δηλώσει ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ κατανοήσει κανεὶς τὴ θεωρία του –, βρίσκεται ἀκριβῶς στὴν ἐξέταση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο μία *κίνησις* μπορεῖ νὰ παραχθεῖ ἀπὸ κάτι *κινητικὸν* (ἀπὸ μιὰ ἀρχὴ κινήσεως) καί, ταυτόχρονα, νὰ ἐνυπάρχει στὸ ἴδιο το πράγμα[45].

§ 3. *Ὁρισμοὶ καὶ ἀνάλυση τῆς κινήσεως*

Γιὰ νὰ γίνει σαφέστερη ἡ πραγμάτευσή μου, θεωρῶ χρήσιμο νὰ παρουσιάσω ἀρχικῶς τοὺς διαδοχικοὺς ὁρισμοὺς τῆς κινήσεως ποὺ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης, καθὼς καὶ δύο χωρία, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὡς στόχο νὰ ἐπεξηγήσουν τοὺς ὁρισμοὺς αὐτοὺς λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὸ δεύτερο ἀξίωμα τῆς κινήσεως.

(Α) – «Ἐφ' ὅσον κάθε γένος διαιρεῖται ἀφ' ἑνὸς ἐντελεχείᾳ καὶ ἀφ' ἑτέρου δυνάμει, ἀποκαλῶ κίνησιν τὴν ἐντελέχεια τοῦ δυνάμει ὄντος, θεωρουμένου στὴν καθαρή, δυνάμει ὕπαρξή του»[46].

(Β) – «Ἡ ἐντελέχεια τοῦ δυνάμει ὄντος, ὅταν αὐτό, ἐντελεχείᾳ ὂν, ἐνεργεῖ, ὄχι ὡς ὑποκείμενο μὲ ὁρισμένο περιεχόμενο ἀλλὰ ὡς κίνησις, εἶναι κίνησις»[47].

(Γ) – «...εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἐντελέχεια τοῦ δυνάμει ὡς δυνάμει, εἶναι κίνησις»[48].

(Δ) – «Ἡ κίνησις φαίνεται ὅτι εἶναι ἕνα εἶδος ἐνέργεια, ἀλλὰ ἀτελὴς ἐνέργεια. Αἰτία αὐτοῦ εἶναι ὅτι τὸ δυνατόν, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται αὐτὴ ἡ ἐνέργεια, εἶναι ἀτελές. Γι' αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε τί εἶναι αὐτή: στὴν πραγματικότητα, θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν τοποθετήσουμε

---

45. Ἡ ἀπορία διατυπώνεται ρητῶς στὸ κεφ. 3 (πβ. καὶ 202a 13).
46. *Ἔνθ' ἀν.*, Γ, 1, 201a 9-15
47. *Ἔνθ' ἀν.*, Γ, 1, 201a 27-29.
48. *Ἔνθ' ἀν.*, Γ, 1, 201b 4-5.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εἴτε στὴ σφαῖρα τῆς στερήσεως εἴτε στὴ σφαῖρα τοῦ δυνάμει εἴτε στὴ σφαῖρα τῆς καθαρῆς ἐνέργειας. Καμία ὅμως ἀπὸ αὐτὲς τὶς προοπτικὲς δὲν φαίνεται πιθανή. Ἀπομένει ἔτσι νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ εἴπαμε ἤδη, δηλαδὴ κάποιου εἴδους ἐνέργεια»[49].

(Ε) – «Τὸ κινοῦν βρίσκεται καὶ τὸ ἴδιο σὲ κίνηση, ὅπως εἴπαμε, καὶ αὐτὸ ἐφ' ὅσον κάθε δυνάμει ὂν εἶναι κινητό, ἐνῷ ἡ ἀκινησία τοῦ ἀποκαλεῖται ἠρεμία (διότι αὐτὸ ποὺ διαθέτει κίνηση, ὅταν εἶναι ἀκίνητο, λέμε ὅτι ἠρεμεῖ). Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς κίνησις εἶναι ἡ ἐνέργεια ποὺ ἀσκεῖται στὸ κινητὸ ὡς κινητὸν (ἐνόσω ἠρεμεῖ). Καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ προκαλεῖται θίξει, ἀγγίζοντας δηλαδὴ τὸ κινητό, ὁπότε ὑφίσταται ταυτόχρονα καὶ κάποιο πάθος (*ἅμα καὶ πάσχει*). Γι' αὐτὸ καὶ κίνησις εἶναι ἡ ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ ὡς κινητοῦ, καὶ αὐτὸ συμβαίνει θίξει τοῦ κινητικοῦ, ὅταν δηλαδὴ τὸ κινητικὸν (αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ κινεῖ) ἀγγίξει τὸ κινητό, ὁπότε ὑφίσταται ταυτόχρονα καὶ κάποιο πάθος (*ἅμα καὶ πάσχει*). Τὸ κινοῦν προσδίδει πάντοτε κάποιο εἶδος, εἴτε ὡς πρὸς τὴν οὐσία εἴτε ὡς πρὸς τὴν ποιότητα εἴτε ὡς πρὸς τὴν ποσότητα, καὶ τὸ εἶδος αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ αἴτιο τῆς κινήσεως, ὅταν τὸ κινοῦν θέτει κάτι σὲ κίνηση, ὅπως π.χ. ὁ ἐντελεχείᾳ ἄνθρωπος δημιουργεῖ ἀπὸ τὸν δυνάμει ἄνθρωπο ἕναν πραγματικὸ ἄνθρωπο»[50].

(Ζ) – «Ἔγινε λοιπὸν φανερὸ ὅτι αὐτὸ ποὺ λύει τὴν ἀπορία εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κίνηση ἐνυπάρχει στὸ κινητόν. Διότι εἶναι ἡ ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὸ κινητικὸ (*ὑπὸ τοῦ κινητικοῦ*)[51], καὶ ἡ ἐνέργεια ἄλλωστε τοῦ κινητικοῦ δὲν εἶναι ἄλλο πρᾶγμα, ἐφ' ὅσον πρέπει νὰ εἶναι ἐντελέχεια καὶ τῶν δύο (*ἀμφοῖν*): διότι κάτι εἶναι κινητικὸν ἐξαιτίας τῆς δύναμης (*τῷ δύνασθαι*), καὶ κινοῦν ἐξαιτίας τῆς ἐνέργειας (*τῷ ἐνεργεῖν*)[52], λειτουργεῖ ὅμως ὡς ἐνεργητικὸν τοῦ κινητοῦ[53], ὥστε ἡ ἐνέργεια καὶ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου[54] εἶναι μία, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ ἕνα πρὸς τὰ δύο καὶ ἀπὸ τὰ δύο πρὸς τὸ ἕνα, ἢ ὅπως εἶναι ἴδια ἡ ἄνοδος πρὸς τὴν κάθοδο, διότι τὰ πράγματα αὐτὰ εἶναι ἕνα ὡς πρὸς τὴν ἐνέργεια, ὄχι ὅμως ὡς πρὸς τὸν ὁρισμό τους. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ κινοῦντος καὶ τοῦ κινουμένου»[55].

(Η) – «Θὰ λέγαμε λοιπὸν γενικῶς ὅτι οὔτε ἡ πράξη τῆς διδασκαλίας (*δίδαξις*) ταυτίζεται μὲ τὴ μάθηση, οὔτε αὐτὸ ποὺ πράττει κά-

---

49. *Ἔνθ' ἀν.*, Γ, 1, 201b 31 - 202a 1.

50. *Ἔνθ' ἀν.*, 202a 3-12.

51. Ἀκολουθοῦμε ἐδῶ το κείμενο τοῦ D. Ross, ὁ ὁποῖος θέτει το [καὶ] σὲ ἀγκύλες (202a 14).

52. Τὸ χωρίο αὐτὸ (202a 14-16) ἐπιβεβαιώνει τὴν ἑρμηνεία ποὺ πρότεινα γιὰ τὸ πρῶτο «ἀξίωμα», ἔτσι ὥστε θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πρώτη ἐντελέχεια εἶναι ἡ ἐντελέχεια πρώτη καὶ ἡ δεύτερη ἡ δευτέρα ἐντελέχεια.

53. Τὸ χωρίο αὐτὸ (202a 17-18) εἰσάγει τὸ δεύτερο «ἀξίωμα».

54. Τοῦ κινητικοῦ, δηλαδή, καὶ τοῦ κινητοῦ.

55. *Φυσικά*, Γ, 3, 202a 13-21.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποιος (*ποίησις*) μὲ αὐτὸ ποὺ ὑφίσταται (*πάθησις*). Ὡστόσο, ὑπάρχει ταύτισή τους σὲ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἐνυπάρχουν, δηλαδὴ στὴν κίνηση. Διότι ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ-ἐδῶ μέσα σὲ ἐκεῖνο καὶ ἐκείνου ἐξ αἰτίας αὐτοῦ-ἐδῶ[56] δὲν εἶναι διαφορετικὴ παρὰ μόνον ὡς πρὸς τὸν ὁρισμό»[57].

Τὰ ἑπτὰ αὐτὰ χωρία ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη, τὰ ὁποῖα ἐπέλεξα νὰ παραθέσω (τὰ τρία ἀπὸ τὸ κεφ. I, τὰ δύο ἀπὸ τὸ κεφ. II καὶ τὰ δύο τελευταῖα ἀπὸ τὸ κεφ. III), διαγράφουν μιὰ συγκεκριμένη πορεία, τὸ σημεῖο κορύφωσης τῆς ὁποίας βρίσκεται στὸ χωρίο (E), ὅπου ὄχι μόνον ὁρίζεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ *κίνησις* σύμφωνα μὲ τὴν ὁρολογία ποὺ προσιδιάζει σὲ αὐτήν (μὲ τοὺς ὅρους δηλαδὴ τοῦ *κινητοῦ*, ἀντὶ τοῦ *δυνάμει* καὶ τοῦ *δυνατοῦ*), ἀλλὰ ὅπου, ἐπίσης, βεβαιώνεται ἡ δυνατότητα ἀπόδοσης τοῦ εἴδους ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ κινοῦντος. Ὅλα τα χωρία ποὺ προηγοῦνται τοῦ (E) προετοιμάζουν τὴν ἔλευση αὐτὴ ἐνῷ ἐκεῖνα ποὺ τὸ ἀκολουθοῦν προσδιορίζουν τὴ σημασία του. Κατὰ συνέπεια, θὰ μπαίναμε στὸν πειρασμὸ νὰ ἀρχίσουμε τὴν ἀνάλυση ἀπὸ αὐτὸ τὸ θεμελιῶδες χωρίο, τὸ ὁποῖο κατ' ἐξοχήν, φωτίζει ὁλόκληρη τὴν ἀνάλυση τῆς κινήσεως. Θὰ σεβαστοῦμε ὡστόσο, τὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ ἀξιοποιήσουμε κατὰ τὸ δυνατὸν καλύτερα, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συγκροτεῖ τὴν περὶ κινήσεως ἀντίληψή του.

Τὸ χωρίο (A) ἐμφανίζεται ὅταν τὰ τέσσερα ἀξιώματα ἔχουν ἤδη διατυπωθεῖ καὶ ἐκθέτει τὸν πρῶτο ὁρισμὸ τῆς κινήσεως – ὄχι ὅμως καὶ τὸν πληρέστερο. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ – ὅπως συνήθως ὑποστηρίζεται – τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Σταγειρίτη. Στὴν πραγματικότητα, τὸ χωρίο αὐτὸ δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του τὸ σύνολο τῶν ἀξιωμάτων ἀλλὰ τείνει κυρίως νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ πρῶτο. Γιὰ νὰ τὸ κατανοήσουμε, θὰ πρέπει ἀρχικῶς νὰ ἀποφύγουμε νὰ ταυτίσουμε τὴν *ἐντελέχειαν* μὲ τὴν *ἐνέργειαν*, καὶ στὴ συνέχεια νὰ κατανοήσουμε τὸ παράδειγμα μὲ τὸ ὁποῖο διασαφηνίζει τὸν πρῶτο ὁρισμό, μὲ τοὺς ὅρους ἀκριβῶς ἐκείνους, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους παρουσιάζεται, καὶ καθόλου σύμφωνα μὲ μία ἐκ τῶν προτέρων ἑρμηνεία. Ὅτι ἡ κίνησις εἶναι ἀκριβῶς αὐτό, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, δηλώνεται ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ: ὅταν πράγματι τὸ *οἰκοδομητόν*, ὡς ἐκεῖνο ποὺ ἡ ἴδια ἡ λέ-

---

56. Τοῦ *κινητικοῦ* δηλαδὴ μέσα στὸ *κινητόν*, καὶ τοῦ *κινητοῦ* ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ *κινητικοῦ*.

57. *Φυσικά*, Γ, 3, 202b 19-22.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ξη δηλώνει (ἢ τοιοῦτον αὐτὸ λέγομεν εἶναι)[58] – ὑπάρχει ἐντελεχείᾳ, τότε «οἰκοδομεῖται», καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς καλεῖται *οἰκοδόμησις* (ἡ *κίνησις*)[59]. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ *οἰκοδομητὸν* θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ στὴν κυριολεξία του, ὡς κάτι *δυνατόν*, καὶ ἑπομένως ὡς κάτι ποὺ δὲν περιέχει μέσα του καμία ἐνέργεια, διότι ἂν συνέβαινε αὐτὸ δὲν θὰ μποροῦσε πλέον νὰ εἶναι *οἰκοδομητὸν* ἀλλὰ κάτι ποὺ οἰκοδομεῖται ἢ ἔχει ἤδη οἰκοδομηθεῖ. Τὰ τοῦβλα, οἱ σανίδες, οἱ πέτρες, ὁ ἀσβέστης κ.λ.π., θεωρούμενα καθαυτά, ἀνήκουν στὴν κατηγορία τοῦ ὄντος, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς οἰκοδόμησης ἑνὸς σπιτιοῦ, δὲν ἀνήκουν πλέον στὴν κατηγορία τοῦ ὄντος ἀλλὰ τοῦ «οἰκοδομητοῦ», δηλαδὴ εἶναι δυνάμει κάτι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι. Ὁ λόγος τῆς ὕπαρξής τους δὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ ἐκεῖνον ποὺ ἀναγνωρίζουμε ὅταν τὰ θεωροῦμε καθαυτά, ὡς ὄντα. Μὲ ἄλλα λόγια, συγκροτοῦν μιὰ ἀριθμητικὴ ἑνότητα, ἀλλὰ εἶναι ἑνο-οντο-λογικῶς διπλά. Ὡς ὄντα, ἀποτελοῦν τὴν *ἐντελέχειαν* τῆς ὕπαρξής τους ἀλλὰ ὡς οἰκοδομητά, ἀποτελοῦν τὴν *ἐντελέχειαν* ἐκείνου ἐν ὄψει τοῦ ὁποίου θὰ ὑπάρξουν στὸ μέλλον, δηλαδή, τὴν *ἐντελέχειαν* τῆς ἀπουσίας μιᾶς παρουσίας. Κάθε ὂν θεωρούμενο ἐν ὄψει ἑνὸς ἄλλου πράγματος, διαφορετικοῦ ἀπὸ αὐτό, εἶναι ἐξ ἀρχῆς μιὰ παρουσία-ἀπουσία: παρουσία, ἐφ' ὅσον ἕνα τέτοιο ὂν εἶναι συγκεκριμένο, ἀλλὰ ἀπουσία, ὡς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ταυτόχρονα εἶναι ἀπουσία μιᾶς ἄλλης παρουσίας. Καὶ ἀκριβῶς ὅταν ἕνα ὂν θεωρεῖται ὄχι μόνον καθαυτό, ἀλλὰ ὡς δυνάμει κάτι ἄλλο, ὡστόσο ὄχι ὡς πλάσμα τῆς φαντασίας ἢ τοῦ λόγου, ἀλλὰ ὡς κάτι πραγματικὸ (*ἐντελεχείᾳ*), τότε γίνεται ἀμέσως προϋπόθεση τοῦ *δυνάμει*, ἐκείνου ἐν ὄψει τοῦ ὁποίου ἐξετάζεται, καὶ ὡς τέτοιο, *κίνησις*. Ὅλη ἡ δυσκολία νὰ κατανοήσουμε τὴν ἀνάλυση τοῦ Ἀριστοτέλη ἐντοπίζεται σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐρώτημα: πῶς αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἶναι *δυνατόν*, καὶ μόνον *δυνατόν*, εἶναι ἱκανὸ νὰ θεμελιώσει τὴν *κίνησιν*, ἢ καλύτερα, νὰ συστήσει τὴν *κίνησιν*; Κατ' ἀρχήν, τὸ ὅτι πρόκειται γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, δηλαδὴ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σταγειρίτης ἔχει κατὰ νοῦ κάτι ποὺ εἶναι *δυνατὸν* καὶ μόνον *δυνατόν*, τὸ δηλώνει ξεκάθαρα τὸ χωρίο (Γ): εἶναι φανερό, γράφει, ὅτι ἡ *κίνησις* εἶναι ἡ *ἐντελέχεια* τοῦ *δυνατοῦ* ἢ *δυνατόν*. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἑξῆς τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται προκαταρκτικὰ σὲ κάθε προσέγγιση εἶναι τί εἶναι τὸ δυνατόν.

«Δυνατόν, γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἐὰν ὑπάρ-

---

58. Στὴν ἐξαιρετικὴ νεοελληνικὴ μετάφραση τοῦ Κ. Γεωργούλη ἡ φράση ἀποδίδεται ὡς ἑξῆς: «τὸν ὅρο οἰκοδομητὸ πρέπει νὰ τὸν πάρωμεν στὴν ἀπόλυτη ἀκριβολογικὴ του σημασία». Ἂν καὶ ἡ μετάφραση αὐτὴ δὲν ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τὸ πρωτότυπο, ἀποδίδει ἐν τούτοις πιστὰ καὶ ὀρθὰ τὸ νόημα τῆς φράσης.

59. *Φυσικά*, Γ, 1, 201a 15-18.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ξει ἡ ἐνέργεια ὡς πρὸς τὴν ὁποία αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ δυνάμει, δὲν θὰ εἶναι ἀδύνατον»[60].

Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ *δυνατὸν* εἶναι *δυνατὸν* ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἐν ὄψει ἐκείνου στὸ ὁποῖο πραγματώνεται, ὥστε, ἐὰν εἶχε ὑπάρξει κατ' ἐνέργεια μὲ στόχο νὰ πραγματώσει ἐκεῖνο ὡς πρὸς τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ *δυνάμει*, θὰ ἐπιβεβαίωνε αὐτόματα τὴ δυνατότητά του καὶ ταυτόχρονα θὰ ἀκύρωνε κάθε ἐρώτημα σχετικὸ μὲ τὴν ἀδυναμία του. Κατὰ συνέπεια, ἡ σημασία ποὺ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἔννοια τοῦ δυνατοῦ ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ ποὺ μόλις εἴπαμε σὲ σχέση μὲ τὸν «ρεαλιστικὸ» χαρακτήρα τῆς χρήσης τοῦ ὅρου *ἐντελέχεια*. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς προβάλλει ξεκάθαρα στὴν ἀρχὴ τοῦ χωρίου (Γ): ὅπως τὸ χρῶμα δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα μὲ τὸ ὁρατό, ἔτσι καὶ ἡ ἐντελέχεια τοῦ δυνατοῦ ὡς δυνατοῦ, εἶναι *κίνησις*[61]. Μὲ ἄλλα λόγια, θεωρούμενο ὡς πρὸς τὴ σχέση του μὲ τὴ διαδικασία τῆς ὅρασης, τὸ χρῶμα παρουσιάζει ἐξ ἀρχῆς ἕναν ἑνο-οντο-λογικὸ διχασμό: εἶναι ἴδιο μὲ τὸν ἑαυτό του (ὡς χρῶμα), καὶ ἄλλο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του (ὡς *ὁρατόν*). Ἀλλά, ἐν ὅσῳ τὸ *ὁρατὸν* δὲν ἔχει ἀκόμα εἰδωθεῖ μέσῳ τῆς «ὀπτικῆς» ἐνέργειας, δὲν ὑπάρχει ἀκόμα *ὅρασις*, διότι τὸ *ὁρατὸν* παραμένει ἀκόμα *δυνατὸν* ἄρα δὲν ἔχει εἰδωθεῖ. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀφ' ἧς στιγμῆς δύναται πράγματι νὰ εἰδωθεῖ, μόλις ὑπάρξει ἐνέργεια θὰ ὑπάρξει ἀμέσως καὶ *ὅρασις*. Μιλᾶμε ἑπομένως γιὰ τὸ *ὁρατὸν* ὅπως μιλᾶμε γιὰ τὸ *δυνατόν*, γιὰ κάτι δηλαδὴ ποὺ δὲν εἶναι ἀδύνατον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει ἐνεργείᾳ. Τὸ ἴδιο θὰ λέγαμε γιὰ τὸ οἰκοδομητόν: πρόκειται καὶ πάλι γιὰ κάτι ποὺ δὲν εἶναι ἀδύνατον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει ἐνεργείᾳ.

Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει ρητῶς τὸ χωρίο (Β): *κίνησις* ὑπάρχει ὅταν τὸ *δυνάμει ὄν*, ὑπάρχοντας *ἐντελεχείᾳ* – ὄχι *ἐντελεχείᾳ* καθαυτὸ ὡς *ὄν*, ἀλλὰ *ἐντελεχείᾳ* ἐκείνου ὡς πρὸς τὸ ὁποῖο λέγεται ὅτι ὑπάρχει *δυνάμει*[62] –, ἐνεργεῖ (*ὅταν...ἐνεργῇ*). Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ *κίνησις* ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος αἰφνίδιας ἐμφάνισης ποὺ πραγματώνει τὸ *δυνατὸν* ἐντὸς ἐκείνου ὡς πρὸς τὸ ὁποῖο ὑπάρχει *δυνάμει*. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑπάρξει μιὰ τέτοια κίνησις, καὶ θὰ πρέπει νὰ ἐπιμείνω σὲ

---

60. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Θ, 3, 1047a 24-26: *ἔστι δὲ δυνατὸν τοῦτο ᾧ ἐὰν ὑπάρξῃ ἡ ἐνέργεια οὗ λέγεται ἔχειν τὴν δύναμιν, οὐθὲν ἔσται ἀδύνατον*. Πβ. *Ἀναλυτικὰ Πρότερα*, Α, 13, 32a 18.

61. *Φυσικά*, Γ, 1, 201b 3-5. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τὸ ἄρθρο μου Le statut du 'sujet' dans la philosophie grecque, *Cahiers de l'École des Sciences Philosophiques et Religieuses, Facultés Univ. S. Louis*, 8, 1990, σσ. 9-41.

62. Γιὰ νὰ παραφράσω τὸ χωρίο περὶ δυνατοῦ ποὺ παρέθεσα προηγουμένως στὴ σημ. 60.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αὐτό, πρέπει τὸ *δυνατὸν* νὰ εἶναι ἤδη ἕνα *δυνάμει* ἐν ὄψει ἐκείνου ὡς πρὸς τὸ ὁποῖο εἶναι δυνατόν, δηλαδὴ μιὰ ἐντελέχεια, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀκόμα ὁλοκληρωμένη ἀκόμα – διότι χωρὶς αὐτὸ δὲν θὰ ὑπῆρχε πλέον κίνησις –, ἀλλὰ ἡ ὁποία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἀπουσία ἐκείνου ἐν ὄψει τοῦ ὁποίου τὸ δυνατὸ εἶναι δυνατὸ – διότι χωρὶς αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν πλέον δυνατόν. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ *ἐντελεχείᾳ δυνατόν*, χάρη στὸ ὁποῖο ὑπάρχει *κίνησις*, ὅταν ὑπάρξει ἐνεργείᾳ, εἶναι ἕνα *δυνατὸν* ὡς καθαρὴ *ἀρχὴ κινήσεως*, ὡς ἡ *a priori* προϋπόθεση τοῦ *δυνάμει* της[63]. Ἐὰν ἕνα τέτοιο *δυνατόν*, τὸ ὁποῖο ἐξ ὁρισμοῦ

---

63. Μὲ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση διαπιστώνω ὅτι ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς πρώτης ἔκδοσης τῆς παρούσας μελέτης, ἕνας μόνον μελετητὴς ἀκολούθησε τὴν ἄποψη αὐτή, ἀσκώντας κριτικὴ ὄχι μόνον στὴν ἑρμηνεία ποὺ ὑποστηρίζει μιὰ «process-view» ἀλλὰ καὶ ἐκείνη, πιὸ εὐαίσθητη ἀλλὰ καὶ πάλι ἀνεπαρκή, ποὺ ὑποστηρίζει μιὰ «actuality-view». Ὁ J. KOSMAN (Aristotle's Definition of Change, *History of Philosophy Quarterly*, 4, 1987, σσ. 3-16) ἐπισημαίνει, πράγματι, ὅτι ἡ κίνησις πραγματώνεται ἀκριβῶς στὴν τάξη αὐτὴ τοῦ *δυνάμει*, ὄχι ὡς καθαροῦ *δυνάμει*, ἀλλὰ ὡς καθοριστικῆς προϋπόθεσης τῆς κίνησης. Πολὺ κοντὰ στὴν ἄποψη αὐτὴ βρίσκεται καὶ ἡ ἑρμηνεία τοῦ R. BRAGUE (Note sur la définition du mouvement, *Physique*, Γ, 1-3, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ *La* Physique *d'Aristote et les conditions d'une science de la nature*, F. de Gandt καὶ P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 107-120), ἡ ὁποία προσεγγίζει στὴν ἄποψή μου (δίχως, ὡστόσο, νὰ παραπέμπει στὴ μελέτη μου, παρ' ὅτι ὑπογράφει τὴν βιβλιοπαρουσίασή της στὸ *Philosoph. Randscau*, 29, 1982). Διαπιστώνω, ὡστόσο, ὅτι ὁ Brague, ὁ ὁποῖος συγχέει (δίχως συζήτηση) ἐντελέχεια καὶ ἐνέργεια, ἔρχεται τελικὰ νὰ συμφωνήσει μὲ τὴν ἑρμηνεία ποὺ ὑποστηρίζει τὴν «actualité» (παραπέμποντας στὸν P. Aubenque), δίχως νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ γεννᾶ μιὰ βαθύτατη σύγχυση, τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἄρει ὁ ὅρος *ἐντελέχεια* ὡς ὁ ὅρος, ὁ ὁποῖος, στὴν περίπτωση τοῦ *δυνατοῦ*, δηλώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνα κινητὸ δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται σύμφωνα μὲ τὴν ἐντελέχεια τοῦ ὄντος (γιὰ παράδειγμα τοῦ χαλκοῦ), ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἐντελέχεια ἐκείνου ἐν ὄψει τοῦ ὁποίου, ἢ πρὸς τὸ ὁποῖο, ὑπάρχει *κίνησις*, δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τὴν ἐντελέχεια τοῦ *κινητοῦ* (μὲ τὴν ἐτυμολογικὴ σημασία τοῦ ὅρου, δηλαδή, ὡς ἐκείνου ποὺ μπορεῖ νὰ κινηθεῖ). Ἡ ἀνάλυση τοῦ Brague συμφωνεῖ ἄλλωστε κατὰ μεγάλο μέρος μὲ ἐκείνη τῆς S. WATERLOW, *Nature, Change, and Agency in Aristotle's Physics*, τὸ ὁποῖο ἤδη ἀναφέρθηκε. Ἡ τελευταία αὐτὴ συγκλίνει σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ τὴ δική μου (στὴν ὁποία παραπέμπει, γιὰ ἄλλο, ὡστόσο, πρᾶγμα καὶ ὄχι γιὰ τὸ σχετικὸ ζήτημα), δίχως ὅμως νὰ κατορθώνει νὰ κατανοήσει τὴν ἔννοια τῆς ἐντελέχειας, διότι καὶ πάλι μιλᾶ γιὰ «actualité» (σσ. 112 κ. ἑξ.). Οἱ μελετητὲς αὐτοὶ δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἂν πράγματι ὑπάρχει μιὰ *ἐνεργοποίηση* (actualité) δὲν συνδέεται μὲ τὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως ἀλλὰ μόνον μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς κινήσεως ὡς ἀπροσδιορίστου ἢ ἀορίστου. Τέλος, τὸ πιὸ πρόσφατο ἄρθρο σχετικὰ μὲ τὸ θέμα, αὐτὸ τοῦ B. BESNIER, La définition asristotélicienne du changement (*Physique* III, 1-3), στὸ *Aristote et la notion de la nature*, ἐπιμ. P.-M. Morel, Bordeaux, 1997, σσ. 15-34, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ, ὅπως πιστεύω, τὸ ἄρθρο τοῦ Brague ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως, διαπιστώνει τὰ ἴδια λάθη ποὺ δὲν θὰ πάψω νὰ ὑπογραμμίζω: σύγχυση ἀνάμεσα σὲ διάφορες προβληματικές (τοῦ *γίγνεσθαι*, τῆς *κινήσεως*, τῆς *μεταβολῆς*) καὶ σύγχυση ἀνάμεσα στοὺς ὅρους *ἐντελέχεια* καὶ *ἐνέργεια*. Ἡ θέση ποὺ διατυπώνει ὁ συγγραφέας στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου του ὅσον ἀφορᾶ τὴν πρόθεση τοῦ Ἀριστοτέλη «νὰ δώσει μιὰ ἀνάλυση τῆς κινήσεως βάσει τῶν ὅρων του *ἐνεργείᾳ* καὶ τοῦ *δυνάμει*, παρὰ νὰ συνεχίσει βάσει τῆς γραμμῆς μιᾶς ἐννοιολογικῆς

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δὲν μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν κίνησιν – διότι ἀλλιῶς θὰ ἦταν κινούμενον – εἶναι ὡστόσο, ἀρχὴ κινήσεως, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη, βάσει τοῦ δευτέρου ἀξιώματος τῆς κινήσεως *τὸ κινητόν* (*τὸ δυνατόν*) δὲν εἶναι τέτοιο παρὰ μόνον σὲ σχέση μὲ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, δηλαδή, σὲ σχέση μὲ *τὸ κινητικόν*. Ἐν ὅσῳ δὲν ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ συλλάβουμε *τὸ κινητὸν* παρὰ μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς *τὸ κινητικόν*, χάνουμε οὐσιαστικὰ τὴ βάση καὶ τὴ σημασία τῆς ἀριστοτελικῆς ἔννοιας τῆς κινήσεως. Παραδόξως ὅμως, τὸ χωρίο τὸ ὁποῖο μου φαίνεται ὅτι δυσκόλεψε τὴν ἀντίληψη αὐτή, εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο ἐπιχειρεῖ νὰ προβάλει τὴν ἄποψη ὅτι *τὸ δυνατὸν* καὶ *τὸ κινητὸν* δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ *τὸ δυνατὸν* καὶ *τὸ κινητόν*. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Ἀριστοτέλης λέει τὸ ἑξῆς: εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κίνησις εἶναι τέτοια ὥστε *τὸ κινητὸν* ἢ *τὸ δυνατὸν* (δηλαδὴ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο διαθέτει δυνάμει τὴν ἱκανότητα νὰ κινηθεῖ) δὲν φθάνει στὸ σημεῖο νὰ κινηθεῖ (*τότε κινεῖσθαι*) παρὰ μόνον ὅταν ἡ ἐντελέχεια εἶναι τέτοια καὶ ποτὲ νωρίτερα (*οὔτε πρότερον*) οὔτε ἀργότερα (*οὔτε ὕστερον*): διότι κάθε πρᾶγμα πότε ἐνεργεῖ καὶ πότε ὄχι, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ οἰκοδομητὸν καὶ ἡ κατ' ἐνέργεια ὕπαρξή του. Καὶ στὴν πραγματικότητα, μόνον ὅταν ὑφίσταται κατ' ἐνέργεια ὡς οἰκοδομητὸν ὑπάρχει οἰκοδόμησις[64]. Διευκρινίζει, λοιπόν, ἀμέσως μετὰ – καὶ αὐτὸ εἶναι ποὺ συγχέει κάπως τὴν κατάσταση – λέγοντας τὰ ἑξῆς:

> «γιατί ἐνέργεια τοῦ οἰκοδομητοῦ ἢ εἶναι ἡ οἰκοδόμηση ἢ τὸ σπίτι. Ἀλλὰ ὅταν πιὰ ὑπάρχει τὸ σπίτι τότε δὲν ὑφίσταται πλέον τὸ οἰκοδομητό.
>
> Διότι τὸ οἰκοδομητὸ εἶναι αὐτὸ ποὺ οἰκοδομεῖται. Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν ἡ ἐνέργεια εἶναι ἡ οἰκοδόμηση καὶ ἡ οἰκοδόμηση εἶναι κάποια κίνηση (*κίνησίς τις*)»[65].

Ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ διατύπωση τοῦ Ἀριστοτέλη

προσέγγισης ποὺ εἶχε ἀκολουθήσει στὸ Βιβλίο Α» προκαλεῖ κατάπληξη, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστὰ ὅσα ἔχουν γραφεῖ ἐπὶ τοῦ θέματος. Ὡστόσο, ἡ ὑπόθεσή του, ἡ ὁποία δίνει ἔμφαση στὸ γεγονὸς ὅτι *τὸ κινητικὸν* πρέπει νὰ διαθέτει τὸ ἴδιο ἐνεργείᾳ τὴ δυνατότητα τῆς κινήσεως, πρὶν τὴν μεταδώσει σὲ ἄλλο (ἔστω κι ἂν τὸ πρότερον αὐτὸ ἀνήκει, ἐνδεχομένως, στὴν τάξη μιᾶς λογικῆς μᾶλλον, παρὰ αὐστηρὰ χρονολογικῆς, προϋπόθεσης, σ. 33), μοῦ φαίνεται ἀρκετὰ συγγενικὴ μὲ ἐκείνη ποὺ ὑπεστήριξα ἀπὸ τὴν πρώτη ἤδη ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης, ἀρκεῖ νὰ κατανοήσουμε ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ δὲν εἶναι *ἐνέργεια* ἀλλὰ *ἐντελέχεια*, δηλαδὴ μιὰ ὁλοκλήρωση στὴν ὁποία ὅ,τι ὑπάρχει *δυνάμει* μπορεῖ νὰ ὑπάρξει *κατ' ἐνέργεια*, ὅπως ὑπάρχει *κατ' ἐνέργεια* ὁ ἐπιστήμονας, ὁ ὁποῖος βρίσκεται σὲ *πρώτη ἐντελέχεια* προτοῦ ἀσκήσει τὴν ἐπιστήμη του (ἐφαρμόσει τὴ γνώση του) ἀλλὰ καὶ ὅπως ὑπάρχει *κατ' ἐνέργεια* τὸ κινητὸν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου.

64. *Ἔνθ' ἀν.*, 201b 5-10.

65. *Ἔνθ' ἀν.*, 201b 10-15.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καταλήγουμε γενικῶς, χωρὶς ἄλλη διαδικασία, στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κίνησις εἶναι μιὰ ἐνέργεια, καὶ κατὰ συνέπεια θὰ πρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν ἐντελέχεια βάσει τῆς ἐνέργειας. Οἱ συγγραφεῖς ὅμως οἱ ὁποῖοι προσθέτουν κάποιες διευκρινήσεις στὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἑρμηνείας, ὅπως ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι βλέπουν σὲ αὐτὸ περισσότερο ἕνα εἶδος συστατικῆς ἐνέργειας, δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὑπάρχει, ὑπὸ μιὰ ὁρισμένη ἔννοια, καὶ μία συστατικὴ ἐνέργεια, μία ἐνέργεια ἁπλή, δηλαδὴ μία πραγμάτωση, καὶ αὐτὸ συμβαίνει διότι ἡ ἐνέργεια γιὰ τὴν ὁποία μιλᾶμε ἐδῶ δὲν ἀποδίδει ἕνα ὁρισμένο εἶδος κίνησης, παρὰ μόνον ἐφ' ὅσον τὸ κινητὸ (οἰκοδομητό) ἀποβαίνει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο κινεῖ ἢ κινεῖται (ἐκεῖνο ποὺ οἰκοδομεῖ ἢ οἰκοδομεῖται) λόγω τῆς παρουσίας τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου, δηλαδὴ ἐκείνου ποὺ κινεῖ, τοῦ κινοῦντος (οἰκοδομοῦντος). Γιὰ νὰ τὸ καταλάβουμε αὐτὸ εἶναι ἴσως χρήσιμο νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ἕνα σύντομο χωρίο τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Δ, 20, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὅτι ἡ *ἕξις* εἶναι ἕνα εἶδος ἐνέργειας (*ἐνέργειά τις*) τόσο τοῦ *ἔχοντος* ὅσο καὶ τοῦ *ἐχομένου*, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τὴν ἑνότητά τους καὶ τὴν διαφορά τους – ὅπως εἶναι ταυτόχρονα ἕνα πρᾶγμα ἀλλὰ καὶ δύο διαφορετικὰ πράγματα ὁ ντυμένος ἄνθρωπος καὶ τὰ ροῦχα ποὺ φορεῖ[66]. Γιὰ νὰ ἀποσαφηνιστεῖ περαιτέρω ἡ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ συγκεκριμένο ζήτημα, ὁ ἴδιος χρησιμοποιεῖ μιὰ πιὸ «τεχνικὴ» προσέγγιση, ἡ ὁποία ἀποδεικνύεται ὅτι ἔχει ἀπροσδόκητη βαρύτητα:

> «Τὸ ἴδιο συμβαίνει, γράφει, μὲ μιὰ πράξη ἢ μιὰ κίνηση. Διότι ὅταν ἕνα πρᾶγμα παράγει καὶ ἕνα ἄλλο παράγεται ὑπάρχει μεταξύ τους μιὰ διαδικασία παραγωγῆς (*ὅταν γὰρ τὸ μὲν ποιῇ τὸ δὲ ποιῆται, ἔστι ποίησις μεταξύ*)»[67].

Ἂν μεταφέρουμε τώρα αὐτὸ στὸ παράδειγμά μας τῆς οἰκοδόμησης, ἀναδιατυπώνεται ὡς ἑξῆς: ὅταν τὸ ἕνα οἰκοδομεῖ καὶ τὸ ἄλλο οἰκοδομεῖται ὑπάρχει μεταξύ τους μιὰ οἰκοδόμηση. Θὰ μπορούσαμε νὰ διευκρινίσουμε περαιτέρω τὸ παράδειγμα αὐτὸ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν αὐτὴ τὴ φορὰ πιὸ θετικὰ τὸ δεύτερο ἀξίωμα: ὅταν τὸ ἕνα (τὸ οἰκοδομητικὸν ποὺ γίνεται οἰκοδομοῦν) οἰκοδομεῖ, καὶ τὸ ἄλλο, τὸ ὁποῖο εἶναι οἰκοδομητόν, οἰκοδομεῖται, ὑπάρχει μεταξύ τους ἡ οἰκοδόμηση. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ οἰκοδόμηση εἶναι μιὰ ἐνέργεια, ἀλλὰ μία ἐνέργεια ἡ ὁποία ὁλοκληρώνεται στὸ τέλος μιᾶς διαδικασίας, μέσῳ τῆς μόνιμης ἀνάδυσης μιᾶς ἐνέργειας ποὺ καταλήγει στὴ σχέση ἀνάμεσα οἰκοδομητικοῦ καὶ οἰκοδομητοῦ. Ἐν ὅσῳ ἡ σχέση αὐτὴ ὑφί-

---

66. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Δ, 20, 1022b 4-8.
67. *Ἔνθ' ἀν.*, 1022b 5-6.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σταται ὑπάρχει οἰκοδόμηση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ σταματήσει, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ στιγμὴ τῆς παύσης αὐτῆς, ἐνδέχεται νὰ ἔχει ἀπέναντί της ἕνα (δυνάμει) οἰκοδομητικὸν καὶ ἕνα (ἐπίσης δυνάμει) οἰκοδομητόν, δίχως ὡστόσο νὰ ὑπάρχει οἰκοδόμηση. Γιὰ νὰ ὑπάρξει οἰκοδόμηση θὰ πρέπει τὸ οἰκοδομητικὸν νὰ ὑπάρξει κατ' ἐνέργεια, νὰ γίνει δηλαδὴ οἰκοδομοῦν, καὶ ἐπίσης τὸ οἰκοδομητὸν νὰ γίνεται αὐτὸ ποὺ οἰκοδομεῖται ἢ ἔχει οἰκοδομηθεῖ. Ὑπὸ τὶς προϋποθέσεις αὐτές, τὸ οἰκοδομητὸν εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο, ἐφ' ὅσον εἶναι οἰκοδομητὸν ἐν ὄψει ἐκείνου γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι οἰκοδομητόν, εἶναι ταυτόχρονα ἀρχὴ κινήσεως. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὸ βασικὸ καὶ τελευταῖο χωρίο τοῦ ὁρισμοῦ τῆς κινήσεως, δηλαδὴ τὸ (Ε). Πράγματι, σὲ αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ Ἀριστοτέλης ὁρίζει τὴν κίνηση ὡς ἑξῆς:

> «κίνησις εἶναι ἡ ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ ὡς κινητοῦ, καὶ αὐτὸ συμβαίνει θίξει τοῦ κινητικοῦ, ὅταν δηλαδὴ τὸ κινητικὸν ἀγγίξει τὸ κινητό, ὁπότε ὑφίσταται ταυτόχρονα καὶ κάποιο πάθος»[68].

Αὐτὸ σημαίνει: τὸ κινητικὸν κινεῖται κατὰ κάποιον τρόπο τὸ ἴδιο[69] λόγω τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὸ κινητὸν (*θίξει*), καὶ καθὼς γίνεται ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς ἐπαφῆς ἕνα κινοῦν, κάνει τὸ κινητὸν νὰ γίνει μὲ τὴ σειρὰ τοῦ κινούμενον. Ὅπως φανερώνει τὸ χωρίο (Ζ), τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸν ὁλοκληρωμένο αὐτὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως, σὲ αὐτὴ τὴ διπλὴ ἐνέργεια, τοῦ κινητικοῦ σὲ κινοῦν καὶ τοῦ κινητοῦ σὲ κινούμενον, ἡ ὁποία περιλαμβάνει δύο διαφορετικὲς ἐνέργειες ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἑνο-οντο-λογίας, ὑπάρχει σὲ αὐτὸ τὸ μεταξύ, στὸ διάστημα αὐτό, ὅπου διὰ τῆς ἐπαφῆς καταργεῖται ἡ διαφορά, μία καὶ μόνη ἐνέργεια. Ἡ ἐνέργεια αὐτή, καθὼς ἀναδύεται ὡς μία καὶ μοναδικὴ πραγμάτωση τῶν δύο διαφορετικῶν ἐνεργειῶν, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι διαφορετικὲς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς λογικῆς, εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο στὴν ἑνότητά του ἀποτελεῖ τὴν κίνησιν. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ *κίνησις* εἶναι μιὰ διαρκὴς *γένεσις* βάσει μιᾶς διπλῆς ἐνέργειας, ἡ ὁποία δημιουργεῖ μιὰ ἀτελῆ διαδικασία ἐν' ὅσῳ ἡ ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ ποὺ κινεῖται ἐξ αἰτίας τῆς ἐνέργειας τοῦ κινοῦντος δὲν εἶναι ὁλοκληρωμένη ἐντελέχεια[70].

> «Τὸ κινοῦν προσδίδει πάντοτε κάποιο εἶδος, εἴτε ὡς πρὸς τὴν οὐσία εἴτε ὡς πρὸς τὴν ποιότητα εἴτε ὡς πρὸς τὴν ποσότητα, καὶ τὸ εἶδος αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ αἴτιο τῆς κινήσεως»[71].

---

68. *Φυσικά*, Γ, 2, 202a 7-9: *ἡ κίνησις ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ, ᾗ κινητόν, συμβαίνει δὲ τοῦτο θίξει τοῦ κινητικοῦ, ὥσθ' ἅμα πάσχει.*

69. *Ἔνθ' ἀν.*, 1, 201a 19-27, 2, 202a 3.

70. Μόνον ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια μποροῦμε νὰ μιλᾶμε γιὰ ἐνέργεια μὲ τὴν κλασικὴ σημασία ἢ γιὰ συστατικὴ ἐνέργεια, ὅπως κάνει διακριτικὰ ὁ L. A. Kosman (πβ. κατωτέρω, § 1 τοῦ παρόντος κεφαλαίου).

71. *Ἔνθ' ἀν.*, 2, 202a 9-11.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Θεμελιώνοντας μὲ αὐτὸ τὴ δυνατότητα τῆς συμμετοχῆς ἑνὸς ὄντος σὲ ἕνα ἄλλο ὄν, ὁ Ἀριστοτέλης καθιστᾶ ταυτόχρονα δυνατὴ τὴν κατανοητότητα τοῦ πραγματικοῦ στὴν τάξη αὐτοῦ ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθεῖ, δηλαδὴ τοῦ *εἴδους*. Τὸ *εἶδος* αὐτὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ εἰδητικὴ ἔννοια (καὶ ἑπομένως σὲ αἰσθητὸ καὶ νοητό)[72], δὲν εἶναι ἑπομένως τὸ ὂν ἀλλὰ ἀρχὴ καὶ αἴτιο τοῦ ὄντος, ἐκεῖνο βάσει τοῦ ὁποίου νοεῖται τὸ ὄν. Ἐν προκειμένῳ ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει μᾶλλον γιὰ ἕνα ὁρισμένο *εἶδος* παρὰ γιὰ τὸ *εἶδος* ἐν γένει, διότι προβαίνει στὴ χρήση αὐτῆς τῆς ἔννοιας βάσει καὶ ἄλλων κατηγοριῶν πλὴν τῆς *οὐσίας* – ὅπου τὸ *εἶδος*, ὅπως εἴδαμε, εἶναι ἕνα *εἶδος κατὰ τὸν λόγον* τοῦ ὄντος, δηλαδὴ κατὰ τὸν λόγον ὕπαρξης τοῦ ὄντος, καὶ τὸ ὁποῖο ἐκδηλώνεται ὡς *μορφή*. Ἡ ἐλαφρὰ αὐτὴ διαφοροποίηση εἶναι ἐνδιαφέρουσα διότι φαίνεται νὰ ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ὁρολογία ποὺ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ γιὰ νὰ ἑρμηνεύσει τὴν κίνηση (ἐκείνη ἡ ὁποία εἰσάγει τὶς ἔννοιες τῆς *ἐντελεχείας* καὶ τοῦ *δυνάμει*, τοῦ *κινητικοῦ* καὶ τοῦ *κινητοῦ*, τοῦ *κινοῦντος* καὶ τοῦ *κινουμένου*) ἔχει τὸ προσὸν νὰ ἐπεκτείνει χωρὶς δυσκολία τὴν χρήση τοῦ ὅρου «εἶδος» πέρα ἀπὸ τὸ περιορισμένο πεδίο τοῦ ὑποκειμένου (καὶ τῆς ὕλης) καὶ τῆς μορφῆς, βάσει τῆς ὁποίας μπορεῖ νὰ γίνει ἀντιληπτὸ τὸ *φύσει ὄν*. Ἡ συστηματικὴ σχεδὸν ἀπόκρυψη τῆς ἔννοιας τοῦ *λόγου* ἐξηγεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα του ποὺ ἀφορᾶ, στὸ ἐπίπεδο τῆς φύσεως, ἀποκλειστικὰ τὸ ὂν στὴν κατὰ τὴν οὐσία ὕπαρξή του. Ὁ γενικότερος ὅρος ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο ἀντικαθιστᾶ τὸν *λόγον* εἶναι ἡ *ἐντελέχεια*. Ὁ ὅρος αὐτὸς καταλήγει ὄχι ἁπλῶς νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ κάθε εἴδους διαδικασία ἀλλά, ταυτόχρονα, νὰ δηλώνει ἐν μέρει καὶ τὸν «λόγο ὕπαρξης», σημασία ποὺ ἐμπεριέχεται στὸν ὅρο *λόγος*. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἑξῆς ἀντιλαμβανόμαστε χωρὶς δυσκολία ὅτι τὸ *εἶδος* ἐδῶ νοεῖται ὡς *εἶδος τι*, καὶ ὡς τέτοιο θὰ μποροῦσε νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μία νέα δομὴ εὐρύτερη ἐκείνης τοῦ Βιβλίου Β, κεφ. 1. Στὴ νέα αὐτὴ δομή, τὸ *εἶδος* ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν οὐσία τῆς ἐντελέχειας τοῦ κινοῦντος, καὶ ἑπομένως τὴν οὐσία καὶ τῆς ἐντελέχειας τοῦ κινητοῦ ὡς κινητοῦ – καὶ ὄχι ἀσφαλῶς ὡς ἑνὸς συγκεκριμένου ὄντος. Ἔτσι, καθὼς εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο στὴν πραγματικότητα συγκροτεῖ *τὸ κινοῦν*, διότι εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο, καθὼς μετατοπίζεται, συγκροτεῖ ταυτοχρόνως τὴν οὐσία τοῦ κινοῦντος, τοῦ κινητοῦ καὶ ἐκείνου ἐν ὄψει τοῦ ὁποίου τὸ κινητὸ εἶναι κινητό, τὸ *εἶδος* ἀποτελεῖ τὴ σημαντικότερη ἀρχή (ἄρα καὶ τὸ σημαντικότερο αἴτιο). Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐξηγεῖ, τώρα, σαφέστερα γιατί ὁ Ἀρι-

---

72. Τὸ θέμα ποὺ θίγεται ἐδῶ εἶναι τὸ ὅλο πρόβλημα τῆς αἰσθητηριακῆς ἢ νοητικῆς ἀντίληψης τῶν πραγμάτων, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τοῦ *Περὶ Ψυχῆς*. Πβ. τὴ μελέτη μου *Aux origins de la philosophie européenne*, σσ. 441 κ. ἑξ.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στοτέλης ὑποστήριξε στὸ Βιβλίο Β, κεφ. 7 ποὺ προηγεῖται, ὅτι τὸ εἰδικό, τὸ τελικὸ καὶ τὸ ποιητικὸ αἴτιο ἀπὸ μιὰ ἄποψη συμπίπτουν: ταυτίζονται, πράγματι, ὡς πρὸς τὸ *εἶδος*[73] ἀλλὰ διακρίνονται ὁπωσδήποτε ριζικὰ ἀπὸ τὸ ὑλικὸ αἴτιο, διότι ἡ *ὕλη* διαθέτει ἕνα τελείως διαφορετικὸ *εἶδος* (τὸ εἶδος τοῦ ὑποκειμένου ἢ τοῦ κινητοῦ). Αὐτὸ ὅμως, ὅπως ἀναφέρει, δὲν ἰσχύει παρὰ γιὰ τὰ ὄντα ἐκεῖνα ὅπου τὰ κινητὰ κινοῦνται, δηλαδὴ γιὰ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα μποροῦν πράγματι νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο μιᾶς «φυσικῆς» ἐπιστήμης. Ἀντίθετα, τὰ ἄλλα ὄντα δὲν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς «φυσικῆς», διότι δὲν διαθέτουν μέσα τους κίνηση οὔτε μιὰ ἀρχὴ κινήσεως ποὺ νὰ τὰ κινεῖ[74].

Κατὰ συνέπεια, φαίνεται ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ *εἴδους* θεμελιώνει γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὴ «φυσική» ἐπιστήμη: εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς δυνατότητας ὕπαρξής της, ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς κατανοητότητας τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας. Καί, ἀκριβῶς σὲ αὐτὴ τὴ θεμελίωση, ἡ *κίνησις* διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο διότι εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία προσδίδει τὸ *εἶδος*. Αὐτὸ ἑπομένως ποὺ διακρίνει τὴν «τέχνη», τὴν ὁποία ἐξετάσαμε προηγουμένως (ἀκολουθώντας τὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη) ὡς ἔννοια-κλειδὶ γιὰ νὰ διασαφηνίσουμε τὴ προβληματικὴ τῆς κινήσεως ἀπὸ τὴ «φυσική», εἶναι ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς «φυσικῆς» – ὅπως μᾶς θυμίζει τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ Βιβλίο Β, κεφ. 7 – εἶναι τὸ *ὄν*, τὸ ὁποῖο διαθέτει μέσα του ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς. Παρ' ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης σπεύδει νὰ μᾶς ὑπενθυμίσει ἐπίσης, στὸ ἴδιο μάλιστα χωρίο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννιέται ἀπὸ ἕναν ἀνθρωπο[75], καὶ παρ' ὅτι μόλις ὑπογράμμισα προηγουμένως ὅτι τὰ τρία βασικὰ αἴτια (δηλαδὴ τὸ εἰδικό, τὸ τελικὸ καὶ τὸ ποιητικὸ αἴτιο) μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν, στὴν πραγματικότητα τὸ *φύσει ὂν* ὀφείλει τὸ *εἶδος* του μόνον στὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὑπάρχει κατ' ἐνέργεια ὡς *κινοῦν*, μπορεῖ νὰ φύεται ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐφ' ὅσον εἶναι ὡς πρὸς τὴν οὐσία του *φύσις*. Τὸ πῶς μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ γένεσις αὐτὴ τῶν *φύσει ὄντων* δίχως τὴ μεσολάβηση τοῦ κινοῦντος, αὐτὸ εἶναι ἕνα ζήτημα ποὺ δὲν ἐμπίπτει πλέον στὰ *Φυσικὰ* ἀλλὰ σὲ ἄλλα φυσικὰ συγγράμματα τοῦ *Corpus*[76]. Τὸ σύγγραμμα τῶν

---

73. *Ἔνθ' ἀν.*, B. 7, 198a 24-26.

74. *Ἔνθ' ἀν.*, 198a 27-29.

75. *Ἔνθ' ἀν.*, 198a 27.

76. Στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ συναντᾶμε στὸ *Περὶ Ζώων Κινήσεως* καὶ σὲ ἄλλες πραγματεῖες περὶ κινήσεως ἢ περὶ ζώων. Θὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα αὐτὸ στὴν πργφ. 4 μὲ ἀφορμὴ τὴν σχέση μεταξὺ κινοῦντος καὶ κινητοῦ ποὺ εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ ὑπάρξει κίνησις. Παραπέμπω ἐδῶ εἰδικώτερα στὴ μελέτη τοῦ F. SOLMSEN, *Aristotle's System of the Physical World*, New York, 1960. Καθὼς ὅμως ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴ «βιολογία», ὅπου ἀκριβῶς ἡ *φύσις* ἐξετάζεται πιὸ δραστικά, μοῦ φαίνεται χρήσιμο νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι τὸ *Περὶ Ζώων Γενέσεως* ἀναφέρει ἐξ' ἀρχῆς ὅτι θὰ ἐξετά-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Φυσικῶν ἔθεσε ἐν προκειμένῳ τὰ θεμέλια τῆς ἐξέτασής του[77]. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἐμποδίζει τὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀποτελέσει τὸ κρίσιμο σημεῖο γιὰ μιὰ ἀποτίμηση τῆς ἀξίας τῆς ἀριστοτελικῆς φυσικῆς, καί, ὅπως θὰ δοῦμε σύντομα, τὸ σημεῖο τῆς ἀνατροπῆς της.

§ 4. *Συνέπειες τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως*

Μετὰ τὴν προηγούμενη ἐπισήμανση, μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ δρόμος ποὺ διανύθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἔρευνάς μας παρουσιάζει μιὰ ἐσωτερικὴ συνέπεια, ἐφ' ὅσον ἡ προβληματικὴ τῆς κινήσεως, παρὰ τὴν ἰδιαιτερότητά της, ἐπιδιώκει νὰ συμπληρώσει τὶς προηγούμενες προβληματικὲς τοῦ *γίγνεσθαι* καὶ τῆς *φύσεως*. Στὶς δύο θεμελιώδεις ἔννοιες τοῦ *γιγνομένου* καὶ τοῦ *φυομένου*, ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει τώρα μία καινούργια, τὸ *κινούμενον*, ποὺ δὲν πρέπει μὲ κανένα τρόπο νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴ σχετική της ἔννοια τοῦ *κινοῦντος*. Καταλαβαίνουμε ἤδη ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ἐὰν ἡ ὁρολογία μετασχηματίζεται, αὐτὸ συμβαίνει κυρίως διότι, ἐκεῖνο βάσει τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ ἐξεταστεῖ τὸ *κινούμενον*, εἴτε πρόκειται γιὰ ἕνα *γιγνόμενον* γενικῶς ἤ, ἀκριβέστερα, γιὰ ἕνα *φυόμενον*, δὲν εἶναι πλέον ἀπὸ τὴ μιὰ το ὑποκείμενο καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, *ἐκεῖνο ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον, ἢ ἐκεῖνο εἰς ὃ φύεται, ἀλλὰ ἐκεῖνο ὅθεν προκύπτει τὸ γίγνεσθαι ἢ τὸ φύεσθαι*. Ἡ νέα αὐτὴ ὁρολογία γίνεται ἀκόμα πιὸ ἀναγκαία, ἀπὸ ὅ,τι εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισημάνω στὶς παραγράφους 3 καὶ 4 τοῦ πρώτου κεφαλαίου, ἐφ' ὅσον ἐφαρμόζεται ἐπίσης καὶ σὲ ὅλα ὅσα ἀναφέρονται στὸν οὐράνιο κόσμο.

σει τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου, πρᾶγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνει κατὰ βάση τὴν ἀνάλυση τῆς κινήσεως ποὺ προτείνω. Τὸ βασικό, ὅμως, χωρίο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξετάσει τὴν ἀρχὴ γενέσεως τοῦ φύσει ὄντος (Δ, 1, 765b 9-15) – τὴ βαρύτητα τοῦ ὁποίου μόνον ὁ Ch. LEFÈVRE, πιστεύω, ἔχει μέχρι στιγμῆς ἐπισημάνει (*Sur l'évolution d'Aristote en psychologie*, σσ. 85-96, καὶ εἰδικότερα σ. 94).

77. Πιστεύω ὅτι τὸ βασικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει ἡ μελέτη τῆς S. WATERLOW (*Nature, Change and Agency in Aristotle's Physics*) ἔγκειται στὸ ὅτι ἐπιχειρεῖ νὰ διασαφηνίσει τὸ ζήτημα αὐτὸ βάσει τῆς ἀναλυτικῆς μεθόδου. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ ἡ ἀνάλυσή της εἶναι σημαντική, ἀκόμα κι ἂν ἡ μέθοδος ποὺ χρησιμοποιεῖ ὑπερακοντίζει τὸ κείμενο τοῦ Σταγειρίτη. Οἱ ἀναφορές, ὡστόσο, στὴ «μεταφυσική» (ἔννοια ἄλλωστε πολὺ περιορισμένη, γιὰ νὰ μὴν πῶ ἀσαφή, στὴ μελέτη της) δὲν ἀρκοῦν, πιστεύω, νὰ φωτίσουν τὸ πρόβλημα. Γιὰ νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία περὶ τῆς *φύσεως* ὡς ἀρχῆς κινήσεως καὶ μεταβολῆς, θὰ πρέπει νὰ μελετήσουμε ξανὰ τὸ μοντέλο τῆς *τέχνης* καὶ νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐφαρμογή του στὰ «βιολογικά» του συγγράμματα, ὅπως ὑπέδειξα στὴν προηγούμενη ὑποσημείωση. Ἐφ' ὅσον ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν ἔχει στὴν πραγματικότητα ξεκινήσει, δὲν μπορῶ νὰ πῶ πολλὰ πράγματα γιὰ τὴν ἐμβέλεια αὐτῆς τῆς θεωρίας τῆς κίνησης καὶ τῆς δυνατότητας ἀπόδοσης τοῦ εἴδους, παρὰ μόνον – καὶ αὐτὸ θὰ ἀρκεστῶ νὰ κάνω ἐδῶ – νὰ ἀναγνωρίσω ὅτι ὑπῆρξε τὸ ἀδύνατο σημεῖο τῆς ἀριστοτελικῆς φυσικῆς, σημεῖο ἀνατροπῆς της, ὅπως ξέρουμε, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, κυρίως ἀπὸ τὸν Ἰωάννη τὸν Φιλόπονο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπέκταση αὐτὴ πρὸς τὴ γενικότερη χρήση τῆς προβληματικῆς τῆς *κινήσεως*, θὰ πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε στὴ συγκεκριμένη ἐμβέλειά της: αὐτὸ βάσει τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ νοηθεῖ τὸ κινούμενον εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια οἱ *a priori* προϋποθέσεις τῆς ὕπαρξής του, αὐτὲς ποὺ ὑφίστανται ἤδη κατὰ τὴ γένεση τῆς κινήσεως, δηλαδὴ τὸ κινητικὸν καὶ τὸ κινητὸν θεωρούμενα στὴν ἀμοιβαία ἐντελέχειά τους, χάρη στὰ ὁποῖα μέσῳ τῆς ἐνέργειας ὑπάρχει *κίνησις*. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἡ προβληματικὴ τῆς *κινήσεως* ἐμφανίζεται ὡς μιὰ προβληματικὴ ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐντοπίσει τὶς προϋποθέσεις ὕπαρξης τοῦ *γιγνομένου* ὡς *γιγνομένου*, ἑπομένως καὶ τοῦ *φυομένου* καί, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο, τοῦ μεταβαλλομένου. Κι αὐτὸ συμβαίνει διότι ἡ *φύσις* στὸν Ἀριστοτέλη ὁρίζεται ὡς μιὰ *ἀρχὴ κινήσεως καὶ μεταβολῆς* καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ θὰ πρέπει πράγματι νὰ ἐξεταστεῖ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διαπίστωσης αὐτῆς τῆς ἀρχῆς κινήσεως. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ κινήσεως ἐμφανίζεται πλέον σαφῶς συνδεδεμένη μὲ τὸ ποιητικὸ αἴτιο καί, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, μὲ ὅ,τι τὸ αἴτιο αὐτὸ καθιστᾶ δυνατό. Ἐξ ἄλλου, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει τὸ αἴτιο αὐτὸ δὲν χρησιμοποιεῖ ποτὲ μιὰ μονοσήμαντη γλῶσσα: πότε μιλάει γιὰ ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ καὶ πότε γιὰ ἐκεῖνο ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου ὑπάρχει κίνησις[78]. Καταλαβαίνουμε ἐπίσης ὅτι ἡ ἐλευθερία αὐτὴ στὴ χρήση τῆς γλώσσας δὲν δημιουργεῖ στὴν πραγματικότητα κανένα πρόβλημα, ἐφ' ὅσον τὸ ποιητικὸ αἴτιο δὲν ἔχει νόημα ἔξω ἀπὸ τὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ ποὺ κινεῖ καὶ στὸ κινητό. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἑξῆς, ὅταν ὁ Σταγειρίτης ἀναφέρει ὅτι ἡ *φύσις* εἶναι *ὑποκείμενόν τι* καὶ ἐνυπάρχει σὲ ἕνα ὑποκείμενο[79], δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ δηλώνει μὲ ἄλλα λόγια τὴν ἑνότητα μιᾶς ἐνέργειας σύμφωνα μὲ μιὰ διπλὴ ἑνοοντο-λογικὴ θεμελίωση, ἑνότητα ἡ ὁποία ἐκφράζεται φιλοσοφικὰ στὴν ταυτόχρονη παρουσία *ἑνὸς κινητικοῦ* καὶ *ἑνὸς κινητοῦ*. Ἡ διαφορὰ ποὺ συγκροτεῖ τὸ ὑποκείμενο, εἴτε αὐτὴ θεωρηθεῖ ὡς ἀρχὴ ἐνυπάρχουσα στὸ ὑποκείμενο, ὡς ἕνα *εἶδος* ποὺ συμμορφώνεται στὸν *λόγον* εἴτε ἀκόμη ὡς *ἐντελέχεια* τοῦ *κινητοῦ* ὡς *κινητοῦ*, ἀποκαλύπτει κάθε φορὰ τὴν ἔναρξη μιᾶς διαδικασίας, μιὰ *κίνησιν*, ἡ ὁποία εἶναι *κίνησις* μόνον διότι ὑπάρχει πάντοτε ταυτόχρονη παρουσία *ἑνὸς κινοῦντος*. Τὸ διπλὸ *status* τῆς *φύσεως* ὡς *ὕλης* καὶ ὡς *μορφῆς* δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ ὄψη τῆς ἐκδήλωσης αὐτοῦ του ὀντολογικοῦ διαχωρισμοῦ ποὺ προϋποτίθεται ἐξ ἀρχῆς σὲ κάθε *φύσει* γένεση.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ἀναγκαστική της ἔνταξη στὸ σύνολο τῶν προ-

---

78. Μποροῦμε νὰ συναντήσουμε καὶ τὶς δύο αὐτὲς ἐκφράσεις σὲ ἕνα καὶ τῷ αὐτῷ χωρίο: *Φυσικά*, Β, 7, 198a 22-27.

79. *Ἔνθ' ἀν.*, 1, 192b 34.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βλημματικῶν ποὺ προηγοῦνται, ἡ νέα αὐτὴ θεματικὴ τοποθετεῖται στὸ κέντρο μιᾶς σημαντικῆς διάκρισης, ἤ, ὅπως μόλις κατέδειξα, δύο πιθανῶν δρόμων ἔρευνας ποὺ διανοίγονται: κατ' ἀρχὴν ἡ ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης τῶν ἀρχῶν τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τῆς *μεταβολῆς*. Στὴ συνέχεια, ἡ θεμελίωση τῶν νέων ἀρχῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν κίνηση τοῦ οὐράνιου κόσμου, ὁλοκλήρωση τῆς ὁποίας συνιστᾶ ἡ θεωρία τοῦ *πρώτου κινοῦντος ἀκινήτου*. Ὁ διπλὸς αὐτὸς δρόμος εἰσάγει τὶς τρεῖς μελέτες ποὺ ἔχει ἐξαγγείλει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Βιβλίο Β, κεφ. 7, σύμφωνα μὲ τὴ φύση τῶν ὄντων ποὺ κινοῦνται – δηλαδή, ὡς πρὸς τὸ ἂν τὸ ὂν εἶναι ἀκίνητο, ἂν κινεῖται μὲν ἀλλὰ εἶναι ἄφθαρτο ἢ ἂν κινεῖται καὶ εἶναι φθαρτό[80]. Ὅτι ἡ προβληματικὴ τοῦ Βιβλίου Γ, κεφ. 1-3 θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει στὴ μελέτη τόσο τοῦ ὑποσελήνιου ὅσο καὶ τοῦ οὐράνιου κόσμου ἐξηγεῖ ταυτόχρονα τὸν πολὺ γενικὸ χαρακτήρα της, ποὺ δηλώνεται μὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο κοινὸ σὲ ὅλα τα ὄντα[81], συμπεριλαμβανομένου ἐκείνου ποὺ ὑπερβαίνει τὴν προβληματικὴ τῆς κινήσεως, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀκίνητο. Τὸ κοινὸ αὐτὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι ἢ προϋποθέτουν ἕνα *κινητικόν*, γιὰ τὴν ἀκρίβεια ἕνα *κινοῦν*. Ὁ καθολικὸς αὐτὸς χαρακτήρας τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως τῆς διασφαλίζει ταυτόχρονα μιὰ προνομιοῦχο θέση, ὄχι μόνον στὰ *Φυσικά*, ἀλλὰ καὶ στὸ σύνολο τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Εἰδικότερα στὰ *Φυσικά*, ἡ προβληματικὴ αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται εὐρύτερα ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ τὴ μόνη προβληματικὴ ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὸ σύμπαν, δηλαδὴ τόσο τὸν ὑποσελήνιο ὅσο καὶ τὸν οὐράνιο κόσμο, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἀκίνητου ὄντος – γεγονὸς ἀκριβῶς ποὺ θέτει τὰ ὅρια τῆς μελέτης τῆς φυσικῆς. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ὡστόσο, παρ' ὅτι ἐξηγεῖ τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τὴ γενικότητα τῆς μελέτης αὐτῆς τῆς κινήσεως, μᾶς ὁδηγεῖ καὶ πάλι, ὅπως εἶχα ὑπαινιχθεῖ, σὲ μιὰ ἀπορία: ἐὰν πράγματι ἡ προβληματικὴ τῆς κινήσεως ἀποκαλύπτει τὴν ἰδιαιτερότητά της (σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες προβληματικὲς τῶν *Φυσικῶν*) στὴν καθολικότητά της, τότε ὁ τίτλος τοῦ συγγράμματος καὶ τὸ ἀντικείμενό του θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποκαλύψουν ἐπακριβῶς αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι μελετοῦν; Καί, ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, δὲν θὰ εἶχαν κατὰ κάποιον τρόπο δικαιωθεῖ οἱ ἀρχαῖοι ὑπομνηματιστὲς ποὺ διέκριναν τὰ δύο αὐτὰ συγγράμματα, τὸ *Περὶ Φύσεως* δηλαδὴ καὶ τὸ *Περὶ Κινήσεως*; Στὴν πραγματικότητα, ἡ διάκριση αὐτὴ καταρρίπτεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη στὸ Βιβλίο Θ, κεφ. 1-3, διότι παραπέμποντας στὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως τοῦ Βιβλίου Γ, κεφ. 1 ἐπισημαίνει ὅτι τὸν ἔχει ἤδη διατυπώσει «στὰ φυσικά του συγγράμ-

---

80. *Ἔνθ' ἀν.*, 7, 198a 27-31.
81. *Ἔνθ' ἀν.*, Γ, 1, 200b 21-26.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ματα» (*ἐν τοῖς φυσικοῖς*)[82], πρᾶγμα ποὺ ἐπαναλαμβάνει λίγο παρακάτω, ὅταν ὑπενθυμίζει τὸν ὁρισμὸ τῆς *φύσεως* στὸ Βιβλίο Β, κεφ. 1 *ὡς ἀρχῆς κινήσεως καὶ ἠρεμίας*, χρησιμοποιώντας τὴν ἴδια ἀκριβῶς φράση[83]. Τίποτε ἑπομένως δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηρίξουμε μιὰ τέτοια διάκριση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συγγράμματος τῶν *Φυσικῶν*: ὄχι μόνον διότι, ὅπως διαπιστώσαμε, ὑπάρχει μιὰ ἐσωτερικὴ συνοχὴ μέχρι τὸ Βιβλίο Γ, κεφ. 1-3, ἀλλὰ καὶ διότι, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ λίγο, ἡ συνοχὴ αὐτὴ διαπιστώνεται καὶ μετὰ τὸ Βιβλίο Γ μέχρι καὶ τὸ Βιβλίο Δ. Θὰ δοῦμε ἐπίσης ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὸ Βιβλίο Ε, ὅπου ἑρμηνεύεται ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς «μεταβολῆς», πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ κατὰ κάποιον τρόπο, μέσῳ τῆς προβληματικῆς τῆς *κινήσεως κατὰ τόπον*, στὴ μελέτη τοῦ οὐράνιου κόσμου. Τέλος, θὰ δοῦμε, ἐξετάζοντας ἀπὸ κοντὰ τὸ Βιβλίο Θ, στὸ ὁποῖο μόλις ἀναφέρθηκα, ὅτι τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν προβλημάτων ἐπανεξετάζονται ἀπὸ μιὰ ὀπτικὴ ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα τὴ συνοχὴ καὶ τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς θεμελίωσης μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης. Γι' αὐτὸ θεωρῶ ὅτι ἡ ἐξήγηση ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ὑπερνικήσουμε αὐτὴ τὴ δυσκολία εἶναι, ἴσως, μεθοδολογικῆς τάξεως: θὰ μπορούσαμε κατ' ἀρχὴν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, ἐὰν τὸ ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς εἶναι τὸ *φύσει ὂν* ποὺ κινεῖται, μόνον ἡ διασαφήνιση τῆς κίνησης βάσει τῶν ποικίλων ὁρισμῶν της θὰ ἐπέτρεπε νὰ τὸ συλλάβουμε πραγματικά. Στὴ συνέχεια, σύμφωνα καὶ μὲ τὸν κανόνα τῆς «διπλῆς γνώσεως», ἔτσι ὅπως ἐμφανίζεται στὰ *Φυσικὰ* Α, 1, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μόνον μιὰ γενικὴ μελέτη περὶ κινήσεως μπορεῖ, διὰ τοῦ «διαχωρισμοῦ», νὰ μιλήσει γιὰ τὸ *εἶδος* τῆς φύσεως, ἀκριβῶς ὅπως μόνον μιὰ γενικὴ μελέτη τοῦ *γίγνεσθαι*, μπορεῖ νὰ μιλήσει γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ *φύσει ὄντος*. Στὴ συνέχεια, καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια ὀπτική, θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ὁλοκληρωθεῖ μιὰ γενικὴ μελέτη περὶ κινήσεως, στὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθοῦν οἱ πλέον θεμελιώδεις ἰδιότητές της ποὺ εἶναι ὁ *τόπος* καὶ ὁ *χρόνος*, θεωρούμενες καὶ οἱ ἴδιες ἀπὸ μιὰ γενικότερη σκοπιά, ἐπιβάλλεται ἡ γενικὴ μελέτη τῆς *μεταβολῆς*, ὡς πρὸς τὶς δικές της ὑποδιαιρέσεις. Τέλος, ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ οὐράνιος κόσμος ὁ ἴδιος εἰσάγει μιὰ νέα «φύση» (τὸ πέμπτο στοιχεῖο ἢ, ἀκριβέστερα, τὸ πέμπτο σῶμα, τὸ ὁποῖο δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖο κανενὸς πράγματος ἀλλὰ συνιστᾶ ἐκεῖνο ποὺ καθιστᾶ δυνατὴ τὴν κυκλικὴ κίνηση)[84], δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀναπόσπαστο τμῆμα παρὰ μόνον μιᾶς φυσικῆς

---

82. *Ἔνθ' ἀν.*, Η, 1, 251a 8-9.

83. *Ἔνθ' ἀν.*, 3, 253b 8.

84. Ἐφ' ὅσον τὸ πέμπτο αὐτὸ «σῶμα», ὁ *αἰθήρ*, εἶναι αὐτόνομο καὶ δὲν ὑπεισέρχεται ὡς στοιχεῖον σὲ κανένα ἄλλο σῶμα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

προβληματικῆς, ὅπου ἡ κίνησις βρίσκει κατὰ κάποιο τρόπο τὴ θεμελίωσή της σὲ μία φύσιν ὡς ἀρχὴ κινήσεως καὶ ἠρεμίας ἀλλὰ στὴν οἰκεία σὲ αὐτὸν κίνηση, δηλαδὴ τὴν κυκλική. Μόνον γι' αὐτὸν τὸν λόγο θὰ μπορούσαμε νὰ μιλᾶμε γιὰ τὸ/τὰ τελευταῖο/τελευταῖα βιβλίο/βιβλία ἑνὸς συγγράμματος *Περὶ Κινήσεως*. Ὅποια ὅμως καὶ νὰ εἶναι ἡ ἐξήγηση ποὺ θὰ συγκρατήσουμε, ἕνα πρᾶγμα εἶναι βέβαιο: ἡ προβληματική της κινήσεως εἶναι ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος τοῦ συγγράμματος ποὺ ἀποκαλοῦμε *Φυσικὰ* (γιὰ τὴν ἀκρίβεια, *Περὶ Φυσικῆς Ἀκροάσεως*).

Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, καταλαβαίνουμε ἐπίσης γιατί ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιδιώκει σταθερὰ νὰ συνδέσει ὅλες τὶς φυσικὲς προβληματικὲς μὲ τὸν ὁρισμὸ τῆς *κινήσεως* ποὺ παραδίδει. Ἄφησα ἤδη νὰ ἐννοηθεῖ αὐτὸ στὸ τέλος τῆς ἀνάλυσής μου γιὰ τὴν κίνηση[85], ἀλλὰ γιὰ νὰ δείξω τὸ εὖρος αὐτῆς τῆς ἐφαρμογῆς ἂς ἀρκεστῶ νὰ ὑπενθυμίσω τὸ παράδειγμα τοῦ χρώματος, τὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκε προηγουμένως ἐν συντομίᾳ. Σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα αὐτό, τὸ χρῶμα ἐξετάζεται ταυτόχρονα ὡς χρῶμα καθαυτὸ καὶ ὡς *ὁρατόν*, σὲ σχέση δηλαδὴ μὲ τὴν ὅραση, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ ἐλάχιστη, σημαντικὴ ὡστόσο ἔνδειξη τοῦ τί πραγματεύονται ἡ ἀριστοτελικὴ «ψυχολογία» καὶ «βιολογία». Θεωρῶ ὅτι θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἐπανεξετάσουμε ὅλη τὴν ἀριστοτελικὴ «ψυχολογία» ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτή – πρᾶγμα ποὺ θὰ ἀπεκάλυπτε ὅτι ἡ θεμελιώδης ἔννοια, ἡ ὁποία ἐξηγεῖ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, εἶναι ἐκείνη τῆς μόνιμης παρουσίας/ἀπουσίας[86] –, ἀλλὰ ἐπίσης νὰ ἀναθεωρήσουμε ὅλα τα φυσικά του συγγράμματα – καὶ ἰδιαίτερα ὅσα ἀναφέρονται στὰ ἔμβια ὄντα – μέσῳ μιᾶς μόνιμης σύνδεσης τῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐμπειρίας μὲ τὶς ἀρχὲς ποὺ θεμελιώνονται στὰ *Φυσικὰ* καὶ εἰδικότερα μὲ τὸν ὁρισμὸ τῆς κινήσεως[87]. Διότι, μπορῶ πλέον νὰ δηλώσω χωρὶς ἐπιφυλάξεις, ὅτι ἡ προβληματικὴ αὐτὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ διασφαλίζει ὁριστικὰ στὴν ἐπιστήμη αὐτὴ τὴν ἐπιστημονικότητα, τὴν ὁποία ἐπιχειροῦσε νὰ θεμελιώσει ἤδη ἀπὸ τὸ Βιβλίο Α.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἀνάγκη ὕπαρξης ἑνὸς κινοῦντος γιὰ τὴν πραγματοποίηση μιᾶς διαδικασίας, δηλαδὴ γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀπόδοση ἑνὸς *εἴδους*, διέπει τελικὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ ὑποσελήνι-

---

85. Πβ. ἀνωτέρω, σημ. 76 καὶ 77.

86. Γιὰ μιὰ πρώτη προσέγγιση ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτή, πβ., πλὴν τῆς μελέτης μου *Aux origines de la philosophie européenne*, καὶ τὸ ἄρθρο μου Le statut du 'sujet' dans la philosophie grecque, *ἔνθ' ἀν*.

87. Ἀπὸ τὶς μελέτες ποὺ κυκλοφόρησαν μετὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης, θὰ συγκρατοῦσα κυρίως τῶν J. MORSINK, *Aristotle on the Generation of Animals: A Philosophical Study*, Washington, 1982 καὶ M. BOYLAN, *Methode and Practice in Aristotle's Biology*, Washington, 1983.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ου κόσμου καὶ θέτει ὡς κέντρο τῆς τὴ θεμελιώδη αὐτὴ ἔννοια τοῦ *εἴδους*. Ἡ ἔννοια αὐτή, ὄχι μόνον ἀποδίδει τὸ εἶδος τοῦ *φύσει ὄντος* καὶ τοῦ ἐγγυᾶται ἕνα ἄνοιγμα πρὸς τὴν κατανοητότητά του ἀλλὰ προσδίδει σὲ αὐτὴν τὴν κατανοητότητα, χάρη στὴν κίνηση, τὴν ἐπιστημονική της θεμελίωση, δηλαδὴ τὴ μονιμότητά της (*τὸ μένειν*). Ἐνταγμένη στὸ παιχνίδι τοῦ δυνάμει καὶ τῆς ἐντελέχειας – τῆς ἐντελέχειας ἐκείνης ποὺ δὲν ἔχει τίποτα κοινὸ μὲ μιὰ ἐνέργεια ἀλλὰ ἡ ὁποία παραμένει ἡ βάση κάθε ἐνέργειας –, ἡ ἔννοια αὐτὴ τοῦ *εἴδους* δημιουργεῖ κατὰ κάποιον τρόπο μιὰ αἴσθηση συνέχειας μέσα στὴν βαθύτατα ἀσυνεχῆ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητα – ὅπου ὅλα διέπονται εἴτε ἀπὸ κάποια καθαρὴ τυχαιότητα εἴτε ἀπὸ κάποιον ὀντολογικὸ διχασμὸ ἐγγενῆ σὲ κάθε ἐν τῷ γίγνεσθαι διαδικασία, εἴτε ἀκόμη ἀπὸ οὐσίες διαφορετικὲς ὡς πρὸς τὸ *εἶδος* ἀλλὰ μία ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ (*ἀριθμῷ*). Ἔτσι, ὥστε, ἡ ἔννοια τῆς ἐντελέχειας, καθὼς δηλώνει τὴ δυνατότητα τοῦ εἴδους νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιο πρᾶγμα μέσῳ τῆς κινήσεως, δηλώνει, μὲ ἕναν τρόπο θὰ λέγαμε ὑπερβατικό, τὴ συνέχεια μιᾶς ἀσυνεχοῦς κατ' οὐσίαν πραγματικότητας. Εἶναι ἄλλωστε πιθανὸν τὸ ἐρώτημα αὐτὸ νὰ μπορέσει νὰ δώσει λύση στὸ πολὺ γνωστὸ αἴνιγμα, τὸ ὁποῖο θέτει ἕνα κείμενο τοῦ Λουκιανοῦ, σὲ σχέση μὲ τὸ «δ» τοῦ ὅρου *ἐνδελέχεια* (ὁ ὁποῖος ἀκριβῶς δηλώνει τὴ συνέχεια)[88]. Διότι, ὅπως φαίνεται τώρα, ὁ Ἀριστοτέλης σίγουρα θὰ εἶχε εἰσαγάγει τὸν ὅρο *ἐντελέχεια* γιὰ νὰ δηλώσει, στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου, τὴ συνέχεια τὴν ὁποία ἀποδίδουν οἱ ὅροι *ἐνδελέχεια* καὶ *ἐνδελεχής*, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἐξηγήσουν τὴ συνέχεια τοῦ οὐράνιου κόσμου. Φέρνοντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο κοντὰ τὸν οὐράνιο καὶ τὸν ὑποσελήνιο κόσμο μέσῳ τῆς προβληματικῆς τῆς κινήσεως – μέσῳ μιᾶς συνέχειας στὸ ἐπίπεδο τοῦ *εἴδους*, συγκρίσιμης μὲ τὴν «ἀριθμητική» συνέχεια τῶν οὐράνιων ὄντων, ὅπως τὰ ἄστρα –, ὁ Σταγειρίτης ὁλοκληρώνει πλέον τὸν στόχο του νὰ θεμελιώσει μιὰ ἐπιστήμη τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας. Τὸ νέο στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συλλάβουμε μιὰ σταθερότητα τοῦ ὑποσελήνιου κόσμου, συγκρίσιμη μὲ ἐκείνη ποὺ συναντᾶμε στὴν κανονικότητα τῶν κινήσεων τοῦ οὐράνιου κόσμου, εἶναι

---

88. Ὁ Λουκιανός, ὅπως γνωρίζουμε, παραδίδει μιὰ διαμάχη ἀνάμεσα στὸ δέλτα καὶ τὸ ταῦ, μὲ τὸ πρῶτο νὰ κατηγορεῖ τὸ δεύτερο διότι τοῦ ἀφαίρεσε τὸν ρόλο του στὸν ὅρο *ἐνδελέχεια* (*Δίκη συμφώνων* 10,95). Πβ. E. BIGNONE, *L'Aristotele perduto*, I, σσ. 259 κ. ἑξ., J. BIDEZ, *Un singulier naufrage littéraire dans l'Antiquité. À la recherché des épaves de l'Aristote perdu*, Bruxelles, 1943, σσ. 35 κ. ἑξ., J. PÉPIN, *Théologie cosmique et théologie chrétienne*, Paris, 1964, σσ. 213-216. Πβ. τὴ μαρτυρία τοῦ ΚΙΚΕΡΩΝΑ, *Tuscul.*, I, 10, 22 (=π. *φιλοσοφίας* ἀπ. 27 Ross, σ. 95) καὶ τοῦ Martianus CAPELLA, *De nupt.*, I, 7, καὶ II, 213.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς *κινήσεως*. Πράγματι, ἔτσι ὅπως νοεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, δηλαδὴ βάσει τῆς ἔννοιας τῆς *ἐντελεχείας*, ἡ *κίνησις* διασφαλίζει, χάρη στὸ *εἶδος* ποὺ ἀποδίδει, μιὰ «μονιμότητα» τῶν *ἐναντίων* καὶ τῶν *ἀντιθέτων*. Εἴτε τὰ θεωρήσουμε στὴν παρουσία τους εἴτε στὴν ἀπουσία τους, τὰ *ἐναντία* καὶ τὰ *ἀντίθετα* νοοῦνται πάντοτε σὲ σχέση μὲ τὴν κίνησιν ὡς *ἐντελέχεια* καὶ *εἶδος*. Κατὰ συνέπεια φαίνεται ὅτι πάντοτε παραμένει μία καὶ ἡ αὐτὴ ἔννοια: τὸ *εἶδος*. Εἴτε τὸ εἶδος αὐτὸ εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἐντελέχειας τοῦ κινοῦντος εἴτε ἡ οὐσία τῆς ἐντελέχειας τοῦ κινητοῦ ὡς κινητοῦ (ὡς *εἶδος πως*), ἢ ἀκόμα ἡ ἐντελέχεια ἐκείνου ἐν ὄψει τοῦ ὁποίου τὸ κινητὸν εἶναι κινητόν, πρόκειται πάντοτε γιὰ τὸ ἴδιο εἶδος ποὺ παραμένει σταθερό, καὶ τὸ ὁποῖο παραμένοντας σταθερὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ἀσταθὲς καὶ ἀσύλληπτο. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, οἱ δύο θεμελιώδεις ἀρχές, βάσει τῶν ὁποίων μποροῦμε νὰ συλλάβουμε τὴν αἰσθητὴ καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητα, δηλαδὴ τὸ *ὑποκείμενον* καὶ τὸ *εἶδος*, ἐπιβεβαιώνουν τὴ σταθερότητά τους: τὸ πρῶτο ὡς κάτι μόνιμο, τὸ δεύτερο ὡς κάτι σταθερό. Ἡ ὀντολογικοποίηση τῆς αἰσθητῆς καὶ ἐν τῷ γίγνεσθαι πραγματικότητας, ἡ ὁποία ἔχει, ἤδη, ξεκινήσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν *Φυσικῶν*, ὁλοκληρώνεται στὸ σημεῖο αὐτό, ἀκόμη κι ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ σύνθεση ὅλων τῶν προβληματικῶν δὲν ἐπιτυγχάνεται, ὅπως θὰ δοῦμε, παρὰ στὴν προβληματικὴ τῆς *μεταβολῆς*, ἀκόμη κι ἂν – ὅπως ἐπίσης θὰ δοῦμε – ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ ζητήματος τῆς σταθερότητας ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ *πρώτου κινοῦντος ἀκινήτου*.

Ἡ προβληματικὴ αὐτὴ τῆς ἐπιζητούμενης σταθερότητας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ πραγματικὸ ἀντικείμενο ἐξέτασης χάρη στὴν *κίνησιν*, ἢ καλύτερα χάρη στὴ συνέχεια τῆς κινήσεως (τὴν ὁποία ἐπίσης ἐγγυᾶται, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ πρῶτο κινοῦν ἀκίνητον), ἀποδίδει τελικὰ στὴν κίνηση τὴν κεντρικὴ θέση ποὺ κατέχει στὴ φυσική: δίχως τὴν κίνηση δὲν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ὕπαρξης μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ χωρὶς αὐτή, ἐπίσης, ὅπως μόλις ἀναφέραμε, δὲν ὑπάρχει διόλου φυσικὴ ἐπιστήμη, στὴν κυριολεξία τοῦ ὅρου. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἑξῆς, ὁ ὁρισμὸς τῆς κινήσεως[89] ἐπιβεβαιώνεται ὡς τὸ σημεῖο κορύφωσης ὅλων τῶν *Φυσικῶν*. Ἔτσι ὅπως τὴν ἀντιλαμβανόμαστε, ὁ ὅρος *κίνησις*, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀποφεύγει τὴ λήψη τοῦ ζητουμένου – παρὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψη ὁρισμένων μελετητῶν –, διότι δὲν ὁρίζεται βάσει ἐννοιῶν ποὺ θὰ προϋπέθεταν τὴν κίνηση (ὅπως εἶναι ἡ ἐνέργεια ἢ ἡ κατ' ἐνέργεια ὕπαρξη), ἀλλὰ βάσει ἐννοιῶν οἱ ὁποῖες προϋποτίθενται σὲ κάθε κίνηση καὶ οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ *a priori* προ-

89. Πβ. *Φυσικά*, Η, 1, 251a 12.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὑποθέσεις της. Ἂν ὡστόσο, εἶναι δυνατὸς ἕνας τέτοιος ὁρισμὸς τῆς κινήσεως, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὑπὸ τὸ φῶς μιᾶς ἔννοιας (τῆς ἐντελέχειας), ἡ ὁποία ὁρίζεται ταυτόχρονα ὡς *ἀρχὴ* καὶ *τέλος*. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη τῆς κινήσεως προϋποθέτει τὸν *λόγον* της, δηλαδὴ τὸν λόγο ὕπαρξής της. Στὴν ἔγνοια του νὰ θεμελιώσει μιὰ ἐπιστήμη τοῦ *γίγνεσθαι*, ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλαμβάνεται τὴν κίνηση μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ ἡ ἴδια παρέχει γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτή, χωρὶς ποτὲ νὰ τὸν ἀπασχολοῦν ἄλλες δυνατότητες. Ὡστόσο, μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὴν κίνηση, ἀποκαλύπτει μέσα της ὁρισμένες δυνατότητες, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν ἕναν στοχασμὸ σχετικὸ μὲ τὴν *ποίησιν* (δημιουργία) ὡς *ποίησιν* ἢ μὲ τὴ σκέψη ὡς σκέψη[90]. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, θὰ μποροῦσε νὰ ἀνοίξει τὸν δρόμο γιὰ νέες φιλοσοφικὲς προσεγγίσεις, ἄγνωστες, ὅπως μοῦ φαίνεται, μέχρι τώρα. Οἱ προσεγγίσεις αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ μποροῦν νὰ φωτίσουν ταυτόχρονα καὶ τὴ σημασία τῆς ἔννοιας τοῦ *λόγου*, τόσο ἐκείνης ποὺ λανθάνει στὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη, ὅσο καὶ ἐκείνης ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκαλυφθεῖ πέρα ἀπὸ τὸν ἀριστοτελισμό[91]. Ἀπὸ τὸν τρόπο, ὅμως, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τὴ θεωρία του περὶ κινήσεως μποροῦν νὰ προκύψουν καὶ ἄλλα σημαντικὰ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν προβληματικὴ αὐτή. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ θὰ ὁλοκληρωθεῖ μὲ αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα «διεύρυνσης», ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν, ἤδη, ἀντικείμενο μιᾶς σημαντικῆς φιλοσοφικῆς παραγωγῆς. Τὸ θέμα δὲν εἶναι διόλου, κατὰ τὴν ἄποψή μου, τὸ νὰ ἀκολουθήσουμε πιστά, ὅπως κάναμε ὡς ἐδῶ, τὴν ἐπιχειρηματολογία

---

90. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, πβ. τρεῖς ἀνακοινώσεις μου, τὴν πρώτη στὸ Συνέδριο τῆς Σάμου (Σεπτέμβριος 1979), ἀφιερωμένη στὴ «φιλοσοφία τῆς τέχνης», τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε μὲ τίτλο La signification philosophique de la *poïésis* aristotélicienne, *Diotima*, 9, 1981, σσ. 94-100, καὶ ἀναδημοσιεύτηκε στὸ *Poïétiques (Bulletin de liaison de la Société Internationale de Poïétique)*, 1, 1992. Ἡ δεύτερη, στὸ IX Congrès International d'Esthétique de Dubrovnik (Αὔγουστος 1980), ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ *Πρακτικὰ* τοῦ συνεδρίου (*Poïésis* et *théoria* dans l'art, Belgrade, 1981, τ. 1, σσ. 203-208). Ἡ τρίτη, στὸ Colloque de Valcienne (Μάιος 1995), ἀφιερωμένη στὴ «L'énergie créatrice», ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε μὲ τίτλο L'*energeia* selon Aristote et la question de l'art, στὸ *Recherches Poïétiques*, 4, καλοκαίρι 1996, σσ. 10-25.

91. Μετὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης, δημοσίευσα καὶ μιὰ σειρὰ ἄλλων μελετῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «λόγου»: Transfigurations du logos, *Ann. de l'Inst. de Philos. de l'Univers. de Bruxelles*, 1984, σσ. 9-44, Le logos hénologique chez Plotin, στὸ *Σοφίης Μαιήτορες. Chercheurs de sagesse (Hommage à Jean Pépin)*, Paris, 1992, σσ. 231-243, Du logos à l'informatique: l'histoire d'une mutation, στὸ *Penser l'informatique et informatiser la pensée (Mélanges offerts à A. Robinet)*, ἔνθ' ἀν., σσ. 13-30. Τέλος, τὸ συμπληρωματικὸ στὸ προηγούμενο ἄρθρο μου, μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, στὸ *The philosophy of logos* (*Πρακτικὰ* τοῦ Συνεδρίου τῆς Σάμου, Αὔγ. 1995), ἐπιμ. Κ. Βουδούρης, Ἀθήνα, 1997.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ μόνον νὰ ἀναφέρουμε συνοπτικὰ ὁρισμένα θέματα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ μᾶς ὁδηγήσουν παραπέρα, ὅπως εἶναι τὸ ἄπειρον, ὁ τόπος, τὸ κενὸ καὶ ὁ χρόνος.

§ 5. *Παρατηρήσεις γιὰ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κινήσεως*

Οἱ ἐλάχιστες ἐπισημάνσεις μας σχετικὰ μὲ τὴν ἐντελέχεια ὡς ἔννοια ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἐμφάνιση τῆς συνέχειας ἐντὸς τῆς ἀσυνέχειας, ἐκεῖ ὅπου δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ἐφαρμοσθεῖ ὁ ὅρος *ἐνδελέχεια* (ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται μόνον στὴ συνεχῆ κίνηση τοῦ οὐρανοῦ), μᾶς ὁδηγοῦν στὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸ *status* τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη, ὡς φυσικῆς τοῦ συνεχοῦς, δηλαδὴ τοῦ πλήρους. Σὲ αὐτὰ κυρίως τὰ συμφραζόμενα μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὰ θέματα τὰ ὁποῖα ἐξετάσαμε στὸ τέλος τῆς μελέτης τῆς κινήσεως στὸ Βιβλίο Γ, καὶ εἰδικότερα τὰ θέματα τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ τόπου, καθὼς καὶ τὴν ἀπόρριψη τοῦ κενοῦ καὶ τὴ μελέτη τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ χρόνου. Μοῦ φαίνεται σκόπιμο νὰ ἐξετάσω ἐδῶ, ἀκόμα καὶ ἐν συντομίᾳ, τὰ διάφορα αὐτὰ θέματα γιὰ νὰ φωτίσω τὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὡστόσο, ἀπὸ τὰ θέματα αὐτά, θὰ κρατήσω τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου γιὰ νὰ τὸ ἐξετάσω στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο, διότι προβάλλει ἤδη τὴν ἔννοια τῆς μεταβολῆς, ἀκόμα κι ἂν αὐτὴ δὲν διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν κίνηση, ἐφ' ὅσον, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, λίγο μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ παρουσιάσουμε τὴ διαφορά τους στὴν παροῦσα περίπτωση. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ὁ χρόνος ἐξετάζεται στὸ πλαίσιο μιᾶς γενικῆς προβληματικῆς, πρὶν ἀκόμα θεμελιωθοῦν οἱ διάφορες μεταβολές, βάσει μιᾶς κατὰ περίσταση διάκρισης. Περιμένοντας τὴ διάκριση αὐτή, ἂς δοῦμε ἀπὸ κοντά τα προβλήματα τοῦ ἀπείρου μεγέθους, τοῦ τόπου καὶ τοῦ κενοῦ.

1. – Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει καὶ κλείνει τὴν πραγμάτευσή του στὸ Βιβλίο Γ (κεφ. 4-8)[92] μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ θέματος τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου μεγέθους. Ἡ θέση του εἶναι γνωστή: τὸ *ἄπειρον* δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει παρὰ μόνον *δυνάμει*, ποτὲ *ἐνεργείᾳ* (ἐὰν δὲν ἀνήκει στὴν μαθηματικὴ τάξη ἢ στὴν τάξη τῆς νόησης). Ἡ ἄποψη αὐτή, οἱ συνέπειες τῆς ὁποίας γιὰ τὴν ἀντίληψή του περὶ κόσμου εἶναι σημαντικές, ὅπως αὐτὸ προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὸ σύγγραμμά του *Περὶ Οὐρανοῦ*, εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο νόησης καὶ σὲ ἐκεῖνο ποὺ ἐντὸς αὐτοῦ συνδέεται μὲ τὴν πραγ-

---

92. Γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ ἀνάλυση τοῦ ἀπείρου, πβ. J. LEAR, Aristotelian Infinity, *Proceedings of the Aristotelian Society*, 80, 1979-90, σσ. 187-210.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ματικότητα: ὁ καθ' ἕνας ἀπὸ ἐμᾶς, ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης, θὰ μποροῦσε σαφῶς νὰ σκεφτεῖ ὅτι πολλαπλασιάζεται μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ αὐξάνεται σχεδὸν εἰς ἄπειρον, ἀλλὰ μιὰ τέτοια σκέψη δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι παρὰ μόνον *συμβεβηκός*, καὶ αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία δὲν εἶναι τὶ θεωροῦμε γι' αὐτὸ (*ὅ,τι νοεῖ*), ἀλλὰ τί εἶναι αὐτὸ (*ὅ,τι ἐστί*)[93]. Ἡ παρατήρηση εἶναι σημαντική, διότι ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε, γιατί στὴ φιλοσοφία του εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξετασθεῖ ἕνα ἄπειρο διάστημα, ἢ ἀκόμα, ἕνα ἀπόλυτο διάστημα, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Newton γιὰ τὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο. Στὸν Ἀριστοτέλη τὸ ζήτημα τοῦ χώρου, ὡς πεπερασμένου μεγέθους, ἐντάσσεται στὸ ζήτημα τοῦ *τόπου*, διότι φαίνεται ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ *τόπου* εἶναι αὐτὸς ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀντίληψη τοῦ *χώρου*. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀνάλυση ποὺ ἀκολουθεῖ στὸ Βιβλίο Δ, κεφ. 1-5, τὸ ὁποῖο μετὰ τὴν ἐξέταση τοῦ *τόπου*, μελετᾶ τὸ *κενόν*[94].

2. – Ἡ ἀνάλυση τοῦ *τόπου* εἶναι ἕνα πρότυπο στὴν ἀριστοτελικὴ πρακτικὴ τῆς ἀπορρητικῆς μεθόδου, διότι θέτει τὴν ἀπορία, τὴν ἀναπτύσσει (*διαπορία*) καὶ στὴ συνέχεια διατυπώνει μιὰ λύση, μὲ ἕναν τρόπο ὄχι πλέον διαλεκτικὸ ἀλλὰ φιλοσοφικό (*εὐπορία*). Ὡς τέτοια, θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ καθαυτή. Στὴν παροῦσα μελέτη, θὰ συγκρατήσουμε ἀπὸ τὴ σημαντικὴ αὐτὴ ἀνάλυση ὅτι στόχος της δὲν εἶναι μόνον νὰ ἀποδείξει τὴν ὕπαρξη τοῦ τόπου καὶ νὰ τὸν ὁρίσει, ἀλλὰ ταυτόχρονα νὰ τοῦ διασφαλίσει ἕνα ἐπιστημονικὸ *status*, δηλαδὴ νὰ ἀποκαλύψει τὰ βασικὰ ἢ τὰ οἰκεῖα σὲ αὐτὸν χαρακτηριστικά. Μιλώντας ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει, σχετικὰ μὲ ἕνα πρᾶγμα, τί εἶναι αὐτὸ ποὺ τὸ περιβάλλει ἀρχικῶς ἢ ποιὸ εἶναι τὸ πιὸ κοντινὸ ἢ ἄμεσο περιέχον, τὸ ὁποῖο, ὡστόσο, δὲν τοῦ ἀνήκει. Ἐπὶ πλέον, ἀποκαλύπτει αὐτὸ ποὺ τοῦ φαίνεται ἴδιο ὡς πρὸς τὸ μέγεθος, καὶ τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ συνδεδεμένο μαζί του, εἶναι, ὡστόσο, χωριστόν. Τέλος, παρουσιάζει ὅ,τι ὁρίζεται ὡς ἄνω ἢ ὡς κάτω, γιὰ νὰ ἀποδώσει τὴ θέση ποὺ ταιριάζει σὲ κάθε σῶμα νὰ βρίσκεται (*μένειν*)[95]. Δείχνει ἐπίσης ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ προϋποθέτουν τὴν κίνηση – διότι, ὅπως ἀναφέρει, «δὲν βρίσκονται ὅλα τα ὄντα σὲ ἕναν τόπο, ἀλλὰ μόνον τὰ κινητά»[96]. Βάσει αὐτοῦ, ὁ *τόπος* ἐμφανίζεται μὲ

---

93. *Φυσικά*, Γ, 8, 208a 14-19.

94. Πέρα ἀπὸ τὴν κλασικὴ μελέτη τοῦ V. Goldschmidt, La théorie aristotélicienne du lieu, στὸ *Mélanges offerts à Mgr A. Diès*, Paris, 1956, σσ. 79-119, πβ. H. MENDELL, Topoi on Topos: The Development of Aristotle's Concept of Place, *Phronesis*, 32, 1987, σσ. 206-231, ἄρθρο ποὺ ἀποκαλύπτει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀμφισβητεῖ τὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη περὶ τόπου στὸν *Τίμαιον*.

95. *Φυσικά*, Δ, 4, 210b 33-211a 3-6.

96. *Ἔνθ' ἀν.*, 5, 212b 28-29.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴ σειρά του ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ δύο βασικὰ χαρακτηριστικά της κίνησης, ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι ὁ *χρόνος*. Ὅσον ἀφορᾶ τὸν ὁρισμὸ τοῦ *τόπου*, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκλείει ὅλους τους πιθανοὺς ὑποψήφιους (μορφή, ὕλη, διάστημα), ἐπανέρχεται στὴν ἄποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ *τόπος* εἶναι «τὸ ἀκίνητο πρῶτον πέρας τοῦ περιέχοντος»[97]. Φαίνεται ἔτσι ὅτι, στὸ πλαίσιο τῶν βασικῶν χαρακτηριστικῶν, αὐτὸ ποὺ ἔχει διευκρινιστεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πέρατος εἶναι τὸ ἄμεσο καὶ πρῶτο *περιέχον*. Ἡ ἐνολογικὴ προσέγγιση ἐπιτρέπει ἐδῶ νὰ διακρίνουμε, ὅτι ὁ *τόπος* ὑπάρχει ταυτόχρονα μὲ τὸ πρᾶγμα (*ἅμα*), διότι οἱ ὅροι ἐμφανίζονται ταυτόχρονα μὲ τὸ περασμένον[98]. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι ὁ *τόπος* ἐγγυᾶται τὴν συνέχειαν τῶν πραγμάτων στὸν κόσμο. Ἔτσι παρουσιάζεται ὡς ἕνα εἶδος ἐπιπέδου, δηλώνοντας κάθε μορφὴ χώρου. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ προκύπτει, ἐπίσης, ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα ἐκτός του Ὅλου, διότι ὁ οὐρανὸς εἶναι «ἴσως» τὸ Ὅλον (*πᾶν*), ἐφ' ὅσον ὅλα τα πράγματα μπορεῖ νὰ ἐμπεριέχονται σὲ αὐτόν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τόπος δὲν εἶναι ὁ οὐρανός ἀλλὰ ὅτι τόπος εἶναι κάτι τὸ ἔσχατο στὸ ὁποῖο δηλώνεται ἡ ταυτόχρονη ὕπαρξη τοῦ οὐρανοῦ ὡς περιέχοντος, μὲ ὅλα τὰ πράγματα ποὺ περιέχονται σὲ αὐτόν. Ὁ *τόπος*, ὡς τὸ *ἔσχατον* τοῦ οὐρανοῦ, εἶναι «τὸ ἀκίνητο πέρας ποὺ ἀγγίζει (ἁπτόμενον) τὸ κινητὸ σῶμα, καὶ γι' αὐτό, ἐνῷ ἡ γῆ ἐμπεριέχεται στὸ νερό, τὸ νερὸ στὸν ἀέρα, ὁ ἀέρας στὸν αἰθέρα, ὁ αἰθέρας στὸν οὐρανό, ὁ οὐρανὸς δὲν ἐμπεριέχεται σὲ κανένα ἄλλο πρᾶγμα»[99]. Καθώς, λοιπόν, μόνον αὐτὸ ποὺ εἶναι κινητὸ βρίσκεται σὲ ἕναν τόπο, προκύπτει ὅτι κάθε σῶμα κινεῖται πρὸς τὸν τόπο ποὺ τοῦ ἀνήκει, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ ὅτι αὐτὸ ποὺ διαδέχεται κάτι ἢ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μαζί του, δίχως ὅμως κάποιον ἐξαναγκασμό, θεωρεῖται συγγενὲς πρὸς αὐτό. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ πράγματα εἶναι πότε ἀπαθῆ (ὅπως στὴν περίπτωση ποὺ ἀπὸ τὴ φύση βρίσκονται συνδεδεμένα) καὶ πότε ὑφίστανται κάποιο πάθος ἢ ἀλληλεπιδροῦν μεταξύ τους (ὅπως στὴν περίπτωση ποὺ ἔρχονται σὲ ἐπαφή). Ὡς πρὸς τὴν ἄποψη τώρα ὅτι κάθε πρᾶγμα παραμένει ἀπὸ τὴ φύση του στὸν τόπο ποὺ τοῦ ταιριάζει, αὐτὸ εἶναι εὔλογο, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, διότι:

> «αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο μέρος παρουσιάζει, σὲ σχέση μὲ τὸν τόπο ὡς σύνολο, τὴν ἴδια σχέση ποὺ παρουσιάζει τὸ διαιρετὸ μέρος σὲ σχέση μὲ τὸ ὅλο, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει ὅταν κινήσει κάποιος ἕνα μέρος τοῦ νεροῦ ἢ τοῦ ἀέρα. Τέτοια εἶναι ἡ σχέση τοῦ νεροῦ πρὸς τὸν

---

97. *Ἔνθ' ἀν.*, 4, 212a 20-21.
98. *Ἔνθ' ἀν.*, 212a 28-30.
99. *Ἔνθ' ἀν.*, 5, 212b 18-22.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> ἀέρα: διότι τὸ ἕνα εἶναι ὅπως ἡ ὕλη καὶ τὸ ἄλλο ὅπως τὸ εἶδος, καὶ τὸ νερὸ εἶναι ἡ ὕλη τοῦ ἀέρα, ὁ δὲ ἀέρας εἶναι ὅπως ἕνα εἶδος ἐνέργειας ἐκείνου. Διότι τὸ νερὸ εἶναι δυνάμει ἀέρας, καὶ ὁ ἀέρας δυνάμει νερὸ ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ τρόπο. Αὐτά, ὅμως, θὰ χρειαστεῖ νὰ τὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα ἀργότερα[100]: πρὸς τὸ παρόν, εἶναι ἀνάγκη νὰ θίξουμε τὸ ζήτημα ἀλλὰ ἂν ὑπάρξει κάποια ἀσάφεια τότε θὰ τὸ ἀναπτύξουμε σαφέστερα παρακάτω. Ἂν, λοιπόν, εἶναι τὸ ἴδιο ἡ ὕλη καὶ ἡ ἐντελέχεια (διότι καὶ τὰ δυὸ νερὸ εἶναι ἀλλὰ τὸ ἕνα δυνάμει καὶ τὸ ἄλλο ἐντελεχείᾳ), τότε τὸ νερὸ συμπεριφέρεται, ἀπὸ μιὰ ἄποψη, ὅπως τὸ μέρος σὲ σχέση πρὸς τὸ ὅλον. Γι' αὐτὸ λέμε ἐπίσης πὼς ὑπάρχει μεταξύ τους ἐπαφὴ ἀλλὰ καὶ σύμφυσις, ὅταν τὰ δύο γίνουν στὴν πράξη (*ἐνεργείᾳ*) ἕνα»[101].

Τὸ χωρίο αὐτό, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ὁλοκληρώνει τὴν ἀνάλυσή του περὶ *τόπου*, ἔχει πολὺ μεγάλο ἐνδιαφέρον, τόσο γιὰ τὸ περιεχόμενό του, τὸ ὁποῖο ἀποσαφηνίζει τὴ θεωρία τοῦ περὶ τοῦ τόπου ποὺ προσιδιάζει σὲ κάθε σῶμα, καθὼς δηλώνεται ἐδῶ στὸ πλαίσιο τῶν τεσσάρων στοιχείων, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ὁρολογία ποὺ χρησιμοποιεῖ, μὲ τὴν ὁποία ἡ πραγμάτευση συμπληρώνει τὴν προηγούμενη ἀνάλυση εἰσάγοντας γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἐνολογικὲς ἔννοιες (*πρῶτον, ἔσχατον, συνεχές, ἐφ' ἑξῆς, ἅμα*). Ἐπὶ πλέον, ὅμως, θὰ διαπιστώσουμε τὴ σύνδεση ποὺ ἐπιτυγχάνεται ἀνάμεσα στὰ ζεύγη *ὕλη/εἶδος* καὶ *δυνάμει/ἐντελεχείᾳ*, τὰ ὁποῖα εἶχαν μέχρι τώρα χρησιμοποιηθεῖ χωριστά. Λέγοντας ὅτι τὸ νερὸ εἶναι ἡ ὕλη τοῦ ἀέρα καὶ ὁ ἀέρας «μιὰ συγκεκριμένη ἐνέργεια» αὐτοῦ, βάσει τοῦ ὅτι τὸ νερὸ εἶναι δυνάμει ὁ ἀέρας καὶ τὸ ἀντίθετο, ἀλλὰ μὲ ἄλλο τρόπο, ὁ Ἀριστοτέλης ἀφήνει ταυτόχρονα ἀνοιχτή, μὲ τὴν πραγμάτευσή του, τὴ δυνατότητα δημιουργίας ὀντοτήτων μέσῳ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ὄντων, ἐφ' ὅσον αὐτὰ γίνονται, σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο τοῦ *δυνάμει* καὶ τοῦ *ἐνεργείᾳ*, στοιχεῖα ἄλλου πράγματος, κάτι ποὺ τὰ ἐντάσσει στὴν ἐνολογικὴ δομὴ τοῦ *ὅλου* καὶ τῶν *μερῶν* του[102]. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτό, ἡ δομὴ τοῦ *συνεχοῦς* (σύμφωνα μὲ τοὺς διάφορους τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐμφανίζεται, ὅπως ἡ *ἀκολουθία*, τὸ *ἐφ' ἑξῆς*, τὸ *ἅμα* κ.λ.π.) καὶ ἡ δομὴ τοῦ *ὅλου* καὶ τῶν *μερῶν* φαίνεται ὅτι διέπουν τὴ γνώση τῆς διάταξης τῶν κινουμένων, πρᾶγμα ποὺ ἐπιτρέπει στὰ *Φυσικὰ* νὰ εἰσαγάγουν, ὡς μελέτη ἀρχῶν, τόσο ἄλλες μελέτες τοῦ ὑποσελήνιου καὶ τοῦ οὐράνιου κόσμου, πέρα ἀπὸ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* – καὶ εἰδι-

---

100. Πβ. πιθανότατα στὸ σύγγραμμα *Περὶ Οὐρανοῦ*, Δ, ἀλλὰ κυρίως στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Η.

101. *Φυσικά*, Δ, 5, 212b 34 – 213a 10.

102. Πβ. τὴν ἐξήγηση ποὺ δώσαμε σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ στὸν *Πρόλογο* τῆς ἑλληνικῆς αὐτῆς ἔκδοσης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κώτερα στὸ Βιβλίο Η, ὅπου τα ζητήματα αὐτὰ ἐπανεξετάζονται σὲ μεγαλύτερο βάθος. Ὁ Ἀριστοτέλης, λοιπόν, μᾶς θυμίζει ἐδῶ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ὑποδεικνύοντας ὅτι ὁ καιρὸς γιὰ τὶς μελέτες αὐτὲς δὲν εἶναι αὐτὸς ποὺ θὰ εὐχόταν γιὰ τὰ *Φυσικά* του. Μὲ τὴ διευκρίνιση αὐτὴ ἀποκαλύπτει τὰ ὅρια αὐτοῦ του συγγράμματος, τὸ ὁποῖο «ὑποκλίνεται» στὴν ἀνάγκη μιᾶς ἄλλης μελέτης, πιὸ οὐσιαστικῆς, ἡ ὁποία δηλώνει τὴν ὑπεροχή της διεκδικώντας τὸν τίτλο τῆς «πρώτης φιλοσοφίας». Ὑπάρχει ὅμως καὶ κάτι ἄλλο, διότι, χρησιμοποιώντας ἐδῶ τὸν ὅρο *καιρός*, μᾶς ἐπιτρέπει ἐμμέσως νὰ δοῦμε ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ *χρόνου*, ἔτσι ὅπως τὸ μελετᾶ στὴ συνέχεια, σύμφωνα μὲ μία θεωρία περὶ *χρόνου*, δὲν ἐξαντλεῖ τὸ πρόβλημα, ἀλλὰ θὰ μποροῦσαν νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἀναλύσεις τοῦ *χρόνου*, ὅπως ἐκεῖνες τοῦ *αἰῶνος* καὶ τοῦ *καιροῦ* ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἄλλων πραγματειῶν. Πρὶν ὅμως ἔρθουμε στὸ ζήτημα τοῦ χρόνου, μοῦ φαίνεται σκόπιμο νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴ συζήτηση γιὰ τὸν *τόπον* μὲ τὸ θέμα τοῦ *κενοῦ*, διότι εἶναι αὐτονόητο ὅτι στὴν προοπτικὴ μιᾶς φυσικῆς του *συνεχοῦς*, αὐτὸ ποὺ φαίνεται πιὸ «ἐρεθιστικὸ» εἶναι ἡ προβληματικὴ τοῦ *κενοῦ*, τὴν ὁποία εἰσήγαγαν ὀπαδοὶ μιᾶς φυσικῆς του ἀσυνεχοῦς, ὅπως οἱ ἀτομιστὲς φιλόσοφοι, κι αὐτὸ διότι ἡ ἐξέταση αὐτὴ κινδυνεύει νὰ διασαλεύσει τὰ θεμέλιά της. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐὰν τὸ ζήτημα τοῦ τόπου, ἔτσι ὅπως τὸ θεμελιώνει ὁ Σταγειρίτης, ἐγγυᾶται τὴ συνέχεια τῶν ὄντων καὶ τῶν οὐσιῶν σὲ ἕναν κόσμο ποὺ δηλώνεται μέσῳ τῆς διαφορετικότητας – μιᾶς διαφορετικότητας ποὺ παραμένει σὲ ἰσχὺ χάρη στὴν ἀδυναμία ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὰ διάφορα εἴδη –, τότε τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερισχύσει παρὰ μόνον ἐὰν ἐκλείψει τὸ ζήτημα τοῦ κενοῦ.

3. – Ὅταν στὰ *Φυσικὰ* Δ, ὁλοκληρώνοντας τὴν ἐξέταση τοῦ τόπου, ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ *κενὸν* ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μελέτης τοῦ φυσικοῦ, καὶ ἑπομένως εἶναι ἔργο δικό του νὰ ἀναρωτηθεῖ ἐὰν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει ἢ πῶς ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει[103], ἀποδίδει γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ χροιὰ ἐπιστημονικότητας στὴ μελέτη τοῦ κενοῦ – ἀκόμα κι ἂν εὔχεται, στὴν πραγματικότητα, γιὰ λογαριασμό του, τὴν κατάργησή του. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι σημαντικό, ἀρχικῶς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης διότι, ὅπως θυμόμαστε, οἱ στοχαστὲς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ μέχρι τὸν 17ο αἰ. (ἰδιαίτερα μέχρι τοὺς Toricelli, Boyle, von Guericke, Mariotte, κ.ἄ.) διακατέχονται ἀπὸ τὸν «φόβο τοῦ κενοῦ». Στὴ συνέχεια, εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴν

---

103. *Ἔνθ' ἀν.*, 6, 213a 12-14.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἱστορία τῆς σκέψης, διότι ἀποκαλύπτει μιὰ νέα σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμο ποὺ τὸν περιβάλλει, καὶ εἰδικώτερα, τὴν ἀόρατη διάσταση αὐτοῦ τοῦ κόσμου[104].

Στὴν πραγματικότητα, ἐξετάζοντας μὲ βλέμμα κριτικό το ζήτημα τοῦ κενοῦ, ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων ὑπὲρ τῆς ὕπαρξης τοῦ κενοῦ[105]. Μᾶς θυμίζει τέσσερα ἐπιχειρήματα: δίχως τὸ κενὸ δὲν θὰ ὑπῆρχε ἡ κίνηση κατὰ τόπον. Δίχως τὴν ὕπαρξη κενῶν διαστημάτων τὸ περιεχόμενο ἑνὸς δοχείου δὲν θὰ μποροῦσε νὰ συμπτυχθεῖ ἢ συμπυκνωθεῖ. Καθὼς δὲν μποροῦν δύο σώματα νὰ συνυπάρχουν στὸ ἴδιο σημεῖο, δὲν θὰ μπορούσαμε χωρὶς τὸ κενὸ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν αὔξηση ἑνὸς σώματος μὲ τὴ λήψη ποτοῦ ἢ τροφῆς. Τέλος, χωρὶς τὸ κενὸ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε πῶς ἕνα δοχεῖο ποὺ περιέχει ἕνα πορῶδες σῶμα μπορεῖ νὰ ἀπορροφᾶ νερό. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀναφορές, παραπέμπουν στὴν πραγματικότητα, στὴν παρατήρηση, περιλαμβανομένης τῆς πρώτης καὶ πιὸ θεωρητικῆς, ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴ θέση ὅτι τὰ πάντα εἶναι πλήρη[106]. Τὸ αἴτημα αὐτὸ γιὰ μιὰ ἐμπειρική (δηλαδὴ βάσει παρατήρησης) γνώση βρίσκεται στὸν πυρῆνα τῆς θεμελίωσης τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, ἐφ' ὅσον ἤδη ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα πίστευαν, ὅτι αὐτὸ ποὺ ἐνέπνευσε τὸν Λεύκιππο, τὸν πατέρα τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, ὅπως καὶ τὸν μαθητή του, τὸν Δημόκριτο, ἦταν ἡ παρατήρηση τῶν μορίων τῆς σκόνης στὶς ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου. Γιὰ τὸν Δημόκριτο, ἡ κίνηση τῶν ἀτόμων εἶναι βασικὰ ἀκαθόριστη, κυριαρχούμενη ἀπὸ τὸ τυχαῖο, καὶ ἀπὸ τὴν τυχαία αὐτὴ συμπλοκή τους προκύπτουν παρόμοια ἢ παραλλάσσοντα σχήματα. Ἐπὶ πλέον, ὁ Δημόκριτος ἐπιχειρεῖ νὰ καθιερώσει ἕνα εἶδος τοπολογίας, ἡ ὁποία κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴ θέση τῶν ἀτόμων. Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει μιὰ ἀνάλυση τῆς μεταβολῆς, ἡ ὁποία διέπεται ἀπὸ τὴν κί-

---

104. Πβ. τὸ ἄρθρο μου La naissance de la notion de vide dans la pensée grecque, στὸν συλλογικὸ τόμο *Le vide*, ἐπιμ. E. Gunzig καὶ S. Diner, Bruxelles, 1998. Πβ. ἐπίσης D. J. FURLEY, Aristotle and the Atomists on Motion in a Void, στὸ *Motion and Time, Space and Matter*, ἐπιμ. P. K. Machamer καὶ R. J. Turnbull, Ohio, 1976, σσ. 83-100, E. BERTI, La critica di Aristotele alla teoria atomistica del vuoto, *Democrito e l'atomismo antico* (*Atti del Conv. Intern.*, Catania, Ἀπρίλιος, 1979), ἐπιμ. F. Romano, στὸ *Siculorum Gymnasium*, n.s. 33.1, 1980, σσ. 135-159.

105. Ἡ μελέτη τοῦ κενοῦ ἐπεκτείνεται στὴν πραγματικότητα στὰ κεφ. 5-9 τοῦ Βιβλίου Δ τῶν *Φυσικῶν*.

106. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ J. SALEM, πρόκειται γιὰ ἕναν ἔγκυρο συλλογισμὸ (ἕναν *modus tollens*): «Ἂν τὰ πάντα εἶναι πλήρη (π), τότε ἀδύνατον νὰ ὑπάρχει κίνησις (κ). Διαπιστώνουμε ὅμως – βάσει τῶν αἰσθήσεων – ὅτι κίνησις ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα (=μη-κ). Κατὰ συνέπεια τὸ διάστημα δὲν εἶναι πλῆρες, ἀλλὰ – ἀντίθετα – ὑπάρχει τὸ κενὸ (μη-π)» (*Démocrite. Grains de poussiere dans un rayon de soleil*, Paris, 1996, σ. 54).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νηση κατὰ τόπον, δηλαδὴ τὴ μετατόπιση. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος εἰσάγει τὴ δική του θεωρία περὶ τόπου, μᾶς θυμίζει ὅτι στὴν ἀτομικὴ θεωρία, καθὼς τὸ Ὅλον περιορίζεται καὶ προσδιορίζεται σὲ μέρη, μόνον χάρη στὸ κενὸ δηλώνεται μὲ θετικὸ τρόπο ἡ διαφορά, ἡ διάκριση, δηλαδή, τῶν ἀτόμων βάσει τῶν διαφορετικῶν σχημάτων τους. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ κενὸ δὲν συνιστᾶ ἕνα εἶδος μή-ὄντος (ἀπολύτως καὶ ὡς *ἀρχῆς*), ποὺ ἀντιτίθεται στὸ ὄν, τὸ ὁποῖο θὰ εἶχε συγκροτηθεῖ ἀπὸ ἄτομα. Εἶναι, μᾶλλον, ἡ ἀπουσία, ποὺ δηλώνεται ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ τὸ ἄτομο ἀφήνει ὅταν μετατοπίζεται. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ὅταν ἕνα ἄτομο μετακινεῖται ἀφήνει κενὸ στὴ θέση ποὺ κατεῖχε. Τὸ φαινόμενο εἶναι ἀνάλογο μὲ μιὰ πεδιάδα ἄδεια ἀπὸ δέντρα ἢ μὲ μιὰ πόλη ἄδεια ἀπὸ τὸν ἀνδρικὸ πληθυσμό της ἢ μὲ ἕναν τοῖχο κενὸ ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ τὸν κοσμοῦσαν ἢ μὲ ἕνα δοχεῖο κενὸ ἀπὸ τὸ ὑγρὸ ποὺ περιεῖχε, κ.λ.π., πράγματα ποὺ ἀποτελοῦν συνήθη παραδείγματα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἀντίληψης τοῦ κενοῦ. Τὰ διαδοχικὰ αὐτὰ κενά, ὅπως ἐκεῖνα ποὺ ἀφήνουν τὰ ἄτομα ὅταν ἐγκαταλείπουν τὴ θέση τους, δὲν ἔχουν μιὰ δική τους πραγματικότητα οὔτε τὸν χαρακτήρα μιᾶς ὁποιασδήποτε *ἀρχῆς*. Ὡστόσο, καθορίζουν τὰ μέρη ποὺ συγκροτοῦν τὸ Ὅλον. Καὶ ἀκριβῶς μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο συμπεριφέρεται τὸ κενὸ σὲ σχέση μὲ τὰ ἄτομα, καθορίζοντας τὸν χῶρο τους καὶ τὶς σχέσεις ποὺ ἀναπτύσσονται μεταξύ τους. Χάρη σὲ αὐτὸν μάλιστα τὸν τύπο τοῦ κενοῦ, οἱ διαδικασίες πραγματώνονται μέσῳ τῶν ἄπειρων κινήσεων τῶν ἀτόμων, ὡς ἐὰν ἡ ἀπουσία ποὺ θεμελιώνεται ἀπὸ τὸ κενὸ καθιστοῦσε δυνατὴ μιὰ παρουσία ἀτόμων γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν πιθανῶν σχέσεων μὲ ἄλλα ἄτομα, χάρη στὸ σχῆμα τους, τὴ διάταξή τους καὶ τὴ χωρική τους τοποθέτηση. Τὸ κενὸ ἀνοίγεται ἔτσι, μέσῳ τῆς ἴδιας τῆς ἀπουσίας, σὲ μία παρουσία, σύμφωνα μὲ τὴν ἔννοια τῆς θέσης, δημιουργώντας ἕναν *τόπον*. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ ἄτομα καὶ κενὸ εἶναι ἀπόλυτη, ἐφ' ὅσον τὰ ἄτομα συγκροτοῦν τὸ πλῆρες, ἐνῷ τὸ κενὸ δὲν εἶναι τίποτα, ἐὰν δὲν εἶναι τὸ «διάστημα» ποὺ χωρίζει τὰ ἄτομα μεταξύ τους. Χάρη σὲ αὐτὴ τὴ γενίκευση τῆς ἔννοιας τοῦ *κενοῦ* ὡς ἑνὸς *ἀπείρου* πού, ὡστόσο, εἶναι κάτι *κοινόν*, εἶναι ἐφικτὴ ἡ διάκριση καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῶν πραγμάτων ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν ἀτόμων μεταξύ τους. Ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται ὅτι τὸ συνέλαβε αὐτὸ ὀρθά, ὅταν στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Η ἐπικρίνει τὸν Δημοκριτο διότι περιόρισε τὴν διάκριση αὐτὴ σὲ μιὰ ἁπλὴ διαφορὰ θέσης, παραβλέποντας ὅτι ἡ διαφορὰ εἶναι πολλαπλὴ καὶ συμβαδίζει, κατὰ τὴν ἄποψή του, μὲ τοὺς διάφορους τρόπους τοῦ ὄντος, μὲ τὶς διάφορες δηλαδὴ «κατηγορίες». Ἡ ὀντολογικοποίηση τοῦ *γίγνεσθαι*, στὴν ὁποία καταλήγει μέσῳ τῆς πολυσημίας τοῦ ὄντος, ἀπαντᾶ στὸν πλουραλισμὸ τῆς ἀσυνέχειας μὲ ἕναν ἄπειρο ἀριθμὸ ἀτόμων τὰ ὁποῖα συμπλέκονται γιὰ νὰ δημιουργήσουν ἕνα ἄπειρο

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀριθμὸ σχημάτων ποὺ διακρίνονται καὶ προσδιορίζονται ἀπὸ τὸ κενό. Ἀπὸ αὐτὸ καταλαβαίνουμε γιατί ὁ Ἀριστοτέλης χρειάστηκε νὰ εἰσάγει μιὰ νέα τοπολογία, ἐμβαθύνοντας στὴν ἔννοια τοῦ *τόπου* βάσει τῆς ἔννοιας τοῦ *πέρατος*, χάρη στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ προσδιορίσει τὰ ὄντα ὡς σώματα κινητά. Ἡ διαφοροποίηση αὐτή, δὲν εἶναι ἡ μόνη ποὺ παρουσιάζει ἡ φυσική του. Ὑπάρχει, ἐπίσης, τὸ ζήτημα τοῦ *χρόνου*, τὸ ὁποῖο εἶναι, ἀπὸ ὅλα τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά τῆς κίνησης, ἐκεῖνο ποὺ συγκέντρωσε περισσότερο τὴν προσοχὴ τῶν μελετητῶν.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στὸ σύγγραμμα *Περὶ Ψυχῆς*, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης φτάνει στὸ σημεῖο νὰ προτείνει ἕναν ὁρισμὸ τῆς ψυχῆς. Ἐντοπίζουμε, ἔτσι, στὸ σύγγραμμα αὐτὸ τὰ πιὸ εὐδιάκριτα ἴχνη τοῦ Βιβλίου Η (ἤ, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, τὰ πορίσματά του), καὶ αὐτὲς οἱ ἀρχὲς χρησιμοποιοῦνται ὡς προϋποθέσεις γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ ὁρισμοῦ τῆς ψυχῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης, λοιπόν, ἀναφέρει ὅτι ἀνάμεσα στὰ ὄντα, ἡ *οὐσία* εἶναι ἕνα ὁρισμένο *γένος*, ὑπὸ μιὰ ἔννοια ὡς *ὕλη*, πρᾶγμα ποὺ καθαυτὸ δὲν εἶναι κάτι προσδιορισμένο (*τόδε τι*), ὑπὸ μίαν ἄλλη ἔννοια ὡς *μορφὴ* καὶ *εἶδος*, χάρη στὰ ὁποῖα προσδιορίζεται (*λέγεται τόδε τι*), καὶ ὑπὸ μιὰ τρίτη ἔννοια ὡς αὐτὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο. Ἀπὸ αὐτὸ συνάγεται, ἀφενός, ὅτι ἡ ὕλη εἶναι *δύναμις*, καὶ ἀφ' ἑτέρου, ὅτι τὸ *εἶδος* εἶναι *ἐντελέχεια*, καὶ μάλιστα μὲ δύο ἐννοιες, διότι ὑπὸ μία ἔννοια εἶναι ἡ ἐπιστήμη ποὺ κατέχουμε (ἀλλὰ δὲν ἀσκοῦμε) καὶ ὑπὸ τὴν ἄλλη ἔννοια, εἶναι ἡ ἄσκηση αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης[76]. Τὸ χωρίο αὐτό, ὅπως διαπιστώνουμε, προϋποθέτει τὶς ἀναλύσεις στὶς ὁποῖες ἔχουμε ἤδη προβεῖ στὰ *Φυσικά*, καὶ ἔχουμε προσαρμόσει στὸ Βιβλίο Η των *Μετὰ τὰ Φυσικά*, βάσει τῆς ἑνότητας τῆς σύνθετης οὐσίας. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἑνότητα ἡ ὁποία καθιστᾶ δυνατὸ ἕναν ἐπαρκῆ ὁρισμὸ τῆς ψυχῆς, ἔτσι ὥστε, γιὰ ὁρισμένα θέματα, ὅπως ἡ ψυχή, τὰ *Φυσικὰ* καὶ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* νὰ παρουσιάζουν μιὰ ἐγγύτητα. Αὐτὸ σημαίνει, καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ ἀποκρύψουμε, ὅτι ἡ κοινή τους πορεία συνίσταται στὴν διερεύνηση τῶν ἀρχῶν, καὶ ἐν προκειμένῳ τέτοιος εἶναι ὁ ρόλος τοῦ συγγράμματος *Περὶ Ψυχῆς*. Αὐτὸ ἐπιτρέπει στὸν Ἀριστοτέλη νὰ ὁρίσει τὴν ψυχὴ ἀρχικῶς ὡς *εἶδος σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος*, καί, στὴ συνέχεια, δυνάμει τῆς πιθανῆς ταυτότητας μεταξὺ *εἴδους* καὶ *ἐντελεχείας*, ὡς *ἐντελέχεια πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος*[77]. Μέσα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ὁρισμοὺς διασφαλίζεται ἡ ἑνότητα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος. Ἡ διεύρυνση αὐτὴ τῆς ὀπτικῆς τῶν *Φυσικῶν* πρὸς τὰ θεμέλια μιᾶς ἀνθρωπολογίας ἐπανατοποθετεῖ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* στὸν οἰκεῖο τόπο τῆς ἔρευνας τῶν πεδίων ποὺ ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῆς φυσικῆς (μὲ τὴ στενὴ σημασία τοῦ ὅρου). Ἡ ἀνάλυση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἕνα πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τοῦ *status* τῆς ὑπέρτατης οὐσίας. Πιστεύω ὅτι αὐτὸ ὄντως συμβαίνει, ἐφ' ὅσον ἡ τελευταία αὐτὴ παρουσιάζει στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* χαρακτηριστικά, ὅπως ἡ νόηση, ποὺ ἀποδίδονται ἐπίσης στὸν ἄνθρωπο. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἡ λογικὴ προοπτικὴ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἡ οὐσιολογικὴ προοπτική, βρίσκουν σὲ αὐτὴ μιὰ νέα μορφὴ ἐγγύ-

---

76. *Ἔνθ' ἀν.*, Β, 412a 6-11.
77. *Περὶ Ψυχῆς*, Β, 1, 412a 20-21 καὶ 27-28.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τητας. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἑξῆς, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ οὐσιαστικὰ σχήματα τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* εἶναι ἱκανὰ νὰ φέρουν κοντά τα λογικὰ καὶ οὐσιολογικὰ σχήματα ποὺ τὰ *Φυσικὰ* κρατοῦσαν διαχωρισμένα.

Παραδόξως, ὅμως, ἡ μελέτη ἡ ὁποία, ἀπὸ ὅσα γνωρίζω, ἀπεῖχε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιβεβαίωση αὐτῆς τῆς σύγκλισης ἀνάμεσα, ἀπὸ τὴ μιά, τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ *Ὀργάνου*, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τῶν *Φυσικῶν* καὶ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, εἶναι τοῦ D. W. Graham, στὸν ὁποῖο ἀναφέρθηκα ἀρκετὲς φορές,. Ἡ μελέτη αὐτή, ὡστόσο, ἀναπτύσσεται πέρα ἀπὸ κάθε ἀναφορὰ στὴ μεθοδολογία τῶν ἀρχῶν, ἐκτὸς κι ἂν αὐτὸ γίνεται ἐμμέσως (μέσῳ τῆς χρήσης τοῦ μοντέλου τῆς *τέχνης* ὡς ἑρμηνευτικοῦ σχήματος), ἐνῷ οἱ μελέτες ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ζήτημα τῶν ἀρχῶν, ὅπως ἐκεῖνες τοῦ T. Irwin καὶ τοῦ Ch. Pietsch, ἐλάχιστα ἐξετάζουν τὴ διάσταση αὐτὴ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Σταγειρίτη, τουλάχιστον, ἔτσι ὅπως τὴν ἐξετάζω ἐδῶ. Θίγοντας τὸ θέμα τῆς σχέσης «λογικῆς» καὶ «φυσικῆς», ὁ Graham προβάλλει μία δυσκολία ἡ ὁποία ἀφορᾶ στὰ χαρακτηριστικά της λογικῆς σὲ σχέση μὲ τὰ *Φυσικὰ* καὶ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, πρᾶγμα ποὺ τὸν ὠθεῖ νὰ ἐπαναφέρει τὴ γενετικὴ μέθοδο, τὴν ὁποία εἶχε εἰσηγηθεῖ ὁ W. Jaeger. Ὁ πλοῦτος τῆς μελέτης του καὶ ὁ τρόπος διάρθρωσής της δὲν μποροῦν νὰ ἐξετασθοῦν ἐδῶ. Ἄλλωστε, ἐλάχιστα ἀφοροῦν αὐτὸ ποὺ ἐπιθυμῶ νὰ ἐξετάσω στὸ συγκεκριμένο σημεῖο. Αὐτὸ δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ δοῦμε ὅτι ἡ ἀναλυτικὴ προσέγγιση τοῦ Graham χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἀξιοσημείωτη συνέπεια διότι καταφέρνει, μέσῳ τῆς ἀνάλυσης μιᾶς ἔννοιας νὰ ἐξετάσει τὶς διάφορες παραλλαγές της. Ἀξίζει, ἐπίσης, νὰ ὑπογραμμίσουμε, ὅτι καταφέρνει, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, νὰ διακρίνει τὶς διαφορετικὲς χρήσεις τοῦ εἴδους ποὺ προσιδιάζει στὴν οὐσία, τὴν ὁποία χαρακτηρίζει (κάπως βιαστικά, εἶναι ἀλήθεια) ὡς *hylemorphisme* (τὴ συγκεκριμένη οὐσία ἡ ὁποία συντίθεται ἀπὸ μορφὴ καὶ ὕλη), ὡς *formisme* (τὴ μορφὴ ὡς οὐσία μὲ τὴν πρωταρχικὴ ἔννοια), ὡς «*substantialisme formel*» (μὲ κάθε συγκεκριμένη οὐσία νὰ συνδέεται μὲ κάποιο εἶδος, τὸ ὁποῖο ταυτίζεται μὲ τὴ μορφή του), ὡς «*défionissable*» (κάθε εἶδος εἶναι εἴτε ταυτόσημο μὲ ἕνα ἀρχικὸ γένος εἴτε ταυτόσημο μὲ τὴ διαφορὰ ἑνὸς γένους) καὶ ὡς «*naturalisme*» (τὸ εἶδος καὶ τὸ γένος ὡς φυσικὰ πράγματα), μὲ τὰ ὁποῖα συνδέει, γιὰ τὰ συγκεκριμένα πράγματα, δύο πρόσθετες χρήσεις, τὶς ὁποῖες ὀνομάζει «*substantialisme*» (μὲ τὴν πρώτη οὐσία νὰ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα, διότι ὅλες οἱ ἄλλες ὀντότητες θὰ ἦταν ὑποκείμενα ἢ συμβεβηκότα μιᾶς συγκεκριμένης οὐσίας), καὶ «*actualisme*» (ἡ συγκεκριμένη οὐσία ποὺ δηλώνει σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ τὴν πραγματικότητα πραγματώνεται μὲ μεγαλύτερη πληρότητα στὴν ὕλη της). Ἡ κατάταξη αὐτή, ἡ ὁποία ἐπιθυμεῖ νὰ εἶναι ἐξαντλητική, εἶναι χρή-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σιμη διότι ἀποκαλύπτει τὶς διαφορές, στὶς ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἀνάλυση, ἀκόμα κι ἂν εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἀφήνει στὴν ἄκρη ἄλλα σχήματα, ὅπως γιὰ παράδειγμα, τὸ σχῆμα τῆς *δυνάμεως* καὶ τῆς *ἐνεργείας* (τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν σὲ ἄλλα συμφραζόμενα), μὲ τὰ ὁποῖα, ὅπως εἴδαμε ὁ Ἀριστοτέλης ξεπερνᾶ τὸν δυισμὸ ἀνάμεσά σε *εἶδος* καὶ *μορφὴ* (στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* Η), ἢ ὅπως ἐκεῖνο τοῦ λόγου στὶς ποικίλες χρήσεις του, ὡς λόγου ὕπαρξης, ὁρισμοῦ κλπ., μέσῳ τῶν ὁποίων ἀναπτύσσεται, μέχρις ἑνὸς σημείου, ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στὸ φύσει γίγνεσθαι καὶ τῆς λογικῆς[78]. Αὐτὰ ὅμως τὰ πορίσματα δὲν φαίνονται ἐπαρκῆ γιὰ νὰ θεμελιώσουμε τὴ θέση τοῦ γενετικοῦ *status* τῶν δύο συστημάτων (τοῦ λογικοῦ καὶ τοῦ φυσικό-μεταφυσικοῦ). Ἡ ἐκδοχὴ τῶν δύο συστημάτων εἶναι ἀνεπαρκὴς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ποὺ τὴν ἀντιμετωπίζει ἡ μελέτη μου – ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη της ἔκδοση (τὴν ὁποία γνωρίζει ὁ Graham) –, διότι ὅπως ἤδη κατέδειξα σὲ ἕνα ἄρθρο μου ποὺ ἐξετάζει τὴ διαλεκτικὴ καὶ τὴ φιλοσοφικὴ μέθοδο τοῦ Ἀριστοτέλη (τὴν ὁποία ἐμπνεύστηκα, μάλιστα, ἀπὸ μιὰ μελέτη τοῦ J. Barnes)[79], οἱ ἀναφορὲς στὰ λογικὰ συγγράμματα μὲ στόχο τὴ θεμελίωση τῆς ἐπιστήμης δὲν καλύπτουν συνήθως παρὰ μιὰ ἐπιστήμη ἤδη θεμελιωμένη, ἐνῷ τὰ *Φυσικὰ* καὶ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* ἀναφέρονται σὲ *θεμελίωση* τῶν ἀρχῶν ποὺ προϋπάρχουν τῆς πραγμάτευσης.

Πράγματι, ἀπὸ πολὺ παλιὰ (ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα), οἱ μελετητὲς τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη εἶχαν ἐπισημάνει σημαντικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὴ *θεωρία* τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία καθιερώνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὰ *Ἀναλυτικὰ* καὶ σὲ ἄλλα σχετικὰ συγγράμματα, καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ *πρακτική* του[80], δίχως νὰ καταφέρνουν νὰ διακρίνουν ὅτι ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἀφοροῦσε μιὰ πιὸ βασικὴ προβληματική, αὐτὴν τῆς *θεμελίωσης* τῶν ἀρχῶν (μιᾶς ἐπιστήμης ἢ ἑνὸς ἄλλου γνωστικοῦ πεδίου) μὲ τὴ μεσολάβηση μιᾶς συγκεκριμένης μεθόδου, τῆς *ἀπορητικῆς*, μὲ τὰ χαρακτηριστικά της στάδια: *ἀπορία*, *διαπορία* καί, κυρίως, *εὐπορία* ἀλλὰ ὄχι τὴν εὐπορία, ὅπως πιστεύεται συνήθως[81], ποὺ περιορίζεται σὲ ἐπὶ μέρους λύσεις, οἱ ὁποῖες προκύπτουν ἀπὸ μιὰ διαλεκτικὴ ἀνάλυση. Ὅπως δὲν θὰ πάψω νὰ δηλώνω καὶ νὰ ἀποδεικνύω στὴν πράξη, ὁ Ἀριστοτέλης ἐφαρμόζει, γιὰ νὰ πραγματοποιήσει τὸν στόχο αὐτὸ μιὰ πραγματικὰ *θετικὴ* καὶ

---

78. Πβ. D. GRAHAM, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 239 κ. ἑξ.

79. Πβ. Dialectique et philosophie chez Aristote, στὴν ὁποία ἔχω ἤδη παραπέμψει.

80. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὴν ἀνάλυσή μου στὸ Dialectique et philosophie chez Aristote, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 243, καθὼς καὶ παραπάνω, κεφ. Ι, σημ. 86.

81. Βλ., γιὰ παράδειγμα P. AUBENQUE, Sur la notion aristotélicienne d'aporie, *Aristote et les problèmes de méthode*, Louvain-Paris, 1961, σσ. 3-19. Πβ. Dialectique et philosophie chez Aristote, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 246 κ. ἑξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φιλοσοφικὴ ἀνάλυση[82]. Στὰ *Φυσικὰ* Α, ὅπως εἴδαμε, ἡ ἀνάλυση αὐτὴ ποὺ θεμελιώνει τὶς ἀρχὲς ξεκινᾶ στὸ κεφ. 7, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ *ἔχει ὁλοκληρωθεῖ* ἡ διαλεκτικὴ ἀνάλυση, διότι ἔχει φτάσει ἐνώπιον μιᾶς ἐπιλογῆς. Ἐν προκειμένῳ, γιὰ τὰ *Φυσικά*, ὁ στόχος ἦταν νὰ θεμελιώσει *τὴν ἐπιστημονικότητα* τῆς μελέτης τῆς *φύσεως* μέσῳ τῆς θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν, τῶν αἰτίων τῶν φύσει ὄντων. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὀπτικὴ ἀνέδειξε ἡ μελέτη μου *Ἡ ἐμφάνιση τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης*[83]. Καὶ αὐτὴν τὴν ὀπτικὴ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐνισχύσει ἡ δεύτερη αὐτὴ

---

82. Πβ. τὰ ἄρθρα μου Dialectique et philosophie chez Aristote, *ἔνθ' ἀν.*, καὶ Dialectique, rhétorique et critique chez Aristote, στὸ *De la métaphysique à la rhétorique*, ἐπιμ. M. Meyer, Bruxelles 1986, σσ. 103-118. Οἱ ἐπανειλημμένες προσπάθειες τοῦ E. Berti (ποὺ ἐμπνεύστηκε, ἄλλωστε, ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ C. Rossitto), νὰ ἀποδώσει σὲ ἄλλους καὶ ὄχι στὸν Ἀριστοτέλη τὸ περιεχόμενο τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Γ, 2, 1004b 17-26, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ἡ διαλεκτικὴ ἐλέγχει ὅλα τα πράγματα ποὺ ἡ φιλοσοφία ἐκθέτει (*ἡ διαλεκτικὴ πειραστικὴ περὶ ὧν ἡ φιλοσοφία γνωριστική*), μοῦ φαίνονται παράδοξες, ἐφ' ὅσον, ὅπως πιστεύω, κατέδειξα στὰ ἄρθρα μου σχετικὰ μὲ τὴ διαλεκτικὴ (ὡς *κριτικὴ* μέθοδο) καὶ τὴ φιλοσοφία (ὡς μέθοδο *γνωστική*), πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴ οὐσία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη. Κατὰ τὰ ἄλλα, στὸ τελευταῖο ἄρθρο του γιὰ τὸ θέμα, Philosophie, dialectique et sophistique dans *Métaph.*, Γ, 2, *Revue internationale de Philosophie*, 201.3, 1997, σσ. 379-396, ὁ Berti ἀποκαλύπτει τὸ κενό της ἑρμηνείας του, ὅταν ἀρχίζει τὴν πραγμάτευσή του λέγοντας ὅτι ἡ φιλοσοφία διακρίνεται ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἱκανὴ νὰ γνωρίζει, ἀντὶ νὰ εἶναι ἁπλῶς σὲ θέση νὰ ἐλέγχει, καὶ παραθέτει μιὰ κάπως ἀδύναμη μετάφραση τοῦ χωρίου: «la dialectique est capable de mettre à l'épreuve *là où* la philosophie est capable de connaître», ἐνῷ τὸ κείμενο ἔχει *περὶ ὧν*. Ἡ ἀμφισημία αὐτὴ τὸν ἀναγκάζει νὰ ἐξετάσει τὴν ἄποψη σχετικὰ μὲ τὴν ὕπαρξη δύο διαλεκτικῶν στὸν Ἀριστοτέλη (ἄποψη ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ T. Irwin), μὲ ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτό, δίχως ποτὲ νὰ ἐμβαθύνει στὴ διαμάχη αὐτή, καὶ νὰ ἐξετάζει *τὸν τρόπο* μὲ τὸν ὁποῖο διαλεκτικὴ καὶ φιλοσοφία (μαζὶ) *ἐκθέτουν τὰ πράγματα γιὰ νὰ τὰ γνωρίσουμε*, δηλαδὴ μέσῳ τῆς διάρθρωσης *διαπορίας* καὶ *εὐπορίας* κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας. Ἡ ἀνάλυση τῶν *Φυσικῶν* ποὺ προτείνει ὁ Berti στὸ ἄρθρο του Les méthodes d'argumentation et de démonstration dans la *Physique* (apories, phénomènes, principes), *La physique d'Aristote et les conditions d'une science de la nature*, ἐπιμ. καὶ P. Souffrin, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 53-83, ἡ ὁποία ἀποσιωπᾶ, ὅπως ἐπεσήμανα ἤδη, τὴν ἔννοια τῆς *μεθόδου* θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν, ἐπιβεβαιώνει ἀκριβῶς τὴν ἄποψη αὐτή.

83. Αὐτὸ διέφυγε προφανῶς τῆς προσοχῆς ὁρισμένων μελετητῶν, ὅπως ἡ S. Waterlow, *ἔνθ' ἀν.*, ὁ D. W. Graham, *ἔνθ' ἀν.*, ἀλλὰ καὶ τοῦ E. Berti, Les méthodes d'argumentation et de démonstration dans la *Physique* (apories, phénomènes, principes), *ἔνθ' ἀν.* Σὲ κάθε περίπτωση, μοῦ φαίνεται χρήσιμο νὰ σταθῶ γιὰ λίγο στὴ μελέτη τοῦ Graham, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἐπιδιώκει περισσότερο ἀπὸ τὶς ἄλλες νὰ ὑπερασπιστεῖ μίαν ἄποψη. Ἡ ἀνάλυση τῶν *Φυσικῶν* ἀπὸ τὸν Graham ἀντιστοιχεῖ σὲ αὐτὸ ποὺ ὀνόμασα «ἀναγωγιστικὴ» μελέτη, διότι ἐμμένει στὴ συνήθη σύγχυση ἀνάμεσά σε *γίγνεσθαι* καὶ *μεταβολή*. Ὁ Graham ἀκολουθεῖ προφανῶς τὴν S. Waterlow. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀρκεῖται στὸ νὰ ἐπισημάνει, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι μελετητές, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔδωσε, χάρη στὴ διαλεκτική του μέθοδο, ἱκανοποιητικὲς ἀπαντήσεις σὲ ζητήματα ποὺ εἶχε θέσει ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση. Αὐτὸ ἔμεινε πολὺ πίσω σε σχέση μὲ τὸ ἐγχείρημα τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ θεμελιώσει τὶς ἀρχὲς μιᾶς *ἐπιστήμης*. Ἡ ἀνάλυση τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἐννοιῶν τῆς *δυνάμεως* καὶ τῆς *ἐνεργείας*, ποὺ πρότεινε ὁ Graham, σὲ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἔκδοση χρησιμοποιώντας τὰ ἑνολογικὰ σχήματα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἀκολούθησα ὅλες τὶς ἀπορη-

---

σχέση μὲ τὰ παράλληλα δεδομένα τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* (ἐνῷ τὰ αἴτια καὶ οἱ ἀρχὲς τῶν *Φυσικῶν* εἶναι, ἀπὸ ἄποψη ἐπιχειρηματολογίας, ἴσως καὶ χρονολόγησης, προϋποθέσεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*), ἔχει κυρίως ὡς στόχο νὰ καταδείξει τὴν παρουσία, τὴν ἀπουσία ἢ τὴ διαφορὰ τῶν ἴδιων αὐτῶν ὅρων στὸ λογικὸ σύστημα. Ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ πραγματικὴ δυσκολία ἡ ὁποία ἀποδυναμώνει τὸν γενικότερο στόχο τοῦ ἔργου. Κατὰ τὴν ἄποψή μου, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἔργου βρίσκεται ἀλλοῦ, καὶ συγκεκριμένα στὴν ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ ὑπὲρ τῆς παρουσίας μιᾶς μετά-θεωρίας στὰ *Ἀναλυτικὰ Ὕστερα*, τὴν ὁποία ὁ Graham ἀρνεῖται γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ *γίγνεσθαι*, ἐπιλέγοντας στὴ θέση της, ὡς ἕνα εἶδος νεωτερισμοῦ, τὸ μοντέλο τῆς *τέχνης*. Αὐτὴ εἶναι μιὰ ὀπτικὴ ποὺ κι ἐγὼ ὁ ἴδιος χρησιμοποίησα, ἀλλὰ γιὰ νὰ καταδείξω ὅτι τὸ μοντέλο τῆς *τέχνης* ἐξυπηρετεῖ κυρίως τὴν ἀνάλυση τῆς *φύσεως* καὶ τῆς *κινήσεως*, δηλαδὴ μεσολαβοῦσε μετὰ τὴν ἀποσαφήνιση τοῦ *γενικότερου* καὶ *κοινοῦ* γίγνεσθαι. Αὐτὸ σημαίνει, κατὰ τὴν ἄποψή μου, ὅτι ἡ ἀνάλυση τοῦ γίγνεσθαι εἶναι αὐτόνομη καὶ προηγεῖται κάθε ἀπόπειρας συγκρότησης ἑνὸς μοντέλου (πρᾶγμα ποὺ ἀποτελεῖ συνήθη πρακτική του Πλάτωνος), καὶ βρίσκεται ἐκτός του θέματος τῆς μεταβολῆς, ἀπαιτώντας ὡς ἐκ τούτου μιὰ ἄλλη προσέγγιση τὴν ὁποία ἀποκάλεσα «γενεσιολογία» διότι ἔρχεται νὰ συμπληρώσει τὰ κενά της συνήθους κατηγορικῆς δομῆς, ἡ ὁποία βασίζεται στὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ κατηγορούμενο, κατὰ τὸ *πολλαχῶς λέγεσθαι* τοῦ ὄντος. Δίχως αὐτὴ τὴν προσέγγιση εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοήσουμε τὴ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ *γιγνόμενον* εἶναι *ἀριθμῷ ἓν ἀλλὰ διπλὸ εἴδει* (ὡς ὑποκείμενο καὶ ὡς ἀπουσία τῆς μορφῆς ἐκείνου *ὃ γίγνεται τὸ γιγνόμενον*), καὶ ἑπομένως τὴν τρίτη ἀρχή, τὴν *στέρησιν*. Ὁ Graham μιλᾶ γιὰ τὴν στέρηση σὰν νὰ ἀνῆκε κατὰ συμβεβηκὸς σχεδὸν στὴν ἀνάλυση τῆς συγκρότησης ἑνὸς μοντέλου, καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ *Ἀναλυτικά*, στὸ παράδειγμα τῆς ἔκλειψης ὡς ἀπουσίας φωτός: «Ὡστόσο, (ὁ Ἀριστοτέλης) δὲν δίνει τελικὰ ἕναν τεχνικὸ ὅρο γιὰ νὰ δηλώσει αὐτὴ τὴ σημασία: *στέρησις* (191a 14, ἀλλὰ καὶ 190b 27). Ὅπως εἴδαμε, ὁ ὅρος αὐτὸς δηλώνει τὴν ἀποστέρηση στὸ S_1 (= τὸ λογικὸ σύστημα). Ἐδῶ, ὅμως, σημαίνει «στέρηση», κάτι πού, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ κεφ. 8, εἶναι «καθαυτὸ μή-ὄν» (191b 15 κ. ἑξ.) Μὲ βάση, λοιπόν, τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο χρήσεις τῆς λέξης *στέρησις*, φέρνει σὲ ἀντιπαράθεση λογικὸ καὶ φυσικὸ σύστημα ἐνῷ ὑπάρχουν πράγματι κατὰ συμβεβηκὸς στερήσεις στὸ φυσικὸ γίγνεσθαι. Στὴν πραγματικότητα τὸ φυσικὸ σύστημα θὰ πρέπει τὸ ἴδιο νὰ ἀναλυθεῖ μέσῳ μιᾶς ἄλλης μεθόδου ποὺ ἀνήκει σὲ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο ἀνάλυσης, τὸ ἐπίπεδο δηλαδὴ τῆς θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν. Καὶ ἀκριβῶς ὡς ἀρχὴ ἀντιμετωπίζει ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν *στέρησιν*, καὶ μὲ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν τύπο γενικῆς ἀρχῆς συνδέει καὶ τὴν ἰδιαίτερη περίπτωση τῆς λογικῆς στερήσεως, ὅπως ἡ ἔκλειψη, βάσει μιᾶς ἀπὸ τῆς ἰδιότητές της. Ἐπιπλέον, ἡ *στέρησις*, ὅπως καὶ ἄλλα σχήματα ἀντίθεσης καὶ ἐναντιότητας, ἀνήκει καὶ αὐτὴ στὸ ὁπλοστάσιο τῶν ἑνολογικῶν ἐννοιῶν (πβ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α, 4). Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἑξῆς δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο σχήματα. Τὸ ζήτημα τῆς στερήσεως εἶναι κατὰ τὰ ἄλλα πιὸ λεπτό, καὶ μπορεῖ, βάσει μιᾶς ἐκ τῶν παραλλαγῶν του, νὰ ὁδηγήσει στὴ θεμελίωση τῆς «ὕλης», ποὺ συνιστᾶ ἐδῶ τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Ἀριστοτέλη, πρᾶγμα ποὺ ἀπαιτεῖ, ἐν προκειμένῳ, μιὰ παρέκκλιση τῆς λογικῆς ποὺ προσιδιάζει στὸ *ὂν πρὸς ὄφελος* μιᾶς λογικῆς ποὺ προσιδιάζει στὸ *γιγνόμενον*, ἐκκινώντας ὅμως ἀπὸ τὶς ἴδιες προκείμενες. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ἀποσιωπᾶται ἡ ὀπτικὴ αὐτή, κινδυνεύουμε νὰ παραβλέψουμε τὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας ἡ ὁποία θεμελιώνει μιὰ *ἐπιστήμη* τοῦ γίγνεσθαι, ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε εὔκολα νὰ ἀποδειχθεῖ ὅμοια ἢ ἀντίθετη μὲ τὴν ἐπιστήμη τῶν *Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων*. Παραδόξως, μιὰ πιὸ ἀναλυτικὴ προσέγγιση στὴ ἔννοια αὐτὴ τῆς *στερήσεως*, ἔτσι ὅπως ἐπιχειρεῖ νὰ κάνει ὁ Graham μὲ ἄλλες ἔννοιες (γιὰ παράδειγμα γιὰ τὴν *οὐσία*), θὰ μποροῦσε νὰ φωτίσει κα-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τικὲς πρακτικὲς ποὺ ἐμφανίζονται στὰ *Φυσικά*, ἐπεσήμανα συχνὰ τὴν ὕπαρξη τους[84].

Ἑπομένως, θεωρούμενη ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιά, ἡ διαφορὰ ἀνάμεσά σε ἕνα λογικὸ καὶ σὲ ἕνα φυσικό-μεταφυσικὸ σύστημα παραμένει προβληματική, ἐφ' ὅσον ἕνα μέγα μέρος τοῦ λογικοῦ συστήματος δὲν ἔχει νόημα, ἢ τουλάχιστον, δὲν εἶναι ἐφαρμόσιμο παρὰ μὲ δεδομένα τὰ *πορίσματα* ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῶν ἀρχῶν, καὶ ἐπειδὴ διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅτι αὐτὲς οἱ ἀρχὲς ἔχουν *θεμελιωθεῖ* μέσῳ τῶν *Φυσικῶν* καὶ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, τὰ ὁποῖα συγκροτοῦν, θὰ λέγαμε, τὴ σπονδυλικὴ στήλη αὐτοῦ, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε μαζὶ μὲ τὸν Graham, τὸ φυσικό-μεταφυσικὸ σύστημα. Γι' αὐτό, ἐὰν ἡ μελέτη τοῦ Graham μοῦ φαίνεται ἐξαιρετική, εἶναι γιατί ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει μία νέα (γενετική) λύση στὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ *θεωρία* τῆς ἐπιστήμης στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὴν *πρακτική* της, μιὰ λύση ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στὸν περιορισμὸ αὐτῆς τῆς ὀπτικῆς στὰ *ὅρια* αὐτοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ δώσει. Μὲ αὐτὸ θέλω νὰ πῶ ὅτι, χρησιμοποιώντας τὴ γενετικὴ μέθοδο γιὰ νὰ καταστήσει συμβατὰ δύο συστήματα, τὰ ὁποῖα στὴν πραγματικότητα τοποθετοῦνται σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα, ὁ Graham ὠθεῖ τὸν ἀριστοτελικὸ στοχασμὸ στὰ ὅριά του, ἀποκαλύπτοντας εὐθὺς ἕναν *τόπο* ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ ἐφαρμοσθεῖ μόνον μιὰ *ἄλλη* μέθοδος, διότι εἶναι ἐκείνη ποὺ ἐφαρμόζεται μέσα στὰ ἴδια τὰ κείμενα, καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ μέθοδος τῆς θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν. Εἶναι, βέβαια, προφανὲς ὅτι ἡ συμβολὴ τῆς γενετικῆς μεθόδου, γιὰ νὰ συμβιβάσουμε καταστάσεις ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους, εἶναι πολύτιμη. Αὐτὸ ὅμως προϋποθέτει ὅτι τὰ ἀσυμβίβαστα πράγματα εἶναι *συγκρίσιμα*. Ἐν προκειμένῳ, ὅμως, ἡ προϋπόθεση αὐτὴ δὲν μοῦ φαίνεται ὅτι ἰσχύει. Κατὰ τὰ ἄλλα, μιὰ γενετικὴ ἀνάλυση ἀποδεικνύεται ἐλάχιστα τεκμηριωμένη, διότι τὸ ἴδιο τὸ λογικὸ «σύστημα» (ὅπου μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε πράγματα ποὺ εἶναι παρόμοια), ἀπὸ τὴ

λύτερα το θέμα, ἀποκαλύπτοντας ὅμως ἀναμφίβολα ὅτι τὸ ζήτημα τῶν δύο συστημάτων εἶναι πιὸ σύνθετο ἀπὸ ὅ,τι πιστεύει ὁ συγγραφέας.

84. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἤδη στὸ ἄρθρο μου Dialectique et Philosophie chez Aristote, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 247 κ. ἑξ., ὑπογράμμισα τὴ σημασία τῆς ἀπορητικῆς στὸ Βιβλίο Δ τῶν *Φυσικῶν*, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνάλυση τοῦ τόπου, ὑποδεικνύοντας τὴ διαφορὰ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ συναντᾶμε στὸ Βιβλίο Α, καὶ κατέληξα λέγοντας ὅτι «μποροῦμε νὰ ἀνακαλύψουμε στὰ *Φυσικά*, ἀλλὰ καὶ στὸ σύνολο τῶν φυσικῶν συγγραμμάτων, πολλὰ παραδείγματα αὐτοῦ του εἴδους, ὅπου ἡ διαλεκτικὴ βρίσκεται *ἐνσωματωμένη* σὲ μιὰ εὐρύτερη μέθοδο, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἀπορητική. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ συγγράμματα ἐπιχειροῦν νὰ ἐξετάσουν τὶς ἀρχές, ἡ μέθοδος ποὺ κυριαρχεῖ σὲ αὐτὰ εἶναι ἡ ἀπορητική». Στὴν παρατήρηση αὐτή, δὲν πιστεύω ὅτι σήμερα, εἴκοσι χρόνια μετά, ἔχω νὰ προσθέσω κάτι.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στιγμὴ ποὺ θὰ ἐπεκταθεῖ πρὸς τὴ διερεύνηση τῶν ἀρχῶν (στὴν ὁποία θὰ πρέπει τώρα νὰ προσθέσουμε, σύμφωνα μὲ τὶς νέες ἀναλύσεις ποὺ προτείνω, μιὰ ἀναπόφευκτα ἑνολογικὴ διάσταση), ἀπαιτεῖ ἀπὸ μόνη της γιὰ γενετικὴ διασαφήνιση, ὅπως κατέδειξε ἤδη ὁ Sainati[85], καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ δεύτερο «σύστημα» ποὺ πρότεινε ὁ Graham, ὁ ὁποῖος τὴ θεωρεῖ κατ' ἀρχὴν πολὺ πρόσφατη, ὡς ἐὰν ἕνα λογικὸ σύστημα δὲν μποροῦσε νὰ θεμελιωθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων, δηλαδὴ μετὰ τὴ συγκρότηση ἑνὸς φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Αὐτὸ ἐξηγεῖ γιατί ὁ Graham[86] δὲν ἐπιδιώκει νὰ κατανοήσει τὴν οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσά σε ἕνα *ὄν* καὶ σὲ ἕνα *γιγνόμενον* οὔτε ἀνάμεσα στὸ *status* τῶν λόγων (καὶ τῶν λογικῶν) ποὺ ἀναφέρονται σὲ αὐτά, δημιουργώντας ἔτσι μιὰ σύγχυση ἀνάμεσα, ἀπὸ τὴ μιά, σὲ *ὑποκείμενον* καὶ *ὕλη*, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ *εἶδος* καὶ *μορφὴ* (ἀκόμα καὶ *σχῆμα*), οἱ συνέπειες τῆς ὁποίας εἶναι ἀνυπολόγιστες γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη[87].

Εἶναι ἐνδιαφέρον, ἐξ ἄλλου, νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Graham προσάπτει στὴ γενετικὴ ὀπτική του F. Nuyens ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ γενετικὴ ὀπτικὴ ἑνὸς ἱστορικοῦ των ἰδεῶν, ἐλάχιστα «φυσική» ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς φιλοσοφίας. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν δύο συστημάτων ποὺ προτείνει, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει νόημα παρὰ σὲ μιὰ «ἀναλυτική» ὀπτική, τὴ μόνη ποὺ ἀναγνωρίζει ὡς «φιλοσοφική». Στὴν τάξη αὐτὴ τῶν ἰδεῶν, ὅπως εἴπαμε ἤδη, οἱ ἀναλύσεις ποὺ προτείνει εἶναι χρήσιμες, διότι ἐπιτρέπουν νὰ ἀποσαφηνιστοῦν συχνὰ οἱ διάφορες σημασίες ἑνὸς ὅρου. Αὐτὸ ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν ἄποψή μου, τὴ σημαντικότερη συμβολὴ τῆς ἀγγλόφωνης ἀναλυτικῆς μεθόδου στὴ φιλοσοφία, ἀκόμα καὶ ἐὰν ἡ πρακτική των ποικίλων ἐπιχειρημάτων γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν ὅρων ξεπερνᾶ γενικῶς τὰ ὅρια τῆς φιλοσοφίας ποὺ ἐξετάζει (πρᾶγμα ποὺ συμβαίνει λιγότερο στὴν περίπτωση τοῦ Graham, σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους ἀναλυτικοὺς φιλοσόφους), ἐπιτρέποντας στὸν ἑαυτό της νὰ *κρίνει* τὴν ὀρθότητα ἢ μὴ τῶν ἐπιχειρημά-

---

85. Πβ. SAINATI, *Storia dell' "Organon" aristotelico*, Firenze, 1968.

86. Ἀλλὰ καὶ ἡ S. Watrelow, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης πιὸ κοντὰ στὸ δεύτερο σύστημα.

87. Ὡστόσο ὁ Graham εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λίγους ἑρμηνευτὲς ποὺ διέγνωσε τὴ βαρύτητα ποὺ ἔχει στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Η, 6, τὸ ζήτημα τῆς ἑνότητας, δίχως ὅμως νὰ φτάσει σὲ κάποια συμπεράσματα. Ἐπιτυγχάνει, ὡστόσο, αὐτὴ τὴν προσέγγιση, βάσει μιᾶς παράδοξης σύγχυσης ἀνάμεσα σὲ «Οὐσία» (essence) καὶ «οὐσία» (substance), ταυτίζοντας *εἶδος* καὶ *μορφή*, ἐνῷ στὸ κείμενο αὐτὸ ἡ μορφὴ εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ ὄντος ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴ δράση τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου, τὸ ὁποῖο ἀποδίδει τὸ *εἶδος* στὴν οὐσία. Ἀπὸ αὐτὸ ἀνακαλύπτουμε τὰ ὅρια μιᾶς μεθόδου ποὺ ἀρνεῖται νὰ παρακολουθήσει τὴν ἐμφάνιση ἀρχῶν σύμφωνα μὲ μιὰ προοδευτικὴ φιλοσοφικὴ πραγμάτευση, προτιμώντας νὰ περιγράψει καὶ νὰ ἀναλύσει προβλήματα, συχνὰ μὲ ἐπιχειρήματα ἐκτὸς τοῦ κειμένου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

των ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ φιλόσοφος ποὺ ἐξετάζεται. Γιὰ τὸν ἱστορικό της φιλοσοφίας, ἡ ὀρθότητα αὐτή, εἴτε τὴν ἀναγνωρίζει εἴτε ὄχι, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἕνα *a priori* κριτήριο τῆς ἀνάλυσης ἀλλὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ μόνον *a posteriori*, ὅταν, πλέον, ἔχει διαφωτιστεῖ ἐπαρκῶς *ὁ ἴδιος* ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς τοῦ συγγραφέα. Τὸ μόνον *a priori* ποὺ μπορεῖ νὰ δεχθεῖ εἶναι ἡ ἀποσαφήνιση αὐτοῦ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο (*τὸ πρᾶγμα*) τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τοῦ συγγραφέα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ λοιπόν, αὐτὸς τὸν ὁποῖο ὁ Graham θεωρεῖ ἱστορικό των ἰδεῶν, ἀρνούμενος νὰ τοῦ ἀναγνωρίσει τὸ *status* τοῦ φιλοσόφου, δὲν εἶναι λιγότερο φιλόσοφος, ἁπλῶς εἶναι *μὲ ἄλλο τρόπο* φιλόσοφος. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ προκαταλήψεις ποὺ τοποθετοῦν τὴν ἀποκλειστικότητα τοῦ «φιλοσοφικοῦ» λόγου στὴν πλευρὰ τῶν ἀναλυτικῶν, ἡ ὀπτική του Nuyens δὲν ἐμφανίζεται πλέον ὡς ἐλάχιστα «φιλοσοφική» ἢ λιγότερο ὀρθὴ ἀπ' ὅ,τι ἐπεχείρησαν νὰ τὴν παρουσιάσουν. Ἀντίθετα, πιστεύω ὅτι ἡ πρωτοτυπία τοῦ Nuyens ὑπῆρξε ὅτι υἱοθέτησε στὴ μελέτη του μιὰ ὀπτικὴ *ὑπερβολικὰ* φιλοσοφικὴ γιὰ νὰ θεμελιώσει τὴ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀναφερόμενος σὲ ἕνα καὶ *μοναδικὸ* κοινὸ κριτήριο τῆς ἀνάλυσης, τὴν ψυχὴ – ἐνῶ ὁ Jaeger χρησιμοποιοῦσε διαφορετικὰ κριτήρια, τὰ ὁποῖα προσάρμοζε σὲ κάθε συγκεκριμένο πεδίο, πρᾶγμα ποὺ καθιστοῦσε δύσκολη τὴν καθιέρωση μιᾶς σχετικῆς χρονολόγησης τῶν συγγραμμάτων ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ *Corpus* καὶ ποὺ ἀνήκουν ἀκριβῶς σὲ ποικίλα ἐρευνητικὰ πεδία[88]. Συγκρίνοντας, λοιπόν, συστήματα πολὺ διαφορετικὰ καὶ ἐλάχιστα συμβατὰ μεταξύ τους, ὁ Graham «ἔπεσε», θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, «στὴν παγίδα», τὴν ὁποία ἀπέφυγε ὁ Jaeger, προτείνοντας διαφορετικὰ κριτήρια ἀνάλυσης γιὰ κάθε πεδίο, γιὰ παράδειγμα τὴν ἔννοια τῆς *φρονήσεως* γιὰ τὰ *Ἠθικά*, ἢ τὴ διαφορὰ μεταξὺ ὀντολογίας καὶ θεολογίας γιὰ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Τὸ προτέρημα τοῦ Nuyens ἦταν ὅτι πρότεινε μιὰ λύση γιὰ τὴ δυσκολία αὐτή, ἐπιλέγοντας ἕνα *μοναδικὸ* κριτήριο, τὴν ψυχή, γιὰ νὰ θεμελιώσει μιὰ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη. Αὐτὸ προϋπέθετε ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ψυχῆς θὰ μποροῦσε νὰ ἐξετάζεται σὲ πολλὰ συγγράμματα, μὲ τρεῖς διαφορετικοὺς τρόπους (τὴν ψυχὴ χωριστὰ ἀπὸ τὸ σῶμα, τὴν ψυχὴ ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ σῶμα ὡς ὄργανό της καὶ τὴν ἑνότητα ψυχῆς καὶ σώματος), τοὺς ὁποίους ὁ Nuyens συνδέει μὲ τρεῖς περιόδους τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη (τὴν περίο-

---

88. Πβ. τὴν ἀνάλυση αὐτῆς τῆς διαφορᾶς ποὺ ἐκθέτω στὴν βιβλιοκρισία τῆς ἐκπληκτικῆς μελέτης τοῦ Ch. LÉFÈVRE, *Sur l'évolution d'Aristote en psychologie*, Louvain, 1972, στὸ *Annales de l'Institut de Philosophie de l'Université Libre de Bruxelles*, 1973, σσ. 238-246.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δο τῆς Ἀκαδημίας, τὴν περίοδο τῆς Ἄσσου-Λέσβου καὶ τὴν περίοδο τοῦ Λυκείου). Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἔχει μιὰ ἀναντίρρητη φιλοσοφικὴ ὀρθότητα. Ἀλλά, ὅπως κατέδειξε ὁ Ch. Lefèvre (τὸν ὁποῖο Graham ἀγνοεῖ), ἡ ἀνεπάρκεια αὐτῆς ἄποψης ἔγκειται στὴν ὑπερβολικὴ ἐμπιστοσύνης τὸ τριπλὸ μοντέλο ποὺ προτείνει, ἐνῷ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ σώματος ὡς ὀργάνου τῆς ψυχῆς καθὼς καὶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ ὑλομορφισμοῦ δὲν συνιστοῦν παρὰ μία καὶ μοναδικὴ ἐκδοχή. Μετὰ τὴ διατύπωση τῆς ἄποψης αὐτῆς τοῦ Lefèvre, ἡ ὁποία κατέστησε προβληματικὴ τὴν ἀναγνωρισμένη χρονολογικὴ κατάταξη τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐλάχιστοι εἶναι οἱ ἐρευνητὲς οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ αὐτὸν τὸν τομέα ἔρευνας[89]. Φαίνεται ὅτι θεωροῦν σοφότερο νὰ περιμένουν τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τῆς πληροφορικῆς, οἱ ὁποῖες ἔχουν ξεκινήσει σὲ πολλὰ μέρη, καὶ εἰδικότερα στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Liège, χάρη στὶς προσπάθειες τοῦ Ch. Rutten καὶ τοῦ ἐργαστηρίου στατιστικῆς ἀνάλυσης τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν. Ὅ,τι ὅμως καὶ νὰ ἰσχύει, δὲν μποροῦμε νὰ ἀπορρίψουμε *a priori* τὴν ἰδέα τοῦ Nuyens, βάσει τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ἕνα *μοναδικὸ* καὶ κοινὸ κριτήριο γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς σχετικῆς χρονολόγησης τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη. Καὶ ἄλλα κριτήρια θὰ μποροῦσαν νὰ προταθοῦν, ὅπως τὸ ὑποκείμενο καὶ ἡ ὕλη, παράλληλα μὲ τὸ εἶδος καὶ τὴ μορφή.

Ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι δύο ἀσυμβίβαστες ἀπόψεις μποροῦν νὰ συμφιλιωθοῦν ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τὴ γενετική (ὅπως τὴν συνέλαβε ὁ Hegel στὴν *Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος* καὶ ὅπως τὴν διέγνωσε ἐπίσης ὁ Ch. Perelman σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Graham, μέχρις ἑνὸς σημείου), ὀφείλουμε ὡστόσο, κατ' ἀρχὴν καὶ πρὶν ἀπὸ ὅλα, νὰ βεβαιωθοῦμε ἂν αὐτὸ ποὺ μᾶς φαίνεται ἀσυμβίβαστο δὲν εἶναι ἁπλῶς διαφορετικὸ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιχειρηματολογίας, δηλαδή, στὴν πορεία ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπου ἡ ἐπιχειρηματολογία θεμελιώνεται ἐξ ἴσου σὲ μιὰ *ἑνολογικὴ* ὀπτική, τὴν ὁποία ἀγνοοῦν οἱ μελετητές, – στοὺς ὁποίους συγκαταλέγομαι καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος στὴν πρώτη ἔκδοση τῆς παρούσας μελέτης –, ἡ ἀπόφαση σχετικὰ μὲ τὸ γενετικὸ *status* τῶν κειμένων παραμένει ἀκόμα πρώιμη. Ὡστόσο, αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν προοπτικὴ ὑποστηρίζουν συχνότερα οἱ μελέτες γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ποὺ δημοσιεύθηκαν κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν μελετῶν τοῦ Jaeger. Κατὰ τὸ δεύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ

---

89. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα τοῦ Graham, μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἀπόπειρες «γενετικῆς» προσέγγισης τοῦ ἀριστοτελικοῦ στοχασμοῦ εἶναι ἐκείνη τοῦ B. DUMOULIN, *Analyse génétique de la 'Metaphysique' d'Aristote*, Montréal-Paris, 1986, καὶ λίγο ἀργότερα, ἐκείνη τοῦ J. M. RIST, *The Mind of Aristote. A study in Philosophical Growth*, Toronto, 1989.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αἰῶνα, ποὺ μόλις ὁλοκληρώθηκε, φαίνεται ὅτι τὸ ἔργο τῶν πρωτοπόρων της γενετικῆς μεθόδου ξεχάστηκε σιγά-σιγά, ἢ εἶναι τελείως ἄγνωστο, καὶ ὅσοι ἀναφέρονται ἀκόμα σὲ αὐτὸ δὲν ἀναγνωρίζουν τὸ πραγματικὸ νόημα τῶν κριτηρίων ποὺ εἶχαν προτείνει ἐκεῖνοι. Ἡ δομικὴ ἀνάλυση ποὺ προτείνω, ἡ ὁποία στηρίζεται στὸν σεβασμὸ τῶν ὁμοιοτήτων καὶ τῶν διαφορῶν (κριτηρίων σαφῶς ἑνολογικῶν), θεωρεῖ ὅτι πρὶν ἀποδεχθοῦμε τὴ διαχρονικὴ ὀπτικὴ ἀνάλογα μὲ τὶς διαφορετικὲς περιόδους σύνθεσης τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη, ὀπτικὴ ποὺ δὲν ἀπορρίπτει *a priori*, ἀξίζει νὰ μελετήσουμε τὰ ἴδια τὰ κείμενα, ἀποδίδοντάς τους ἕνα *νόημα*, βάσει τῶν ποικίλων σταδίων τῆς ἐπιχειρηματολογίας ποὺ τὰ χαρακτηρίζουν στὸ πλαίσιο μιᾶς κοινῆς ἀφηγηματικῆς τάξης. Ἡ μέθοδος τῆς θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν, ἔτσι ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Ἀριστοτέλης, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς διπλῆς γνώσεως (τὴ μετάβαση δηλαδὴ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι πιὸ οἰκεῖο καὶ γνώριμο σὲ ἐμᾶς σὲ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι πιὸ γνώριμο καθ' ἑαυτό), ἐμφανίζεται ὡς ἕνα οὐσιαστικὸ βῆμα γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση αὐτοῦ του τύπου ἀνάπτυξης τῆς ἐπιχειρηματολογίας ποὺ φαίνεται τὸ πιὸ ἱκανὸ νὰ φωτίσει τὸν φιλοσοφικό του στοχασμό. Αὐτὴ ὅμως ἡ μέθοδος, ἂν τῆς δώσουμε τὴν προσοχὴ ποὺ ἀξίζει, μπορεῖ νὰ συμβάλει στὸ νὰ ἀποδώσουμε στὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ μιὰ νέα πνοή.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Α. Κειμενα – Μεταφρασεις – Σχολια

1. *Ἀρχαῖοι συγγραφεῖς πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους*

Die Fragmente der Vorsokratiker, κείμενο - γερμ. μτφρ. H. Diels - W. Kranz, 3 τ., Dublin-Zürich, 1969[14] (1903).

Heraclitus, *The Cosmic Fragments*, εἰσαγωγή - κείμενο - ἀγγλ. μτφρ. G. S. Kirk, Cambridge, 1962[2].

Héraclite ou la séparation, κείμενο - γαλλ. μτφρ. - σχόλια J. Bollack - H. Wismann, Paris, 1972.

Ηρακλειτος, *Τὰ ἀποσπάσματα*, κείμενο - μτφρ. - σχόλια E.N. Ροῦσος, Ἀθήνα, 1971.

Le poème de Parménide, εἰσαγωγὴ - κείμενο - γαλλ. μτφρ. J. Beaufret, Paris, 1955.

Parmenides, εἰσαγωγὴ - κείμενο - ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια L. Tarán, Princeton, 1965.

Les deux chemins de Parménide, κείμενο - γαλλ. μτφρ. - μελέτ. καὶ βιβλιογρ. N.-L. Cordero, Paris - Bruxelles, 1997[2] (1984).

Mythe et Philosophie chez Parménide, γαλλ. μτφρ., ἐπίμετρο L. Coulubaritsis, Bruxelles, 1990[2] (1986).

Empédocle, εἰσαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. - σχόλια J. Bollack, 4 τ., Paris, 1969.

Anassagora, κείμενο - σχόλια D. Lanza, Firenze, 1966.

Anaxagore de Clazomène, εἰσαγωγὴ - κείμενο - γαλλ. μτφρ. J. Zafiropoulo, Paris, 1948.

Platon, *Œuvres complètes*, τ. I-XIV, C.U.F., Coll. Budé, Paris, Les Belles Lettres, 1920-1964.

Platon, *Œuvres complètes*, γαλλ. μτφρ. L. Robin - J. Moreau, τ. I-II, Bibl. La Pléiade, Paris, Gallimard, 1950.

---

* Στὴ Βιβλιογραφία περιλαμβάνονται, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, μόνον βιβλία καὶ ἄρθρα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὶς ὑποσημειώσεις μου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

2. *Ἀριστοτέλης*

α.

ARISTOTELIS, *Opera*, (ἔκδ.) τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου, 5 τ., Berlin, 1831-1870 [τ. I-IV, E. Bekker τ. V και *Index Aristotelicus*, H. Bonitz, (ἐπιμ. ἔκδ.) O. Gigon, Berlin, 1960 (τ. I-II), 1987 (τ. III), 1961 (τ. IV-V)]

– *The Complete Works of Aristotle. The Revised Oxford Translation*, J. Barnes, Princeton, 1984.

β. *Ὄργανον*

ARISTOTE, *Organon*, γαλλ. μτφρ. J. Tricot, 5 τ., Paris, 1936-1939.

ARISTOTE, *Topiques*, εἰσαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. J. Brunschwig, τ. I (1. I-IV), C.U.F., Paris, Les Belles Lettres, 1967.

ARISTOTELIS, *Analytica Priora et Posteriora*, (ἔκδ.) W. D. Ross, εἰσαγωγὴ καὶ παράρτημα L. Minio-Paluello, Oxford, O.C.T., 1964.

ARISTOTELIS, *Topica et Sophistici Elenchi*, (ἔκδ.) W. D. Ross, Oxford, O.C.T., 1958.

ARISTOTELIS, *Categoriae et Liber de Interpretatione*, (ἔκδ.) L. Minio-Paluello, Oxford, O.C.T., 1956 (1949).

ARISTOTLE, *Categories and De Interpretatione*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια J. Ackrill, Oxford, 1963.

ARISTOTLE, *Posterior Analytics*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια J. Barnes, Oxford, 1975.

Aristotle's Prior and Posterior Analytics, εἰσαγωγή - κείμενο - σχόλια W. D. Ross, Oxford, 1957².

L'argomentazione dimostrativo in Aristotele, σχόλια στὰ *Ἀναλυτικά Ὕστερα* ὑπὸ M. Mignucci, Padova, 1975 (κριτικὴ τοῦ βιβλ. στὸ *L'Antiquité Classique*, 46, 1977, 245-246).

γ. *Φυσικά*

ARISTOTE, *La Physique*, γαλλ. μτφρ. A. Stevens, εἰσαγωγὴ - σημειώσεις L. Couloubaritsis, Paris, Vrin, 1998.

ARISTOTE, *Physique II*, γαλλ. μτφρ. - σχόλια O. Hamelin, Paris, 1907.

ARISTOTE, *Physique*, εἰσαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. H. Carteron, τ. I-II, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1926-1931.

ARISTOTE, *Sur la Nature (Physique II)*, γαλλ. μτφρ. - σχόλια L. Couloubaritsis, Paris, Vrin, 1991.

ARISTOTELES, *Physikvorlesung*, γερμ. μτφρ. - σχόλια H. Wagner, Berlin, 1972.

ARISTOTLE, *Physica*, (ἔκδ.) W.D. Ross, Oxford, O.C.T., 1950.

ARISTOTLE, *Physica*, ἀγγλ. μτφρ. R.P. Hardie - R.K. Gaye, Oxford, 1930.

ARISTOTLE, *Physics*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια W. Charltoy (τ. I-II), Oxford, 1970, E. Hussey (τ. III-IV), Oxford, 1983.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Aristotle's Physics, εἰσαγωγή - κείμενο - σχόλια W. D. Ross, Oxford, 1936.

PHILOPON J., *In Arist. Physicorum libr. Com.*, (ἔκδ.) H. Vitelli, 2 τ., Commentaria in Arist. Graeca, Berlin, 1887-1888 (τ. XVI-XVII).

SIMPLICIUS, *In Arist. Physicorum libr. Com.*, (ἔκδ.) H. Diels, 2 τ., Commentaria in Arist. Graeca, Berlin, 1882-2895 (τ. IX-X).

AQUIN, THOMAS S. D', *In octo libros Physicorum Aristotelis expositio*, ἐπιμ. P.-M. Maggiolo, Torino - Roma, 1954.

THÉMISTIUS, *In Arist. Physica Paraphrasis*, (ἔκδ.) H. Schenkl, Commentaria in Arist. Graeca, τ. V. II, Berlin, 1900.

Vom Wesen und Begriff der Φύσις bei Aristoteles' *Physik* B, 1, γερμ. μτφρ. - σχόλια M. Heidegger, *Wegmarken*, Frankfurt, 1967, σσ. 309-371.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περὶ Φύσεως*. Τὸ δεύτερο βιβλίο τῶν *Φυσικῶν*. Εἰσαγωγὴ - κείμενο - μτφρ. - σχόλια Β. Κάλφας, Ἀθήνα, 1999.

Ἀριστοτέλους Φυσικὴ Ἀκρόασις, μτφρ. Κ. Γεωργούλης, Ἀθήνα, 1972.

δ. *Κοσμολογία*

ARISTOTE, *De la génération et de la corruption*, εἰσαγωγὴ - κείμενο - γαλλ. μτφρ. Ch. Mugler, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1966.

ARISTOTE, *Du Ciel*, εἰσαγωγὴ - κείμενο - γαλλ. μτφρ. P. Moraux, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1965.

Aristotelis De Caelo, (ἔκδ.) D.J. Allan, Oxford, O.C.T., 1936.

ARISTOTLE, *De generatione et corruptione*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια C.J.F. Williams, Oxford, 1982.

ARISTOTLE, *Meteorologica*, εἰσαγωγὴ - κείμενο - ἀγγλ. μτφρ. H.D.P. Lee, London, Loeb Class. Libr., 1952.

SIMPLICIUS, *In Arist. De Caelo Com.*, (ἔκδ.) Heiberg, Commentaria in Arist. Graeca, (τ. VII), Berlin, 1904.

ε. *Βιολογία και ψυχολογία*

ARISTOTE, *De la génération des animaux*, κείμενο - γαλλ. μτφρ. P. Louis, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1961.

ARISTOTE, *De l'âme*, κείμενο A. Jannone, γαλλ. μτφρ. E. Barbotin, Paris, 1957.

ARISTOTE, *Les parties des animaux*, κείμενο - γαλλ. μτφρ. P. Louis, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1957.

ARISTOTE, *Mouvement des animaux*, κείμενο - γαλλ. μτφρ. P. Louis, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1973.

ARISTOTE, *Petits traités d'Histoire naturelle*, κείμενο - γαλλ. μτφρ. R. Mugnier, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1953.

ARISTOTE, *Traité de l'âme*, γαλλ. μτφρ. R. Bodéüs, Paris, Flammarion, 1993.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ARISTOTE, *Traité de l'âme*, κείμενο - γαλλ. μτφρ. - σχόλια G. Rodier, τ. I - II, Paris, 1900.
ARISTOTE, *Philosophe de la vie. Le premier livre du traité sur les Parties des animaux*, *Βιβλ. 1ο*, κείμενο - γαλλ. μτφρ. - σχόλια J.M. Le Blond, Paris, 1945.
ARISTOTLE, *De anima*, κείμενο - σχόλια W.D. Ross, Oxford, 1961.
ARISTOTLE, *De anima*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια D.W. Hamlyn, Oxford, 1968.

ζ. *Μετὰ τὰ Φυσικά*

ARISTOTE, *La Métaphysique*, γαλλ. μτφρ. J. Tricot, τ. I-II, Paris, 1966².
ARISTOTE, *Livre Gamma de la Métaph.*, εἰσαγωγή - κείμενο - γαλλ. μτφρ. - σχόλια. M. Hequet - Devienne, Louvain-la-Neuve, 2008.
ARISTOTELE, *La Metafisica*, ἰταλ. μτφρ. - σχόλια G. Reale, τ. I-II, Napoli, 1958.
ARISTOTELES. *Metaphysik Z*, γερμ. μτφρ. - σχόλια M. Frede & G. Patzig, München, 1988.
ARISTOTELIS, *Metaphysica*, (ἔκδ.) W. Jaeger, Oxford, O.C.T., 1957.
ARISTOTLE, *Metaphysics*, ἀγγλ. μτφρ. - σχόλια (Γ, Δ) Ch. Kirwan, 1971, (Z, Θ) D. Bostock, 1994, (M, N) J. Annas, Oxford, 1976.
Aristotle's Metaphysics, κείμενο - ἀγγλ. μτφρ. W.D. Ross, τ. I-II, Oxford, 1924.

η. *Ἠθικὰ καὶ Πολιτικά*

ARISTOTE, *Les Politiques*, γαλλ. μτφρ. P. Pellegrin, Paris, Flammarion, 1990.
ARISTOTE, *L'Éthique à Nicomaque*, εἰσαγωγὴ - γαλλ. μτφρ. - σχόλια R.-A. Gauthier & J.-Y. Jolif, 4 τ., Louvain-Paris, 1958-1970.
ARISTOTE, *Politique*, εἰσαγωγὴ - κείμενο - γαλλ. μτφρ. J. Aubonnet, τ. I-VIII, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1968-1989.
ARISTOTE, *Éthique à Eudème*, γαλλ. μτφρ. V. Décarie, Paris, 1978.
ARISTOTE, *Éthique à Nicomaque*, εἰσαγωγὴ - γαλλ. μτφρ. J. Tricot, Paris, 1959.
ARISTOTELES, *Eudemische Ethik*, γερμ. μτφρ. - σχόλια F. Dirleier, Berlin, 1962.
ARISTOTELIS, *Ethica Eudemia*, (ἔκδ.) R.R. Walzer & J.M. Mingay, Oxford, 1991.
ARISTOTELIS, *Ethica Nicomachea*, (ἔκδ.) I. Bywater, Oxford, O.C.T., 1894.

θ. *Ποιητικὴ καὶ Ρητορική*

ARISTOTE, *La poétique*, γαλλ. μτφρ. - σχόλια R. Dupont-Roc & J. Lallot, Paris, Le Seuil, 1980.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ARISTOTE, *Poétique*, - κείμενο - γαλλ. μτφρ. J. Hardy, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1932.
ARISTOTE, *Rhétorique*, (ἔκδ.) M. Dufour & A. Wartelle, τ. I-III, Paris, C.U.F., Les Belles Lettres, 1932-1973.
ARISTOTELIS, *Ars Rhetorica*, (ἔκδ.) W.D. Ross, Oxford, O.C.T., 1959.

ι. *Ἀποσπάσματα*

ARISTOTELE ED ALTRI, *Divisioni*, εἰσαγωγὴ - ἰταλ. μτφρ. - σχόλια C. Rossitto, Padova, 1984.
ARISTOTELE, *Della filosofia*, κείμενο - ἰταλ. μτφρ. - σχόλια M. Untersteiner, Roma, 1963.
Aristotelis Fragmenta selecta, (ἔκδ.) W.D. Ross, Oxford, O.C.T., 1955.
ARISTOTLE, *Selected Fragments*, ἀγγλ. μτφρ. W. D. Ross, Oxford, 1952.

κ. *Πίνακες συμφραζομένων (Concordances)*

[Παραθέτω τοὺς *Πίνακες* ποὺ ἔχουν ἤδη ὁλοκληρωθεῖ ἀπὸ τὴν ὁμάδα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιέγης].
Categoriae (B. Colin & Ch. Rutten, 1993).
De anima (G. Prunelle, 1988).
De partibus animalium (L. Bodson, 1990).
Historia Animalium, (L. Bodson, 2004).
Metaphysica (L. Delatte, Ch. Rutten, S. Govaerts & J. Denooz, 1984).
Physica (B. Collin, 1993).
Poetica (J. Denooz, 1988).

Β. ΜΕΛΕΤΕΣ

ALBERT, K., *Sul concetto di filosofia in Platone*, Milan, 1991.
ALLAN, D.J., *The Philosophy of Aristotle*, Oxford, 1972², (1952), γαλλ. μτφρ. Ch. Lefèvre, *Aristote, Le Philosophe*, Louvain - Paris, 1962.
ALLEN, R.E., Individual Properties in Aristotle on Categories, *Phronesis*, 19, 1969, σσ. 31-39.
ANDRIOPOULOS, D.Z., *Sense and Perception in Greek Philosophy*, St. Louis, Missouri, 1974.
ANNAS, J., Aristotle, Number and Time, *Philosophical Quarterly*, 25, 1975, σσ. 97-113.
ANTON, J.P., *Aristotle's Theory of Contrariety*, London, 1987 (1957¹).
– The Aristotelian Doctrine of Homonyma in the *Categories* and its Platonic Antecedents, *Journal of the History of Philosophy*, 6, 1968, σσ. 315-26.
APOSTLE, H.G., *Aristotle's Philosophy of Mathematics*, Chicago, 1952.
– Aristotle's Theory of Mathematics as a Science of Quantities,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Φιλοσοφία, 8-9, 1978-79, σσ. 154-214.

ARPE, C., *Das τὶ ἦν εἶναι bei Aristoteles*, Hambourg, 1938.

AUBENQUE, P., Sur la notion aristotélicienne d'aporie, *Aristote et les problèmes de méthode*, Louvain - Paris, 1961, σσ. 3-19.

– *Le problème de l'être chez Aristote. Essai sur la problématique aristotélicienne*, Paris, 1972 (1962).

– *La prudence chez Aristote*, Paris, 1963.

– Les origines de la doctrine de l'analogie de l'être. Sur l'histoire d'un contresens, *Les Études philosophiques*, 1978[1], σσ. 3-12.

– Sur l'inauthenticité du livre K de la *Métaph.*, *Zweifelhaftes im Corpus Aristotelicum* (*Symp. arist.*, *Berlin*, 1981), (ἔκδ.) P. Moraux et J. Wiesner, Berlin - New York, 1983, σσ. 318-344.

BALAUDÉ, J.-Fr. καὶ WOLFF, Fr. (ἐκδ.), *Aristote et la pensée du temps*, Nanterre, Presses de l'Université Paris-X, Collection «Le temps philosophique», N° 11, 2005.

BARNES, J., Aristotle's Theory of Demonstration, *Phronesis*, 14-15, 1969-70, σσ. 123-52.

BARREAU, H., *Aristote et l'analyse du savoir*, Paris, 1972.

– Bergson et Zénon d'Élée, *Revue philosophique de Louvain*, 67, 1969, σσ. 389-410.

– Zénon d'Élée et les paradoxes du mouvement, *Revue de synthèse*, τ. XCIII, 67-68, 1972, σσ. 205-231.

BENVÉNISTE, E., *Problèmes de linguistique générale*, Paris, 1966.

BERTI, E., *La Filosofia del «primo» Aristotele*, Milan, 1997[2] (1962).

– *L'Unità del Sapere in Aristotele*, Padoue, 1965.

– Genesi e sviluppo della dottrina della potenza e dell'atto in Aristotele, *Studia Patavina*, 5, 1958, σσ. 477-505.

– Physique et métaphysique selon Aristote, *Naturphilosophie bei Aristoteles und Theophrast*, Heidelberg, 1966, σσ. 18-31.

– *Studi Aristotelici*, L'Aquila, 1975, σσ. 275-295.

– Le problème de la substantialité de l'Être et de l'Un, *Études sur la «Métaphysique» d'Aristote* (*Symp. arist.*, *Cerisy-la-Salle*, 1972), Paris, 1979, σσ. 89-129.

– Aristote et la méthode dialectique du *Parménide* de Platon, *Revue Internationale de Philosophie*, 133-134, 1980, σσ. 341-358.

– La critica di Aristotele alla teoria atomistica del vuoto, *Democrito e l'atomismo antico* (*Atti del Con.*, *Catania*, Apr. 1979), (ἔκδ.) F. Romano, *Siculorum Gymnasium*, No 33, 1, 1980, σσ. 135-159.

– Quelques remarques sur la conception aristotélicienne du non-être, *Revue de philosophie ancienne*, 1, 2, 1983, σσ. 115-142.

– La suprématie du mouvement local selon Aristote, *Aristoteles Werk und Wirkung (P. Moraux gewidmet)*, τ. *1: Aristoteles und seine Schule*,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

(ἔκδ.) J. Wiesner, Berlin – New York, 1985, σσ. 123-150.
– Être ou non-être chez Aristote: contraires ou contradictoires?, *Revue de Théol. et de Philos.*, 122, 1990, σσ. 365-373.
– Les méthodes d'argumentation et de démonstration dans la *Physique* (apories, phénomènes, principes), *Physique d'Aristote*, (ἔκδ.) F. De Gandt et P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 53-72.
– Philosophie, dialectique et sophistique dans *Métaph.* Γ 2, *Revue Internationale de Philosophie*, 201 (3), 1997, σσ. 379-396.

Besnier, B., La définition aristotélicienne du changement (*Phys.*, III, 1-3), *Aristote et la notion de nature*, (ἔκδ.) P.-M. Morel, Bordeaux, 1997, σσ. 15-34.

Bidez, J., *Un singulier naufrage littéraire dans l'Antiquité. À la recherche des épaves de l'Aristote perdu*, Bruxelles, 1943.

Bignone, E., *L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro*, 2 τ., Florence, 1936.

Bodéüs, R., La pensée d'Aristote s'organiserait-elle en système?, *Dialogue*, 25, 1986.
– *Aristote et la théologie des vivants et des immortels*, Paris - Montréal, 1992.

Boehm, R., *Das Grundlegende und das Wesentliche. Zu Aristoteles, Abhandlung "Über das Sein und das Seiende" (Metaphysik Z)*, La Haye, 1965, γαλλ. μτφρ. É. Martineau, *La Métaphysique d'Aristote. Le fondamental et l'essentiel*, Paris, 1976.
– Le fondamental est-il l'essentiel? (Aristote, *Metaph.* Z, 3), *Revue philosophique de Louvain*, 64, 1966, σσ. 373-89.

Bolton, R., Aristotle's Method in Natural Science: *Physic* I, L. Judson (ἐκδ.), *Aristotle's Physics: A Collection of Essays*, Oxford, 1991, σσ. 1-29.
– Aristotle: Epistemology and Methodology, (ἐκδ.) C. Shield, *The Blackwell Guide to Ancient Phylosophy*, Oxford, Blackwell, 2003, σσ. 151-162.

Bostock, D., Aristotle on the Principle of Change in *Physic* I, (ἐκδ.) M. Schofield and M.C. Nussbaum, *Language and Logos. Studies in Ancient Greek Philosophy presented to G.E.L. Owen*, Cambridge, σσ. 179-196.
– Aristotle on Continuity in *Physic* IV, (ἐκδ.) L. Judson, *Aristotle's Physics: A Collection of Essays*, Oxford, 1991, σσ. 179-212.

Bourgey, L., *Observation et Expérience chez Aristote*, Paris, 1955.

Bousset, M., Sur la théologie d'Aristote: monothéisme ou polythéisme?, *Revue Thomiste*, 46, 1938, σσ. 798-805.

Boussoulas, I., *L'Être et la Composition des Mixtes dans le «Philèbe» de Platon*, Paris, 1952.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

BOYLAN, M., *Method and Practice in Aristotle's Biology*, Washington, 1983.
BRAGUE, R., *Du temps chez Platon et Aristote. Quatre études*, Paris, 1982.
– *Aristote et la question du monde*, Paris, 1988.
– Notes sur la définition du mouvement (*Phys.*, III, 1-3), *Physique d'Aristote*, (ἔκδ.) F. De Gandt et P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 107-120.
BRANDNER, R., *Aristoteles. Sein und Wissen. Phänomenologische Untersuchungen zur Grundlegung wesenslogischen Seinsverstädnisses*, Würzburg, 1977.
– Aristotele e la fondazione henologica dell' ontologia, *Rivista di Filosofia neo-scolastica*, 87, 2, 1996, σσ. 184-202.
– Hénologie ou Noologie: à l'intersection de la pensée antique, *Revue de philosophie ancienne*, 15, 1, 1977, σσ. 35-64.
BRENTANO, F., *Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles*, Freiburg im Breisgau, 1862.
BRISSON, L., *Le Même et l'Autre dans la structure ontologique du* Timée *de Platon*, Paris, 1974.
BROADIE, S., Que fait le premier moteur d'Aristote? Sur la théologie du livre Lambda de la *Métaphysique*, *Revue Philosophique de France et de l'Étranger*, 118, 1993, σσ. 375-411.
BRUNSCHWIG, J., La forme, prédicat de la matière?, *Études sur la Métaphysique d'Aristote*, Paris, 1978, σσ. 131-166.
– Qu'est-ce que "la Physique" d'Aristote?, *Physique d'Aristote*, (ἔκδ.) F. De Gandt et P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 11-40.
– Aristote, Platon et les formes d'objets artificiels, *Aristote et la notion de nature*, (ἔκδ.) P.-M. Morel, Talence, 1997, σσ. 45-67.
BUCKLEY, M.J., *Motion and Motion's God: Thematic Variation in Aristotle, Cicero, Newton and Hegel*, Princeton, 1971.
BURKERT, W, Στοιχεῖον semasiologische Studie, *Philologus*, 103, 1959, σσ. 167-197.
BURNET, J., *Greek Philosophy*, τ. I, London, 1920.
CALOGERO, G., *I fondamenti della logica aristotelica*, Florence, 1927.
CASSIN, B., & NARCY, M., *La decision du sens*, Paris, Vrin, 1989.
CAVEING, M., *Zénon d'Élée. Prolégomènes aux doctrines du continu*, Paris, 1982.
– Aristote et les mathématiques de son temps, *Aristote aujourd'hui*, Études réunies sous la diréction de M.A. Sinacœur Eres, 1988, σσ. 293-299.
COULOUBARITSIS, L., Poïésis et théoria dans l'art, *Actes du IXe Congrès Intern. d'Esthétique* (Dubrovnik, 25-31 août 1980), Belgrade, 1980, σσ. 203-208.
– Le problème de l'imagination chez Aristote, *Actes du XVIIIe Congrès des Sociétés de philosophie de langue française* (Strasbourg, 7-10 juillet 1980), Strasbourg, 1982, σσ. 153-158.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

COULOUBARITSIS, L., L'Être et l'Un chez Aristote, *Revue de philosophie ancienne*, 1 (1 et 2), 1983, σσ. 49-98 και 143-195.
– *Appendice* à l'étude de V. Décarie sur «L'authenticité du livre K de la *Métaph.*», *Zweifelhaftes im Corpus Aristotelicum* (*Symp. arist., Berlin*, 1981), (έκδ.) P. Moraux et J. Wiesner, Berlin – New York, 1983, σσ. 315-317.
– Positions de Platon et d'Aristote concernant la notion de «mesure» selon Protagoras, *The Sophistic Movement* (*Actes du Symp. Intern. d'Athènes*, Sept. 1982), Athènes, 1984, σσ. 54-63.
– Transfigurations du Logos, *Ann. de l'Inst. de Philos. de l'ULB*, 1984, σσ. 9-44.
– La fondation aristotélicienne de la notion de justice, *Mélanges offerts à R. Legros*, Bruxelles, 1985, σσ. 79-101.
– La notion d'*entelecheia* dans la *Métaphysique*, *Aristotelica* (Mélanges offerts à M. De Corte), (έκδ.) A. Motte et Ch. Rutten, Bruxelles - Liège, 1985, σσ. 129-155.
– Le statut du devenir dans *Métaph.* Z et H, *Aristoteles Werk und Wirkung (P. Moraux gewidmet), T. I: Aristoteles und seine Schule*, (έκδ.) J. Wiesner, Berlin - New York, 1985, σσ. 288-310.
– Le renversement zénonien, *Actes du 2e Congrès d'Études chypriotes*, Nicosie, 1985, σσ. 443-447.
– *Legomenon* et *katègoroumenon* chez Aristote, *Philosophie du langage et Grammaire dans l'Antiquité*, (έκδ.) H. Joly, Bruxelles - Grenoble, 1986, σσ. 219-236.
– Dialectique, rhétorique et critique chez Aristote, *De la métaphysique à la rhétorique*, (έκδ.) M. Meyer, Bruxelles, 1986, σσ. 103-118.
– Du logos à l'informatique: l'histoire d'une mutation, *Penser l'informatique et informatiser la pensée* (*Mél. A. Robinet*), (έκδ.) L. Couloubaritsis και G. Hottois, Bruxelles, 1987, σσ. 13-30.
– La notion d'*aiôn* chez Héraclite, *Ionian Philosophy*, (έκδ.) K. Boudouris, Athènes, 1989, σσ. 104-113.
– Le statut du «sujet» dans la philosophie grecque, *Cahiers de l'École des Sciences Philosophiques et Religieuses* (Fac. Univ. S. Louis, Bruxelles), 8, 1990, σσ. 9-41.
– Le statut transcendantal du mythe, *Figures de la rationalité*, (έκδ.) G. Florival, Louvain - Paris, 1990, σσ. 14-44.
– La problématique sceptique d'un impensé: ἡ σκέψις, *Le scepticisme antique*, (έκδ.) A. Voelke, Lausanne, 1990, σσ. 9-28.
– Le scepticisme et le controverse entre *noèsis* et *skepsis*, *Scepticism*, (έκδ.) L. Bargieliotis, Zacharo - Olympie, 1990, σσ. 11-21.
– La métaphysique s'identifie-t-elle à l'ontologie?, *Herméneutique et ontologie* (*Mélanges offerts à P. Aubenque*), (έκδ.) R. Brague et J.-F.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Courtine, Paris, 1991, σσ. 295-322.
– Le statut de l'Un dans la *Métaphysique*, *Revue de Philosophie de Louvain*, 90, 1992, σσ. 497-522.
– Le logos hénologique chez Plotin, *ΣΟΦΙΗΣ ΜΑΙΗΤΟΡΕΣ. Chercheurs de sagesse* (Hommage à J. Pépin), Paris, 1992, σσ. 231-243.
– L'institution du langage selon Aristote, *Études Phénoménologiques*, 17, 1993, σσ. 51-69.
– L'Un comme mesure de toutes choses, *La mesure. Instruments et Philosophie*, (ἔκδ.) J.-Cl. Beaune, Seyssel, 1994, σσ. 197-204.
– Transfiguration du paradigme de la parenté, *Le paradigme de la filiation*, (ἔκδ.) J. Gayon καὶ J.-J. Wunenburger, Paris, 1995, σσ. 169-186.
– Statut mythique de l'affectivité et dialectique dans le *Phèdre*, *La voix et le phénomène* (*Mélanges offerts à G. Florival*), (ἔκδ.) R. Brisart καὶ R. Célis, Bruxelles, 1995, σσ. 33-65.
– Genèse et structure dans le mythe hésiodique des races, *Le métier du mythe*, (ἔκδ.) F. Blaise καὶ P. Judet de la Combe, Lille, 1996, σσ. 475-518.
– Le paradigme du tissage comme modèle politique d'une société complexe, *Revue de philos. ancienne*, 13, 2, 1995, σσ. 107-162.
– L'*energeia* selon Aristote et la question de l'art, *Recherches Poïétiques*, 4, 1996, σσ. 11-25.
– Du logos à l'informatique, *The Philosophy of Logos*, (ἔκδ.) K. Boudouris, Athènes, 1997.
– Le temps hénologique, *Figures du temps*, (ἔκδ.) L. Couloubaritsis καὶ J.-J. Wunenburger, Strasbourg, 1997, σσ. 89-107.
– La question du jeu du monde, *Rue Descartes*, 18, 1997, σσ. 51-85.
– Can Aristotle Contribute to the Contemporary Debate on the question of time?, (ἔκδ.) D. Mentzou-Sfendoni, *Aristotle and Contemporary Science*, New York, Oxford, etc., Peter Lang, 1999, σσ. 139-151.
– Causalité et scientificité dans la *Métaphysique* d'Aristote, *Κῆποι* (*Mélanges offerts à André Motte*), Liège, Kernos Suppl., 2001, σσ. 213-226.
– Le statut de l'un et du multiple dans la *Métaphysique*, *La Métaphysique d'Aristote. Perspectives contemporaines*, (ἔκδ.) M. Narcy καὶ A. Tordesillas, Bruxelles – Paris, Ousia - Vrin, 2005, σσ. 17-48.
COURTINE, J.F., Notes complémentaires pour l'histoire du vocabulaire de l'être, *Concepts et catégories dans la pensée antique*, (ἔκδ.) P. Aubenque, Paris, 1980, σσ. 33-87.
COUSIN, D.R., Aristotle's Doctrine of Substance, *Mind*, 42, 1933, σσ. 319-337 καὶ 44, 1935, σσ. 168-185.
CROISSANT, J., *Aristote et les mystères*, Paris-Liège, 1932.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

CRUBELLIER, M. et PELLEGRIN, P., *Aristote. Le philosophe et les savoirs*, Paris, Éditions du Seuil, 2002.

DÉCARIE, V., *L'objet de la Métaphysique selon Aristote*, Montréal - Paris, 1961.

– La Physique porte-t-elle sur des «non-séparés» (ἀχώριστα). Note sur Aristote *Métaphysique*, E, 1, 1026a14, *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques*, 38, 1954, σσ. 466-468.

– L'authenticité du livre K de la *Métaph.*, *Zweifelhaftes im Corpus Aristotelicum* (*Symp. arist.*, *Berlin*, 1981), (ἔκδ.) P. Moraux καὶ J. Wiesner, Berlin - New York, 1983, σσ. 295-315.

DE CORTE, M., La causalité du Premier Moteur dans la philosophie aristotélicienne, *Revue d'Histoire de la Philosophie*, 5, 1931, σσ. 105-146.

DE GANDT, F., Sur la détermination du mouvement selon Aristote et les conditions d'une mathématique, *La Physique d'Aristote*, F. De Gandt et P. Souffrin (ἔκδ.), Paris, 1991.

DE GANDT F. et SOUFFRIN P. (ἔκδ.), *La* Physique *d'Aristote et les conditions d'une science de la nature*, Paris, Vrin, 1999.

DENEYER, N., Can Physics be exact?, *Physique d'Aristote*, F. De Gandt καὶ P. Souffrin (ἔκδ.), Paris, 1991, σσ. 41-52.

DE RIJK, L.M., *The Place of the Categories of Being in Aristotle's Philosophy*, Assen, 1952.

– The Authenticity of Aristotle's Categories, *Mnemosune*, 4, 1951, σσ. 129-159.

DESTRÉE, P., Le nombre et la perception. Note sur la définition aristotélicienne du temps, *Revue de philosophie ancienne*, 9, 1, 1991, σσ. 59-81.

DÉTIENNE, M., *Les maîtres de vérité dans la Grèce archaïque*, Paris, 1967.

DEVEREUX, D. et PELLEGRIN, P., (ἔκδ.), *Biologie, Logique et Métaphysique*, Paris, 1990.

DE VOGEL, C.J., La dernière phase de la philosophie de Platon et l'interprétation de Léon Robin, *Studia Vollgraft*, 1948, σσ. 165-178.

– Problems Concerning Later Platonism, *Mnemosyne*, 4, 2, 1949, σσ. 197-216 καὶ 299-318.

DE VOS, A.M., La vraie substance d'après la *Métaphysique* d'Aristote, *Proceedings of the Xth Intern. Congress of Philosophy*, Amsterdam, 1949, τ. I, σσ. 1094-1096.

DILLENS, A.M., À la naissance du discours ontologique. *Étude de la notion de καθ' αὑτὸ dans l'œuvre d'Aristote*, Bruxelles, 1982.

DRAGONA-MONACHOU, M., Ἡ προαίρεσις στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Ἐπίκτητο, *Φιλοσοφία*, 7-8, 1978-79, σσ. 265-310.

DRUART, Th.-A., Le «stoicheion» dans le *Théétète* de Platon, *Revue*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

philosophique de Louvain, 66, 1968, σσ. 420-434.
DUBOIS, J.-M., *Le temps et l'instant selon Aristote*, Paris, 1967.
DÜRING, I., *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg, 1966.
DUHEM, P., *Le Système du Monde. Histoire des Doctrines Cosmologiques de Platon à Copernic*, I, Paris, 1913.
DUMONCEL, J.-Cl., La théorie platonicienne des Idées – Nombres, *Revue de philosophie ancienne*, 10 (1), 1992, σσ. 3-34.
DUMOULIN, B., *Recherches sur le premier Aristote (Eudème, De la philosophie, Protreptique)*, Paris, 1981.
– *Analyse génétique de la "Métaphysique" d'Aristote*, Montréal – Paris, 1986.
DUPRÉEL, E., Aristote et le Traité des Catégories, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 22, 1909, σσ. 230-251.
ELDERS, L., *Aristotle's Cosmology*, Assen, 1966.
EVANS, J.D.G., *Aristotle's Concept of Dialectic*, Cambridge, 1977 (κριτικὴ παρουσίαση: *L'Antiquité Classique*, 47, 1978, σσ. 620-624).
FESTUGIÈRE, A.J., Les premiers moteurs d'Aristote, *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, 139, 1949, σσ. 66-71.
FOLLON, J., Réflexion sur la théorie aristotélicienne des quatre causes, *Revue philosophique de Louvain*, 86, 1988, σσ. 317-353.
FRANK, E.F., *Plato und die sogenannten Pythagoreer. Ein Kapitel aus der Geschichte des griechischen Geistes*, Halle, 1923.
FRONTEROTTA, F., Une énigme platonicienne. La question des doctrines non-écrites, *Revue de philosophie ancienne*, 11, 2, 1993, σσ. 115-157.
FURLEY, D.J., Aristotle and the Atomists on Motion in a Void, *Motion and Time, Space and Matter*, (ἔκδ.) P.K. Machamer καὶ R.J. Turnbull, Ohio, 1976, σσ. 83-100.
GAISER, K., *Platons Ungeschriebene Lehre. Studien zur systematischen und geschichtlichen Begründung der Wissenschaften in der Platonischen Schule*, Stuttgart, 1968² (1963).
GAISER, K., La teoria dei principi in Platone, *Elenchos*, 1, 1980, σσ. 45-75 (ἀνατύπωση στὸ *La metafisica della storia di Platone*, Milan, 1988).
GENTILE, M., *La dottrina platonica delle idee numeri e Aristotele*, Pisa, 1930.
– Nuovi studi intorno alla dottrina platonica delle idee numeri, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, II, 4, 1937, σσ. 111-117.
GEORGOULIS, C., *Ἀριστοτέλης ὁ Σταγιρίτης*, Ἀθήνα, 1962.
GHINS, M., Two difficulties with regard to Aristotle's treatment of time, *Revue de philosophie ancienne*, 9, 1, 1991, σσ. 84-98.
GILL, M.-L., *Aristotle on Substance. The Paradox of Unity*, Princeton, 1989.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

GOHLKE, P., Die Entstehungsgeschichte der naturwissenschaftlichen Schriften des Aristoteles, *Hermes*, 59, 1924, σσ. 274-306 και 63, 1928, σσ. 274-306.
– Überblick über die Literatur zu Aristoteles (bis 1925), I, *Allgemeine Darstellungen, Naturphilosophie, Logik, Metaphysik, Jahresbericht über die Fortschritt der Klassischen Altertumswissenschaft begründ. von C. Bursian*, 216, 1928, σσ. 65-110.
– *Die Entstehung der aristotelischen Prinzipienlehre*, Tübingen, 1954.
GOLDIN, O., Problems with Graham's Two-Systems Hypothesis, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 7, 1989, σσ. 203-213.
GOLDSCHMIDT, V., La théorie aristotélicienne du lieu, *Mélanges offerts à Mgr A. Diès*, Paris, 1956, σσ. 79-119.
– *Temps physique et temps tragique chez Aristote. Comm. sur la* Physique *IV, 10-14 et sur la* Poétique, Paris, 1982.
GOMPERZ, Th., *The Greek Thinkers*, μτφρ. L. Magnus και G. G. Berry, 4 τ., London, 1906-1912.
GRAHAM, D.W., *Aristotle's two Systems*, Oxford, 1987.
– Two Systems in Aristotle. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 7, 1989, σσ. 215-231.
– The Etymology of ἐντελέχεια, *American Journal of Philology*, 110, 1989, σσ. 73-80.
– Socrates, the Craft Analogy, and Science, *Apeiron*, 1, 1991, σσ. 1-24.
GRANGER, G.-G., *La théorie aristotélicienne de la science*, Paris, 1976.
GRENE, M., *A portrait of Aristotle*, Chicago, 1967 (London, 1963).
GROTE, G., *Aristotle*, London, 1883.
GUARIGLIA, O.N., *Quellenkritische und logische Untersuchungen zur Gegensatzlehre des Aristoteles*, Hisdesheim - New York, 1978.
GUITTON, J., *Le temps et l'Éternité chez Plotin et Saint Augustin*, Paris, 1933.
HAHM, D.E., *The Origins of Stoic Cosmology*, Ohio, 1977.
HAMELIN, O., *Le système d'Aristote*, Paris, 1920.
HAMLYN, D.W., Aristotle on Predication, *Phronesis*, 6, 1961, σσ. 110-126.
HAPP, H., *Hyle. Studien zum aristotelischen Materie - Begriff*, Berlin - New York, 1971.
HARING, E.S., Substantial form in Aristotle's *Metaphysik* Z, 1, *Review of Metaphysics*, 10, 1956, σσ. 308-332; 1957, σσ. 482-501 και 698-713.
HEATH, Th., *Mathematics in Aristotle*, Oxford, 1949.
HEIDEGGER, M., *Sein und Zeit*, Tübingen, 1967 (1927).
– Von Wesen und Begriff der φύσις bei Aristoteles Physik B, 1, *Wegmarken*, Frankfurt am Main, 1967 (1939), σσ. 309-71, γαλλ. μτφρ. F. Fédier, *Questions II*, Paris, 1968, σσ. 167-276.
– *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen, 1966 (1953), γαλλ. μτφρ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ch. Kahn, *Introduction à la Métaphysique*, Paris, 1976.

HUSIK, I., The Authenticity of Aristotle's *Categories*, *Journal of Philosophy*, 36, 1939, σσ. 427-431.

IRWIN, T.H., *Aristotle's First Principles*, Oxford, 1988.

JACKSON, H., Plato's Later Theory of Ideas, *Journal of Philology*, 10, 1882, σσ. 253-299; 11, 1883, σσ. 287-331; 13, 1884, σσ. 1-40.

JAEGER, W., *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles*, Berlin, 1912.

– *Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Berlin, 1923, ἀγγλ. μτφρ. R. Robinson, *Aristotle*, Oxford, 1948; γαλλ. μτφρ. *Aristote. Fondement d'une histoire de son développement*, Paris, 1997.

JUDSON L. (ἐκδ.), *Aristotle's Physics: A Collection of Essays*, Oxford, 1991.

KAHN, Ch., *The Verb «Be» in Ancient Greek*, Dordrecht - Boston, 1973.

KALAÏTZIDIS, P., Imagination et imaginaire chez Aristote, *Revue de philosophie ancienne*, 9, 1, 1991, σσ. 3-58.

KANT, E., *Critique de la Raison pure*, γαλλ. μτφρ. A. Tremesaygues et B. Pacaud, Paris, 1968⁶.

ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ-ΓΑΛΑΝΟΥ, Ἄ., «Παρουσία καὶ νόημα τοῦ γίγνεσθαι στὰ ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν», *Φιλοσοφία*, 8-9, 1978-79, σσ. 74-116.

KLIMIS, S., *Le statut du mythe dans la* Poétique *d'Aristote. Les fondements philosophiques de la tragédie*, Bruxelles, 1997.

ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ, Μ., *Τὸ νόημα τῆς ἀττικῆς τραγῳδίας καὶ ἡ σκηνικὴ ἀναβίωσις αὐτῆς*, Ἀθήνα, 1972.

KOLLER, H., Stoicheion, *Glotta*, 34, 1955, σσ. 161-174.

KOSMAN, L.A., Aristotle's definition of motion, *Phronesis*, 14, 1969, σσ. 40-62.

– Substance, Being and Energeia, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 2, 1984, σσ. 121-149.

KOSTMAN, J., Aristotle's Definition of Change, *History of Philosophy Quarterly*, 4, 1987, σσ. 3-16.

KRÄMER, H.J., *Arete bei Platon und Aristoteles*, Heidelberg, 1967² (1959).

– *Der Ursprung der Geistmetaphysik. Untersuchungen zur Geschichte des Platonismus zwischen Platon und Plotin*, Amsterdam, 1967² (1964).

– Zur geschichtlichen Stellung der Aristotelischen Metaphysik, *Kant-Studien*, 58, 1967, σσ. 313-354.

– *Platone e i fondamenti della Metafisica*, Milan, 1982.

KOUREMENOS Th., *The proportions in Aristotle's Phys. 7.5*, Stuttgart, Steiner, 2002.

KRETZMANN N. (ἐκδ.), *Infinity and Continuity in Ancient and Medieval Thought*, Ithaca, NY, 1982.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

KULLMAN, W., Zur wissenschaftlichen Methode des Aristoteles, *Synousia* (Festgabe W. Schadewaldt), Pfullingen, 1965, σσ. 247-274.
– *Aristoteles und die moderne Wissenschaft*, Stuttgart, 1998.
KYRKOS, B.A., *Die Dichtung als Wissensproblem bei Aristoteles*, Ἀθήνα, 1972.
LABARIÈRE, L., Imagination humaine et imagination animale chez Aristote, *Phronesis*, 29, 1984, σσ. 17-49.
LACROSSE, J., *Chronos* psychique, *aiôn* noétique et *kairos* hénologique chez Plotin, *Figures du temps*, (ἔκδ.) L. Couloubaritsis καὶ J.-J. Wunenburger, Strasbourg, 1997, σσ. 75-87.
LANG H. S., *The Order of Nature in Aristotle's Physics*, Cambridge, 1998.
LARKIN, M.-Th., *Language in the Philosophy of Aristotle*, Paris, La Haye, 1971.
LASSÈGUE, M., Le temps, image de l'éternité chez Plotin, *Revue philosophique*, 172, 1982, σσ. 112-163.
LAURENTI, R., *Aristotele. I frammenti dei dialoghi*, Naples, 1987.
LEAR, J., Aristotelian Infinity, *Proceedings of the Aristotelian Society*, 80, 1979-1980, σσ. 187-210.
LE BLOND, J.-M., *Logique et méthode chez Aristote. Étude sur la recherche des principes dans la physique aristotélicienne*, Paris, 1970².
– *Eulogos et l'argument de convenance chez Aristote*, Paris, 1938.
LEFEBVRE, R., L'image onto-théologique de la *Métaphysique* d'Aristote, *Revue de philosophie ancienne*, 8, 2, 1990, σσ. 123-172.
LEFÈVRE, Ch., *Sur l'évolution d'Aristote en psychologie*, Louvain-Paris, 1972. (c.r.: *Annales de l'Institut de Philosophie de l'Univ. Libre de Bruxelles*, 1973, σσ. 238-246).
LERNER, M.-P., *La notion de finalité chez Aristote*, Paris, 1969.
LESZL, W., *Logic and Metaphysics in Aristotle. Aristotle's treatment of types of equivocity and its relevance to his metaphysical theories*, Padoue, 1970.
– *Aristotle's Conception of Ontology*, Padoue, 1975. (c.r.: *L'Antiquité Classique*, 46, 1977, σσ. 246-48).
– *Il* De ideis *di Aristotele e la teoria platonica delle Idee*, Padoue, 1975.
LOUIS, P., *La découverte de la vie: Aristote*, Paris, 1975.
LUCCHETTA, G., *Una fisica senza matematica: Democrito, Aristotele, Filopono*, Trento, 1978.
– Ipotesi per l'applicazione dell' *impetus* ai cieli in Giovanni Filopono, *Atti e Memoria dell'Academia Patavina di Scienze Lettere ed Arti*, III, 87, 1974-75, σσ. 339-352.
LUGARINI, L., Il problema delle categorie in Aristotele, *Acme*, 8, 1955, σσ. 3-107.
– *Aristotele e l'idea della Filosofia*, Florence, 1961.
MAIER, H., *Die Syllogistik des Aristoteles*, 3 τ., Tübingen, 1896-1900.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

MANSION, A., *Introduction de la physique aristotélicienne*, Louvain - Paris, 1946².
– Philosophie première, philosophie seconde et métaphysique chez Aristote, *Revue philosophique de Louvain*, 56, 1958, σσ. 165-221.
MANSION, S., *Le jugement d'existence chez Aristote*, Louvain, 1946.
– La première doctrine de la substance: la substance selon Aristote, *Revue philosophique de Louvain*, 44, 1946, σσ. 349-369.
– La doctrine aristotélicienne de la substance et le traité des *Catégories*, *Proceedings of the Xth Intern. Congress of Philosophy*, Amsterdam, 1949, τ. I, σσ. 1097-1100.
– Aristote, critique des Éléates, *Revue philosophique de Louvain*, 51, 1953, σσ. 165-186.
– *Études aristotélicennes. Recueil d'articles*, (ἔκδ.) J. Follon, Louvain-la-Neuve, 1984.
MARX, W., *The Meaning of Aristotle's Ontology*, La Haye, 1954.
MARTINEAU, E., De l'inauthenticité du livre E, *Conférence*, 5, 1997.
MATTÉI J.-F., Les figures du temps chez Platon, *Figures du temps*, (ἔκδ.) L. Couloubaritsis καὶ J.-J. Wunenburger, Strasbourg, 1997, σσ. 29-47.
MENDELL, H., *Topoi* on *Topos*: The Development of Aristotle's Concept of Place, *Phronesis*, 32, 1987, σσ. 206-231.
MERLAN, Ph., Aristotle's Unmoved Movers, *Traditio*, 4, 1946, σσ. 1-30.
MIGLIORI, M., *Dialettica e Verità*, Milan, 1991.
MORAUX, P., *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Louvain, 1951.
– Témoins méconnus des *Divisiones Aristotelae*, *L'Antiquité Classique*, 46, 1977, σσ. 100-127.
– *Der aristotelismus bei den Griechen von Andronikus bis Alexander von Aphrodisias*, τ. I: *Die Renaissance des Aristotelismus im I. Jahrh. vor Chr.*, Berlin - New York, 1973; τ. II: *Der Aristotelismus im I. und II. Jh. n. Chr.*, Berlin - New York, 1984.
– *Aristote et son École*, Paris, 1962.
– L'éloge de la biologie chez Aristote, *Revue des Études anciennes*, 1959, σσ. 57-64.
– Archè et Aitia chez Aristote, *L'Attualità della problematica Aristotelica*, Padoue, 1970, σσ. 133-152.
MOREL, G., De la notion de principe chez Aristote, *Archives de Philosophie*, 23, 1960, σσ. 487-511 καὶ 24, 1961, σσ. 497-516.
MORSINK, J., *Aristotle on the Generation of Animals: A Philosophical Study*, Washington, 1982.
MOSCOVICI, S., *L'expérience du mouvement*, Paris, 1967.
MOTTE A., RUTTEN, Chr. καὶ SOMVILLE, P., (ἐκδ.), *Eidos dans la philosophie grecque, des origines à Aristote*, Travaux du Centre d'Études Aristotéliciennes de l'Université de Liège, Louvain, Peeters, 2003.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

MOVIA, G., *Apparenze essere e verità*, Milan, 1991.
MUTSCHMANN, H., *Divisiones quae vulgo dicuntur Aristotelae*, Leipzig, 1907.
NARCY M. et TORDESILLAS A. (ἐκδ.), *La Métaphysique d'Aristote. Perspectives contemporaine*, Bruxelles - Paris, Ousia - Vrin, 2005
NATALI, C., *Cosmo e divinità. La struttura logica della teologia aristotelica*, L'Aquila, 1974.
NATORP, P., Uber Aristoteles Metaphysik K, 1-8, 1065a26, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 1888, σσ. 178-193.
NUYENS, F., *L'évolution de la psychologie d'Aristote*, Louvain, 1948 καὶ 1973.
OEHLER, K., *Der unbeweger des Aristoteles*, Frankfurt, 1984.
OWEN, G.E.L., Τιθέναι τὰ φαινόμενα, *Aristote et les problèmes de méthode*, Louvain, 1961, σσ. 83-103.
– Inherence, *Phronesis*, 10, 1965, σσ. 97-105.
OWEN, J., *The Doctrine of Being in the Aristotelian «Metaphysics»*, Toronto, 1978³.
– Aristotle on Categories, *Review of Metaphysics*, 14, 1960, σσ. 73-90.
PANIS, D., De l'être et du fondement en *Métaph*. Z, 3. Sur une interprétation «heideggerienne», *Rev. de philos. ancienne*, 4, 1, 1986, σσ. 87-105.
PÉPIN J., *Théologie cosmique et théologie chrétienne*, Paris, 1964.
– *Idées grecques sur l'homme et sur Dieu*, Paris, 1971.
– Σύμβολα, Σημεῖα, Ὁμοιώματα. À propos de *De Interpr*. 1, 16a3-8 et *Pol*. VIII, 5, 1340a6 - 39, *Aristoteles Werk und Wirkung (P. Moraux gewidmet), τ. I: Aristoteles und seine Schule*, (ἔκδ.) J. Wiesner, Berlin - New York, 1985, σσ. 22-44.
PESCE, D., *Il Platone du Tubinga*, Brescia, 1990.
PIETSCH, Ch., *Prinzipienfindung bei Aristoteles*, Stuttgart, 1992.
POLANSKY, R., *Energeia* in Aristotle's *Metaphysics* IX, *Ancient Philosophy*, 3, 1983, σσ. 160-170.
PRIGOGINE, I. καὶ STENGERS, I., *La nouvelle alliance*, Paris, 1979.
– *Entre le temps et l'éternité*, Paris, 1988.
REALE, G., Max Wundt e una nuova ricostruzione dell'evoluzione della *Metafisica* aristotelica, *Rivista di Filosofia Neoscolastica*, 50, 1958, σσ. 238-267.
– La dottrina aristotelica della potenza dell'atto e dell'entelechia nella *Metafisica*, *Studi di filosofia e di storia della filosofia in onore di F. Olgiati*, *Milan*, 1962, σσ. 145-207.
– *Per una nuova interpretazione di Platone*, Milan, 1984.
RICHARD, A.-D., *L'enseignement oral de Platon*, Paris, 1986.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

RIST, J.M., *The Mind of Aristotle. A study in Philosophical Growth*, Toronto, 1989.

ROBIN, L., *La théorie platonicienne des Idées et des nombres d'après Aristote*, Paris, 1908.

– *Aristote*, Paris, 1944.

– *Platon*, Paris, 1935.

– *Les rapports de l'être et de la connaissance d'après Platon* (*Μαθήματα 1932-33*), Paris, 1955.

RODIER, G., *Études de philosophie grecque*, Paris, 1969³ (1926).

ROMEYER DHERBEY, G., *Les choses mêmes. La pensée du réel chez Aristote*, Lausanne, 1983.

ROSS, W.D., *Aristotle*, New York, 1953⁵ (1923), γαλλ. μτφρ. *Aristote*, Paris, 1930.

– The Authenticity of Aristotle's *Categories*, *Journal of Philosophy*, 36, 1939, σσ. 431-433.

– *Plato's Theory of Ideas*, Oxford, 1951.

ROSSITO, C., La possibilità di un'indagine scientifica sugli oggetti della dialettica nella *Metafisica* di Aristotele, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* (Classe di scienze morali, lettere ed arti), 136, 1977-78, σσ. 363-389.

– La dialettica platonica in Aristotele, *Metafisica* A6 e 4M, *Atti e Memorie dell'Academia Patavina di Scienze*, Lettere ed Arti, 90, 3, 1977-78, σσ. 75-87.

RUTTEN, Ch., L'analogie chez Aristote, *Revue de philosophie ancienne*, 1 (1), 1983, σσ. 31-48.

SAINATI, V., *Storia delle «Organon» Aristotelico*, τ. I, Florence, 1968.

SALEM, J., *Démocrite. Grains de poussière dans un rayon de soleil*, Paris, 1996.

SCHRAMM, M., *Die Bedeutung der Bewegungslehre des Aristoteles für seine beiden Lösungen der zenonischen Paradoxie*, Frankfurt, 1962.

SEECK, G.A., *Über die Elemente in der Kosmologie des Aristoteles. Untersuchungen zu «De generatione et corruptione» und «De caelo»*, Munich, 1964.

– Zeit und Zahl bei Aristoteles, *Rein. Museum für Phololgie*, 130, 1987, σσ. 107-124.

SKEMP, J.B., *Ὕλη and ὑποδοχή, Aristotle and Plato in the Midfourth Century*, Göteborg, 1960, σσ. 201-212.

SOLMSEN, F., *Aristotle's System of the Physical World*, New York, 1960.

SORABJI, R., *Time, Creation and the Continuum. Theories in Antiquity and the Early Middle Ages*, London, 1983.

– *Matter, Space and Motion. Theories in Antiquity and their Sequel*, London, 1988.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

SOUCHARD B., *Aristote, de la physique à la metaphysique: réceptivité et causalité*, Dijon, Éditions Universitaires, 2003.

STENZEL, J., *Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles*, Berlin - Leipzig, 1959³ (1924).

STEVENS, A., De l'analogie entre point et maintenant chez Aristote et Hegel, *Revue de philos. ancienne*, 9, 2, 1991, σσ. 153-167.

– La plurivocité de l'étant et de l'un est-elle bien celle qu'on croit?, dans *La Métaphysique d'Aristote. Perspectives contemporaines*, (ἔκδ.) M. Narcy καὶ A. Tordesillas, Bruxelles - Paris, Ousia - Vrin, 2005, σσ. 49-58.

SZLESÁK, Th., *Platon und die Schriftichkeit der Philosophie, Interpretationen zu den Frühen und mittleren Dialogen*, Berlin - New York, 1985.

TANNERY, M., Sur la composition de la physique d'Aristote, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 7, 1894, σ. 225-229 καὶ 9, 1896, σσ. 115-118.

TAYLOR, A.E., *Aristotle*, London, 1919² (1912).

– *Plato*, London, 1927.

– Critical Notice on Jaeger's Aristoteles, *Mind*, 33, 1924, σσ. 192-198.

THEILER, W., Die Entstehung der Metaphysik des Aristoteles mit einem Anhang über Theophrasts Metaphysik, *Museum Helveticum*, 15, 1958, σσ. 85-105.

THOM R., *Esquisse d'une sémiophysique. Physique aristotélicienne et Théorie des catastrophes*, Paris, 1988.

TUGENDHAT, E., *TI KATA TINOΣ. Eine Untersuchung zu Struktur und Ursprung aristotelischer Grundbegriffe*, Freiburg - Munich, 1958.

UWE, A., *Die Entelechie*, Vienna, 1965.

VAN STEENBERGEN, F., Qu'apportait la physique d'Aristote aux penseurs du XIIIe siècle?, *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique*, 1964, σσ. 331-343.

VERBEKE, G., La structure logique de la preuve du Premier Moteur chez Aristote, *Revue philosophique de Louvain*, 46, 1948, σσ. 137-160.

– Les apories aristotéliciennes sur le temps, *Aristoteles Werk und Wirkung (P. Moraux gewidmet), τ. I: Aristoteles und seine Schule*, (ἔκδ.) J. Wiesner, Berlin - New York, 1985, σσ. 98-122.

VUILLEMIN, J., *De la logique à la théologie. Cinq études sur Aristote*, Paris, 1967.

WAGNER, H., Zum Problem des Aristotelischen Metaphysikbegriffs, *Philosophische Rundschau*, 7, 1959, σσ. 129-148.

WARDY, R., *The Chain of Change. A Study of Aristotle's Physics VII*, Cambridge, 1990.

WARDY, R., Le jeu des nombres aristotéliciens, *Physique d'Aristote*, (ἔκδ.) F. De Gandt καὶ P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 121-150.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

WASCHKIES, H.-J., Mathematical Continuum and Continuity of Movement, *Physique d'Aristote*, (ἔκδ.) F. De Gandt καὶ P. Souffrin, Paris, 1991, σσ. 151-179.

WATERLOW, S., *Nature, Change and Agency in Aristotle's* Physics, Oxford, 1982.

WEDIN, M., *Mind and Imagination in Aristotle*, New Haven - London, 1988.

WESOLY, M., Verso un'interpretazione semantica delle categorie di Aristotele, *Elenchos*, 5, 1, 1984, σσ. 103-140.

WIELAND, W., *Die aristotelische Physik. Untersuchungen über die Grundlegung des Naturwissenschaft und die sprachlichen Bedingungen der Prinzipienforschung bei Aristoteles*, Göttingen, 1970² (1962).

– Das Problem der Prinzipienforschung und die Aristotelische Physik, *Kant-Studien*, 1960-61, σσ. 206-219.

WILDBERG, Ch., Two Systems in Aristotle?, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 7, 1989, σσ. 193-202.

WILPERT, P., *Zwei aristotelische Früschriften über die Ideenlehre*, Regensburg, 1949.

WOLFF F., Les principes de la science chez Aristote et Euclide, *Revue de métaphysique et de morale*, 104, Paris, 2000, σσ. 329-362.

WUNDT, M., *Untersuchungen zur Metaphysik des Aristoteles*, Stuttgart, 1953.

ΚΑΛΦΑΣ, Β., *Ἀριστοτέλης, Περὶ φύσεως*, Ἀθήνα, Πόλις, 1999.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ *Η ΦΥΣΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ*
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2012
ΣΕ 400 ΑΝΤΙΤΥΠΑ. ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «ΦΩΤΟΠΛΕΓΜΑ»
ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΣΤ. ΚΑΜΑΡΑΔΟΥ – Χ. ΓΚΟΓΚΑΣ – Ν. ΤΗΛΙΑΚΟΣ»

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀποτελεῖ νέα ἔκδοση, τροποποιημένη καὶ ἐπηυξημένη τοῦ βιβλίου *Avènement de la science physique. Essai sur la Physique d'Aristote*, 1980. Ἡ σημαντικότερη τροποποίηση ἀφορᾶ στὴν εἰσαγωγὴ τῶν ἐνολογικῶν συνθηκῶν (πολυσημία τοῦ Ἑνὸς καὶ οἱ ἴδιοί του τρόποι) γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς πρώτης ἐπιστήμης τῆς φύσης, ἐκ παραλλήλου μὲ τὶς ὀντολογικὲς συνθῆκες (πολυσημία τοῦ Ἑνὸς καὶ ὀντικότητα ὡς ἐσχάτου ὑποκειμένου τῆς κατηγόρησης), ποὺ ἐπέτρεψαν στὸν συγγραφέα ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση νὰ ἐπεκτείνει τὴ χρήση τῆς «λογικῆς» στὸ πεδίο τοῦ «γίγνεσθαι» καὶ τῆς «μεταβολῆς». Χάρη στὴν ἑνολογία, θεμελιωμένη πάνω στὴν ἰδέα ὅτι «τὸ Ἕνα εἶναι τὸ *μέτρο* ὅλων τῶν πραγμάτων» καὶ κάνοντας χρήση τελεστικῶν ἐννοιῶν (ἴδιο, ἕτερο, διαφορά, ὅλο, μέρος, ἀντίθετο, ἐνάντιο, πρότερο, ὕστερο, συνεχές, συναφές, συνεχόμενο, ταυτόχρονο κλπ.) ὁ συγγραφέας ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς δεσπόζουσες ἑρμηνεῖες, ἐμπειριστικὲς ἢ ἀποκλειστικὰ γλωσσολογικές, καὶ δεικνύει τὰ ὅρια τῆς ὀντολογίας ὅσον ἀφορᾶ στὴν θεμελίωση τῆς ἐπιστημονικότητας τῆς Φυσικῆς καὶ στὴν τοποθέτηση τῆς «κυκλικῆς φορᾶς» ὡς *μέτρου* τοῦ χρόνου καὶ τῆς μεταβολῆς. Αὐτὴ ἡ ἀπόπειρα, ποὺ ἀκολουθεῖ μία μέθοδο θεμελίωσης τῶν ἀρχῶν, διαταράσσει τὸν συνήθη ἀναγωγισμὸ (ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὴ Φυσικὴ μὲ ἀφετηρία τὴν ἔννοια τῆς μεταβολῆς) καὶ κάνει νὰ ἀναδυθοῦν οἱ διάφορες προβληματικὲς ποὺ διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη (*γένεσις, φύσις, κίνησις, μεταβολὴ καὶ φορὰ*) μέσα στὴν ἰδιαιτερότητά τους καὶ συμφώνως πρὸς μία ἑνότητα ποὺ ἀποκαλύπτεται προοδευτικὰ στὸ νῆμα τῆς προόδου τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἀριστοτέλη. Καταδεικνύει ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ περίπλου, κατὰ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἐπιστημοποίησης τῆς φυσικῆς, ἐπιτυγχάνεται ἐπίσης καὶ ἡ ὑπαγωγὴ τοῦ «ὑποκειμένου» στὸ εἶδος, προετοιμάζοντας τόσο τὸ μεταφυσικὸ ἐρώτημα τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ «ὑποκειμένου» νὰ ἐκφράσει τὴν ὀντικότητα, ὅσο καὶ τὸ ζήτημα τῆς φυσικῆς σχετικὰ μὲ τὴν διατήρηση τῆς κινήσεως τῆς μετάθεσης – τῆς ὁποίας ἡ ἱστορικὴ ἀναθεώρηση κατέληξε στὴν ἀρχὴ τῆς ἀδράνειας. Τὸ συμπέρασμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀποντολογικοποίηση τῆς ἀριστοτελικῆς ἔννοιας τῆς κινήσεως εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ ἐπέτρεψαν τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς μοντέρνας ἐπιστήμης, εἶναι πὼς δὲν εἶναι λιγότερο ἀληθὲς ὅτι, χωρὶς τὴν ὀντολογικοποίηση τοῦ γίγνεσθαι, ποὺ ἐπετεύχθη ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ δυνατότητα μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης – ποὺ θὰ φαινόταν συμβατὴ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας – θὰ μποροῦσε νὰ παραμείνει ἱστορικὰ προβληματική.

Ὁ Λάμπρος Κουλουμπαρίτσης εἶναι Καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Βρυξελλῶν, Μέλος τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βελγίου καὶ Ἀντεπιστέλλον Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ISBN: 978-960-404-224-1
9 789604 042241

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ